
Brott i välfärden

Om brottslighet,
utsatthet och kriminalpolitik

Festskrift till Henrik Tham

Brott i välfärden

Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet

Rapport 2007:1

Redaktörer: Hanns von Hofer & Anders Nilsson

© Kriminologiska institutionen och författarna 2007

ISSN 1400-853X

Brott i välfärden

Om brottslighet,
utsatthet och kriminalpolitik

Festskrift till Henrik Tham

Stockholm 2007

HENRIK THAM

Förord

KAPITEL 1. Tre former för fattigdom <i>Nils Christie</i>	1
KAPITEL 2. Förtjänt att styra. Samhällets bästa och förtjänsttanken <i>Robert Andersson</i>	13
KAPITEL 3. En ny offerdiskurs? <i>Kjersti Ericsson</i>	37
KAPITEL 4. Den ojämlika utsattheten. Ett bidrag till forskningen om brottslighet och levnadsnivå <i>Felipe Estrada & Anders Nilsson</i>	49
KAPITEL 5. ”Justice is the foundation of governance”? Saddam Husseins, Barzan Ibrahim al-Tikritis och Awad al-Bandars avrättningar <i>Hanns von Hofer</i>	67
KAPITEL 6. Realistiske inspirasjoner. Noen grønlandske erfaringer <i>Cecilie Høigård</i>	85
KAPITEL 7. Psykopatfabriken. Det olyckliga äktenskapet mellan kriminalvård och psykopatforskning <i>Magnus Hörnqvist</i>	123

KAPITEL 8. Fortrengning av et nasjonalt traume <i>Per Ole Jobansen</i>	145
KAPITEL 9. Vold mod kvinder. En- eller flerdimensionel? <i>Britta Kynsgaard & Annika Snare</i>	181
KAPITEL 10. The Decade for Rape <i>Karen Leander</i>	203
KAPITEL 11. Kriminalpolitiken som partipolitisk ”högerprojekt” – en evig självklarhet? <i>Leif Lenke</i>	225
KAPITEL 12. Säkerhet, effektivitet och rättvisa. Observationer om social kontroll av næringslivsverksamhet <i>Sven-Åke Lindgren</i>	241
KAPITEL 13. Organisert kriminalitet på alle kanter? Den norske arenaen <i>Vanja Lundgren Sørli & Karsten O. F. Ingvaldsen</i>	263
KAPITEL 14. Fra ”Nothing Works” til ”What Works” – Hvor stor er forskjellen? <i>Thomas Mathiesen</i>	277
KAPITEL 15. Samhällsutveckling och marginalisering. Exemplen vräkta och fångar <i>Anders Nilsson & Janne Flyghed</i>	289

KAPITEL 16. ”Modern kriminalpolitik”. Två åtgärdsmodeller mot brott tolkade ur ett modeperspektiv. <i>Lise-Lotte Rytterbro</i>	307
KAPITEL 17. Penge er ikke alt – eller er de? <i>Anita Rönnelind</i>	321
KAPITEL 18. Stöld i Sverige <i>Jerzy Sarnecki</i>	337
KAPITEL 19. The populist exploitation of cultural trauma <i>Heinz Steinert</i>	367
KAPITEL 20. En bra fråga. Definitioner & validitet vid studiet av hatbrott <i>Eva Tiby</i>	385
KAPITEL 21. Narkotikabrottslighetens gärningsmän och offer <i>Dag Victor</i>	405
KAPITEL 22. Coola offer. Unga mäns balansering av brottsofferidentiteten <i>Malin Åkerström</i>	427
Utdrag ur Henrik Thams CV	459

Förord

Den 24 oktober 2007 fyller professor Henrik Tham 65 år. Vänner och kollegor inom den kriminologiska disciplinen tar tillfället i akt och förärar honom denna bok. Bokens titel – Brott i välfärden – anspelar på ett centralt tema i Henrik Thams forskning. Frågor om välfärdens respektive ofärdens utveckling och fördelning och deras koppling till brottslighet och kriminalpolitik behandlas i flera av hans arbeten.

Henriks intresse för kriminalpolitiska frågor väcktes tidigt. Fängelse-systemet utsattes under 1960- och 1970-talet för stark kritik, bl.a. från KRUM (Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering), i vilket Henrik var aktiv och under en period även ordförande. Kritiken ledde fram till 1974 års kriminalvårdsreform, som byggde på principerna om minsta möjliga ingripande och om den dömdes anpassning till samhället genom bl.a. mindre slutenhet i anstaltssystemet och ökad satsning på frivården.

Utvecklingen har på senare tid gått mot ”hårdare tag”. Behandlings-tänkandet har fått ge vika för ett påföljdstänkande baserat på avskräckning och straffvärde. Synen på lagöverträdarna har förändrats, från medmänniskor som kan återanpassas till brottslingar samhället måste skydda sig ifrån. Denna utveckling har Henrik beskrivit, sökt förklaringar till och varnat för. Den kriminalpolitik han själv förordar går i riktning mot att området för kriminalpolitiken bör minskas till förmån för civila lösningar och socialpolitiska insatser. Humanism och mänskliga fri- och rättigheter är för honom viktiga ledstjärnor. Offer och gärningsmän bör inte spelas ut mot varandra.

Bidragen i festskriften tar upp olika teman utifrån vitt skilda infallsvinklar, vilket belyser den stora spännvidd som kännetecknar dagens kriminologi. Vår förhoppning är att denna bok får spridning även utanför expertkretsen och att den bidrar till en nyanserad och reflekterande diskussion om brottslighet och utsatthet.

Eftersom boken är tänkt som en överraskning har Henrik inte getts möjlighet att kommentera de olika bidragen, något han annars brukar vara ivrig att göra. Därmed inte sagt att Henrik är utan ansvar för detta arbete. Tvärtom, genom att han inspirerat flera av bidragsgivarna och i några fall varit den som öppnat dörrarna till fördjupade studier i kriminologi, menar vi att han i hög grad är att betrakta som medansvarig.

Hanns von Hofer och Anders Nilsson

KAPITTEL 1.

Tre former for fattigdom*

Nils Christie

Det tales så mye om alderens besværligheter. Men med besværlighetene følger også noen bekvemmeligheter. For en samfunnsforsker kan det være ganske fint å være gammel. Under den forutsetning at man fortsatt har noen åndskraft i behold, gis man det ekstraordinære fortrinn at man har et meget langt spenn av observasjoner til rådighet. Hvor andre må gå til bøkene, kan man selv gå til opplevelsene.

Men så til saken. Og saken er fattigdom.

Min påstand vil være at vi på sentrale områder i våre typer industrisamfunn er gått inn i nye former for fattigdom. Nye, i tillegg til enkelte av de gamle.

Den materielle fattigdom

Først noe om de gamle former for fattigdom. De gamle, – i en ny verden. De gamle former er der. På en måte mindre, på andre måte mer. Noe av nedgangen i den absolutte fattigdom er åpenbar. Få barn i våre land sulter. Piken med fyrstikkene har vært i sin himmel nokså lenge. Antagelig er det i Norden færre enn før som på vinterstid sover helt uten tak over hodet. Men sikkert er det ikke. Mennesker uten oppholdstillatelse i våre Nordiske paradis lever tunge liv. Borte er heller ikke døden som avspeiling av den gam-

---

* Takk til Hedda Giertsen som er kommet med en rekke viktige innspill til denne artikkel.

meldagse nøden. I Oslo har man sammenlignet dødeligheten innen de forskjellige bydeler. I den fattigste bydel har mennene en forventet levealder på 68,4 år, mot 80,5 i den rikeste. Rike menn gis 12 år lenger liv. For kvinnene er forskjellene mindre, 7 år, med en forventede levealder på 76,1 i den fattige bydel, mot 83,5 i den rikeste (Dybendal og Skiri 2005).

Men hovedlinjen i Norden, og sett i et verdensperspektiv, er selvfølgelig at et overveldende flertall blant oss ganske enkelt må kunne karakteriseres som rike, og nokså mange som ustyrtelig rike. Målt i inntekt, i boligflate for de fleste, i hva vi spiser, i hva vi har av ferie og hva vi gjør i denne ferie; vi lever i vår geografiske krets i og med en rikdom som er ufattelig for det meste av jordens befolkning.

Men også denne rikdom har en bakside, eller mer presist; den har flere baksider.

De siste års rikdom er for mange blant oss kommet meget hurtig. Men plutselige vekst kan være farlig. Emile Durkheim (1897/1978) viste det allerede i sin bok om selvmordet. Normative styringer forsvinner. Man tjener kanskje en million nå, mot en halv for to år siden. Men hvorfor bare én million nå? Hvorfor ikke fem eller syv, det er det mange som tjener! Når er nok, nok? Normene sprenges, normløshet setter inn. Man blir desperat over å måtte stoppe opp, blir lei seg, eller kan gripe til hittil ukjente midler for å hindre denne skjebne.

Og her kommer inn det spesielle for vår tid: Vår rikdom er, bokstavelig talt, *en avertert rikdom*. I annonsespaltene berettes om alt det vi antas å burde eie. I reportasjene ser vi at de velstående har alt dette. På film blir det enda tydeligere.

Jeg er gammel nok – her kommer mitt spesielle fortrinn – til å huske den tid hvor det knyttet seg noe negativt til det å være rik. Og spesielt var det skammelig å vise fram denne sin rikdom. Privatsjåfører var en nesten ukjent art. Statsministeren tok toget sammen med oss andre. På tredje klasse, selvfølgelig. Jeg husker statsminister Einar Gerhardsen på påsketoget, selvfølgelig i vanlig kupé. Nå kreves egne rom på flyplassene så de viktigste folkevalgte skal skjermes fra å møte oss andre. Om gamlekongen vår, Haakon, han vi fikk fra Danmark i 1905, om ham ble det sagt at buksene hans var så slitte og blanke at man kunne speile seg i dem. Bilen hans burde for lengst vært satt på museum. Sjåføren hans også. Da kongen kom tilbake til landet

etter krigen i 1945, var sjåføren en av de første han hilste på da han steg i land. Jeg så det selv. Jeg var der, sammen med ”hele Oslo”.

Og så til fattigdommen, oppe i alt dette. Den finnes stadig, i sine grelleste absolutte former, synliggjort ved utstrakte hender fra fortauskantene, eller gjennom beretningene om innvandrerne som med livet på spill forsøker å trenge seg inn i våre velstandsparadis. Vår nordiske fattigdom er i tillegg av en spesielt ubehagelig type, fordi den finnes i land som i mange år hadde som sitt mål at alle skulle få det godt. Få det omtrent like godt.

Den sosiale fattigdom

Og så er det den andre fattigdommen, den sosiale. Den rammer kanskje aller sterkest i middelklassen. Det henger i noen grad sammen med livsstil. Garasje i kjelleren og heis derfra til etasjen vi bor. Så behøver vi ikke møte naboene. Og så bilen til supermarkedet hvor vi forsvinner i mengden, eller til jobben et helt annet sted, eller med avlevering av barn til et tredje sted, og så kanskje – om tiden strekker til, tar vi bilen til noen venner langt vekk når kvelden stunder til. Men best er det kanskje å være hjemme. Det flimrer televisjonsblått ut av vinduene om vi rusler forbi i vintermørket. Ute er det nesten folketomt på kveldene, unntatt i kafé-strøkene hvor ungdommen prøver å finne ut av hvem de er, og hvorfor.

Men så det paradoksale; de fattige på gods og gull er på dette punkt ikke alltid like sterkt rammet som de velbeslåtte. Fattigfolk har ikke bil, så de må i større grad bli hvor de er. De blir stedfaste. Hvor de er mange, overlever småbutikker og billige spisesteder. På slike steder kan det utvikles trivelige miljøer. Møteplasser. Folk med tid. Folk uten grunn til å haste videre. Litt av stemningen vi betaler dyrt for å oppleve noen uker i Syden. Interessant er å registrere, at når norsk ungdom nå flytter hjemmenfra, da søker de seg inn mot sentrum av byene, mot de tette, litt slitne bydeler. Der er det noe som lever. Det ser og forstår også deres foreldre. Og så skjer det uunngåelige. De velstående innflyttere blir for mange. De har ressurser til å ødelegge et tett og trivelig nabolag. Spisestedene konverteres til respektable restauranter, småleiligheter blir slått sammen til større, husleiene stiger, portene får lås med callingssystem, bakgårdene blir privatisert, parkene blir patruljert av ”natteravner” – voksne som skal se til at intet galt hender med barn og ungdom – Securitasvakter og politi kommer i tillegg, entreprenører oppdager strøket, river det gamle og billige og bygger nye leiligheter i millionklassen, –

NILS CHRISTIE

og snart er det vekk, mye av det som gjorde nabolaget godt å bo i og tiltrek-
kende å flytte til.

Vekk er også de gamle beboere. Det skjer av og til med harde midler. La
meg eksemplifisere:

Nylig var jeg på et møte i bydelsutvalget for et slikt levende strøk i Oslo.
Møtene her pleier å ha preg av stillferdige sammenkomster. Lokalpolitikere
gjør sin samfunnsplikt og i salen sitter noen spredte tilhørere. Men ikke slik
denne gang. Møtesalen var smekkkfull. På raden foran meg satt en gammel
dame. Hun sa intet under møtet, men skuldrene rystet i gråt gjennom det
hele. En eldre mann holdt henne forsiktig i hånd. Andre kledde fortvilelsen
i ord, overvant skrekken for talerstolen, noen gråt og skjente mens de talte,
men konkluderte alle med det samme; dette må ikke få skje!

Hvorfor så mange mennesker, hvorfor så stor fortvilelse?

Det er meget enkelt å forklare: Hjemmene deres skulle selges. De bor til
leie. Oslo kommune er huseieren, men vil ikke være det. Markedet bør råde,
er flertallets tanke. Salget omfatter denne gang et helt kvartal fra 30-årene, –
fra den tiden hvor det var viktig for kommunen å bygge boliger og hvor det
var trygt for folk å ha kommunen som eier. Nå er tryggheten borte.

Men er nå det noe å gråte over? En gammel gård og dyr husleie? Hvorfor
ikke bare flytte – eller flytte på dem?

Svaret er enkelt. Mennesker er som planter. De slår rot. De vil ofte sture
eller dø om de flyttes. Man er avhengig av sin sosiotope; kiosken på hjørnet,
parken, naboen i etasjen under. Mer avhengig av alt dette, jo eldre man blir,
og jo mer sårbar man også ellers er. I et kvartal som dette bor mange med
slitsomme livshistorier. Kanskje nettopp fordi de er flere av samme sorten,
får de til et akseptabelt samliv. Som en klok, eldre dame sa på bydels-
utvalgets møte: ”Vi har fått til et godt miljø i gården. Vi tåler hverandre, er
blitt trygge på hverandre.” Nåja, det er ikke bare idyll. Men mer om det i
andre sammenhenger.

Sosial kapital kan opparbeides i en gård eller nabolag hvor folk kjenner
hverandre over tid, selv om det også kan hende at man overtrekker sin
konto, og derfor blir isolert eller dyttes ut. Det er ikke pengekapital vi her
snakker om, men små formuer av gjensidighet. Formuer det kan brukes litt
av når det trengs. Det spesielle med denne type kapital er bare at den ikke er

noe man enkelt kan ta med seg. Det tar tid å skape den sosiale kapital. De gamle i gården mister den kanskje for alltid om de må flytte. De litt skakke må enda en gang begynne forfra.

Den skoleskapte fattigdom

Jeg har nevnt den materielle fattigdommen og den sosiale fattigdom. Men det finnes også en tredje type fattigdom; det er den skoleskapte fattigdom.

Denne kommer som ledsager til en utvikling de fleste finner meget gunstig. De vil si; har ikke vi den best utdannede befolkning i verden? Flere og flere tilbringer mer og mer tid i grunnskoler, videregående skoler, høyskoler og universitet. Aldri har så mange tatt doktorgrader. Og aldri har vi hatt så mange profesjonelle hjelpere i våre nordiske samfunn. Sosionomer, psykologer, leger og jurister. De vrimler.

Ja, nettopp. De vrimler. Og det er bra. Men det er også dårlig. Som med pengekapital og med sosial kapital, er også kunnskapskapitalen skjevt fordelt. Dette gjelder i særlig grad hva vi kunne kalle *den autoriserte kunnskapskapital*, – den som formidles via skoler, høyskoler og universitet. Mest av denne kapitalen skaffer de seg som kommer fra familier som på forhånd hadde mye slik kapital. Det er en pyramide. På toppen sitter de sertifisert lærde, – i riktig gamle dager isprengt en og annen autodidakt. Nest nederst er skoletaperne. Aller nederst er folk uten skole i det hele tatt. Forresten, kanskje de aller nederste egentlig har det litt bedre enn de nest nederste.

Men fortsatt finnes annen kunnskap; *den ikke-autoriserte*. Denne finnes i mange former. Én type slik kunnskap er noe alle har litt av, og noen mye. Noe egentlig navn på den har jeg ikke. Kanskje vi kunne kalle den "livskunnskap". Det er det vi har lært av livet – om livet. Alle vet vi noe. Vi har holdt på å erfare slik kunnskap siden vi ble født, og mange fortsetter fram til sin død. Her er det ikke lett å måle resultater. Hun eller han er klok sier man kanskje om en som av og til blir spurt og gir svar med mening for dem som spør. Snill kan man også komme til å si, eller rettskaffen. Ofte vil problemene man undres over være slik at det er godt om flere kommer sammen for å drøfte dem. "Kjøkkenbordskunnskap" liker jeg å kalle det som kommer ut av samtalene. Praksiskunnskap kaller Bourdieu det. Hos noen foregår slike samtaler nesten uopphørlig. Det var kanskje slikt de drev mye med i enklere samfunn hvor de etter sigende hadde mye tid til rådighet (cfr. Sahlins 1972).

Alle har vi slik kunnskap. Tilsynelatende finnes her ingen fattige. Men så skjer det samme som i gode nabolag for fattigfolk: Rikfolkene kommer, i denne sammenheng rikfolkene i betydningen rike på sertifisert kunnskap. Livskunnskapen bli truet på akkurat samme måte som den sosiale kapital i de gamle nabolag. De velutdannede – i betydningen de sertifiserte kunnskapsinnehavere – velter over kjøkkenbordkunnskapen og gir ikke rom for livskunnskapen.

Det er jo de sertifiserte kunnskapsinnehaverne som antas å sitte inne med den virkelige kunnskapen. Det er vokst fram en skog av universitet og høyskoler. Ikke det at slik kunnskap er uviktig. Men den kan bli dominerende, enerådende, i forhold til kjøkkenbordkunnskapen. I takt med dette blir folkevettet mindre og mindre verdt. De er antatt å vite noe, de som kommer ut av høyskoler og universitet med sertifikat. Dessuten skjuler de seg ofte mot innsyn bak dunkle, fremmede ord. Det krever stor grad av trygg arroganse å ta egne initiativ og eget ansvar når man vet at sertifiserte eksperter finnes ett eller annet sted i landskapet. Slik sett, blir det en konkurranse mellom de sivile initiativ og de profesjonelle. Jo flere profesjonelle, jo mindre grunn for vanlige folk til å foreta seg noe som helst. Dessuten er livskunnskapen også reelt svekket. Den sosiale fattigdom sammen med økt geografisk mobilitet gjør at vi kjenner hverandre mindre. Vi vet mindre om hverandre. Forutsetningene for tilveiebringelse av livskunnskapen er svekket. Det er ikke bare de profesjonelle som trenger seg på og dytter vekk livskunnskapen. Denne kunnskapen er på forhånd svekket og i behov av profesjonell hjelp.

Så også her blir fattigfolk rammet. Kapital i form av penger og ting har de ikke. Fra livlige bystrøk dyttes de ut og taper også sin sosial kapital. Samtidig svekkes de i tilegnelsen av egenprodusert kunnskap og svekkes samtidig i tiltroen til seg selv, i tiltroen hva de måtte ha av egne erfaringer og innsikter. Også når det gjelder livskunnskap blir de fattigfolk.

Og hva bør gjøres?

Tre typer fattigdom å gripe fatt i – om man mener det er grunn til å gripe fatt i fattigdommen.

Man kunne selvfølgelig oppnå meget ved å akseptere de materielle forskjeller, *akseptere fattigdommen* og *motarbeide* tanken om at alle bør ha det like godt, spesielt materielt. Ved å gjeninnføre kastesamfunnet, la alle få i forhold til sin stand, da var det ikke mer å bråke om. Stavkirken i Vågå er

bygget etter det prinsippet. Bygget inn i kirkeveggene er atskilte losjer for de aller rikeste bøndene. I benkeradene rett under alteret er det plasser for de nokså rike og derfor god plass til bena. Men så minker benplassen jo lenger bak man kommer, og aller bakerst er det plass til å stå. En lignende rangordning fantes på kirkegårdene fra den tid; de forkastede ble begravd utenfor. Ut fra en klippefast tro på at slike ordninger er både naturlige og riktige, kan det herske glede og fred i kirken, også på bakerste benkerad.

Mer nærliggende i vår tid er vel å angripe saken i motsatt ende: I rikdoms-enden. Her er to forhold. Det ene er veksten med mer pengerikdom hvert eneste år, veksten som fører til anomie, normoppløsning, kanskje spesielt blant de rikeste. Nok må bli nok. Hvis de kriminalitetsforebyggende råd som finnes i Norden virkelig ville forebygge, burde de selvfølgelig med kraft gå inn for nullvekst for alle med inntekt over midtpunktet i inntektsskalaen. Det ville dempe presset mot anstendighetsnormene blant de rikeste. Umulig, det ville stoppe utviklingen, ville ropene gjalle. Det eiendommelige er bare at det med utvikling nesten alltid menes materiell vekst. Men hvorfor skal landene i Norden vokse, – materielt? *Ville det ikke være mer nærliggende å tenke at vi skulle utvikles – som samfunn?* Pleie den samfunnsform vi ville finne riktig? Finne oss selv, slik som vi helst ville være? Hva kunne være mer nærliggende enn å gjenoppta tanken om et inkluderende samfunn?

Jeg ble minnet om dette ganske nylig. Filmskaperen Margreth Olin hadde startet en aksjon for at barn på asylmottak skal få bedre. ”Nestekjærlighet” het aksjonen. Jeg var bedt om å si noen ord, og kom i tanker om at dette hadde jeg vært borte i tidligere. Det var i 1950 – det er stadig en fordel å være gammel – hvor jeg tilbrakte julen i en sement-bunker et sted i Tyskland sammen med noen hundre flyktninger fra Øst-Europa. Jeg arbeidet som journalist ved siden av studiene og skulle skildre forholdene. De fleste av flyktningene kom seg etter hvert ut av leirene. USA var et spesielt åpent land den gangen. Men ikke for tuberkuløse, de ble etterlatt i leirene. Men Norge tok imot en stor gruppe. Midt i 1950-årene, midt i gjenreisningen, ga vi plass. Kanskje var 1950-årene den beste av alle moderne tider i Norge¹. Kriminalitetsforebyggende arbeid i Norge ville være å arbeide seg mot en samfunnsform med betydelig mindre pengerikdom og tilsvarende mer sosial rikdom.

---

¹ Det begynner nå å gro fram studier av sammenhengen mellom vekst i materiell velstand og ”tilfredshetsnivå”. Det ser ut til at ”tilfredsheten” øker, opp til et visst nivå. Men så sprekker sammenhengene. Mer om dette i neste festskrift til Henrik Tham.

Så til *den sosiale fattigdom*. Med reduserte økonomiske forskjeller, var allerede noe gjort. Pengerike ville i mindre grad få ressurser til å skyve pengefattige ut av bostedene. Men mer måtte selvfølgelig gjøres. Alle beretter om mobilitetens fordeler. Det skal være så bra å flytte på seg. Man antas å lære ved å se, valgmulighetene øker. Men det motsatte syn kan også forfektes: Man bør bindes til sine røtter, oppmuntres til å bli hjemme. Man lærer jo noe der hjemme også. Mer av det samme, vil noen hevde. Dypere om det samme, vil jeg forsøke meg med. Skulle man mene alvor med kriminalitetsforebygging, måtte man komme med råd som disse: Folk må gjøres *bofaste*. Klistres til sine nabolag. Kriminalitetsforebyggere må arbeide for at mest mulig av det mennesker trenger finnes innen gåavstand. Etablere hindringer mot opprettelse av store kjøpesentre, innføre ekstraordinær sosial skadeskatt på utsalg med mer enn X ansatte, innføre forbud mot fritt skolevalg, og samtidig innføre ekstraordinære tilskudd til skoler med mindre enn Y elever. Og så må det oppmuntres til opprettelse av nabonære småkafeer og restauranter samtidig som sentrumsstedenes begrenses både i antall og utsalgstider. Skal vi kunne styrke det sivile liv, må vi kunne kjenne hverandre. Fra barnehage til skole til bar.

Som ledd i kampen for å skape levende og levedyktige nabolag, må det ganske spesielt tas et oppgjør med den absurde tanke at boligen er en vare. Boligen er der for nødvendigheten og for gleden ved å bo, ikke for gleden ved at prisen stiger. Kommuner bør eie boliger til utleie, masse boliger til leie noe under vanlig markedspris slik at også denne presses nedover. Kommuner bør ansette vaktmestere som blir kjent med leieboerne, og ikke som nå anvende store firmaer som feier gjennom et område hvor de ikke kjenner noen, kommuner må oppmuntre til at det opprettes lokale styrer for leiegårdene, lage møtesteder der, få det sosiale liv til å blomstre

Til slutt om *den skoleskapte fattigdom*.

Her er det lett å trå feil. Som talsperson for livskunnskapens betydning, det at denne ikke må tilintetgjøres, kan man lett bli tolket som motstander av den skoleskapte kunnskapen. Man kan bli tillagt den mening at den kunnskap som bearbeides og videreformidles i skole, høyskole og universitet er uten verdi, og – i kontrast til dette – at alle ord over og fra kjøkkenbordene er kloke. Vekk med sakkunnskapen, la folkevettet få råde.

Mer fruktbart er det trolig å forestille seg at det finnes to former for kunnskap. Den ene er den vi møter gjennom det formaliserte utdannings-

systemet. Den annen er livskunnskapsformen. De har begge sine sterke og svake sider. Utfordringen ligger i å *forbinde* kunnskapene fra disse former på måter som bevarer og/eller gir vekstmuligheter til deres sterke sider, men samtidig begrenser deres svake sider. De må forbindes, men samtidig hindres i å undertrykke hverandres gode sider.

Rettsvitenskapen, spesielt gjennom dens anvendelse i strafferetten, kan sees som et område hvor man i noen grad har fått til en forbindelse mellom de to former. Jurister møter opp til straffesaker med sitt finslipte rettslige verktøy, men man gir også gjennom lekdommerinnslaget en plass til det folkelige element.

Hvor den statsautoriserte pine skal anvendes, er det fortreffelig at jurister finnes. Jurister er spesialtrenet til å avveie motstridende hensyn. Vekten i hånden til fru Justitia er et sentralt symbol, dette sammen med bindet for øynene som ivaretar habiliteten. Gode hjelpemidler hvor avgjørelser om bruk av sverd skal fattes. Men så er det utstyrets dårlige sider. Vekten tilsier at like saker skal behandles tilnærmet likt. Men det får man ikke til på forståelig vis annet enn om man begrenser mengden av det som skal tas med til veining. En forestilling om likhet kan ikke oppnås på annet vis enn at jurister ser bort fra svært mange forhold, kanskje det meste, når de skal dømme i straffesaker. Bind for øynene er fint, men kanskje var det noe ekstraordinært annet man burde få en skimt av. Ved legfolksinnslaget i domstolene gis i det minste litt plass til dette annet, man gir noe rom for den folkelige fornuft.

En annen løsning er å anvende legfolk fullt ut og se saker som konflikter framfor forbrytelser, nettopp slik man i hovedsak gjør i konfliktrådene. Hvor pinen ikke står sentralt, blir det ikke like viktig å se bort fra så mye i sakene for å forsøke å behandle "like saker likt". Hvor forhandlingene ikke tar sikte på å ende opp i avgjørelser om bruk av straff, kan og må vanlige menneskers lokale kunnskaper, oppfatninger og tradisjoner i større grad legges til grunn for avgjørelsene.

Men spenningen mellom de to kunnskapsformer er ikke løst ved dette, noe som kommer tydelig fram gjennom Flemming Balvigs (2006) viktige undersøkelse av "Danskernes syn på straff". Folketinget hadde nylig vedtatt betydelige straffeskjerpelser ved voldsforbrytelser. 'Folket krevde straffeskjerpning', var majoritetens begrunnelse. Og de har rett, et stykke på vei. Om folket får et generelt spørsmål om straffene bør være strengere, svarer folket alltid ja. Det skjer i land med lavt straffenivå, som i Norden, og det

skjer i land med høyt nivå, som i USA. Men går man nærmere inn på saken, slik som Balvig og hans hjelpere gjorde, kommer et helt annet bilde fram. For det første: Folk *vet* ikke hvor strengt det faktisk straffes. For det annet: Folk blir *mildere* jo mer de får å vite om helt konkrete saker og om menneskene i disse, – langt mildere enn der straffenivået faktisk ligger. Snillest og mildest blir deltakerne i denne undersøkelsen om de får se videoopptak av hendelsene som beskrives. Balvigs studie åpner et vindu inn til den folkelige oppfatning av straffen. Om den *konkrete* livskunnskapen fikk større spillerom både i lovgivernes fastlegging av straffenes størrelse og i de konkrete rettsavgjørelser, ville dette antagelig føre til en betydelig nedgang i et lands bruk av straff.

* * *

Sosialt arbeid utgjør et annet virksomhetsområde smekkkfullt av berøringspunkter og potensielle konflikter mellom profesjonskunnskapen og den folkelige fornuft. Det sosiale arbeid er vokst ut av vanlige menneskers vanlige aktiviteter. Man tok seg av folk, stellet og stullet. Men så ble det system i sakene. Hjelperne ble utdannet. Sosiale kurser ble arrangert, kursene ble til skoler som igjen ble til høyskoler. Nå er det blitt en profesjon av utøverne.

De vet mye, disse utøverne. Men selvfølgelig stadig mindre om livet blant dem de er vokst fram for å skulle hjelpe. Med utdanning følger svært ofte forskjellige former for avstand. Med høyskoleutdanning siger man oppover på klasseskalaen, fjernere fra utgangspunktet for det sosiale arbeid, men nærmere dem man nå ligner. Med sertifikat på kunnskap kommer man også makt- og kommunikasjonsmessig over folk uten sertifikat. Man vet at man vet, og snakker. De andre vet at de ikke vet, og tier. I tillegg kommer den bygningsmessige avstand som nesten alle profesjonssystem skaper; rettsbygningene, hospitalene, klinikkene, sosialbyggene. De sertifiserte hjelpere blir sentralisert. Sosionomene blir sosionomer i cellofan, godt beskyttet i store bygg, bakom skuddsikkert glass og med uniformerte vakter mellom dem og de der ute.

Det finnes en viss likhet mellom juristenes situasjon på 1800-tallet og flere av de menneskebehandlendes profesjoner i dag. Juristene vokste seg sterke, men så reiste det seg krav om å få dem under en viss grad av folkelig kontroll, i det minste på straffens område. Hjelpesprofesjonene befinner seg i en mer beskyttet posisjon, de skal jo nettopp hjelpe, ikke straffe. Det er ikke like innlysende at hjelpere bør bringes under folkelig kontroll. Men det

er klart at også deres avgjørelser kan ha store og ofte smertefulle konsekvenser. Det gjelder for sosionomer, så vel som deres slektninger i fag som psykiatri og psykologi.

I noen grad blir disse profesjonelle hjelpere forsøkt styrt gjennom nemnder og utvalg. Men mye av slikt hjelpearbeid er vanskelig tilgjengelig for kontroll. Dessuten vil mange av kontrollørene selv være profesjonelle. Fylkesnemnda i barnevernssaker ledes av jurist, ofte med barneverns-arbeidere og psykologer ved sin side.

Hva annet kunne gjøres?

Løsningen i strafferettsvesenet har vært å bringe mer vanlige folk inn i domstolene. Mitt forslag for sosialvesenet vil være det motsatte: Bring ekspertene ut blant vanlige folk. De sentraliserte sosialkontor burde sprenges, og personalet spres etter såmannsprinsippet. Rundt om i byene burde finnes små krypinn for noen som gjennom sin formelle utdanning visste mye om folk som var i vanskeligheter, men som ville få vite enda mye mer ved å komme nært til nabolaget. De ville her få kunnskaper av den type man får om man stadig ferdes i et strøk; snakker med folk, hjelper et barn som ser lei seg ut, kanskje sier noen noe korrigerende til noen ungdommer som gjør noe uklokt – eller nevner noe om det til folk som kjenner dem. Slik kunnskap forutsetter at man er forankret i et nabolag. Eller, det er kanskje en i nabolaget som gråter, mer og mer, snart hele tiden. Da blir det kanskje for mye for kjøkkenbordkunnskapen. Da er det fint å ha noen det er lett å spørre. Men om de virkelig trengs, da er de sjelden der, de som er sertifisert til å vite. De sertifiserte er sentralisert.

Tre-fire ansatte sosionomer burde finnes i dette krypinn, samt et forværelse med aviser og kaffe hvor også folk uten ekstraordinære problem kunne droppe innom. De sertifiserte måtte få forankring og lojaliteter i det lokale miljø, bli kjent med folk og folk med dem, få høre hele historier om folk som bodde der, ikke bare diagnostiske kategorier.

Dette ville også styrke det sivile samfunn. Hjelpepersonell ville få mer å vite, samtidig som beboere ville bli mer engasjerte ved å merke at deres kunnskaper betydde noe. Og så, ytterligere en gevinst: Lokalsamfunnet kunne lettere motta impulser fra profesjonskunnskapen ved slike former for nærhet. Det er ikke all kjøkkenbordkunnskap som fortjener å overleve. Profesjonsutøvere trenger styring gjennom folkelig deltakelse. På samme vis

NILS CHRISTIE

trenger kjøkkenbordene tilførsler av kritikk og ny kunnskap fra utdannings-samfunnet.

* * *

Vi er allerede mette, de fleste av oss i Norden. Det er ikke mer penger til alle, vi trenger. Vi trenger mer til de meget fattige, og mindre til oss andre – om vi ikke skal ødelegge samfunnsformen vår. Og så trenger vi mer del-takelse for alle, mer å tro på, mer å leve for. Materiell overflod er for fattig et mål for et samfunn.

Litteratur

- Balvig, Flemming (2006). *Danskernes syn på straf*. Foreløpig bare elektronisk tilgjengelig på:
<http://www.advokatsamfundet.dk/Default.aspx?ID=11681> (24.03.2007)
- Durkheim, Emile (1897/1978). *Selmordet*. Gyldendal, Oslo.
- Dybendal, Kirsten Enger og Halvard Skiri (2005). *Samfunnsspeilet* nr 6. Oslo.
- Sahlins, Marshall (1972). *Stone Age Economics*. Aldine, N.Y.

KAPITEL 2.

Förtjänt att styra.

Samhällets bästa och förtjänsttanken

Robert Andersson

Under senare decennier har det som setts som välfärdsstatens bärande rättvisepincip, behovsprincipen, allt mer kommit att ersättas av ett tänkande som betonar förtjänst istället för behov. Syftet med denna text är att analysera hur detta förtjänsttänkande kommit att influera verksamheter inom såväl kriminalpolitik som utbildnings- och skolpolitik. Analysen kommer att ta sin utgångspunkt i Michel Foucaults analyser av liberalismen, inte som en politisk doktrin, ekonomisk teori eller politisk filosofi, utan som en tankestil kring styrandets rationalitet. Vad Foucault analyserar är hur liberalismen tillämpas.¹ Det handlar om att närma sig liberalismen som politisk epistemologi.

Liberalism som politisk epistemologi

Liberalismens uppkomst sammanföll med framväxten av borgerskapet som den dominerande samhällsklassen. Ett samhällsskikt som inte förvärvade sin rättmätiga status som samhällets ledande gruppering utifrån klassiska föreställningar om börd och blod utan ifrån föreställningar kring förtjänst. Borgerskapets rätt att leda förvärvades i kraft av personlig duglighet, hög moral, förnuft och effektivitet – borgerskapet förtjänade helt enkelt att vara den

---

¹ Gordon, C., "Governmental rationality: An introduction", i Burcell, G. & Gordon, C. & Miller, P. (red.), *The Foucault effect: Studies in governmentality*, (Chicago 1991).

styrande klassen på grund av sin strävsamhet och duglighet.² Härigenom framställdes ett styrande som skulle vägledas av förnuft, dygder och effektivitet. När *sambället* under 1800-talet etablerades som den enhet varemot styrandet riktades gjordes det i termer av *den sociala frågan*. På dagordningen uppfördes problem som brottslighet och fattigdom och dessa problem framställdes som orsakades av moraliska brister hos den avvikande. Brottslighet och fattigdom var moraliska problem.³

Den styrningsstat som Foucault åsyftade med sitt begrepp *gouvernementalité* har befolkningen som mål, politisk ekonomi som kunskapskälla och säkerhetsapparaterna som grundläggande tekniska medel.⁴ Det handlar om ett styrningssamhälle inriktat på ett omvandlande, optimerande, nyttjande och dresserande av befolkningen. Det är den moderna nationalstaten Foucault beskriver, en stat vars territorium är underordnad befolkningen och som egentligen uppstår genom befolkningen. Det är en maktutövning vars legitimitet grundas i föreställningen om ett historiskt arv knutet till befolkningen, folkstammen och rasen.⁵ Det handlar om en triangel av makt som innefattar suveränen, disciplin och styrning. Centralt i detta är den styrandestil, det sätt att tänka kring styrandet och maktutövningen, som Foucault benämner liberalism.⁶ När liberalismen som styrningsstil etableras under 1800-talet är det som *den naturliga lösningen* på hur samhällslivet och ekonomin bör styras. Liberalismens svar handlar om att styra så lite som möjligt – styrandet skall vara restriktivt och ta fasta på och utformas för att passa samhällslivets, men framför allt ekonomins naturliga rörelser och skeenden.⁷ Liberalismen framställs som det naturliga svaret på merkantilismens omfattande och ingripande styrning och huvudtanken är följaktligen att styrandet inte skall ingripa för mycket i processer som framställs som naturliga och naturgivna. I Sverige växer liberalismen som en tankestil kring styrandet fram under 1820- och 1830-talen och ett av de första åtgärdsområdena blir kriminal-

² Frykman, J. & Löfgren, O., *Den kultiverade människan*, (Lund 1979), s. 34 ff.; se även Ambjörnsson, R., *Familjeporträtt: essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien*, (Stockholm 1978), s. 88.

³ Lundgren, F., *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, (Hedemora 2003), s. 21.

⁴ Foucault, M., "Governmentality", i Burcell, G., Gordon, C. & Miller, P. (red.), (Chicago 1991), s. 102-4, se not 1.

⁵ Foucault, M., *Society must be defended: Lectures at the Collège de France*, Bertani, M & Fontana, A (red.) (London 2004), s. 68 ff.

⁶ Foucault (Chicago 1991), se not 4.

⁷ Gordon (Chicago 1991), se not 1.

politiken där införandet av cellfängelset framställs som en riktig och nyttig åtgärdsform.⁸ Ett andra åtgärdsområde är utbildnings- och skolpolitiken där folkskolans införande 1842 och kampen om en gemensam bottenskola för alla blir ett liberalt projekt.⁹

Dagens styrning kan beskrivas i termer av en rörelse från välfärdsstatens sociala ingenjörskonst till en moralisk ingenjörskonst. Styrandet gör bruk av moraliska tankefigurer gällande samhällsproblemens orsaker och vi får framställningar som liknar dem som Frans Lundgren hittar under 1800-talets mitt.¹⁰ De drivande argumenten i dagens politik kan liknas vid 1800-talets framställande av liberalismen som det mest naturliga styrandet, ett styrande som är naturligt eftersom det tar hänsyn till hur sakerna verkligen är genom att frammana, stödja och rikta samhällslivets naturliga utveckling. Dagens decentraliserade styrande och ansvarsgörande av medborgare utgår från samma föreställningar, styrningen syftar till att avtäckta samhällets naturliga rationalitet och funktioner genom att aktivera medborgarna i lokal-samhället.

* * *

Jag kommer i texten att titta på tre olika verkningar av förtjänsttanken. Först fokuseras på hur förtjänsttanken blivit den bärande rättvisepincipen inom utbildning och straffande. Jag går därefter vidare med att analysera två tekniker för subjektproduktion som är verksamma inom utbildnings- och kriminalpolitiska arenan. Jag avslutar med att titta närmare på den arena var förtjänstliberalismen primärt utspelar sig, det så kallade lokalsamhället.

Förtjänst som rättvisa: Från jämlikhet till likvärdighet, från behandling till straff

Grundläggande för dagens styrning är hur medborgaren skall aktiveras. Det handlar om ett styrande av intressen, styrandet verkar genom att förorda vissa intressen före andra. Att rikta uppmärksamheten mot, framhålla betydelsen av eller helt enkelt ange intresseriktning utmärker dagens styrande. Förtjänsttänkandet styr intressena genom att peka ut vad som är av intresse

---

⁸ Lundgren (Hedemora 2003), s. 41 ff., se not 3.

⁹ Lindensjö, B. & Lundgren, U., *Utbildningsreformer och politisk styrning*, (Stockholm 2000).

¹⁰ Lundgren (Hedemora 2003), se not 3.

att ta upp i betygssättning; vad är relevant att använda som bedömningsgrund för uppförande i fängelset; vilka egenskaper skall medborgarna ha. I en nutidshistorisk analys blir då frågorna att ställa: hur uppstår dessa praktiker, vilka är dess förutsättningar? Skall då förtjänsttänkandet spåras inom utbildningspolitiken kan det göras på två sätt. För det första, och det mest givna – behovet av att differentiera och betygsätta. Dessa grundläggande praktiker i utbildandet gör att förtjänsttänkandet alltid varit närvarande i alla former av utbildning. Här har vi också framväxten av diverse tekniker för att kunna mäta förtjänst, eller som man snarare uttryckt det – avgöra individens naturliga förmågor.¹¹ Främst här är intelligenstesterna och normalfördelningskurvan.¹² Detta förtjänsttänkande skulle man kunna kalla institutionellt betingat och framkommer exempelvis i striden om enhetskolans vara eller icke vara. Från folkskolans införande till enhetskolans realiserande 1962 fördes striden i stor utsträckning kring hur och när man skulle och borde differentiera eleverna för att hitta dem som var kompetenta för högre studier.¹³ Skolan som institution förutsätter sålunda ett förtjänsttänkande för att möjliggöra bedömningar av dels den enskilde elevens så kallade progression, dels bedömningar av elevgrupperna i stort. Här är det också intressant att det betygssystem som infördes med enhetsskolan byggde på normalfördelningskurvan¹⁴ medan dagens betygssystem bygger på individens prestationer. Det tidigare systemet byggde således på att individens förmågor var normalt fördelat över populationen och därigenom begränsade, det fanns så att säga bara en viss mängd förtjänst att fördela. Dagens system tycks öppna upp för att förtjänst är något man kan förvärva genom en god självdressyr, medan det gamla tycks ha handlat om att kartlägga förtjänst i klassrummet medelst en allmän dressyr. Med ett betygssystem där endast ett antal betyg av varje grad står att tillgå och ett system där examina innebär en form av slutpunkt, en kvalifikation, finns en temporalbegränsning – det finns helt enkelt ett slut. Ser man istället till dagens situation som kräver en konstant bearbetning av sig själv genom vidareutbildning och kompetenshöjning faller det sig naturligt att betyget borde reflektera en sådan syn på vad utbildning är.

---

¹¹ Förtjänst är något som många gånger blir till en förmåga eller en egenskap hos dem som har det. Här har vi grunden till det som handlar om enkel jämlikhet. Alla skall ha rätt till samma möjligheter, men dessa möjligheter kommer att kunna användas olika av olika personer eftersom deras förmågor varierar.

¹² Rose, N., *Inventing our selves: psychology, power, and personhood*, (Cambridge 1998), s. 109-10.

¹³ Lindensjö & Lundgren (Stockholm 2000), se not 8.

¹⁴ Ibid.

Det andra sättet att spåra förtjänsttänkandet inom utbildningspolitiken kan man hitta i begreppet *jämlikhet*. Bo Lindensjö och Ulf Lundgren påvisar hur jämlikhetstanken inom svensk utbildningspolitik har rört sig från *enkel jämlikhet*, över *lika möjligheter*, *jämlikhet via kompensatoriska åtgärder till likvärdighet*.¹⁵ Härigenom förs frågan om förtjänst in på en annan grund – förtjänst blir en fråga om fördelningsrättvisa. Inom politisk filosofi är förtjänst en fördelningsrättvisepincip gällande exempelvis hur gemensamma medel skall fördelas. Man brukar tala om tre olika fördelningsprinciper: efter förtjänst (liberalism), efter börd (konservatism) och efter behov (socialism). Som jag ser det förs förtjänsttänkandet in via framställningen av jämlikhet som något som kan uppnås genom kompensatoriska åtgärder. Vad som menas är att genom detta tänkande ökade behovet av att särskilja eleverna för att kunna lokalisera de behövande, vilket medförde en ökad vilja att differentiera. Kompensation bygger på behovsprövning och ökad individualisering, eleven behöver i större utsträckning skrutineras för att behovsanspråken skall kunna fastställas. Här har vi alltså en fördelning efter behov som egentligen bara blir en omvänd förtjänstprincip – behovet lokaliseras på samma sätt som förtjänsten, som en naturlig egenskap hos individen. När denna formulering av jämlikhet via kompensation presenterades genom SIA-utredningen¹⁶ stod svensk politik inför en helt ny situation, den sociala ingenjörskonstens vetenskapsoptimism och den centraliserade styrningen kritiserades på allt fler punkter. I den decentralisering av skolan som följde blev ansvarspropositionen¹⁷ och kommunaliseringen av skolan avgörande.¹⁸ Införandet av målstyrning innebar att jämlikhetsbegreppet ersattes av likvärdighetsbegreppet – skolan skulle vara likvärdig för alla. Häri framkommer också förhoppningarna om att i större utsträckning kunna förverkliga demokrati, men även att göra skolan mer rationell eftersom den nu skall styras på det lokala planet som i sig på grund av sin närhet är mer rationell. Så här uttrycktes det i ansvarspropositionen:

---

¹⁵ Ibid.

¹⁶ SOU 1974:53, *Skolan arbetsmiljö*. SIA-utredningen som den också är känd som är en oerhört viktig utredning av skolans verksamhet efter enhetsskolans införande 1962. Utredningen pekar på många problem som enhetsskolan bar med sig, speciellt gällande det s.k. högstadiet. En ytterliggare intressant punkt är att enhetsskolan införs samma år som brottsbalken (SFS 1962:700) och SIA-utredningen kan jämföras med *Nytt straffsystem* såtillvida att bägge texterna är producerade av myndigheter knutna till respektive verksamhetsområden, samt att texterna kritiskt granskar två omfattande politiska reformer. SIA-utredningen var också startskottet till dagens decentraliserade skola.

¹⁷ Prop. 1990/91:18, *Ansaret för skolan*.

¹⁸ Lindensjö & Lundgen (Stockholm 2000), se not 8.

”Ett större lokalt ansvarstagande ser jag som nödvändigt eftersom det är min övertygelse att kraften i skolans utveckling nu måste sökas i klassrummen och den enskilda skolan. Det är lärarnas och skolläraernas erfarenhet och professionalism som måste tas tillvara.”¹⁹

Jämför man rörelsen i rättvisediskussionen i skolan med kriminalpolitiken framträder intressanta mönster. Rättvisa inom skolan var alltså att uppnå jämlikhet, ett begrepp som rört sig över tid, men vars grundkomponent tycks vara skolans uppgift att producera ett gott samhälle – ett nytto-tänkande där skolan skall driva utvecklingen genom att producera nyttiga och kompetenta subjekt. När den vetenskapliga optimismen var som störst inom utbildningspolitiken under 1950-, 60- och början på 70-talet var det tilltron till den behavioristiska forskningens möjligheter att utveckla individuellt utformad undervisningsteknologi som utgjorde den huvudsakliga kunskapsgrunden.²⁰ Här har vi sålunda jämlikhet via kompensatoriska åtgärder. Även inom kriminalpolitiken har nyttotanken dominerat starkt – kriminalpolitikens uppgift var att minska brottsligheten. Här låg också en stark tilltro till vetenskapliga lösningar, en tilltro som dels nådde sin topp under samma period, dels byggde på att allt mer effektiva och individuellt avpassade åtgärder var inom vetenskapens möjlighetsvärld.²¹

Ser man då till utfallet av denna vetenskapsoptimism blir resultatet det motsatta, under 1980- och 90-talen utträngs centraliserade storskaliga lösningar i skolan²² och de individuella behandlingsinsatserna inom kriminalpolitiken dödförklaras.²³ Mot detta ställs andra ideal för att realisera rättvisa, inom skolan blir det begreppet likvärdig utbildning och inom bestraffningsapparaten kommer begreppet *straffvärde*. Det gemensamma för dessa begrepp är att de egentligen syftar till samma sak – ett realiserande av rättvisa, samt att detta bara kan göras genom att utesluta det tillvägagångssätt som de tidigare modellerna byggde på – de individuellt avpassade åtgärderna.

Straffvärdereformen 1989²⁴ innebar en reformering av ett straffsystem som byggt på att individuellt avpassa sanktionerna till brottslingens behov. Av-

---

¹⁹ Prop. 1990/91:18, s. 21.

²⁰ Lindensjö & Lundgen (Stockholm 2000), se not 8.

²¹ Andersson, R., *Kriminalpolitikens väsen* (Stockholm 2002).

²² Lindensjö & Lundgren (Stockholm 2000), se not 8.

²³ Andersson (Stockholm 2002), se not 21.

²⁴ Prop. 1987/88:120, *Ändring i brottsbalken m.m. (straffmätning och påföljdsval m.m.)*.

passning mot individuella faktorer hade tills dess varit vägen till en rationell kriminalpolitik, påföljdsval och straffmätning hade utgått från den enskilde brottslingens sociala bakgrundsfaktorer. Här låg precis samma individualisering som ansågs uppnå effektiv utbildning – både straffandet (reformerandet av brottslingen genom behandling) och utbildandet (skolning via utgångspunkt i individens personliga förhållanden) byggde på samma logik – individuellt avpassade åtgärder i termer av kompensation eller behandling var lösningen. Straffvärdereformen syftade till att sätta dessa sociala bakgrundsfaktorer ur spel eftersom det var orättvist att straffa någon för vem han eller hon var – rättvisa var istället att straffa någon för vad han eller hon gjort. Argumenteringen för straffvärdebegreppet byggde på att rättvisa uppnåddes bättre om lagstiftningen till sin utformning var socialt neutral.²⁵ Straffandet och dömandeprocessen skulle därför inte ta sin utgångspunkt i personen utan handlingen, straffet skulle utmätas utifrån handlingens straffvärde – ett värde som uppmättes genom att titta på hur ansvarig gärningspersonen var och hur allvarliga skador handlingen medfört. Likvärdighetsbegreppet tycks bygga på samma logik – en likvärdig utbildning bygger inte på ett hänsynstagande till den enskildes behov utifrån sociala bakgrundsfaktorer, utan på att alla tilldelas det de har rätt till utifrån hur de handlar.²⁶ I både straffvärde- som likvärdighetsbegreppet är det individens förtjänst uttryckt i handlingar och ansvarsförmåga som är det avgörande och inte den enskildes behov framräknat av vetenskapliga experter. Härigenom tycks vi numera både utbilda och straffa utifrån förtjänst och inte värda eller lära utifrån behov. Härigenom förflyttas även kunskapen från centralt placerade vetenskapliga experter till lokalt förankrade professionella.²⁷

---

²⁵ Andersson (Stockholm 2002), s. 72 ff., se not 21.

²⁶ Så här uttrycker man sig i direktiven till Skolkommittén: ”Det hjälper föga vad skolan vill och tror sig lära ut om inte eleverna själva tar ansvar för sitt lärande” (dir 1995:19).

²⁷ De förklaringsbilder som används inom kriminologin har förskjutits från ett fokus på sociala och ekonomiska faktorer som kausala för subjektets beteende, s.k. strukturella förklaringar, till s.k. situationella förklaringar, där orsakerna till brott lokaliseras i situationen. Brott uppstår numera således p.g.a. att stöldbegärliga föremål eller brottsalstrande, s.k. kriminogena, situationer ej kontrolleras i tillräcklig utsträckning. Här ligger också en fokusförskjutning från makronivå i termer av social- och fördelningspolitik till lokalsamhället som ett skyddsområde. Expertisen och kunskap utvinns därigenom inte på aggregerad och makronivå utan på den lokala nivån, i lokalsamhället.

Det självreglerande subjektet – KBT och metakognition

Ovan har förtjänsttänkandet som rättvisepincip presenterats. I det som följer skall två tekniker för självreglering i relation till förtjänst som rättvisa analyseras. Dessa tekniker är kognitiv beteendeterapi (KBT), som används inom kriminalvården, och metakognition, som är en pedagogisk modell. Tanken är att påvisa hur dessa tekniker verkar genom att framställa det politiska subjekt som dagens styrning dels bygger på, dels söker efter.

Cellfängelsets lansering i Sverige 1827 och folkskolans införande 1842 hänger ihop med framställandet av ett vetande kring ett subjekt som är formbart. Grundläggande i de pedagogiska projekt som både skolan och fängelset är och var är en föreställning om att den genuina individen kan friläggas via ett riktigt tillvägagångssätt. I detta friläggande har det funnits kunskapskonjunkturer, d.v.s. vad som räknats som de riktiga tillvägagångssätten har varierat över tid. Det har handlat om vetenskapliga strider, där olika epistemologiska modeller förordats över tid. Basen i dessa konjunkturer är dock tanken att det finns en unik individ att via skolning eller annan dressyr ta fram och friställa. Hela den västerländska traditionen bygger på att det finns en reell individ och att det är via frammanandet av denna individs förnuftsformågor som vi kan säkerställa utvecklingen och civilisationen. Skolans och kriminalvårdens betydelse blir härigenom avgörande genom dess insatser för att garantera återväxten av, eller återgången till, ett förnuftsstyrt subjekt.

Införandet av cellfängelset var ett led i skapandet av moraliskt och politiskt tillräkneliga individer²⁸ och även skolan och utbildning sågs som centrala delar i skapandet av den nya tidens nya människa.²⁹ Det handlar om tankefigurer vari sociala problem, som brott, fattigdom och alkoholism, framställs som något som kan åtgärdas via en moralisk fostran av individer.³⁰ Här ligger även en föreställning om möjligheten att förädla människan som hämtar näring i dels socialdarwinismens läror, dels borgerskapets självuppfattning där förfining och dygdighet ses som borgerskapets naturliga uttryck.

---

²⁸ Lundgren (Hedemora 2003), s. 43, se not 3.

²⁹ Popkewitz, T., "Dewey and Vygotski: Ideas in historical space", i Popkewitz, T., Franklin, B. & Pereyra, M. (red.), *Cultural history and education: Critical essays on knowledge and schooling*, (New York 2001), s. 318.

³⁰ Levin, C., *Uppfostringsanstalten: Om tvång i föräldrars ställe*, (Lund 1998), s. 80.

I och med humanvetenskapernas etablering förskjuts dessa primärt moraliska tolkningar av avvikelse och ersätts med medicinska förklaringar av densamma. Likväl har dessa vetenskapers kunskapsproduktion fungerat normproducerande, utifrån dessa epistemologier har man kartlagt och bedömt aspekter av mänskligt beteende som fram till dess betraktats som tillfälliga och oförutsägbara.³¹ Här har vi bland annat cellfängelsets brottsling som via psykiatrins vetande alltmer framträder genom att det produceras kunskap om honom, vad han är, hur han ser ut, vad som driver honom och så vidare.³² Det handlar om kunskapsformer vari beteenden kunnat bedömas i termer av konformitet och avvikelse och de normer som upprättats har gjort det möjligt att kodifiera, rangordna, mäta och jämföra mänskligt beteende.³³ Humanvetenskaperna har skapat scheman som gjort beteenden både synliga och föremål för kunskap – beteenden har blivit identifierbara och registrerbara utifrån det raster av sociala koder som begreppen konformitet och avvikelse spred över det sociala livet.³⁴ Dessa vetenskaper innefattar vad man skulle kunna benämna visualiseringstekniker – de möjliggör ett seende av det som är deras studieobjekt.³⁵ Med andra ord kan man säga att den kunskap som dessa vetenskaper producerar egentligen är ett skapande av vad som kommit att tolkas som naturliga kategorier som brotts-

---

³¹ Rose (Cambridge 1998), s. 108 ff., se not 12.

³² Foucault, M., "About the concept of the 'the dangerous individual' in nineteenth-century legal psychiatry", i Faubion, J. (red.), *Power: Essential works of Foucault 1954-1984*, vol. 3, (New York 2000).

³³ I fråga om brott och brottslingar se exempelvis Hacking, I., "How should we do the history of statistics?", i Burcell, G., Gordon, C. & Miller, P (red.), (Chicago 1991), se not 1; Hughes, G., *Understanding crime prevention: Social control, risk and late modernity*, (London 1998). I fråga om kunskap om det kvinnliga subjektet se exempelvis Johannisson, K., *Den mörka kontinenten: Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, (Stockholm 1994) och ifråga om pedagogik Ödman, P.J., *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, (Stockholm 1995).

³⁴ Rose (Cambridge 1998), se not 12.

³⁵ Nikolas Rose menar att "individen trädde in i ett kunskapsfält, inte på grund av ett abstrakt språng in i den filosofiska fantasin, utan genom den byråkratiska dokumentationens jordnära operationer. Individualiseringsvetenskaperna utgick från befintliga tekniska rutiner för registrering, använde dem och transformerade dem till systematiska instrument för en inskription av identiteter: det var tekniker som förmådde översätta den mänskliga själens egenskaper, kapaciteter och energier till materiella former – bilder, kartor, diagram, mått". Rose, N., "Psykologens blick", i Hultqvist, K. & Peterson, K. (red.), *Foucault: Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik*, (Stockholm 1995), s. 177.

lingar, avvikare, ungdomar och svagsinta.³⁶ Det handlar om vetande som genererar de subjekt som det blir statens och dess myndigheters uppgift att styra, handha och kontrollera.

Kognitiv beteendeterapi och metakognition

Det vetande som underbygger dagens praktiker inom skolan och kriminalvården har frångått positivismens stora vetenskapsideal. Istället för allmän-giltiga och universella förklaringar betonas situationen, det partikulära och förankring i lokala omständigheter. Likväl handlar det om ett vetande som förutsätter existensen av det som eftersöks, det handlar om en förhåndsinställning till det som skall styras. Det handlar om skapandet av en ny medborgare – den moraliske, förståndige och ansvarsfulle medborgaren.³⁷ I fokus sätts friläggandet av ett medborgerligt subjekt som anses bära på just de borgerliga dygderna som samtidigt blir normproducerande och reglerande för beteendet – vi har förtjänstprincipens återkomst där styrandet genomförs via utmejslandet och anammandet av duglighet och förtjänst. Subjektet styrs och styr sig själv via ett påbud, som skall överföras till en önskan om att, självmant ta på sig och bedöma såväl sig själv som andra utifrån förtjänst.

Inom kriminalvården sker detta förändlande av individen via det som benämns kognitiv beteendeterapi (KBT)³⁸ medan undervisningens förändlingskonster allt mer tycks relateras till det som benämns metakognition.³⁹

---

³⁶ Ett sådant kartläggande och skapande av ”barnet” finns i Piagets teorier vilka också är utgångspunkt för den teori om metakognition som John Flavell utvecklar.

³⁷ Skapandet av den nya medborgaren som är moralisk, ansvarstagande och förständig (*the prudent citizen*) är avgörande i övergången till den styrningsrationalitet Mitchell Dean och Nikolas Rose benämner *advanced liberalism*. Se Dean, M., *Governmentality: Power and rule in modern society*, (London 1999) och Rose, N., *Powers of freedom: Reframing political thought*, (Cambridge 1999). För hur den moraliske, ansvarstagande och förståndige medborgaren skapas i svensk kriminalpolitik se Andersson (Stockholm 2002), kap. 5, se not 21.

³⁸ Det skulle kunna hävdas att KBT är att vårda efter behov, men ett sådant påstående missar det faktum att det är ”patienten” som skall anpassa sig till programmen.

³⁹ Metakognition som teori tillskrivs vanligen John Flavell. Flavell utvecklar metakognition ur Piagets teorier och han var också en av dem som introducerade Piagets teorier i USA, ett USA som fram till 1960- och 70-talen dominerades av Skinners behaviorism. Flavell, J., *The developmental psychology of Jean Piaget*, (Prince-

KBT-programmen inom svensk kriminalvård är vanligen uppbyggda av sju block, medan metakognitionen kan sägas bygga på tre led: före, under och efter kognitionen.⁴⁰ Det första blocket inom KBT handlar om *problemlösning* – att lära sig skilja mellan fakta och åsikter för bättre ställningstaganden i olika situationer; block två handlar om att lära sig *social kompetens* – att lära sig ett beteende som leder till färre problem; block tre handlar om *förhandlingsfärdighet* – att lära sig att kunna acceptera kompromisser, undvika konflikter och att analysera olika valsituationer; block fyra handlar om att lära ut *hantering av känslor*; block fem handlar om *kreativt tänkande* – att lära sig undvika enkla lösningar som ofta leder till problem; block sex handlar om *värderingar* – att lära sig acceptera andra; block sju, slutligen, handlar om att lära ut *kritiskt tänkande* – där man tränas i att tänka grundligt, logiskt och rationellt.⁴¹ KBT är helt enkelt ett heltäckande förhållningssätt till ens tänkande, känslor och handlande där den bärande tankefiguren är att det finns rationellt handlande om det är underbyggt med rationellt tänkande.⁴²

Metakognition tycks även det tillhandahålla ett schema vari ett ”riktigt” sätt att tänka och därigenom handla framställs. Ser vi till uppbyggnaden här har den alltså ofta formen av ett före-tänkande-led som innebär att man skall utveckla en strategi för sitt tänkande, man skall tänka över vad; i mitt tidigare kunnande/tänkande kan hjälpa mig med den uppgift som är för handen; i vilken riktning vill jag att mitt tänkande skall gå; vad bör jag då göra först? Vi har även under-tänkande-ledet där man skall ställa sig frågor av typen; hur går det för mig; är jag på rätt spår; hur skall jag gå vidare; vad bör jag göra för att förstå? Och slutligen har vi ett efter-tänkande-led där vi bör fråga oss; hur gick det för mig; producerade mitt tänkande mer eller mindre än jag tänkt mig; vad hade jag kunnat göra annorlunda; hur kan jag tillämpa mitt tänkande på andra problem; behöver jag gå tillbaka i mitt tänkande och fylla ut några luckor i mitt tänkande?

Tittar man på den historiska placeringen av metakognition som pedagogisk teknik ligger den i Sverige i fas med 1994 års läroplaner (Lpo 94). När man i

---

ton 1963). *Cognitive development*, (Engelwood 1977). Se även Flavell, J., Green, F. & Flavell, R. (red.), *Young children's knowledge about thinking*, (Chicago 1995).

⁴⁰ Vad som betonas i bägge dessa tekniker är självkontroll, en dygd i det antika Grekland och en dygd för 1800-tales framväxande borgerskap.

⁴¹ http://www.kvv.se/templates/KVV_InfopageGeneral____3612.aspx (2006-05-15).

⁴² Det tycks finnas slående likheter mellan hur man ser på rationellt tänkande inom KBT och metakognition och Deweys begrepp *intelligent action*.

stiftelsen för kunskaps- och kompetensutvecklings skriftserie tar upp metakognition gör man det i direkt anspelning till Lpo 94: ”I och med genomförandet av 1994 års läroplaner har den pedagogiska diskussionen lyft fram vikten av elevens förmåga att reflektera över sitt lärande”.⁴³ Reflektandet över sitt eget tänkande blir en dygd – ett ansvarstagande för den egna läroprocessen.⁴⁴ Metakognition framstår då nästan som förnuftets dygd i Platons termer – förnuftets dygd är vishet och metakognitionens mål tycks också vara vishet i termer av kunskap om hur man tänker. Det handlar om ett förhållningssätt till sig själv och hur man tänker.

Både KBT och metakognition tycks handla om ett lärande via bekännelse och självkänedom. Det är genom att skapa en kontakt med det egna tänkandet som man kan nå förändringar i detsamma. Grundförutsättningen är därför att man bekänner hur man tänker.⁴⁵ Vad man säger sig sträva bort från inom svensk kriminalvård är vedergällning, passivitet och hjälplöshet, tanken är att man bör komma bort från ovanifrån införda direktiv och dikterade förändringsbehov – skeenden som man menar leder till underkuelse.⁴⁶ Vad man vill nå är självbestämmande, självreglerade val och man anser sig nå dithän genom att uppmuntra inaktiva att bli aktiva och självmotiverade,⁴⁷ det man vill betona är samarbete och interaktiv kommunikation. Det handlar om att via självbekännelsen få det styrda subjektet att producera sanningen om sig själv. Med Kenneth Peterssons ord:

---

⁴³ KK-stiftelsens skriftserie 2002:17, s. 71.

⁴⁴ Enligt Christer Hedin och Pirjo Lahdenperä finns det i Lpo 94 fyra dygder uppräknade: *rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande*. Christer Hedin, C. & Lahdenperä, P., *Värdegrund och samhällsutveckling*, (Stockholm 2003), s. 34.

⁴⁵ Här har vi den protestantiska självreflektion varigenom vi förväntas uppbåda ett intresse för oss själva och vårt handlande. Se Hunter, I., “Assembling the school”, i Barry, A., Osborne, T. & Rose, N. (red.), *Foucault and political reason: liberalism, neo-liberalism, and rationalities of government*, (Cambridge 1996), s. 156.

⁴⁶ Här är udden riktad mot den pacificering som behandlingskritiska forskare menar infann sig i fängelset genom det som benämndes *prisoniseringseffekten*, d.v.s. att själva inlåsningen skapade återfallsbrottslingen eftersom den gav upphov till hjälplöshet. Om prisoniseringseffekten se Bondeson, U., *Fången i fångsambället*, (Stockholm 1974).

⁴⁷ Det finns inom kriminalvården motivationsprogram för de omotiverad, det finns till och med motivationsprogram för att man skall bli motiverad att gå motivationsprogram. Andersson, R., ”Behandlingstankens återkomst – från psykoanalys till kognitiv beteendeterapi”, *Nordisk Tidskrift för Kriminallvetenskap*, årg. 91, nr. 5, s. 384-403.

”I grund och botten är det denna omfattande bekännelseprocedur inom svensk kriminalpolitik som ligger till grund för den samtidiga iscensättningen av ”det goda livet”. Men denna procedur är ingen isolerad företeelse utan inom den svenska kriminalvårdspraktiska sfären sker en översättning som länkar denna till de samhälleliga förändringar som berör föreställningar om det politiska subjektet.”⁴⁸

Inom skolan tycks det förändrade kunskapsbegreppet vara av betydelse för att förstå denna bekännelseprocess. Förmedlingspedagogiken, som går ut på att läraren överför ett givet stoff till eleven, förutsätter ett fast kunskapsbegrepp vari det som skall förmedlas står klart för både förmedlare som mottagare. Metakognition som undervisningsteknologi verkar kunna handskas med den kunskapsrelativisering som finns i kunskaps- och informationssamhället. Metakognition som undervisningsteknologi tycks kunna underbygga det kunskapssamhälle Andy Hargreaves målar fram när han påpekar att ”(w)e live in a knowledge economy, a knowledge society. Knowledge economies are stimulated and driven by creativity and ingenuity. Knowledge society schools have to create these qualities, otherwise their people and their nations will be left behind”.⁴⁹

Framställningen av KBT och metakognition som lösningar i en osäker värld relateras inte bara till dem varemot teknologierna skall tillämpas utan även mot dem som skall tillämpa dem. Kraven ökar inte bara på de subjekten som skolningen eller reformeringen riktas mot, utan en kontinuerlig utbredning tycks ske över organisationer som kriminalvård och skola där lärande och kompetenshöjning även krävs av personalen. I en rapport från utbildningsdepartementet, *Lärande ledare: ledarskap för dagens och framtidens skola*, frammålas en lärande lärare med oerhörd kompetensbredd:

”Vi ser lärare som är ämnesexperter, föreläsare, mentorer, handledare, examinatorer, utvärderare, metodutvecklare, sektorsansvariga, medmänniskor, projektledare, ansvariga för

---

⁴⁸ Petersson, K., *Fängelset och den liberala fantasin: en studie om rekonstruktionen av det moraliska subjektet inom svensk kriminalvård*, (Norrköping 2003), s. 68.

⁴⁹ Hargreaves, A., *Teaching in the knowledge society: education in the age of insecurity*, (Philadelphia 2003), s. xvi.

särskilt stöd till elever som för tillfället är i behov av särskilt stöd samt alla andra roller.”⁵⁰

Inom kriminalvården blir det tal om kompetenshöjning av personal och evidenssäkring av behandlingsprogram. I Storbritannien driver förespråkare för KBT inom kriminalvården krav på helt nya universitetsutbildningar för framtidens kriminalvårdare och kriminalvård – en kriminalvård som skall handla om att arbeta mer med att lära ut och utbilda.⁵¹

Kognitiv beteendeterapi och metakognition är självmodelleringsteknologier som skall användas för att vägleda subjektet till egenskaper som är eftersökta i dagens medborgerliga subjekt. Dessa teknologier befinner sig inom en styrningsrationalitet där det som betonas är förmågan att göra val och framför allt riktiga val och en god medborgare förväntas: ”(...) engage in a ceaseless work of training and retraining, skilling and reskilling, enhancement of credentials and preparation for a life of incessant job seeking: life is to become a continuous economic capitalization of the self”.⁵² I detta ändlösa bearbetande av sig själv utgör metakognition och KBT giltiga tekniker eftersom ”(f)örändrat beteende åstadkommes på ett effektivt sätt genom att ändra på vad vi tänker och hur vi tänker. Känslor, tankar och beteende hänger alltid ihop på något sätt. Ändrar vi på en av dessa faktorer, påverkas alla tre”.⁵³ Samma tankar kommer till uttryck i direktiven till Skolkommittén: ”Det är helheten som formar kunskaperna, och kunskaperna innefattar bl.a. föreställningar, attityder och färdigheter”.⁵⁴

En viktig del i moraliska uppfostringsteknologier som KBT och metakognition är hur gränserna för riktigt handlande och tänkande är tillgängliga, hur man får reda på hur man skall uppföra sig. Tidigare förhållande utgick från experten vilken skulle tillgängliggöra dessa gränser – ett förhållande som hade sin grund i den kunskapsmässiga överlägsenheten hos experten. Den bekännelseprocess som låg till grund för detta byggde på en hierarkisk relation och därigenom en hierarkisk övervakning – här har vi dels förmedlingspedagogen och dennes elev, dels fängelseläkaren och dennes patient. Det

---

⁵⁰ Utbildningsdepartementet, *Lärande ledare: ledarskap för dagens och framtidens skolor*, rapport 2001:4, s. 6.

⁵¹ Andersson (2004), se not 47.

⁵² Rose (Cambridge 1999), s. 161, se not 37.

⁵³ http://www.kvv.se/templates/KVV_InfopageGeneral____3612.aspx (2006-05-15).

⁵⁴ Dir 1995:19.

nya tillgängliggörandet av gränser sker via bekännelsen och möte med ”jämlingar”. I detta ligger en horisontal istället för hierarkisk övervakning. Metakognition handlar om hur ansvaret för att tänka rätt förs över till eleven:

“Metacognitive skills include taking conscious control of learning, planning and selecting strategies, monitoring the progress of learning, correcting errors, analysing the effectiveness of learning strategies, and changing learning behaviors and strategies when necessary.”⁵⁵

Kärnan i praktiker som dessa är att avvikande beteende uppstår på grund av brister och tillkortakommanden i det egna tänkandet och självkontrollen. Därför blir det viktigaste verktyget tillämpandet av självkontroll. En självkontroll som går ut på att man hela tiden skall göra analyser av sitt eget beteende som man lär sig känna igen genom bekännelsen. I detta ligger även det livslånga lärandet⁵⁶, man måste hela tiden lära känna sig själv och sina tillkortakommanden om och om igen. Även om denna idé om självreformation inte är ny, utan går igen i allt från bikten till Auburnsystemets tysta fångar, är det mötet med de egna tillkortakommandena, inte de av Gud eller annan auktoritet givna reglerna, som är viktigt.

I KBT och metakognition finner vi en återformulering av den av förnuftet styrda individen. Här återfinns den kristna tankefiguren om själens kamp mot kroppens lustar – vad som eftersöks i dessa tankemodeller är ett subjekt som betvingar sina lustar och låter förnuftet råda. Här har vi dels brottslingen som betvingar sina naturliga lustar att stjäla genom tillämpandet av sitt förnuft, dels eleven som övervinner sin naturliga böjelse för lathet och lättsinne genom att betänka vad och hur denne lär. Vi har civilisationens triumf över naturen, viljans och förnuftets seger över lasterna. Men framför allt har vi en disciplinering som har förflyttats inom subjektet själv. Den överblickbarhet och det seende som eftersöktes i bland annat Bent-

---

⁵⁵ <http://coe.sdsu.edu/eet/Articles/metacognition/start.htm> (2007-03-20).

⁵⁶ Det livslånga lärandet är det begrepp som genomsyrar dagens pedagogiska och utbildningspolitiska diskussioner. Begrepp visar på det förändrade förhållandet till utbildning och lärande som genomsyrar dagens verklighet. Lärande och utbildning är ett för livet fortgående projekt, något som aldrig avslutas, vi skall hela tiden vidareutbildas. I det hela ingår också att skolning och utbildning inte längre är något förbehållet skolans värld, utan något som finns inom alla organisationer – man talar t.ex. gärna om just lärande institutioner. Pedagogik och didaktik skall genomsöka all verksamhet i just ett livslångt lärande.

hans panopticon, växelundervisning och monitörer, kriminalstatistik och betyg, förs över i det enskilda subjektet genom ett tillhandahållande av tekniker för att övervaka sitt eget tänkande.

Lokalsamhället, ett sätt att realisera demokrati

Ovan har förtjänsttänkandet spårats dels som en nu verksam rättvisepincip, dels som en grundläggande tankefigur i påverkansprocesser inom skolan och kriminalvården. Arenan för förtjänsttänkandet utgörs av lokalsamhället, det är där ens förtjänster eller brister spelas upp i termer av hur god medborgare man är – den förnuftige, moraliska och ansvarstagande medborgaren uppstår genom iscensättandet av lokalsamhället.

Civilsamhället eller lokalsamhället som det vanligen benämns i Sverige är den nya enheten i styrandet som ersatt välfärdssamhället. Samhället frikopplas sålunda från staten och blir en egen enhet – lokalsamhället. Detta sätt att styra skiljer sig från den välfärdsstatliga styrningsrationaliteten, där det var av största vikt att sammanföra staten och samhället i termer av välfärdstaten eller välfärdssamhället. Att så har skett är intressant eftersom en central kritik mot välfärdsstaten har varit att den inte tagit hänsyn till civilsamhället. Civilsamhället har framförts som en ”mer” legitim enhet än nationalstaten i en form av kritik mot den klassiska tolkningen av samhällskontraktsteorin. Civilsamhället tillmäts numera stor betydelse i politiken i allmänhet⁵⁷ och skol-, utbildnings och kriminalpolitiken i synnerhet.⁵⁸

De förändringar i styrandet som skett de senaste decennierna ställs gärna i termer av demokratirealisering. Att föra ner politiken på kommunnivå och lokalsamhälle framställs från centralt politiskt håll som ett demokratiprojekt. Ett viktigt led i realiserandet av demokratin ligger i lyhörddheten inför den så kallade allmänheten. Inom kriminalpolitiken har detta tagit sig uttryck i begreppet *det allmänna rättsmedvetandet*.⁵⁹ Från slutet av 1980-talet legitimeras kriminalpolitiken, kriminaliseringar och nykriminaliseringar med att det *krävs* av det allmänna rättsmedvetandet. Att ha kunskap härom och visa lyhörddhet inför denna allmänhet genererar två faktorer för politiken, för det första en

---

⁵⁷ Rose (Cambridge 1999), se not 37.

⁵⁸ Se exempelvis Stenson, K. & Sullivan, R., (red.), *Crime, risk and justice: The Politics of crime control in liberal democracies*, (Devon 2001); Smandych, R., (red.), *Governable places: Readings in governmentality and crime control*, (Aldershot 1999).

⁵⁹ Andersson (Stockholm 2002), kap. 4 & 5, se not 21.

legitimitet eftersom tagna politiska åtgärder motiveras av medborgarnas krav därpå, för det andra nås också en kunskapsgrund för att motivera tagna åtgärder. En sådan motiverande och legitimerande allmänhet användes också vid kommunaliseringen av skolan, sålunda inleder också ansvarspropositionen med en sådan motivering: ”Medborgarna ställer högre krav på den offentliga verksamheten. Kraven gäller bättre tillgång till och kvalitet på service och tjänster. Kraven omfattar också inflytande över vad som presenteras samt möjligheter att välja mellan olika alternativ”.⁶⁰ Kommunaliseringen av skolan blir därför inget annat än ett realiserande av demokrati.

I dessa demokratiseringssträvanden framställs civilsamhället som botemedel mot de skadeverkningar som följer av okänslig centraliserad myndighetsutövning. Härigenom sammanförs civilsamhället med ”(...) prevailing anti-political themes in political discourse, in that self-activating communities are promoted as an antidote to the combined depredations of market forces, remote central government, insensitive local authorities and ineffective crime control agencies, (...)”.⁶¹ Som botemedel mot centralismen frammålas även lokalsamhället som vägen till just en naturlig styrning och argumentet är allt som oftast att centraliserad maktutövning innebär för mycket styrning, och att paternalism kväver samhällets och människans naturliga utveckling och förfining. Tanken är enkelt uttryckt att den formella kontrollen som den centraliserade maktutövningen bygger på kväver och förhindrar den naturliga kontrollen – informell kontroll. Detta är ett tema som går igen inom mången samhällsvetenskaplig teoribildning. En framstående förespråkare för att centralismens rationalitet kväver civilsamhället mer naturliga rationalitet är Jürgen Habermas, vars lösning på modernitetsproblemet, eller om man så vill; försöken att kontrollera civilisationens verkningar, handlar om att ersätta den formella kontrollen med en informell kontroll.⁶² Livsvärldens rationalitet är, till skillnad från systemvärldens, mer förankrad i en naturligare verklighet, ett riktigare samhälle. Livsvärlden och civilsamhället blir lösningen på modernitetens härjningar samtidigt som de är tänkta att förädla och naturliggöra utvecklingen igen, att föra upplysningen in på rätt spår.

⁶⁰ Prop. 1990/91:18, s. 17.

⁶¹ Rose, (Cambridge 1999), s. 249, se not 37.

⁶² Se exempelvis Habermas, J., *Communication and the evolution of society*, (London 1979) eller *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*, (London 1996).

Temat formell kontra informell kontroll går igen inom både pedagogiken och kriminologin, samt tycks även sammanföra klassisk vänster och höger i förhoppningen om ett mer naturligt samhälle.⁶³ Bland kriminologiska visionärer med marxistiskt ursprung framförs informell kontroll som ett bote-medel. Här har vi Jock Youngs utveckling av kritisk kriminologi⁶⁴ till så kallad *left realism*, där just de vanliga människorna i den vanliga vardagen skall tillåtas styra kriminalpolitiken. Här har vi även Nils Christie som förordar det täta samhället som styrs av informell kontroll varigenom straffsystemets brutala verkningar kan begränsas.⁶⁵ Dessa kritiska kriminologer samsas med kontrollteoretiker, sociala band-teoretiker och förespråkare av nolltolerans i att framhärda i den informella kontrollens mer naturliga effektivitet. Betonandet av informell kontroll som mer naturlig och bättre i olika sammanhang, allt från kriminal- till utbildningspolitik, spelar troligen roll för återupptäckter av tänkare som exempelvis John Dewey.⁶⁶ I Deweys pedagogiska program framträder just sökandet efter den naturliga förädlungen av barnet via utbildning. Här ligger också hans formuleringar av ett demokratibegrepp som på många sätt kan liknas vid Habermas idéer om det ideala samtalets betydelse för demokratin. Men framför allt tycks vi i Dewey kunna se receptet på hur man skall skola den moraliskt ansvarige medborgare som dagens styrning riktar sig mot eftersom ”(d)et ideala målet med utbildning är att skapa en förmåga till självkontroll”.⁶⁷

---

⁶³ Ian Hunter synliggör detta inom utbildningsforskning genom att framhålla att: ”(...) both Marxian and liberal theories derive the principle of education from a certain image of the person. This is a conception of the person as a self-developing subject, who ‘learns’ through freedom, and for whom the school is thus only an instrument of the person’s own self-realization or Bildung, as the Germans would say”. Hunter (Chicago 1996), s. 145-6, se not 45.

⁶⁴ Kritisk kriminologi växte fram under 1960- och 70-talet direkt inspirerad av marxistisk teoribildning, se Taylor, I., Walton, P., & Young, J., (red.), *Critical criminology*, (London 1975).

⁶⁵ Se Christie, N., *Hvor tett et samfunn?*, (Oslo 1975), *Om skolan inte fanns* (Stockholm 1972) och *Lagom mycket kriminalitet*, (Stockholm 2005).

⁶⁶ För analyser av Deweys roll i utbildningshistorien se Popkewitz, T., (red.), *Inventing the modern self and John Dewey*, (New York 2005).

⁶⁷ Citatet fortsätter: ”Men att bara avlägsna yttre styrning är inte någon garant för att självkontroll utvecklas. Det är lätt att hoppa ur askan i elden. Det är med andra ord lätt att fly från en form av yttre styrning, bara för att upptäcka att man hamnat i en annan och farligare form. Impulser och önskningar som inte styrs av intelligent tänkande styrs av tillfälligheter”. John Dewey, *Individ, skola och samhälle: pedagogiska texter*, i översättning och urval av Hartman, S., Hartman, R.-M. & Lundgren, U., (Stockholm 1998), s. 200.

Ansvarsgörande och lokalt brottsförebyggande arbete

Under 1970- och början på 80-talet varnades för kommersialismens våndor. Snatteri var ett samhällsproblem som uppstod på grund av dessa kommersialismens härjningar och speciellt ungdomar utsattes för frestelser. Lösningen var att butiksägare och reklamare som tog sitt ansvar för exempelvis hur varor exponerades i reklam eller butik. Detta förhållningssätt ersätts på knappt 20 år med framställningen av snatteri som ett uttryck för bristande självkontroll hos gärningspersonen, eller på sin höjd som en konsekvens av bristande kontroll inom butiken.⁶⁸ Snatteri är ett talande exempel på en företeelse som gått från att vara ett välfärdsstatsproblem, en kommersialismens verkning som krävde regleringar, till att bli en fråga om moralisk förmåga hos den enskilde. Denna framställningsrörelse i problemformuleringen fångar den ansvarsgörandeprocess som här skall beskrivas väl. Ansvarsgörandet hänger ihop med den förändrade maktformering som kommit till uttryck i bland annat kriminalpolitiken.⁶⁹ Enkelt uttryckt kan man beskriva det som en reaktion på den kritik mot välfärdsstaten som kom från bland annat marxistiskt inspirerade forskare. Det handlar om en kritik mot den vetenskapsoptimism som färgade välfärdsstaten, där forskarna påvisade att de olika storskaliga projekt som drevs i välfärdsstatens och vetenskaplighetens namn dels hade dålig vetenskaplig underbyggnad, dels drabbade de svagaste och mest utsatta hårdast. Under 1960- och 70-talen växte sålunda en kritik fram mot välfärdsstatens hela kunskapsgrund. Ansvarsgörandeprocessen är sålunda en maktteknologi som ordnar ansvarsfördelningen mellan stat och samhälle när framtiden inte längre kan styras inom välfärdsprojektet. Det handlar om en process vari välfärdsstatens hela ansvar för välfärdssamhället styckas upp och delas ut på mindre enheter, det så kallade civilsamhället.⁷⁰

Ansvarsgörandet inom kriminalpolitiken verkar genom att föra över ansvaret för valda delar av brottsligheten på lokalsamhället och individen. Detta bygger på en förändrad framställning av vad brottsprevention egent-

---

⁶⁸ Wahlgren, P. & Andersson, R., *School, crime prevention and the pupil subject*, paper presenterat vid NERA 34th Congress in Örebro, Sweden, March 9–11, 2006. Symposium: Education and Individualizing Technologies.

⁶⁹ Se Andersson (Stockholm 2002), se not 21 och David Garland, *The Culture of control: Crime and social order in contemporary society*, (Oxford 2001).

⁷⁰ Staten har i samma utsträckning omdefinierat sitt ansvar och tar nu inte ansvar för exempelvis brottsproblemet i samma utsträckning som tidigare. Emellertid finns det inget utrymme för att diskutera detta här så jag hänvisar den intresserade läsaren till Andersson (Stockholm 2002), se not 21.

ligen är:⁷¹ ”Brottsförebyggande arbete kan beskrivas som aktiviteter som syftar till att minska benägenheten att begå brott eller att minska antalet tillfällen att begå brott”.⁷² Att undkomma brott är det enskilda subjektets förtjänst (genom att vara ansvarstagande, moralisk och förständig). Trygghet är inte en rättighet som kan knytas till *behov* utan en rättighet som relaterar till *förmåga* att producera trygghet (genom säkerhetsdörrar, övervakningslarm och hemförsäkringar). Ansvarsgörandet handlar om att skapa medvetna medborgare som inte förväntar sig att bli kompenserade för skeenden och skador som de som ansvarstagande, förständiga och moraliska medborgare själva skall försäkra sig emot både bildligt och faktiskt (genom privata pensions-, sjukförsäkrings-, skade-, drulle- och olycksfallsförsäkringar). Den typ av brottslighet som påförs lokalsamhällets ansvar, handlar i praktiken om att handskas med civilisationens effekter. Den brottslighet som är lokalsamhällets ansvar är de brottstyper som uppstått i och med konsumtions-samhället – vanligen benämns dessa ”vardagsbrott”.

Kriminalpolitik i lokalsamhället handlar om ansvar och skyldigheter. Det är en hel väv av tankefigurer som löper samman i en process som påbörjades under mitten av 1980-talet när socialdemokraterna omformulerade sitt kriminalpolitiska program i relation till kritiken av välfärdsstaten genom att framhålla den lokala nivån och det egna ansvaret som centralt för det

---

⁷¹ Här spelar förändringarna inom det kriminologiska vetandet en betydande roll. Detta nya vetande innefattar inga försök att via teorier förklara och förstå bakomliggande orsaker till brott, utan om kartläggande av risker via deskriptiv statistik, ett letande efter statistiska korrelationer. Det bästa exemplet på detta sätt att tänka utgörs av situationell brottsprevention, vilket innebär att minska brottstillfällenas antal, att förändra den s.k. tillfällesstrukturen. Att försöka hitta generella kausala faktorer är satt på undantag och det bästa sättet att bedriva prevention är genom att ge upp det motsträviga subjektet, varom all kunskap egentligen är osäker, och istället fokusera på situationer. Genom deskriptiv statistik kan man se vilka situationer som är riskfyllda och kontrollera dessa. Här finns också rutinaktivitetsteorin som också den bygger på ett kontrollperspektiv. Vi kan inte vetenskapligt ”bota” brottslingar eftersom brott är en rutinaktivitet och begås av ganska vanliga rationella människor som överväger värdet av sina handlingar. Vad vi då kan göra är att styra värdet på de brottsliga handlingarna, vi kan kontrollera dessa potentiella brottslingar genom att försvåra för dem. Brottslingar uppstår alltså p.g.a. bristande kontroll och det brottsförebyggande arbetet blir inte längre ett socialpolitiskt arbete som syftar till att åtgärda sociala problem, utan ett kontrollarbete som syftar till att kontrollera situationer och eventuellt personer om de bedömts som risker.

⁷² Regeringens skrivelse 2000/01:62, *Brott kan förebyggas! Utvecklingen av det brottsförebyggande arbetet*, s. 7.

brottsförebyggande arbetet.⁷³ Skolan, kommunen, lokala företagare och aktiva medborgare framställs som botemedel på de problem som en centraliserad maktutövning skapat. Samverkan och närhet är lösningen och argumenteringen för lokalsamhället sker i termer av icke-realiserade demokratiska värden, naturlig rationalitet och folkviljan. Dessa argument går även igen i kommunaliseringen av skolan i den så kallade ansvarspropositionen.⁷⁴ Närhet till besluten framställs som ett sätt att verkligen realisera demokratin, lokala brottsförebyggande råd, grannsamverkan och medlingsverksamhet blir överlägsna instrument eftersom deras placering i det lokala gör dem mer rationella emedan närheten till verkligheten garanterar bättre och mer förankrade beslut och åtgärder. Samtidigt som medborgarna då också blir verkligt delaktiga.

Skolan Mitt i Byn

Motsvarande aktivering av medborgaren och lokalsamhället görs inom skol- och utbildningspolitik genom företeelsen *skolan mitt i byn*.⁷⁵ Skolan mitt i byn framställs som en lösning på snarlikt problem som lokalsamhället som brottspreventivt projekt riktas mot. Tittar man exempelvis på det problem som målas fram i direktiven till Skolkommittén⁷⁶ är det en hotande omvärld som måste bemästras via skolan. Hoten uppstår genom industrisamhällets död, en modernitets- och civilisationskris som blir ett hot mot civilisationsprojektets fortbestånd, men som kan fås på fötter igen genom civilisation och utveckling. Häri blir alltså civilisationen både problemets orsak och lösning – en lösning som innebär ett utvecklande av civilisationen via övergången från industrisamhälle till kunskaps- och tjänstesamhälle. Teknik, kunskap och utveckling blir botemedel på vad de själva skapat. Subjektets personliga kompetenshöjning blir ett moraliskt påbud vari förtjänst är inskrivet i mätandet av civilisation. Ansvarsgörandet blir knutpunkten och lokalsamhället kan bli ett realiserande av demokrati eftersom processen mot kunskaps-, informations- och tjänstesamhället genererat medborgare som ställer större krav på inflytande och självbestämmande. Skolan mitt i byn är således ett realiserande av demokrati med dess krav på

⁷³ Det centrala dokumentet i formulerandet av detta styrande är *Allas vårt ansvar*, DsJu 1996:59.

⁷⁴ Prop. 1990/91:18.

⁷⁵ Talet om skolan mitt i byn är inget 1990-tals fenomen utan återfinns bland annat i 1800-talets skrivkunnighetsprojekt och efterkrigstidens politiska vilja att studiemotivera arbetarklassen. Se Bunar, N., *Skolan mitt i förorten: Fyra studier om skola segregation, integration och multikulturalism*, (Stockholm 2001), s. 68.

⁷⁶ SOU 1997:121, *Skolfrågor: Om skola i en ny tid*, Slutbetänkande av Skolkommittén.

inflytande och självbestämmande, samtidigt som den är medlet till den kompetens som krävs i detta kunskaps-, informations- och tjänstesamhälle:

”Utbildning är en demokratifråga. Människor måste få mer att säga till om i sin vardag. För att en individ skall bli stark nog att erövra vardagsmakten är en höjning av utbildningsnivån viktig. Med utbildning växer självförtroendet och självtilliten och därmed ökar möjligheten att få inflytande över sin situation, på arbetet, på fritiden, i bostadsområdet osv.”⁷⁷

Skolan mitt i byn handlar precis som lokalt brottsförebyggande arbete om att öppna upp mot lokalsamhället och fånga upp den kompetens och initiativ man menar härbärgeras där: ”För att skolan ska kunna utnyttja de utvecklingsresurser som finns i skolans omgivning måste den komma i kontakt med de människor som bor där”.⁷⁸ Förutom de demokratiskapande vinster som ses i detta öppnande av skolan mitt i byn blir även kunskapsfrågan av central betydelse. Här handlar det för det första om den kunskaps-erövring som informations- och kunskapssamhället kräver av sina subjekt: ”Vi har ett alltmer komplext och rörligt samhälle. För att medborgarna skall kunna vara delaktiga i detta samhälles offentliga liv – politiskt, fackligt, kulturellt – krävs betydande kunskaper och färdigheter och en vilja och förmåga att ständigt lära sig något nytt”.⁷⁹ Här framträder förtjänsttänkandet eftersom det krävs ”vilja och förmåga” för att kunna bli denna aktiva medborgare – ett medborgarskap som förtjänas genom viljan till kompetensutveckling. För det andra handlar det om en kunskaps-erövring som svar på det postmoderna samhällets kunskapsrelativisering. Så som det lokala brottsförebyggande arbetet blir mer rationellt och ”vetenskapligt” genom att hitta den sanna verkligheten i lokalsamhället, blir skolan mitt i byn ett sätt att på samma sätt grunda den nya kunskapen eftersom ”(k)unskap är inget entydigt begrepp. Kunskap kommer till uttryck i olika former – så som fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet (...)”.⁸⁰ Det är ur lokalsamhällets självkännedom om just lokalsamhället som ett nytt mer verklighetstillvänt kunnande emanerar: ”Föräldrarna och andra utanför skolan ska delta i samtalet om undervisningen med sina frågor, sina synpunkter, behov osv. I

---

⁷⁷ Budgetproposition 1994/95:100, Bilaga 9, s. 21.

⁷⁸ SOU 1997:121, s 238.

⁷⁹ Prop. 1994/95:100, s. 21.

⁸⁰ Läroplan för de frivilliga skolformerna Lpf 94: gymnasieskolan, gymnasiesärskolan, den kommunala vuxenutbildningen, statens skolor för vuxna och vuxenutbildningen för utvecklingsstörda, s. 8.

detta ligger betydande utvecklingsmöjligheter för skolan”.⁸¹ Skolan mitt i byn genererar demokrati, öppenhet och ny kompetens och kunskap ”(g)enom att på olika sätt knyta kontakter med arbetsliv och föreningsliv och öppna skolan för olika aktiviteter kan både skolan och närsamhället berikas”.⁸²

Avslutande kommentarer

Huvudargumentet i texten har varit att styrandet idag formeras kring ett förtjänsttänkande. Den ljusnande framtid är vår om vi lyckas kontrollera oss själva och lägga band på våra lustar. Samtidigt ligger hoten på lut om vi inte skulle lyckas med detta – då är framtiden mörk och osäker. Förtjänsttänkandet är alltså inte bara en självskapande teknik, det är även ett sätt att erövra en osäker framtid. Genom att låta våra göranden genomstrålas av förtjänsttänkande kan vi göra bruk av ett förnuft som kan vägleda oss rätt. Dagens styrande bygger alltså på medborgare som förväntas bearbeta sig själv och sin omgivning så att personlig duglighet, hög moral, förnuft och effektivitet får råda samtidigt som strävsamhet och duglighet belönas. Den politiska visionen i detta är då att vi kan nå ett styrande som vägleds av förnuft, dygder och effektivitet. Vi kan därigenom realisera demokratin.

---

⁸¹ SOU 1997:121, s. 7.

⁸² Prop. 1994/95:100, s. 26.

ROBERT ANDERSSON

KAPITTEL 3.

En ny offerdiskurs?

Kjersti Ericsson

Da offeret kom på banen

I stortingsssesjonen 1977–78 så St.meld nr. 104 *Om kriminalpolitikken*, den sagnomsuste ”kriminalmeldinga” dagens lys i Norge. Inger Louise Valle var justisminister, og kriminalmeldinga var uttrykk for et ønske om å fremme en kriminalpolitikk preget av ”humanitet og rettferd”, som det sies innledningsvis under overskriften ”Kriminalpolitiske grunntanker”. ”Det er i seg selv et mål å redusere bruken av straff. Særlig gjelder dette bruken av frihetsstraff. Spesielt må man søke å motvirke en sosialt skjev virkning av straffesystemet,” heter det blant annet (s. 14).

En gang i samme periode, jeg tror det var i 1978, ble det avholdt et seminar i en norsk småby med en rekke prominente kriminologer fra inn- og utland til stede. En av de internasjonale størrelsene var Luc Hulsman, den kjente nederlandske abolisjonisten. Han fortalte oss at det var nødvendig med større toleranse for slike handlinger som vi gjerne kriminaliserer. Den kriminalpolitisk progressive forsamlinga nikket samtykkende. Da tok den svenske kriminologen Annika Snare ordet: ”Jeg ønsker *mindre* toleranse,” sa hun, og forsamlinga kvapp. Så forklarte hun at det var et stort problem at vold mot kvinner i privatlivet ble usynliggjort under merkelapper som ”husbråk”, uten offer og uten gjerningsmann.

Disse to hendelsene kan kanskje ses som tegn på et skifte som skjedde omtrent på denne tida. Gjennom ”Kriminalmeldinga” tok Justis- og politidepartementet til orde for en progressiv kriminalpolitikk, på en måte vi ikke har sett, verken før eller seinere. Med progressiv kriminalpolitikk mener jeg

i denne forbindelsen ønske om et lavt straffnivå, lite bruk av fengselsstraff og fokus på samfunnsmessige årsaker til kriminalitet. Det er imidlertid verdt å merke seg at i hele dette dokumentet er overgrep mot kvinner og barn overhodet ikke nevnt. Offerets stilling er viet to små, temmelig generelle avsnitt som til sammen utgjør én spalte, dvs. en halv side av i alt 176 sider (350 sider med alle vedlegg).

Da kvinnebevegelsen rettet søkelyset mot kvinnemishandling og seksuelle overgrep, var det for å få fram at dette var alvorlige samfunnsproblemer som det måtte gjøres noe med. Men det var også et verdighetsprosjekt. ”Kvinner har måttet slåss en lang kamp for ’retten’ til å være ofre for seksuelle overgrep. Vi har fått høre at vi forfører og provoserer, og at vi på masochistisk vis nyter det når overgriperen går løs på oss. Vår nyvunne ’rett’ til å være ofre hviler på et skjørt grunnlag,” skrev jeg sjøl i 1992 (s. 57).

Å omdefinere husbråk til voldskriminalitet og provoserende kjerringer til kriminalitetsofre bidro til å løfte kvinner ut av fornedrelse. Kriminaliseringen og offerstatusen var et budskap om kvinners verdighet.

Kvinnebevegelsens verdighetskamp var kanskje det første tegnet på noe mer omfattende som var i gjære: Fra sin bortgjemte plass i ”Kriminalmeldinga” på seint 70-tall, skulle offeret rykke fram til en langt mer framtrædende posisjon i den kriminalpolitiske debatten. Denne tendensen har også vært tydelig i andre land, for eksempel i Sverige. Konsekvensene har ikke vært udelt positive dersom vi ønsker en lite repressiv kriminalpolitikk. Henrik Tham er blant de skarpeste kritikerne av det han kaller ”offerdiskursen”. Temaet for denne artikkelen er hvordan denne offerdiskursen kan møtes. Går det noen vei tilbake til den kriminalpolitiske plattformen som kommer til uttrykk, for eksempel i ”Kriminalmeldinga”? Er det i så fall en ønskelig vei?

Offeret som gissel for en repressiv kriminalpolitikk

Henrik Tham (2006) peker på at framveksten av kriminalitetsofferet som en dominerende figur i debatten har spilt en sentral rolle i de viktige forandringene som har funnet sted i den svenske kriminalpolitikken siden 70-tallet. Disse endringene innebærer blant annet en utviding av rettslig kontroll. Eksempler kan hentes fra arbeidsplasser og skoler, der handlinger som tidligere ble håndtert på stedet, eller ganske enkelt ble sett som noe en måtte leve med, nå blir definert som voldskriminalitet og anmeldt til politiet.

Videre stilles det spørsmålsteget ved tradisjonelle rettslige prinsipper som har beskyttet borgernes rettigheter i forhold til staten. Begrepet ”rettssikkerhet”, som tidligere henviste til borgernes rett til ikke å bli straffet for lovbrudd uten gyldig, rettslig grunn, blir nå omdefinert til også å omfatte borgernes rett til ikke å bli utsatt for lovbrudd.¹ Offerets mer framtrædende rolle har også ført med seg et skifte i måten lovbrøyttere oppfattes på, sier Tham (s. 5):

”För en generation sedan var gärningsmannen ett offer. Han var offer för uppväxt och samhälle, ett objekt för krafter han själv inte rådde över. Denna bild har påtagligt förändrats. Idag är han ett subjekt, en agent som handlar efter eget val och som genom brott medvetet och av egenintresse förgriper sig på andra människors rätt.”

Det aller viktigste er imidlertid at offeret er blitt et slags trumfkort i spillet om en strengere og mer straffende kriminalpolitikk. Det samme peker Ole Kristian Hjemdal (2003, s. 207) på for Norges vedkommende. Han refererer tiltak for voldsofre som ble beskrevet i St. prp. nr. 4 for 2000/2001, og mener at disse knapt kan kalles noen vesentlig styrking av ofrenes situasjon eller kriminalpolitisk nytenkning. Derimot

”... representerer de en utvikling og en kriminalpolitisk rolle for offeret som synes å bli stadig mer fremherskende, en utvikling der offeret, offerets situasjon og offerets behov blir brukt for å begrunne og legitimere ønsket om en strengere og mer repressiv kriminalpolitikk. Ikke bare fra Framskrittspartiet kommer slike signaler, men også fra politikere i andre partier. Dette er nok synspunkter som til en viss grad har blitt støttet opp av representanter for ofrene, både ofrenes organisasjoner og enkeltstående ofre, men som ikke nødvendigvis er representative for ofrene flest.”

Både Tham og Hjemdal peker på at den oppmerksomheten rundt volds- og overgrepsutsatte barn og kvinner som kvinnebevegelsens arbeid har skapt, danner noe av bakgrunnen for offerets framtrædende plass i dagens kriminalpolitiske debatt. Heidi Mork Lomell (2006) noterer seg det samme. Også hun noterer seg at ”kriminalitetsofre, både faktiske ofre, pårørende og potensielle ofre, i stadig økende grad blir brukt som begrunnelse for forslag

---

¹ Her er Tham i utakt med den norske juristen Anne Robberstad (1999) som mener det er omvendt: Rettssikkerhetsbegrepet omfattet tidligere også offerets rett til beskyttelse, men er blitt innskrenket til bare å gjelde gjerningspersonens rettigheter.

om straffeskjerpelser eller andre innskrenkninger i kriminalpolitikken” (s. 62).

Er det da slik at ønsket om å sende et budskap om kvinners verdighet har endt like lukt i armene på Fremskrittspartiet og andre krefter som ivrer for en straffende kriminalpolitikk? Har vi her ett av mange eksempler på at konsekvensene av politiske og ideologiske kamper på litt sikt er vanskelig å forutse?

Men jeg ser fortsatt for meg Annika Snare når hun tar til orde mot den store abolisjonistiske gurun fra Nederland på seminaret i 1978, og jeg heier ennå på henne. Etter mitt syn satte hun fingeren på en blind flekk hos den tradisjonelle abolisjonismen, nemlig offerets smerte. Jeg oppdager med undring ”Kriminalmeldingas” bevisstløshet i forhold til vold og seksuelle overgrep, og er glad vi ikke er der i dag. Og jeg leser med en viss uro Henrik Thams sorg over interaksjonismen som gikk tapt (s. 13):

”Kriminologin har en stark tradition av att betona interaktion och konstruktion. Brottet har inte setts som så entydigt som det kanske framstår, och interaktionen mellan gärningsman och offer har varit viktig för att förstå brottet. Våldets kontext har framhållits, och våldsoffret sågs ibland som medskapare i sitt eget offerskap.

I dagens brottsofferforskning befinner vi oss långt från detta synsätt. Ett skäl är de undersökningar som pekar på en omfattande utsatthet för brott i grupper som tidigare inte uppmärksammats. De främsta exemplen är här kvinnor och barn och grupper utsatta för hatbrott som homosexuella (Tiby 1999). ”Det idealiska offret” blir tydligare, och det blir svårare att vinna gehör för en konstruktivistisk och relationell analys.”

Den typen vold Henrik Tham har i tankene her, er kanskje fylleslagsmål og eskalerende krangler mellom unge menn. Og jeg er ikke uenig i at vold må forstås i sin kontekst. Voldsofferet som ”medskaper i sitt eget offerskap” gir likevel noen ubehagelige assosiasjoner tilbake til usynliggjøring av maktforhold og tidligere tiders oppfatning av volds- og voldtektsutsatte kvinner, som jeg svært nødig vil ha tilbake (og det vil ganske sikkert heller ikke Henrik Tham). Noe av det viktigste med det verdighetsprosjektet som var innbakt i kampen for ”retten til å være offer”, var dessuten at den ikke bare omfattet ”det ideelle offer”, men også kvinner som var stup fulle når de ble banket av partneren, kvinner med dype utringninger og korte skjørt som ble med menn hjem etter en kveld på byen og så ble voldtatt, og prostituerte

som ble utsatt for kundefold. Det var nettopp verdigheten til de *ikke-ideelle* ofrene som først og fremst sto på spill. Og kanskje er det flere ikke-ideelle ofre av begge kjønn som burde bli tatt mer på alvor, for eksempel de som blir skadet i fylleslagsmål og annen vold i marginaliserte miljøer. I dag risikerer de å bli møtt med forakt og motvilje, både av legevakt og politi. Utsatthet for vold er, som vi vet, skjevt sosialt fordelt. Det er ikke bare gjerningsmenn som er ofre for ”uppväxt och samhälle”.

Men Henrik Tham har åpenbart rett i at det han kaller ”offerdiskursen” i kriminalpolitikken har hatt en del ytterst dystre følger. Hva gjør så vi som er glade for at offeret har fått en mer framtrødende plass i den kriminalpolitiske debatten, men som slett ikke er glade for de konsekvensene Tham peker på? Før jeg prøver å skissere et svar, vil jeg ta en liten omvei om kriminologen David Garland.

Straffens ”tragiske kvalitet”

Garland (1990) argumenterer mot det han kaller ”det penologiske perspektivet” på strafferettsapparatet. Dette perspektivet, sier han, diskuterer straffen reit instrumentelt. Straffesystemets ritualer og institusjoner ses som et middel for å oppnå et sjølsagt mål: å redusere kriminaliteten og holde lovbyrterne i sjakk. Svært mye av den kriminalpolitiske debatten foregår innenfor dette perspektivet, i hvert fall med det uutalte premisset at straff er et virksomt middel til kriminalitetskontroll.

Garland tar til orde for et langt videre perspektiv på straffen. Straffesystemet bør forstås som et kulturelt og historisk produkt som nok kan ha med kriminalitetskontroll å gjøre, men som likevel er formet av en rekke sosiale krefter og har betydning og rekkevidde langt utenfor lovbyrternes rekke. En rekke spørsmål springer ut av denne tilnæringsmåten. Det er spørsmål som: Hvordan oppstår bestemte straffemetoder? Hvilke sosiale funksjoner fyller straffen? Hvilket forhold har straffeinstitusjoner til andre institusjoner? Hvordan bidrar de til den samfunnsmessige orden, til statsmakta, til et klasseherredømme eller til den kulturelle reproduksjonen av samfunnet? Hva er straffens ikke-intenderte sosiale funksjoner, dens funksjonelle fiaskoer og dens videre sosiale kostnader? Som bidrag til et slikt videre perspektiv gjennomgår Garland flere sosiologiske klassikeres behandling av straff, og ser på dem med et blick som både er kritisk og konstruktivt: På den ene sida spør han hva vi må forkaste som uholdbart hos hver enkelt forfatter, på

den andre sida spør han om det er noe ved problemstillinger og tilnæringsmåte hos samme forfatter som er fruktbart også i dag.

Durkheim er en av de klassikerne Garland drøfter. Durkheim ser ikke straff som et utilitaristisk instrument, sier Garland. I sin essens er straff for Durkheim en måte å sende et moralsk budskap på. I følge Garlands tolkning framstiller Durkheim straffen som en *ekspressiv* institusjon – et sted for å gi uttrykk for sosiale verdier og utløse psykisk energi. Strengt tatt har den ikke noe formål eller mål. Men, sier Garland, dette utgjør bare halvparten av Durkheims framstilling. Det er på dette punktet han beveger seg til en fullt ut sosiologisk forklaring, og beskriver hvordan disse individuelle lidenskapene samlet frambringer et mektigere og nyttigere resultat. De lidenskapene som framprovoseres av forbrytelsen er, i sin umiddelbare opprinnelse, individers spontane reaksjoner. Ved at de blir uttalt kollektivt og på samme tid, forsterker disse reaksjonene hverandre og frambringer en viktig sosial konsekvens. ”Forbrytelsen gir en anledning til å gi kollektivt uttrykk for delte moralske lidenskaper, og dette kollektive uttrykket tjener til å styrke de samme lidenskapene gjennom gjensidig forsterkning og bekreftelse. Slik blir den moralske ordens sosiale realitet demonstrert gjennom denne kollektive, straffende reaksjonen, og blir dermed ytterligere styrket.” (s. 32)

Durkheim hadde imidlertid begrenset tro på straffens evne til å forbedre lovbrøteren. På den ene sida, sier Garland, mente Durkheim at straffen var politisk nødvendig for å opprettholde en bestemt form for moralsk autoritet. På den andre sida var straffen penologisk begrenset i sin evne til å kontrollere kriminalitet. ”Denne forståelsen av at den både er nødvendig og dømt til å være fånyttet utgjør det jeg vil kalle straffens tragiske kvalitet,” kommenterer Garland (s. 80).

Hvor vil jeg så med denne visitten til Garlands forståelse av Durkheim? Poenget for meg er ikke om Durkheim sjøl ville underskrevet på Garlands tolkning. Men den løfter fram noe viktig. For det er opplagt at kriminalpolitikken også i dag skal uttrykke hva vi føler, hvilke verdier vi slutter oss til. Den brukes til å sende budskap, eller signaler, som det heter. Særlig setter Garlands formulering om ”straffens tragiske kvalitet” fingeren på noe sentralt. På den ene sida er straffen nødvendig som et moralsk budskap, på den andre sida er den til ingen nytte, ja til og med skadelig, som instrument i kriminalitetsbekjempelsen. Denne ”tragiske kvaliteten” er kanskje blitt forsterket innenfor det Henrik Tham omtaler som ”offerdiskursen”: Jo strengere straffen er, jo sterkere er det moralske budskapet som sendes ut om offerets verdighet og verneverdighet. Hvis straffen ikke er streng nok,

kan det framstå som ”en hån mot offeret”. Slike formuleringer kan komme fra ofrene sjøl, fra pårørende, fra pressens kommentatorer, fra myndighetspersoner. Henrik Tham gir et eksempel fra en diskusjon i Sveriges radio våren 2006, der Justitiekommittéens ordförande, Johan Persson kommenterte justisministerens ønske om å forlenge foreldelsesfristene for mord og drap:

”Jag tycker att det är väldigt viktigt (och förslaget bör också gälla andra grova våldsbrott och speciellt grova sexualbrott) av skälet att kunna ge upprättelse till brottsoffer och deras anhöriga på ett helt annat sätt /.../ och jag tycker att skyddsvärdet för gärningsmännen är mycket, mycket lågt och därför så bör ingen kunna få komma undan straff bara för att tiden har gått.” (Sveriges Radio 2006-01-04)

Jeg *ønsker* at det skal bli sendt tydelige signaler om ofres verdighet og verneverdighet når noen er blitt skadet eller krenket. På dette punktet mener jeg som sagt at abolisjonistene innenfor kriminalpolitikken har lidd av en viss blindhet, en blindhet Annika Snare satte fingeren på i den episoden jeg refererte innledningsvis. Men må dette skje gjennom å opprettholde ”straffens tragiske kvalitet”? Eller finnes det andre modeller å tenke ut fra? Feministiske forskere har stilt spørsmålet om hvordan en kan forene lav toleranse for kvinnemishandling og seksuelle overgrep med kriminologiens innsikter om fengselsstraffens forkastelighet. I 1988 skrev for eksempel Liv Finstad en artikkel som het ”Sedelighetsforbrytere ut av fengslene – prinsipper for en realistisk utopi”. Her drøfter hun om domstolen, i stedet for å idømme straff, kan ivareta andre viktige funksjoner med utspring i offerets behov, som skyldplassering, synliggjøring av overgrep og erstatning. Innenfor feltet ”alternativ konfliktløsning” har det også vært arbeidet med meglingsordninger, der offer og gjerningsperson møtes ansikt til ansikt. Slike møter skal, i tillegg til å gi offeret mulighet til å uttrykke følelser og eventuelt få erstatning for skade, også åpne for ny erkjennelse hos gjerningspersonen og en eventuell forsoning mellom partene.

Forsoning mellom partene og ikke minst ny erkjennelse hos gjerningspersonen kan være viktige mål. Mitt tema her er imidlertid ikke hvordan slike mål kan oppnås. Det er heller hvordan en kan ivareta det viktige behovet som består i å sende tydelige budskap om offerets verdighet og verneverdighet, uten å måtte bruke straffen som språk. Kort sagt, er det mulig å finne en vei utenom ”straffens tragiske kvalitet”?

Barnevernet som modell

Den institusjonen jeg vil trekke fram som en mulig modell på det prinsipielle planet, framstilles sjelden i rollen som forbilde. Men kanskje kriminalpolitikken her har noe å lære av det ofte utskjelte *barnevernet*. På sett og vis har også barnevernet å gjøre med ofre og gjerningspersoner. Ofrene er de mest uskyldige og verneverdige av alle, nemlig barn. Gjerningspersonene, som har utsatt barna for omsorgssvikt, og noen ganger overgrep og mishandling, tilhører oftest de fattigste og mest utslåtte delene av befolkningen, gjerne med sine egne, tragiske barndomshistorier bak seg. På dette punktet har de atskillig til felles med dem som befolker fengslene. Barnevernet opererer imidlertid ikke etter prinsippet om at ofrenes verdighet og verdi skal kommuniseres gjennom å straffe gjerningspersonene hardt. I stedet har barnevernet en mer direkte måte gjøre det på: Ofrenes verdighet og verdi kommuniseres rett og slett gjennom hjelp, støtte og omsorg til ofrene. Barnevernets mandat er at alt de foretar seg skal være styrt av prinsippet om *barnets beste*. Hva som skjer med gjerningspersonene, er sekundært. Om barnevernet skulle anmelde en incestovergreper til politiet (noe de ikke alltid gjør, for det er ikke sikkert det er til barnets beste at faren kommer i fengsel), og lykkes i å få vedkommende dømt til en lang fengselsstraff, så er dette ikke noe gyldig mål på barnevernets suksess i saken. Målet på om de har lykkes er hva som skjer med *offeret*, med barnet. Hvis de ikke har klart å hjelpe *barnet* til et bedre liv, har de uansett mislykkes.

Kunne vi tenke oss en kriminalpolitikk basert på en liknende tankegang? En kriminalpolitikk der *offerets beste* var det sentrale målet, og der offerets verdi og verdighet ble kommunisert direkte, i form av støtte og hjelp til offeret (helsemessig, psykologisk, økonomisk og hva det ellers måtte være behov for) i stedet for indirekte, via strenge straffer til gjerningspersonene? Ytelsene til offeret måtte være rause og tydelige, og på samme måte som straffen måtte de være et fullt ut offentlig ansvar, også eventuelle økonomiske erstatninger. Antakelig burde de også ha en rituell side. Altså måtte det dreie seg om noe ganske annet enn det som i dag finnes av offerorienterte ordninger for eksempel i Norge, som Hjemdal (2003) påviser er nokså puslete og tvetydige saker. Slike ordninger måtte omfatte alle ofre, også de som liker lite på de ideelle, men som likevel bør tas på alvor når de blir skadet. Ofre for eiendomslovbrudd, som innbrudd, vil også kunne ha behov for hjelp og støtte til å håndtere utrygghet og følelsen av å ha blitt invadert og krenket.

La oss i hvert fall utforske barnevernet som en mulig tankemodell i kriminalpolitikken. Hva kunne vi oppnå?

For det første kunne vi faktisk oppnå å *hjelp*e offeret, noe som på ingen måte er noe sjølsagt utfall av en retts sak, uansett hvor streng straff gjerningspersonen måtte få.

For det andre kunne vi kanskje oppnå å kanalisere allmennhetens opprørt het over lovbrudd og krenkelser inn i omsorg for og medlidenhet med offeret i stedet for å kanalisere den inn i hat og raseri mot gjerningspersonen.

For det tredje kunne vi oppnå å sende et mer konsistent budskap om indivi- dets ukrenkelighet enn det vi gjør i dag, når vi uttrykker ofrenes vernever- dighet gjennom å skade gjerningspersonene og krenke deres integritet ved lange og nedverdiggende fengselsstraffer. Da ville også kriminalpolitikken budskap være mer i tråd med det bildet vi gjerne vil gi av oss sjøl som et humant samfunn basert på respekt for menneskerettighetene. Det budska- pet vi sender i dag ugyldiggjør på sett og vis seg sjøl. Som Lode Walgrave (2006) sa det i et foredrag: Slik vi gjør det i dag, blir lidelsen doblet: Offeret lider, derfor skal også tøveren lide. Målet må være mindre, ikke mer lidelse.

For det fjerde: Ved å fjerne forbindelsen mellom det å kommunisere offe- rets verdighet og det å straffe, kunne en åpne for andre, mer konstruktive måter å behandle gjerningspersonene på. ”Hån mot ofrene” er riktignok ikke det eneste argumentet mot et lavt straffenivå som sirkulerer i den krimi- nalpolitiske debatten, men det er kanskje det som lettest mobiliserer våre moralske følelser.

”Prinsipper for en realistisk utopi” kalte Liv Finstad sin visjon om nye tilnæringer til håndteringen av seksualisert vold. Mitt ønske om en krimi- nalpolitikk med barnevernet som modell er også en utopi, og en kan vel tvile på hvor realistisk den er. En slik kriminalpolitikk ville dessuten stå overfor sine egne problemer og dilemma. Hvem skulle for eksempel defi- nere hva som var til offerets beste? I barnevernet er det andre enn barna sjøl som definerer hvilke behov barna har. Slik må det til en viss grad være, siden det handler om barn. Men paternalistiske holdninger, også overfor voksne, er på ingen måte ukjente i velferdsstaten.

Jeg mener likevel at den modellen som er skissert over kan ha betydning. Tankemodellenes verdi er at de lar oss ane muligheten til en ny praksis. Men

de kan også være viktige som motstandsressurser. Kanskje kan en slik tankemodell som den jeg har skissert over danne utgangspunktet for en annen slags ”offerdiskurs” – en motdiskurs mot den ”offerdiskursen” Henrik Tham har beskrevet, der offeret langt på vei er blitt et gissel for kriminalpolitiske hauker. En motdiskurs av denne typen vil heller ikke kunne beskyldes for å bagatellisere ofrenes lidelser.

Henrik Tham plasserer ”offerdiskursen” i kriminalpolitikken i en videre kontekst. Han henviser til Hans Boutellier (2000) som ser kriminalitetsofferets framvekst som svar på en verdikrise. Kriminalitetsofferet er et mulig felles identifikasjonsobjekt i en splittet og sekularisert tid, der tradisjonelle, konsensusskapende autoriteter har mistet sin kraft. Alle er for, og ingen er mot offeret for kriminalitet. Boutellier kan nok ha rett i dette, kommenterer Tham. Sjøl ser han imidlertid fokuseringen på kriminalitetsofferet som uttrykk for en mer aktiv prosess: Framhevingen av kriminalitetsofferet er et middel anvendt av staten og politikerne for å skape legitimitet og konsensus.

Det ligger en mektig, retorisk kraft i det ”ingen er mot”, som offeret for kriminalitet. Kanskje åpner dette også noen muligheter for motdiskursen. La oss igjen ta en tur innom barnevernet. ”Barnets beste” er også uimotsigelig, og vinner terreng, i det minste som retorisk figur, på flere og flere samfunnsområder. Det betyr ikke nødvendigvis at barns interesser i realiteten vinner fram. Men det ligger likevel noen muligheter i det å påkalle barnets beste, som *kan* resultere i noen små seire, også mot andre hensyn med tung, politisk oppbacking. Det *er* vanskelig å argumentere mot det uimotsigelige (om ikke like vanskelig å handle i strid med det i praksis). For eksempel er argumenter rundt ”barnets beste” snart de eneste som har *noen* mulighet til å vinne fram i kampen mot de verste utslagene av en stadig mer brutal asyl- og flyktningepolitikk.

En motdiskurs om ”offerets beste”, langs de linjene jeg har skissert over, bærer kanskje muligheten i seg til å mobilisere det uimotsigelige for en mer, i stedet for mindre human kriminalpolitikk?

Litteratur

- Boutellier, Hans (2000). *Crime and Morality. The Significance of Criminal Justice in the Post-modern Culture*. Dordrecht/London: Kluwer Academic.
- Ericsson, Kjersti (1992). *Kjønnsspillet*. Oslo: Cappelen.
- Finstad, Liv (1988). Sedelighetsforbrytere ut av fengslene: prinsipper for en realistisk utopi. *Materialisten* nr. 3.
- Garland, David (1990). *Punishment and Modern Society. A Study in Social Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Hjemdal, Ole Kristian (2003). En offersentrert kriminalpolitikk? I Kristian Andenæs og Knut Papendorf (red.) *Fortsatt uferdig. Festskrift til Thomas Mathiesen 70 år*. Oslo: Pax forlag.
- Lomell, Heidi Mork (2006). ”- Menneskerettigheter er vel og bra, men for hvem? Offeret eller gjerningsmannen?” *Nordisk Tidskrift for Menneskerettigheter*, Vol. 24, nr 1.
- Robberstad, Anne (1999). *Mellom tvekamp og inkvisisjon. Straffeprosessens grunnstruktur belyst ved fornærmedes stilling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- St. meld. nr. 104 (1977-78). *Om kriminalpolitikken*. Justis- og politidepartementet.
- St. prp. nr. 4 2000/2001. *Andre tiltak for voldsofre*.
- Tham, Henrik (2006). *Brottsoffret, kriminalpolitiken och kriminologin*. Foredrag på Nordisk Samarbeidsråd for kriminologis forskerseminar på Reykholt, Island 4-7 mai 2006.
- Tiby, Eva (1999). *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Walgrave, Lode (2006). Foredrag på Fourth Conference of the European Forum for Restorative Justice, Barcelona 15-17 June 2006.

KJERSTI ERICSSON

KAPITEL 4.

Den ojämlika utsattheten.

Ett bidrag till forskningen om brottslighet och
levnadsnivå

Felipe Estrada & Anders Nilsson

Fattigdom och ojämlikhet har betydelse för människors möjligheter och livschanser inom en rad områden, också för risken att hamna i ett liv präglad av brott och missbruk (Tham 1979; Nilsson 2002). I välfärdsforskningen ses ekonomiska resurser som en central indikator för att bedöma människors levnadsförhållanden och handlingsalternativ (Tham 1973). Detta bekräftas av empiriska analyser som visar att ekonomiska resurser är tydligt relaterade till andra välfärdsområden som hälsa, boende och sysselsättning (Fritzell & Lundberg 2000). Ekonomiska resurser har även samband med rädsla och utsatthet för brott (Estrada & Nilsson 2001; 2004).

Inom den viktimologiska forskningen, dvs. den gren av kriminologin som behandlar frågor om utsatthet för brott, har frågan om fördelningen av utsatthet och oro för brott ägnats stort utrymme. Oftast handlar det om skillnader mellan olika demografiska grupper med avseende på kön, ålder, etnicitet och familjetyp. När skillnader mellan olika grupper ska förklaras, framhålls dock också fattigdom på individ- och områdesnivå (Hindelang et al. 1978; Smith & Jarjoura 1989). Ekonomiska resurser har enligt såväl livsstilsmodellen som teorin om social desorganisation betydelse för variationer i utsatthet för brott. Bristfälliga resurser antas enligt Hindelang et al. (1978: 249) framförallt påverka utsattheten genom individens begränsade möjligheter att anpassa sitt liv så att riskerna för utsatthet minimeras. Enligt social desorganisationsteori beror skillnader i utsatthet för brott på strukturella förhållanden som påverkar områdets informella och formella sociala kon-

troll. I sin klassiska studie av ungdomsbrottsligheten i Chicago framhåller Shaw & McKay (1942) fattigdom, etnisk heterogenitet och stor in- och utflyttning som särskilt betydelsefulla faktorer. Dessa förhållanden antas leda till en försvagad social kontroll i området och därigenom en ökad risk att utsättas för brott. Var man bor är i sin tur inte slumpmässigt utan styrs till stor del av ekonomiska resurser, varför mer resurssvaga individer antas vara mer utsatta.

Syftet med vårt bidrag är att utifrån vår forskning om brottslighet och levnadsnivå beskriva och diskutera den koppling som finns mellan ojämlikhet och viktisering. Ojämlikhet i levnadsförhållanden spelar en tydlig roll för de skillnader som finns i utsatthet och oro för brott mellan olika samhällsgrupper och mellan olika bostadsområden. I detta kapitel tar vi upp tre aspekter: ensamstående mammors utsatthet, områdesförhållandens betydelse, samt utveckling över tid. Det senare gäller hur utsattheten utvecklats över tid bland grupper som sett sina generella levnadsförhållanden förändras i olika riktning. Gemensamt för de olika studier vi refererar till är att de empiriskt bygger på de offerundersökningar som ingår i SCBs undersökningar av levnadsförhållanden (de s.k. ULF-undersökningarna).

Resursbristers betydelse för kvinnors risk att utsättas för våld

Under senare år har det publicerats en del studier som, för framförallt kvinnors del, ifrågasätter sambandet mellan sociala och ekonomiska förhållanden och utsatthet för våld (se t ex Lundgren m fl 2002). Mot bakgrund av annan forskning ser vi detta som en anmärkningsvärd slutsats (för en genomgång av tidigare forskning se Estrada & Nilsson 2004). Vår forskning visar att utsatthet för våld eller hot är ett mer vanligt förekommande problem bland grupper som generellt sett har sämre levnadsförhållanden (Estrada & Nilsson 2001). Inte minst tydligt är detta bland ensamstående mödrar, den grupp kvinnor som i störst utsträckning är utsatta för våld.

Av de svenska offerundersökningar framgår det att utsattheten för våld eller hot bland ensamstående mödrar är omkring tre gånger så hög som bland övriga kvinnor. Skillnaderna gentemot övriga kvinnor tenderar dessutom att bli större ju mer frekvent och allvarligt våldet är. Genom att undersöka vilka ensamstående mammor som löper särskilt hög risk att utsättas för våld är det möjligt att närma sig ett svar på vilka förhållanden som ligger bakom dessa överrisker. Handlar det primärt om familjetyp skall vi inte förvänta

oss några tydliga skillnader i utsatthet inom gruppen. Finner vi istället systematiska skillnader mellan de ensamstående mammor som utsatts respektive inte utsatts för våld bör diskussionen utgå från de riskfaktorer som vi finner i en sådan analys.

Välfärdsförhållanden är viktiga för skillnader i utsatthet för våld

Vi finner att utsatthet för våld eller hot är relaterat till övriga välfärdsförhållanden. Av de ensamstående mödrar som antingen har sämre hälsa, lägre utbildning, saknar sysselsättning, saknar nära vän eller har ekonomiska svårigheter uppgår mellan var femte och var fjärde att de utsatts för våld eller hot under det senaste året. Bland övriga ligger utsattheten kring 10-15 procent. Störst skillnader föreligger för våld i bostad och upprepad viktimering, det handlar här överlag om två till tre gånger större risk för dem som har något av dessa välfärdspåren. I tabell 1 redovisar vi utsatthet för olika typer av våld efter ansamlingen av resursbrister inom olika välfärdsområden. Andelen utsatta ökar tydligt med ansamling av resursbrister. Den tredjedel som saknar välfärdspåren är betydligt mindre utsatt för våld än övriga. En av tio av dem som inte angivit några välfärdspåren har utsatts för våld eller hot och tre procent anger att de utsatts vid fler än ett tillfälle. Bland dem som har fyra eller fler välfärdspåren är det 40 procent som utsatts för våld eller hot under senaste året och närmare en tredjedel som utsatts vid mer än ett tillfälle. Sambandet mellan resursbrister och utsatthet kvarstår när vi kontrollerar för demografiska, livsstils- och boendeförhållanden (Estrada & Nilsson 2004).

Tabell 1. Andel (procent) ensamstående mödrar som utsatts för olika typer av våld eller hot under de senaste 12 månaderna efter ansamling av olika resursbrister (hälsa, utbildning, sysselsättning, sociala relationer, ekonomisk situation), 1988-1999. ULF.

	Våld /hot	Bostad	Nöjes -lokal	Gator /torg	Upprepat utsatt	N
Individuella resursbrister	***	***	*	***	***	
- Inga välfärdspåren	9,1	4,0	0,2	1,2	2,9	519
- Ett påren	12,7	7,1	1,3	1,6	6,1	621
- Två påren	20,0	13,7	1,7	5,1	11,7	350
- Tre påren	29,1	20,9	2,0	6,1	16,9	148
- Fyra/fem påren	39,7	23,3	4,1	9,6	30,1	73

* p<.05, ** p<.01, *** p<.001

När det gäller utsatthet för våld eller hot framgår det alltså att ensamstående mödrar som saknar välfärdsproblem liknar befolkningen i övrigt mer än vad de liknar de ensamstående mammor som har flera välfärdsproblem. Den stora andel som utsatts för våld under det senaste året bland de mest resurssvaga kvinnorna pekar på en mycket marginaliserad social position där utsatthet för våld inte är ett isolerat problem. Relateras resultaten till de inom kriminologin dominerande förklaringsmodellerna; livsstil respektive social desorganisation, kan vi konstatera att ingen av dem får egentligt stöd. Skillnader i utsatthet för våld hänger samman med andra förhållanden än bostadsområdet i sig (ett förhållande vi fördjupar oss i nedan). Livsstilsmodellen har uppenbara problem genom det att det föreligger en stor inomgruppsvariation som hänger samman med individens välfärdssituation; de mest resurssvaga är betydligt mer utsatta än andra. Livsstilsmodellens allvarligaste brist är helt enkelt att den tenderar att rikta fokus på fel frågor; utsattheten för våld är inte avhängig de eventuella livstilsmonster som följer av att vara ensamstående mamma (jfr. Hindelang et al., 1978:242f). Inomgruppsvariationen kan inte heller hänföras till skillnader i nöjesrelaterad livsstil. Det i livstilsmodellen som går att ta fasta på är resonemangen om det begränsade handlingsutrymme som följer av svaga ekonomiska resurser (ibid: 262), något som dock hittills givits begränsad uppmärksamhet inom denna tradition. Våra resultat bekräftar att livstilsmodellen inte fungerar som en generell teori; det våld som den bäst förklarar är mäns våld mot andra män i det offentliga rummet. För en djupare förståelse av utsatthet för våld är det nödvändigt att gå vidare och se till de bredare sociala sammanhang i vilka risken för utsatthet är särskild stor. Vad våra resultat visar är att kvinnornas välfärdssituation och handlingsutrymme är tydligt relaterat till utsatthetsrisk.

Segregationens betydelse för människors utsatthet och oro för brott

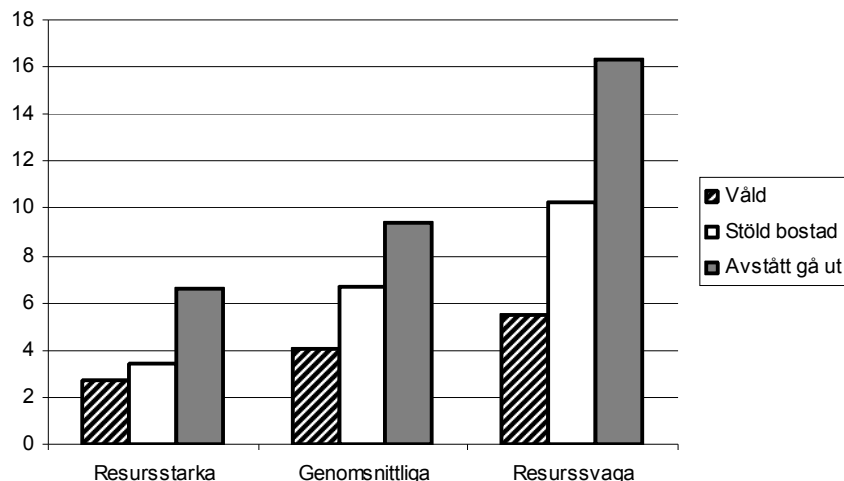
Ovan tog vi upp att boendeförhållanden inte har någon effekt på ensamstående mödrars utsatthet för våld efter kontroll för individuella resursbrister. Frågan kvarstår ändå om just kombinationen av individuella välfärdsbrister och boende i ett resurssvagt område medför särskilt höga utsatthetsrisker. Denna fråga är intressant inte minst mot bakgrund av att vi under senare år i såväl Sverige som EU tycks se en utveckling mot ökade skillnader mellan olika bostadsområden med avseende på de boendes socioekonomiska resurser och etniska sammansättning (se t ex Buck 2001; Bråmås

2006). Levnadsförhållandena, ofta beskrivna i termer av social exkludering, i de fattigaste och socialt mest utsatta bostadsområdena är idag också en central politisk fråga (Rönnelid & Tham 1999). En aspekt som ofta lyfts fram vid beskrivningar av dessa områden är just trygghet och utsatthet för brott. För att närma oss en förståelse av bostadsområdets betydelse kommer vi här presentera hur utsatthet för våld, stöld- och skadegörelsebrott samt oro för brott skiljer sig mellan olika typer av områden indelade efter sociala och ekonomiska resurser. I vilken mån hänger skillnader i risk att utsättas för brott samman med individ och hushållsegenskaper respektive med områdesförhållanden och skillnader i var man bor?

Resursbrister på områdesnivå ökar utsatthetsrisken

I en undersökning där vi kombinerat frågorna om utsatthet för brott i SCBs undersökningar av levnadsförhållanden (ULF) med uppgifter om de intervjuades bostadsområden har vi kunnat bekräfta bilden av stora sociala skillnader mellan olika bostadsområden (Estrada & Nilsson 2006). In- och utflyttning, andelen som saknar sysselsättning, har socialbidrag, är lågutbildade, nyinflyttade invandrare eller inte deltar i politiska val skiljer sig mycket tydligt åt mellan olika bostadsområden. När vi väger samman dessa förhållanden i ett resursindex för olika områden (med en begränsning till städer) framgår att ju större inslag av resursbrister i ett bostadsområde desto större är utsattheten och även rädslan för brott. Figur 1 visar andelen i olika bostadsområden, indelade efter resursbrister, som under de senaste 12 månaderna utsatts för våld, stöld eller skadegörelse i anslutning till bostaden samt uppger att de undviker att gå ut på kvällen pga. rädsla att utsättas för brott. I figuren skiljer vi på boende i de 20 procent mest respektive minst resurs-svaga bostadsområdena samt de 60 procent områden som ligger närmast genomsnittet (för en närmare beskrivning, se Estrada & Nilsson 2006; Nilsson & Estrada 2007).

Figur 1. Andelen (%) utsatta för våld, bostadsrelaterade stöldbrott respektive som avstått från att gå ut på kvällen pga. rädsla för brott i olika typer av bostadsområden, 2000-2001. ULF. (n=7 739).

Vi finner tydliga skillnader både i utsatthet för brott och otrygghet. I de resursstarka områdena är det 2,7 procent som utsatts för våldsbrott, 3,4 procent vars hushåll drabbats av något bostadsrelaterat stöld eller skadegörelsebrott och 6,6 procent som någon gång under det senaste året avstått från att gå ut på kvällen pga. rädsla för att bli utsatt för brott. Motsvarande andelar bland dem som bor i resurssvaga bostadsområden är 5,5, 10,3 respektive 16,6 procent.

De skillnader vi kan se återspeglar emellertid också skillnader mellan områdena beträffande *de intervjuades* hushållstyp, ålder, födelseland, ekonomiska resurser samt typ av bostad. Faktorer som på individ- och hushållsnivå har samband med utsatthetsrisk och otrygghet. En förklaring till den högre andelen utsatta i resurssvaga områden är alltså att det i dessa områden bor förhållandevis fler individer med högre individuell risk för utsatthet. En intressant fråga är därför om den höga utsattheten främst är kopplad till individuella förhållanden eller ifall skillnaderna i utsatthetsrisk kvarstår även efter kontroll för den sammansättning boende olika områden har, det senare skulle i så fall antyda en så kallad områdeseffekt. För den typen av analys

har vi i en och samma modell tagit hänsyn till såväl områdes- som individ- och hushållsförhållanden.

Våra studier visar att faktorer som individens födelseland, kön, ålder och familjetyp inte spelar någon avgörande roll för utsatthet för egendomsbrott givet att man tar hänsyn till var och hur individen bor, respektive hushållets ekonomiska situation. Områdesförhållandena har däremot en viss betydelse för de risker individer löper att utsättas för framför allt bostadsrelaterade stöldbrott samt skadegörelse. De som bor i de mest resurssvaga bostadsområdena är alltså även efter kontroll för såväl individ- som boendeförhållanden mer utsatta än boende i de resursstarkaste områdena. Skillnaderna gentemot de mer genomsnittliga bostadsområdena är dock mycket små. Ett förhållande som överlag framstår som betydelsefullt för risken att utsättas för brott är förekomsten av ekonomiska svårigheter. Individer med ekonomiska problem tenderar att vara mer utsatta för egendomsbrott oavsett var de bor. Detta är i linje med det som framträder i brittiska undersökningar (Hope 2001; Tseloni 2006). Att individer med ekonomiska svårigheter är mer utsatta skulle delvis kunna förklaras utifrån skillnader i möjligheterna att skydda sin egendom. Tillgång till skydd och säkerhet genom lås, larm och ny teknik kräver ekonomiska resurser (Hope 2001). Ett exempel på detta är fördelningen av biltillgrepp i Sverige. Över 90 procent av alla bilar som stjäls i Sverige är tillverkade före 1998 trots att de äldre bilarna endast utgör drygt hälften av den svenska bilparken. Förklaringen är helt enkelt att från och med oktober 1998 måste alla nya bilar som säljs inom EU ha ett elektroniskt stöldskydd. Eftersom både innehav av försäkring samt inbetalning av självrisk också är en resursfråga är konsekvenserna av egendomsbrott dessutom mer påtagliga för de grupper som lever med snäva ekonomiska marginaler. Ekonomiska resursbrister förstärker således individens utsatthet.

Utsatthet för våld är inte lika tydligt kopplat till boendeområde som oro för våld

En intressant fråga är kopplingen mellan utsatthet och oro för våld (Heber 2007). I vilken utsträckning hänger bostadsområdets karaktär samman med dessa två förhållanden? Det vi kunnat visa i vår forskning är att det våld som sker i bostadsområdet endast utgör en mindre del av de våldshändelser som människor utsätts för (Nilsson & Estrada 2007). Vidare att det våld som sker i bostadsområdet i stor utsträckning inträffar i den egna bostaden. Det våld där vi ska kunna förvänta oss områdeseffekter, det vill säga våld i det egna bostadsområdet men utanför det egna hemmet, utgör endast en tiondel av de rapporterade våldshändelserna. Detta antyder följaktligen att utsatthet för våld endast i mindre utsträckning kan relateras till förhållanden i bostadsområdet.

Våra närmare analyser av det våld som sker i *bostadsområdet* visar inte något samband mellan områdesförhållanden och utsatthet efter kontroll för individ- och hushållsförhållanden (Nilsson & Estrada 2007). Slutsatsen blir därför att vi inte kan se några tydliga områdeseffekter för våldsbrottslighet. De skillnader vi kan se i figur 1 i andel utsatta mellan olika områdestyper beror alltså på selektion, eller om man så vill segregation. Grupper med högre utsatthet lever oftare i resurssvaga områden, men själva det faktum att de lever i just dessa områden förstärker inte i sig utsatthetsrisken.

Resultaten skiljer sig från de man finner i framförallt amerikansk forskning. Utsatthet för våld är i Sverige inte lika tydligt kopplat till områdesförhållanden. En möjlig förklaring till denna skillnad är att boendesegregationen (eller ojämlikheten på områdesnivå) inte är lika påtaglig och att det områdesrelaterade våldet är mer ovanligt i Sverige. Problemet för en områdesförklaring är helt enkelt att mycket av våldet i Sverige drabbar antingen resurssvaga eller marginaliserade kvinnor i deras bostad, yngre som deltar i nöjeslivet i städernas citykärnor eller människor i samband med yrkesutövning, och i ingen av dessa dominerande brottstyper slår områdesförhållanden igenom.

Hur är det då med otryggheten och oron att utsättas för våld, hänger den mer tydligt samman med områdesförhållanden än vad själva utsattheten gör? Av figur 1 framgår att ju mer resurssvagt ett område är desto högre andel oroliga för våld. Detta gäller väldigt tydligt för kvinnor och mindre för män. Noterbart är dock att bland män är det fler som uppger att de utsatts för våld under senaste året än som uppger att de avhållit sig för att gå ut pga rädsla att utsättas för våld. I debatten om människors rädsla för brott finns det en tendens att se upplevelsen av otrygghet som enbart en konsekvens av brottslighetens omfattning i allmänhet och våldet i människors bostadsområde i synnerhet (Heber 2007). Forskningslitteraturen inklusive våra resultat antyder att mekanismerna bakom varför såväl vissa individer är mer rädda som varför vissa bostadsområden upplevs som mer otrygga är mer komplexa.

Driver brottsligheten på segregationen?

Efter kontroll för individ- och hushållsfaktorer finner vi att människor i Sverige i princip har lika stor risk att utsättas för fordonsrelaterade stöldbrott och våldsbrott utanför hemmet oavsett hur resursstarkt deras bostadsområde är, och att skillnaderna i bostadsrelaterade egendomsbrott mellan olika områden är tydlig först då vi jämför extremerna, dvs. de mest resurssvaga med de mest resursstarka områdena. Givet den starka koppling som

görs i samhällsdebatten mellan resurssvaga bostadsområden och brott menar vi att detta är ett resultat som väcker en del intressanta frågor kring segregationens orsaker. Brottsligheten har beskrivits som pådrivande i en för bostadsområden negativ utveckling. Beskrivningar av en neråtgående spiral är också vanliga i den internationella forskningslitteraturen (se t ex Wilson 1987; Hope 2001). Det finns all anledning att vara uppmärksam på en sådan negativ utveckling, en fråga som dock bör ställas är om det är just brottslighet som ska pekas ut som den mekanism som ökar segregationen. En individ som flyttar från ett flerfamiljshus beläget i ett av de resurssvaga bostadsområdena i Sverige, till ett flerfamiljshus i ett genomsnittligt område kommer inte påtagligt minska sin risk att utsättas för brott. Vad denne individ dock sannolikt kommer att vinna är att det område han eller hon bosätter sig i har mindre skadegörelse och också i mindre utsträckning kommer förknippas med brottslighet.

Bråmås (2006) poängterar just den betydelse områdets ”rykte” har som segregationsskapande mekanism. Ett dåligt rykte leder till att resursstarka individer undviker området och att den nyinflyttning som sker koncentreras till de resurssvaga befolkningsgrupper som inte har något val. I en intressant studie visar också Sampson & Raudenbush (2004) att människors uppfattning av hur mycket brott och skadegörelse det finns i ett bostadsområde delvis styrs av vilka människor som lever där. Med hjälp av enkäter, polisdata samt systematisk observation av bostadsområden kan de visa att koncentration av minoritetsgrupper och fattiga leder till att dessa områden ses som mer brottsbelastade än vad de faktiskt är. I linje med detta menar Rönneling (2004), i sin studie där hon intervjuat invånare i resurssvaga bostadsområden om de svårigheter de upplever i sin vardag, att utsatthet för brott inte framstår som ett centralt problem. De problem de boende själva identifierar handlar främst om ett utanförskap pådrivet av försörjnings-svårigheter och en negativ stereotypisering på grund av dels vilka de är (”invandrare”) och var de bor (”invandrartätt område”). En viktig slutsats är därför att stigmatiseringen av fattiga områden som oproportionerligt brottsdrabbade i själva verket kan visa sig utgöra en viktig förklaring till ökad segregation. Det skulle också kunna vara en del av förklaringen till de skillnader vi ser i otrygghet.

Den ojämlika utsatthetens utveckling

Samhällsutvecklingen har under de senaste decennierna kännetecknats av ökade skillnader i levnadsstandard mellan olika samhällsgrupper (se t ex Socialstyrelsen 2006). De svenska levnadsnivåundersökningarna visar t ex att ensamstående föräldrar, invandrare, ungdomar och låginkomsttagare generellt haft en mer ogynnsam utveckling vad gäller hälsa, ekonomi, sysselsättning och utnyttjande av politiska resurser. Efter årtionden av minskande inkomstskillnader har utvecklingen under 1980- och 90-talen vänt i såväl de tämligen jämlika skandinaviska välfärdsstaterna som de allra flesta andra stater i västvärlden (Gottschalk & Smeeding 2000; Fritzell 2001). Även om ojämlikhetsnivåerna i Europa ännu inte är i paritet med den som råder i USA, framskyftar en polarisering i många europeiska länder där de rika blivit rikare och de fattiga halkat efter. Betydelsen av denna utveckling bör förstås mot det faktum att välfärdsforskningen sedan länge kunnat visa att ekonomiska resurser är en central indikator för att bedöma människors levnadsförhållanden och handlingsalternativ. Det sista exemplet vi valt i vår genomgång av ojämlikhet och brott handlar därför om utvecklingen av den ojämlika utsattheten för brott (Nilsson & Estrada 2003, 2006).

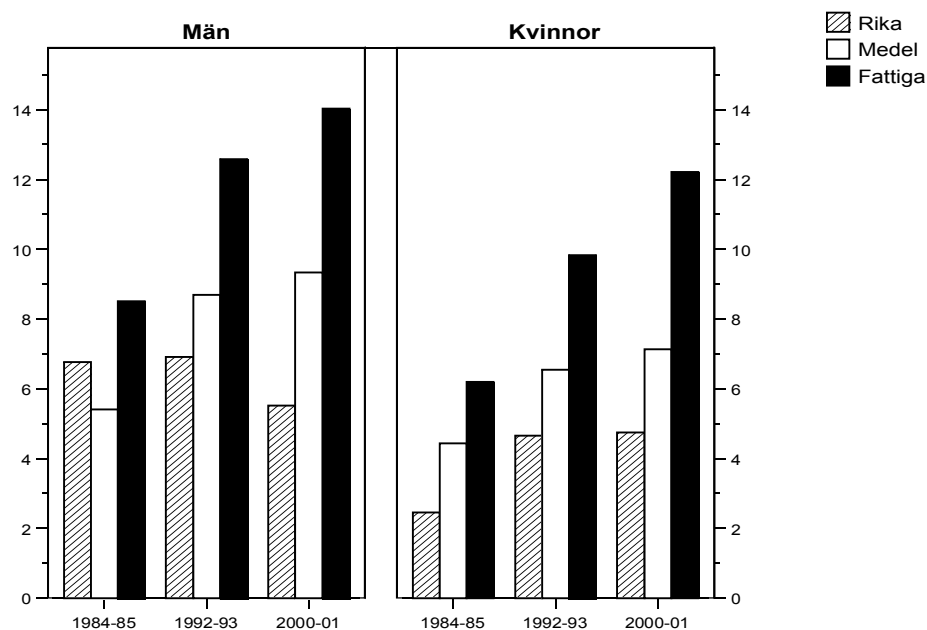
Tham (1979:83-91) har påpekat att det är problematiskt att utifrån individers levnadsnivå förklara brottsutvecklingen i ett samhälle. En utveckling mot större ojämlikhet och sämre uppväxtvillkor för vissa grupper bör exempelvis inte förväntas ge större utslag i den omedelbara brottsutvecklingen. Inte minst gäller det den brottslighet som tillskrivs de barn och unga som växer upp under den period som uppfattas som problematisk. Det dröjer åtminstone till att dessa barn blivit straffmyndiga innan ett empiriskt avtryck av samhällsutvecklingen syns på individnivå. Vi menar dock att man genom att se till det sociala mönstret hos de utsatta för brott kan erhålla en mer omedelbar bild av den ojämlika samhällsutvecklingens betydelse för brottslighetens fördelning. Den grundläggande frågan som vi ställer är därför om den ökade ojämlikhet som präglade samhällsutvecklingen i västvärlden under de senaste decennierna, och i Sverige framförallt sedan början av 1990-talet, inneburit en ökad utsatthet för svagare grupper i samhället medan utsattheten varit stabil eller minskat för mer resursstarka grupper?

De svenska offerundersökningarna visar att det för befolkningen i stort inte föreligger någon kontinuerlig eller tydlig ökning i utsatthet för brott, i synnerhet inte sedan början av 1990-talet. Genom att analysera utvecklingen åren 1984-2001 kan vi dock undersöka om det bakom denna generella trend döljer sig skilda trender för olika grupper i samhället. Undersökningsåren –

1984-85, 1992-93, 2000-01 – är särskilt intressanta då de representerar skilda ekonomiska förhållanden för Sverige. Vid mitten av 1980-talet befann sig Sverige i början på en ekonomisk högkonjunktur med internationellt sett mycket låg arbetslöshet (3%) och likaledes förhållandevis låg ojämlikhet i inkomster. År 1992 och 1993 befann sig Sverige mitt i en ekonomisk kris som bland annat innebar att arbetslösheten tredubblades till historiskt höga nivåer och att många grupper fick se sina disponibla inkomster minska (SOU 2001:79). I början av 2000-talet var krisen över. Den återhämtning som skett har dock inte inneburit att arbetslösheten sjunkit till de nivåer som rådde vid mitten av 1980-talet, inkomstjämligheten har också ökat. För speciellt de ekonomiskt mest utsatta grupperna – t.ex. ensamstående föräldrar, ungdomar och invandrare – var den ekonomiska och sociala situationen vid 2000-talets inledning fortfarande påtagligt sämre än före krisen. Detta betyder att återhämtningen av välfärdsresurser skett i olika grad för olika samhällsgrupper. Vår studie visar att även utsattheten för vålds- och stöldbrott samt oron för våld under de senaste 20 åren utvecklats på olika sätt för resursmässigt svaga respektive starka grupper. Utifrån registeruppgifter om hushållets disponibla inkomst och intervjufrågan om kontantmarginal¹ har vi definierat fattiga som de 20 procent med lägst inkomster och som dessutom saknar tillgång till kontantmarginal genom egna tillgångar. Rika har vi definierat som de 20 procent med högst inkomster som dessutom har tillgång till kontantmarginal utan att behöva låna pengar. Genom att kombinera registeruppgifterna om inkomster med en mer direkt fråga om ekonomiska problem får vi en mer valid indikator på tillgång respektive avsaknad av ekonomiska resurser. Sett över hela perioden är 16,2 procent med denna definition rika och 11,6 procent fattiga. Såväl andelen rika som fattiga är något större i slutet än i början av perioden.

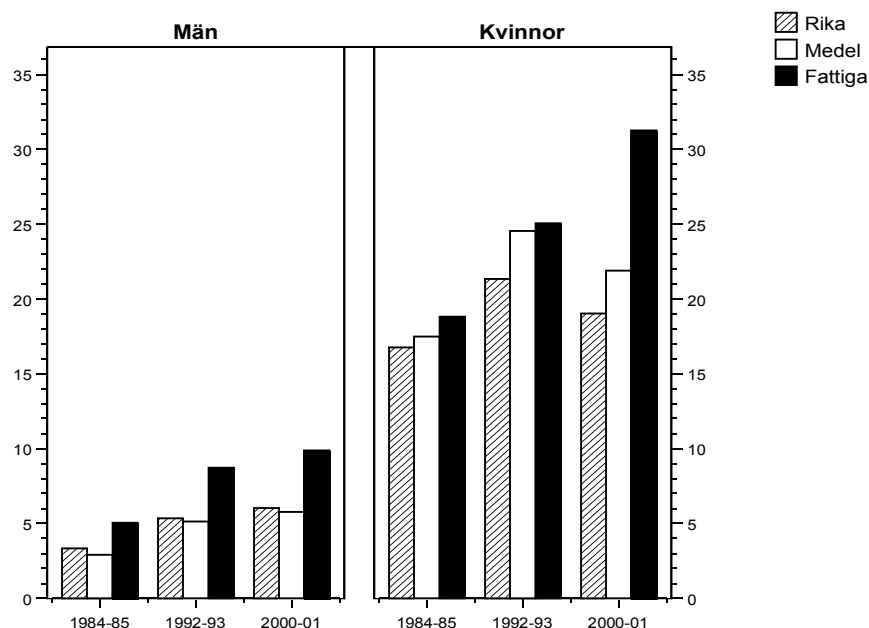
---

¹ Frågan om kontantmarginal gäller om man vid en oförutsedd situation på en vecka kan klara av att skaffa fram en viss summa pengar och i så fall på vilket sätt – genom egna medel och uttag från bankkonto eller genom att låna. Denna summa korrigeras för inflation vid varje undersökningsår. I 2001 års undersökning var den 14 000 kronor.

Figur 2. Andelen (procent) utsatta för våld eller hot under de senaste 12 månaderna bland fattiga, medelinkomstagare och rika, 20-64 åringar, 1984-2001. ULF.

Av figur 2 och 3 framgår att det skett en polarisering av utsattheten – skillnaderna mellan fattiga och rika har ökat. Detta mönster kvarstår även efter kontroll för förändringar i gruppernas sammansättning (Nilsson & Estrada 2006). De ökade skillnaderna i utsatthet och oro för våld mellan fattiga och rika gäller såväl för män som för kvinnor. Medan både medel- och framförallt höginkomstagarna upplevt en stabilisering eller till och med minskning av utsatthet och oro för våld samt bostadsrelaterade stölder (ej redovisat i figur) efter krisåren 1992/93, har utsattheten fortsatt att öka bland de fattiga.

Figur 3. Andelen (procent) som någon gång under de senaste 12 månaderna avstått från att gå ut på kvällen av rädsla för att bli överfallen, rånad eller på annat sätt ofredad bland fattiga, medelinkomsttagare och rika, 20-64 åringar, 1984-2001. ULF.

Resultaten menar vi ska ses mot bakgrund av en samhällsutveckling som kännetecknas av ökade skillnader i levnadsstandard mellan olika samhällsgrupper. En ökad inkomstjämlighet och ökade skillnader i levnadsförhållanden har alltså en motsvarighet i ökad ojämlikhet alternativt en negativ utjämning i viktimisering. Redan resursmässigt svaga grupper har därigenom fått bära en större del av brottsproblemet. Att en ökad ojämlikhet inom andra områden återspeglas även när det gäller utsatthet för brott ska ses mot bakgrund av vad vi sedan tidigare vet om samband mellan olika så kallade välfärdskomponenter (Estrada & Nilsson 2001, 2004).

Brottlighet och levnadsnivå – en avslutande diskussion

I såväl de klassiska kriminologiska teorierna som mer moderna arbeten framhålls fattigdom och klassbaserade resursskillnader som centrala för

förståelsen av varför människor löper skilda risker att hamna i brottslighet och missbruk (Merton 1938; Shaw & McKay 1942; Tham 1979; Hagan & McCarthy 1997; Sampson & Laub 2003). En något större andel av de ungdomar vars föräldrar är arbetare och som bor i lägenhet, jämfört med de vars föräldrar är högre tjänstemän och som bor i villa, rapporterar sålunda att de begått brott i självdeklarationsundersökningar (Ring 1999). Dessa undersökningar belyser i första hand den mindre allvarliga brottslighet som stora delar av en ungdomskull begår. När man istället fokuserar på allvarligare brottslighet som fortsätter under ungdomsåren och som senare kommer att präglade levnadsförhållandena i vuxen ålder är skillnaderna mellan olika sociala grupper mer påtaglig (Tham 1979; Hagan & McCarthy 1997; Nilsson 2002; Sampson & Laub 2003).

Eftersom klassbakgrund är ett begränsat och trubbigt mått på individers levnadsförhållanden kan vi också vara säkra på att överriskerna för de människor som har mer allvarliga välfärdsproblem är betydligt högre. Många forskningsgenomgångar visar att ekonomisk fattigdom, med de slitningar och destruktiva konflikter detta kan innebära för en familj, är en grundläggande faktor som interagerar med en mängd andra problem (se t ex Yngwe 2004). Utöver familjens ekonomiska förutsättningar framstår det sociala stödet (eller sociala kapitalet) som en grundläggande resurs. Människor kan också ha mer allvarliga problem, såsom missbruk, kriminalitet och psykiska sjukdomar (Hagan & McCarthy 1997; Stenberg 2000; Nilsson 2002), vilka ytterligare höjer riskerna för olika negativa utfall. En grupp som visat sig speciellt sårbar är de barn som växer upp i fosterhem eller som har omfattande kontakter med de sociala myndigheterna under de tidiga uppväxtåren (Vinnerljung 1996; Sundell m fl 2004; se även Lenke 1978). Det är alltså inte överraskande att uppväxt- och levnadsförhållandena för den absoluta majoriteten av de människor som i slutändan hamnar i fängelse och långvarigt missbruk präglas av resursbrister (Tham 1979; Nilsson 2002).

Men spelar då denna kunskap om brottslighetens ojämlika struktur någon roll? Flera forskare har påpekat att kriminalpolitiken förändrats under senare år. Sverige och andra västländer har gått från en fokus på brottslighetens sociala orsaker till att mer betona individers personliga egenskaper (Tham 1995, 1999; Garland 2001; Estrada 2004). Brottsoffret har i större utsträckning hamnat i centrum för kriminalpolitiken (Tham 2001), det är mot denna intresset riktas. Mot offrets sårbarhet ställs gärningsmannens rationalitet eller t o m ondska. På detta sätt förpassas de sociala grundorsakerna till marginalen av den kriminalpolitiska debatten. Att peka på ojämlikhet uppfattas som något som bortförklarar gärningsmannens ansvar och döljer off-

rets utsatthet. Vi menar att detta är en olycklig och opassande motsatsställning. Olycklig därför att den försvårar en politik som tar sig an brottsproblemets grundorsaker, opassande eftersom den inte stämmer med den empiriska kriminologiska forskningen. Social och ekonomisk ojämlikhet har som vi kunnat visa i detta bidrag nämligen inte bara stor betydelse för att förstå skillnader i brottslighet utan också i sårbarhet och utsatthet för brott.

Litteratur

- Bråmås, Å. (2006). *Studies in the Dynamics of residential segregation*. Uppsala: Department of Social and Economic Geography.
- Buck N. (2001). "Identifying Neighbourhood Effects on Social Exclusion", *Urban Studies*, 38: 2251-2257.
- Estrada, F. (2004). "The Transformation of the Politics of Crime in High Crime Societies", *European Journal of Criminology*, 1:419-444.
- Estrada, F. & Nilsson, A. (2001). "Brottslighet som välfärdsproblem – Utsatthet för brott och oro för brott 1988-1999", i Bergmark, Å. (red.), *Ofärd i välfärden*. Kommittén välfärdsbokslut, SOU 2001:54. Stockholm: Fritzes.
- Estrada, F. & Nilsson, A. (2004). "Exposure to threatening and violent behaviour among single mothers – the significance of lifestyle, neighbourhood and welfare situation", *British Journal of Criminology*, 44:168-187.
- Estrada, F. & Nilsson, A. (2006). *Segregation och utsatthet för egendomsbrott*. Arbetsrapport 2006:5. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (2000). *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. SOU 2000:41, Delbetänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Fritzell, J. (2001). "Still different? Income distribution in the Nordic Countries in a European Comparison", in Kautto, M., Fritzell, J., Hvinden, B., Kvist, J. & Uusitalo H. (eds.), *Nordic Welfare States in the European Context*. London: Routledge.
- Garland, D. (2001). *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Gottschalk, P. & Smeeding, T.M. (2000). "Empirical evidence on income inequality in industrialized countries" in Atkinson, A. B. & Bourguignon, F. (eds.), *Handbook of Income Distribution*. North Holland: Elsevier Science.

- Hagan, J. & McCarthy B. (1997). *Mean Streets. Youth crime and homelessness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heber, A. (2007). *Var rädd om dig! Tre studier om rädslan för brott*. Akademisk avhandling. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.
- Hindelang, M., Gottfredson, M. & Garofalo, J. (1978). *Victims of Personal Crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization*. Cambridge: Ballinger.
- Hope, T. (2001). "Crime victimisation and inequality in risk society", in Matthews, R. & Pitts, J. (eds), *Crime, disorder and community safety*. London: Routledge.
- Lenke, L. (1978). "Ungdomsbrott och återfall, 1969-1975", i: *Rättsstatistisk årsbok 1977*, s. 266-281. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Lundgren, E., Heimer, G., Westerstrand, J. & Kalliokoski, A.M. (2001). *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor I jämställda Sverige*. Stockholm: Fritzes.
- Merton, R.K. (1938). "Social Structure and Anomie", *American Sociological Review*, 3:672-682.
- Nilsson, A. & Estrada, F. (2003). "Victimisation, Inequality and Welfare during an Economic Recession. A Study of Self Reported Victimisation in Sweden 1988-1999", *British Journal of Criminology*, 43:655-672.
- Nilsson, A. & Estrada, F. (2006). "The Inequality of Victimisation. Trends in exposure to crime among rich and poor", *European Journal of Criminology*, 3:387-412.
- Nilsson, A. & Estrada, F. (2007). "Risky neighbourhoods or individuals at risk? The significance of neighbourhood conditions for violent victimisation in residential areas", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, vol 8, no 1.
- Nilsson, A. (2002). *Fänge i marginalen – uppväxtvillkor, levnadsförhållanden och återfall i brott bland fångar*. Akademisk avhandling. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.
- Ring, J. (1999). *Hem och skola, kamrater och brott*. Akademisk avhandling. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.
- Rönneling, A. (2004). *Berättelser från en välfärdsstat. Om förståelse av marginalisering*. Akademisk avhandling. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.
- Rönneling, A. & Tham, H. (1999). "Social exclusion in Sweden – poverty, inequality and marginalisation", in: Steinert, H. (ed.), *State of social policy*. Wien: Institut für Rechts- und Kriminalsoziologie.
- Sampson, R. & Laub, J.H. (2003). *Shared beginnings divergent lives. Delinquent boys to age 70*. Harvard: Harvard University Press.

- Sampson, R.J. & Raudenbush, S. (2004). "Seeing disorder: Neighbourhood stigma and the social constructions of broken windows", *Social Psychology Quarterly* 67:319-342.
- Shaw, C.R. & McKay, H.D. (1942). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Smith, D.A. & Jarjoura, R.G. (1989). "Household Characteristics, Neighborhood Composition and Victimization risk", *Social Forces* 68:621-640.
- Socialstyrelsen (2006). *Social rapport 2006*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 2001:79. *Välfärdsbokslut för 1990-talet*. Slutbetänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Stenberg, S-Å. (2000). "Inheritance of Welfare Reciprocity: An Intergenerational Study of Social Assistance Reciprocity in Postwar Sweden." *Journal of Marriage and the Family*, 62:228-239.
- Sundell, K., B. Vinnerljung, C. Andrée Löfholm & E. Humlesjö (2004). *Socialtjänstens barn. Hur många är de, vilka är insatserna, hur ofta återaktualiseras de och vad händer dem i vuxen ålder?* Stockholm: FOU-rapport 2004:4. Stockholms stad.
- Tham H. (1973). "Om låginkomstutredningen", i Edling, S. & Elwin, G. (red.), *Rättssociologi. Om lag, konflikt och behov*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Tham, H. (1979). *Brottslighet och levnadsnivå*. En undersökning av män i kriminalregistret födda 1892-1953. Stockholm: Liber.
- Tham, H. (1995). "Från behandling till straffvärde. Kriminalpolitik i en förändrad välfärdsstat." i: Victor, D. (red.), *Varning för straff. Om vådan av den nyttiga straffrätten*, s. 78-109. Stockholm: Fritzes.
- Tham, H. (1999). "Lag och ordning som vänsterprojekt? Socialdemokratin och kriminalpolitiken." I BRÅ (red.), *Åtta reflektioner om kriminalpolitik*, s. 96-117. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Tham, H. (2001). "Brottsoffrets uppkomst och framtid", i M. Åkerström & I. Sahlin (red.), *Det motspänstiga offret*, Lund: Studentlitteratur.
- Tseloni, A. (2006). "Multilevel Modelling of the Number of Property Crimes: Household and Area Effects", *Journal of the Royal Statistical Society Series A – Statistics in Society*, 169, Part 2, 205-233.
- Wilson, W. J. (1987). *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Vinnerljung, B. (1996). *Fosterbarn som vuxna*. Lund: Arkiv.
- Yngwe, P-E. (2004). "Forskning om ekonomisk utsatthet och barns livschanser." i *Ekonomiskt utsatta barn*, Ds 2004:41. Stockholm: Socialdepartementet.

FELIPE ESTRADA & ANDERS NILSSON

KAPITEL 5.

”Justice is the foundation of governance”?

Saddam Husseins, Barzan Ibrahim al-Tikritis och Awad al-Bandars avrättningar

Hanns von Hofer

På morgonen den 30 december 2006 hängdes Saddam Hussein, 69 år gammal. En irakisk domstol hade dömd honom till döden, skyldig till ”committing deliberate killings as a crime against humanity”. För dessa och andra gärningar hade han åtalats den 15 maj 2005¹ och ställts inför rätta den 19 oktober 2005.² Den 5 november 2006 dömdes han till döden.³ Appellationsdomstolen bekräftade dödsdomen den 26 december 2006.⁴ Enligt pressuppgifter undertecknade den irakiske premiärministern Nuri Kamal al-Mali-

---

¹ Åtalet finns i engelsk översättning, se

www.law.case.edu/saddamtrial/documents/20060515_indictment_trans_saddam_hussein.pdf (2007-02-26).

² *First Trial Chamber of the Iraqi High Tribunal*. Statuterna ”Iraqi High Criminal Court Law” publicerades dock först den 18 oktober 2005 i den irakiska författningssamlingen. En engelsk översättning finns på www.law.case.edu/saddamtrial/documents/IST_statute_official_english.pdf (2007-02-26).

³ Domen finns i engelsk översättning, se www.law.case.edu/saddamtrial/dujail/opinion.asp (2007-02-26).

⁴ *The Appeals Commission of the Iraqi High Tribunal*. Beslutet finns i engelsk översättning, se www.law.case.edu/saddamtrial/content.asp?id=88 (2007-02-26).

ki avrättningsordern sent på kvällen den 29 december.⁵ På inrådan av President Bushs nationella säkerhetsrådgivare hade utrikesministern Condoleezza Rice gett grönt ljus för att överlämna Saddam Hussein till de irakiska myndigheterna. Sedan hans gripande den 13 december 2003 hade han befunnit sig i amerikansk militärt förvar hos Task Force 134 i Camp Cropper. Avrättningen verkställdes den 30 december i Istikhbarat-fängelset omkring kl 6 på morgonen – cirka en timme före soluppgången och början av den religiösa högtiden som markerade slutet på den årliga pilgrimsfärden till Mekka.⁶

Enligt Svenska Dagbladet⁷ spände världens reaktioner på Saddam Husseins död över hela skalan ”från gatudans och jubel i Bagdad, via sorg att han aldrig hann dömas för sina största brott, till fördömanden av det ’barbariska’ dödsstraffet”.

Men avrättningen hade också en juridisk sida.

Mänskliga rättigheter

Den 10 december 1948 antog FN:s generalförsamling deklARATIONEN om de allmänna mänskliga rättigheterna. Deklarationen säger bland annat:

Art. 2

Var och en är berättigad till alla de rättigheter och friheter som uttalas i denna förklaring utan åtskillnad av något slag, såsom på grund av ras, hudfärg, kön, språk, religion, politisk eller annan uppfattning, nationellt eller socialt ursprung, egendom, börd eller ställning i övrigt. Ingen åtskillnad får heller göras på grund av den politiska, rättsliga eller internationella status som råder i det land eller det område som en person tillhör, vare sig detta land eller område är oberoende, står

---

⁵ John F. Burns, “In Days Before Hanging, a Push for Revenge and a Push back from the U.S.”, *The New York Times*, January 7, 2007.

⁶ Jfr. 290 § irakRB: ”The death penalty cannot be carried out on official holidays and special festivals connected with the religion of the condemned person.” Den irakiska rättegångsbalken finns i engelsk översättning, se law.case.edu/saddamtrial/documents/Iraqi_Criminal_Procedure_Code.pdf (2007-02-26).

⁷ 2006-12-30. Rubriken på nyhetsartikeln löd: ”Glädje och sorg efter avrättningen”.

under förvaltarekap, är icke-självstyrande eller är underkastat någon annan begränsning av sin suveränitet.

Art. 11

- 1. Var och en som är anklagad för brott har rätt att betraktas som oskyldig till dess att hans eller hennes skuld lagligen har fastställts vid en offentlig rättegång, där personen åtnjuter alla rättssäkerhetsgarantier som behövs för hans eller hennes försvar.*
- 2. Ingen får fällas till ansvar för en gärning eller underlåtenhet som inte utgjorde ett brott enligt nationell eller internationell lag vid den tidpunkt då den begicks. Det får inte heller utmätas strängare straff än vad som var tillämpligt vid den tidpunkt brottet begicks.*

Innebörden av dessa regler är tydlig. Makten ska vara underordnad rätten. Liknande tankegångar finns även i den Europeiska människorättskonventionen (1950) och särskilt pregnant uttrycker sig den tyska grundlagen (*Grundgesetz*, 1949): "Die Würde des Menschen ist unantastbar."

Enligt uppskattningar har Saddam Hussein varit ansvarig för hundratusentals människors lidande och död i Irak.⁸ Han inledde kriget mot Iran (1980), som krävde mer än en miljon människoliv och han lät anfalla Kuwait (1990). Mot denna bakgrund framstår FN-deklarationen som omvälvande.⁹

---

⁸ Se t.ex. usinfo.state.gov/dhr/Archive/2003/Dec/23-872477.html (2007-02-26): "The 1983 attack against Kurdish citizens belonging to the Barzani tribe, 8,000 of whom were rounded up by the regime in northern Iraq and executed in deserts at great distances from their homes. -- The 1988 Anfal campaign, during which as many as 182,000 people disappeared. Most of the men were separated from their families and were executed in deserts in the west and southwest of Iraq. The remains of some of their wives and children have also been found in mass graves. -- Chemical attacks against Kurdish villages from 1986 to 1988, including the Halabja attack, when the Iraqi Air Force dropped sarin, VX and tabun chemical agents on the civilian population, killing 5,000 people immediately and causing long-term medical problems, related deaths, and birth defects among the progeny of thousands more. -- The 1991 massacre of Iraqi Shi'a Muslims after the Shi'a uprising at the end of the Gulf war, in which tens of thousands of soldiers and civilians in such regions as Basra and Al-Hillah were killed. -- The 1991 Kurdish massacre, which targeted civilians and soldiers who fought for autonomy in northern Iraq after the Gulf war."

⁹ Även om deklarationen ursprungligen kom till just i opposition mot grymma politiska regimer av den typ som Saddam Husseins Irak förkroppsligade.

Även en människa som Saddam Hussein är bärare av rättigheter, och, trots att han själv har kränkt ofattbart många andra människors liv, kan han inte fräntas vissa grundläggande rättigheter – åtminstone inte utan vidare.

International Covenant on Civil and Political Rights

Vilka dessa grundläggande rättigheter är, när det gäller brott och straff, finns förtydligt¹⁰ i *International Covenant on Civil and Political Rights* (ICCPR), vilken sedan den 23 mars 1976 är internationellt gällande rätt. Irak ratificerade konventionen år 1971.¹¹

Art. 14 I: /.../ everyone shall be entitled to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal established by law.

Art. 15 I: No one shall be held guilty of any criminal offence on account of any act or omission which did not constitute a criminal offence, under national or international law, at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time when the criminal offence was committed. If, subsequent to the commission of the offence, provision is made by law for the imposition of the lighter penalty, the offender shall benefit thereby.

Den nya irakiska författningen

Den 15 oktober 2005 antogs en ny författning i Irak (IrakFörf) genom folkomröstning, och den ger liknande grundläggande rättssäkerhetsgarantier som den internationella konventionen.¹²

Art. 15: Every individual has the right to enjoy life, security and liberty. Deprivation or restriction of these rights is prohibited except in accordance with the law and based on a decision issued by a competent judicial authority.

---

¹⁰ Deklarationen om de allmänna mänskliga rättigheterna är nämligen inte ett för staterna juridiskt bindande instrument (Hans Danelius, 1993, *Mänskliga rättigheter*, Stockholm, s. 18).

¹¹ www.ohchr.org/english/countries/ratification/4.htm (2007-02-26).

¹² Författningen finns i engelsk översättning på www.iraqigovernment.org/Content/Biography/English/consitution.htm (2007-02-26).

Art. 19: First: The judiciary is independent and no power is above the judiciary except the law. Second: There is no crime or punishment except by a stipulation. The punishment shall only be for an act that the law considers a crime when perpetrated. A harsher sentence than the applicable sentence at the time of the offense may not be imposed. /.../ Fourth: The right to a defense shall be sacred and guaranteed in all phases of investigation and trial. Fifth: The accused is innocent until proven guilty in a fair legal trial. The accused may not be tried on the same crime for a second time after acquittal unless new evidence is produced. /.../ Seventh: The proceedings of a trial are public unless the court decides to make it secret. Eighth: Punishment is personal. /.../ Tenth: Criminal law does not have a retroactive effect, unless it is to the benefit of the accused. /.../.

Art. 15 och 19 irakFörf erkänner således fyra centrala rättsprinciper: (1) kravet på en behörig domstol; (2) *nullum crimen sine lege* (inget brott utan lag); (3) *nulla poena sine lege* (inget straff utan lag); och (4) förbud av retroaktivitet till den åtalades nackdel.

Ett möjligt rättegångsscenario

En rättegång mot Saddam Hussein m.fl. som strikt skulle ha beaktat dessa fyra rättsprinciper, kunde ha organiserats på följande sätt.¹³ Saddam Hussein åtalas för dödandet av 148 bybor i Dujail på 1980-talet.¹⁴ Vid denna tidpunkt gällde den irakiska strafflagen från år 1969¹⁵ och rättegångsbalken från år 1971. Mord är straffbart enl. Art. 406-407 irakStraffL och påföljden dödsstraff eller livstids fängelse.¹⁶ Domstolen i första instans (*Court of Felony*) är den behöriga domstolen för Dujail-regionen (§ 53 A irakRB). En flyttning av rättegången av säkerhetsskäl till en annan domstol skulle ha varit möjlig (§ 142 irakRB). Domen kan överklagas av både åklagaren och

---

¹³ Jfr. Danilo Zolo (2004), "The Iraqi Special Tribunal. Back to the Nuremberg Paradigm?", *Journal of International Criminal Justice* 2, 313-318.

¹⁴ Den exakta perioden tycks ha varit 8 juli 1982 – 16 januari 1989 (Iraqi High Tribunal, December 26, 2006).

¹⁵ Den irakiska strafflagen finns i engelsk översättning på www.law.case.edu/saddamtrial/documents/Iraqi_Penal_Code_1969.pdf (2007-02-26).

¹⁶ Frågan om brotten eventuellt var preskriberade enligt irakisk lag kunde inte bedömas, eftersom varken den irakiska strafflagen eller rättegångsbalken tycks innehålla några bestämmelser som reglerar frågan om preskription.

den åtalade (§ 249 A irakRB) till *Court of Cassation* (§ 257 B irakRB).¹⁷ Kassationsdomstolens dom kan i sin tur överklagas ytterligare en gång till samma instans för rättsfel inom 30 dagar (§ 266 A RB). Därefter vinner domen laga kraft.

En sådan procedurordning skulle ha stått i överensstämmelse med internationell rätt, som bygger på den internationella straffrättens subsidiaritet; den ska bara träda in när det nationella rättsväsendet saknar vilja eller förmåga att beivra brott mot humanitärrettsliga principer.¹⁸

En aspekt kunde dock ha rest rättsliga problem, nämligen frågan om Saddam Hussein som f.d. statschef åtnjöt immunitet enligt irakisk lag. Art. 40 i 1970 års irakiska författning¹⁹ gav ”the president of the Revolutionary Command Council, the Vice-President and the members” full immunitet. Art. 40 (2) tillät emellertid implicit att immuniteten kunde hävas: ”No measures can be taken against any of them without a priori permission of the Council”. Givet detta och givet immunitetsförsvarets allmänt svaga ställning i internationell rätt,²⁰ är det mycket sannolikt att Saddam Hussein m.fl. kunde ha åtalats och även dömts – i laga ordning – enligt gällande irakisk straff- och processlagstiftning. Men så gick det inte till.

Den faktiska rättegången

Saddam Hussein m.fl. åtalades den 19 oktober 2005 inför en domstol (*Iraqi High Criminal Court*, IHCC). Han åtalades inte för mord enligt den irakiska strafflagen utan för brott mot mänskligheten (*crimes against humanity*) enligt Art. 12 IHCC Law, som trätt i kraft dagen innan den 18 oktober 2005.²¹ De juridiska problem som detta tillvägagångssätt medfört, är påtagliga. Av ut-

---

¹⁷ Därutöver stadgar § 254 A RB: *If the Criminal Court has issued a sentence of death or life imprisonment, it must send a file on the case to the Court of Cassation within ten days of the issue of the judgement, so that it can be reviewed for cassation, even if an appeal has not been lodged.*

¹⁸ Jfr. uttryckligen Art. 17 ICC [International Criminal Court] Statute, den s.k. Rom-statuten, se www.un.org/law/icc/statute/romefra.htm (2007-03-30).

¹⁹ *Iraq Interim Constitution 1970* finns på www.mallat.com/iraq%20const%201970.htm (2007-02-26).

²⁰ Linda Malone (2005), ”Does Saddam Hussein have head of state immunity?”, law.case.edu/saddamtrial/entry.asp?entry_id=2 (2007-02-26).

²¹ Art. 40 IHCC Law.

rymmesskäl inskränks diskussionen här till fyra punkter och granskningen håller sig till rättsfrågor, inte sakfrågor.²² Rättsfrågorna avser (1) domstolens behörighet; (2) nullum crimen sine lege; (3) påföljdsvalet; och (4) föreliggande av verkställighetshinder.

Behörig domstol

Enligt rättsstatlig tradition ska domstolen vara bestämd i förväg. Även den nya irakiska författningen stadgar uttryckligen att ”special or exceptional courts” inte ska vara tillåtna (Art. 92 irakFörf). *Iraqi High Criminal Court* (IHCC) är att betrakta som en sådan specialdomstol. Den inrättades ursprungligen av den amerikanska ockupationsmakten,²³ godkändes dock senare av övergångsregeringen och därefter även av den valda regeringen.²⁴ Domstolens kompetensområde är begränsat och processordningen utgörs av en blandning av nationell irakisk och internationell rätt. Den irakiska författningsgivande församlingen uppmärksammade problemet att IHCC är en specialdomstol. Därför stadgas i Art. 130 irakFörf²⁵ uttryckligen att IHCC ska fortsätta med sitt arbete även efter författningens ikraftträdande.

---

²² Distinktionen är oegentlig, men syftar till att inte behöva ta upp en central, men här svårutredd fråga, i vilken mån domstolarna som dömde Saddam Hussein m.fl. var oberoende och opartiska (jfr. Art. 14 ICCPR). Både *Human Rights Watch* och *International Center for Transnational Justice* – båda organisationerna var officiella rättsgångsobservatörer – har starkt ifrågasatt om rättgången uppfyllde kraven på politiskt oberoende och opartiskhet. Även FN:s *High Commissioner for Human Rights* anser att processen i första och andra instans ”prima facie failed to meet the standards of due process described in article 14 of the Covenant on Civil and Political Rights”. Är standarderna enl. Art. 14 ICCPR inte uppfyllda har detta till följd att utdömandet av dödsstraffet bryter mot Art. 6 II resp. Art. 7 av samma konvention. Se <http://hrw.org/reports/2006/iraq1106/> (2007-02-26); www.ictj.org/en/news/features/1058.html (2007-02-26); <http://online.wsj.com/public/resources/documents/tribunal20070207.pdf> (2007-02-26).

²³ Bl.a. avsattes initialt minst 75 miljoner dollar för detta ändamål (Vanessa Blum, ”A Slow Search for Justice in Iraq, January 24, 2005, www.ictj.org/en/news/coverage/article/360.html (2007-02-26)). Se vidare www.hrw.org/reports/2006/iraq1106/3.htm (2007-02-26).

²⁴ Se www.hrcr.org/hottopics/iraqitribunal.html (2007-02-26).

²⁵ Art. 130 stadgar: *The Iraq High Criminal Court shall continue its duties as an independent judicial body, in examining the crimes of the defunct dictatorial regime and its symbols. The*

Frågan inställer sig om Art. 130 irakFörf bryter mot gällande internationell rätt. Mot detta talar att IHCC:s konstruktion har folkrättsligt erkända paralleller. Ad hoc domstolar förekommer eller har förekommit i olika utformningar exempelvis i Kosovo, Östtimor, Kambodia och Sierra Leone.²⁶ Uppenbarligen har folkrättslig praxis lett till – i strävan att stävja brott mot mänskliga rättigheter – att den rättsstatliga principen om i förväg bestämda domstolar luckrats upp och att ad hoc domstolar, inrättade i efterhand, anses rättsligt tillåtna.²⁷

De nämnda domstolarna har dock alla inrättats antingen som en del av FN:s övergångsförvaltning (Kosovo, Östtimor) eller på grund av ett bilateralt avtal med FN (Sierra Leone, Kamdodja).²⁸ Ett liknande FN-mandat eller överenskommelse saknas när det gäller IHCC. Visserligen skriver appellationsdomstolen att inrättandet av IHCC är ”consistent with United Nations Security Council resolutions number (1483, 1500 and 1511) for the year 2003”, men en närmare granskning av dessa resolutioner ger vid handen att säkerhetsrådet i dessa resolutioner endast var ”*affirming* the need for accountability for crimes and atrocities by the previous Iraqi regime”.²⁹ Ändå kan det argumenteras för IHCC:s laglighet, eftersom dess verksamhet sanktioneras av den irakiska författningen (Art. 130). När FN genom säkerhetsrådet anses ha kompetens att inrätta internationella ad hoc domstolar, är det inte helt orimligt att tillskriva en nationell författning, som antagits genom folkomröstning, liknande kompetens när det gäller att godkänna nationella ad hoc domstolar.³⁰ Därför är *Iraqi High Criminal Court* troligen att betrakta som en laglig domstol.

Council of Representatives shall have the right to dissolve by law the Iraqi High Criminal court after the completion of its work.

²⁶ Kai Ambos, *Internationales Strafrecht*, München, 2006:116.

²⁷ För kritik mot denna utveckling, se hänvisningar hos Zolo (se not 13).

²⁸ Kai Ambos, *Internationales Strafrecht*, München, 2006:116.

²⁹ United Nations Security Council, S/Res/1483 (2003), 22 May 2003.

³⁰ Ur rättsstatlig synvinkel är det därför positivt, att den nya internationella brottmålsdomstolen i Haag (ICC) inte har getts någon retroaktiv jurisdiktion (Art. 11 (I) ICC Statute); se www.un.org/icc/romestat.htm (2007-02-26).

Nullum crimen sine lege – Inget brott utan lag

Eftersom IHCC som specialdomstol endast har kompetens för fyra speciella brottstyper,³¹ kunde Saddam Hussein m.fl. inte åtalas för mord och andra grova brott enligt den irakiska strafflagen, utan fick åtalas för brott mot mänskligheten enligt Art. 12 IHCC Law. Detta väcker frågan om förfarandet bröt mot *nullum crimen* principen. Art. 19 II irakFörf stadgar: "There is no crime /.../ except by a stipulation."

Enligt åtalet ägde brotten rum på 1980-talet, alltså långt innan Art. 12 IHCC Law trädde ikraft. Den irakiska strafflagen från 1969, vilken gällde vid tidpunkten för gärningarna, innehöll inga uttryckliga straffbestämmelser om brott mot mänskligheten. Enligt en strikt³² tolkning av *nullum crimen* var därför domen mot Saddam Hussein m.fl. i strid mot denna princip och borde ha upphävts av appellationsdomstolen.³³

Även *nullum crimen* förefaller dock ha mjukats upp enligt rådande folkrättslig praxis när det gäller brott mot mänskligheten. Dessa brott är erkända i internationell rätt sedan Nürnberg- och Tokyo-rättegångarna och är numera även förankrade i internationella konventioner. Art. 12 IHCC Law, som i allt väsentligt är en avskrift av Art. 7 ICC Statute,³⁴ skulle därför kunna tolkas som en formell kodifiering av redan materiellt gällande rätt, så att något avsteg från *nullum crimen* inte föreligger.

De rättsliga uppfattningarna i frågan går emellertid isär. Enligt Issam Saliba³⁵ ansåg *Högsta domstolen* i Kanada och *Audencia Nacional* i Spanien liknande fall inte bryta mot *nullum crimen* principen, medan engelska *House of Lords* och den franska *Cour de Cassation* hade motsatt uppfattning. Den irakiska

---

³¹ Art. 11: The Crime of Genocide, Art. 12: Crimes against Humanity, Art. 13: War Crimes och Art. 14: Violation of Iraqi Laws.

³² *Nullum crimen* principen anses bestå av fyra element: *lex scripta*, *lex praevia*, *lex certa* och *lex stricta* (Ambos (2006), "Remarks on the General Part of International Criminal Law", *Journal of International Criminal Law* 4, 660-673 (670)).

³³ Jfr. Kevin J. Heller (2007), "A Poisoned Chalice: The Substantive and Procedural Defects of the Iraqi High Tribunal", *Case Western Reserve Journal of International Law* 39, se http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=939909#PaperDownload (2007-03-30).

³⁴ Dvs. den nya internationella straffdomstolen (*International Criminal Court*).

³⁵ Issam Saliba (2006), "The *Nullum Crimen* Principle And The Trial of Saddam Hussein", se www.loc.gov/law/public/saddam/saddam_prin.html (2007-03-30).

appellationsdomstolen tog upp problemet och argumenterade i allt väsentligt för den rättsuppfattning som tillämpats i Kanada och Spanien. För en sådan tolkning talar faktiskt också Art. 15 II *International Covenant on Civil and Political Rights* (ICCPR): *Nothing in this article shall prejudice the trial and punishment of any person for any act or omission which, at the time when it was committed, was criminal according to the general principles of law recognized by the community of nations.* Något brott mot *nullum crimen* principen skulle således inte föreligga.

Det lagstadgade straffet

Bejakas frågan att Art. 12 IHCC Law är tillämplig,³⁶ blir nästa fråga vilket straff som är stadgat enligt irakisk lag, eftersom Art. 11–14 IHCC Law inte innehåller några direkta påföljdsbestämmelser.

Skälet till att en direkt påföljdsbestämmelse saknas, är den komplicerade tillkomsthistorien som föregick inrättandet av domstolen och dess statuter. Ursprungligen planerade den amerikanska regeringen att ställa Saddam Hussein m.fl. inför en internationell specialdomstol (*Iraqi Special Tribunal*) enligt numera vedertaget mönster. Ett utkast till statut författades av den internationellt erkände Cherif Bassiouni;³⁷ utkastet övertogs sedan utan väsentliga förändringar när den irakiska interimregeringen inrättade den nationella domstolen (IHCC) den 11 augusti 2005.³⁸ Denna strategiändring blev

---

³⁶ Dvs. att mordet i Dujail hade begåtts ”as a part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population” (Art. 12 I IHCC Law; se vidare L. Elizabeth Chamblee (2004), “Post-War Iraq: Prosecuting Saddam Hussein”, *Californian Criminal Law Review* 7(1), ¶¶ 66 ff).

³⁷ Se Henry T. King Jr. & Theodore C. Theofrastous (1999), “From Nuremberg to Rome: A Step Backward for U.S. Policy”, *Case Western Reserve Journal of International Law* 31, not 201.

³⁸ Jfr. Saliba (se not 35): “The reason why Law Number 10 did not assign capital punishment to the offense of crimes against humanity and other international offenses may have been the result of the Iraqi Authorities adopting a draft law intended originally for the creation of an international court, not a domestic court. In his article *Post-Conflict Justice in Iraq: An Appraisal of the Iraq Special Tribunal*, Cherif Bassiouni stated the following in regard to the 2003 law that established the Iraqi Special Tribunal, which was the precursor to the present law Number 10: Salem Chalabi relied on the draft statute that this author [sc. Bassiouni] prepared in March 2003, which was intended for a UN Security Council mandated institution.”

nödvändig eftersom det visade sig att ett godkännande av specialdomstolen i FN:s säkerhetsråd inte skulle komma till stånd på grund av motstånd från Ryssland och Kina.

”Irakiseringen” av rättegången blev starkt kritiserad från många håll. Kritiken kan anses väl motiverad med tanke på de delvis kaotiska omständigheterna kring rättegången.³⁹ Irakiseringen öppnade också för problemet vilket som är det lagligt stadgade straffet enl. IHCC Law. Om Saddam Hussein hade ställts inför en internationell domstol skulle han inte ha kunnat dömas till döden. Enligt internationell lagstiftning och praxis är dödsstraffet inte längre ett verktyg i den internationella rätten. Exempelvis utesluter Art. 24 för den internationella tribunalen för f.d. Jugoslavien dödsstraff; samma gäller enl. Art. 23 för Rwandatribunalen och Art. 19 för Sierra Leonetribunalen. Följdriktigt utesluter numera också Art. 77 ICC Statute tillämpningen av dödsstraffet.

Problemet är då hur Art. 24 IHCC Law ska tolkas mot denna bakgrund. Art. 24 stadgar:

First: The penalties that shall be imposed by the Court shall be those prescribed by the Iraqi Penal Code No (111) of 1969, except for sentences of life imprisonment that means the remaining natural life of the person. With considering the provisions of Article (17) of this Statute.

Second: It shall be applied against the crimes stipulated in article (14) of this Statute the sentences provided under the Iraqi Penal Code and other punishable laws.

Third: The penalty for crimes under Articles 11, 12, 13 shall be determined by the Criminal Court, taking into account the provisions contained in paragraphs fourth and fifth.

Fourth: A person convicted of sentences stipulated under Iraqi Penal Code shall be punished if:

- A. He committed an offence of murder or rape as defined under Iraqi Penal Code.*
- B. He participated in committing an offence of murder or rape.*

Fifth: The penalty for any crimes under Articles 11, 12, 13 which do not have a counterpart under Iraqi law shall be determined by the Court taking into account

---

³⁹ Se ovan not 22.

such factors like the gravity of the crime, the individual circumstances of the convicted person, guided by judicial precedents and relevant sentences issued by the international criminal courts.

/.../

Art. 24 är komplex, eftersom den innehåller en blandning av referenser till nationell irakisk och internationell rätt. Därutöver är den engelska översättningen bristfällig, vilket ytterligare försvårar tolkningen. Appellationsdomstolen tillämpade artikeln på följande sätt:

”Based on the aforementioned, the tribunal decides to uphold the decision of conviction and punishment against the convicts Saddam Hussein al Majeed and Barzan Ibrahim Al Hassan and Awwad Hamad Al Bandar by hanging until death for committing murder as a crime against humanity pursuant to Article (12/First A) and the dictates of Article (15/First, Second and Fourth) of the Iraqi High Tribunal law no. (10) of the year 2005, pursuant to Article (406/2/A)⁴⁰ of the penal code no. (111) of the year 1969, as amended by the dictates of Article (24) of the Iraqi High Tribunal law no. (10) of the year 2005.”

Domstolen tycks implicit tillämpa Art. 24 IV tillsammans med Art. 406/1/A irakStraffL och dömer Saddam Hussein för mord till döden. Samtidigt skriver domstolen att Saddam Hussein döms för ”murder as a crime against humanity”, ett brott vilket inte har direkt motsvarighet i irakisk strafflag, varför Art. 24 V borde tillämpas och påföljden bestämmas enligt gällande internationell rättspraxis, vilken utesluter utdömande av dödsstraff.⁴¹

IHCC:s tillkomsthistoria, dess stadgar och själva åtalet har bäddat för en juridisk ”moment 22” situation. Om Saddam Hussein hade åtalats för enbart mord skulle han troligen i laga ordning ha dömts till döden av en vanlig irakisk domstol. Han åtalades emellertid inför en ad hoc domstol för brott mot mänskligheten och kunde då enligt gällande internationell praxis

---

⁴⁰ Detta är ett skrivfel; i underrättens dom hänvisas korrekt till 406/1/A.

⁴¹ I Art. 24 I hänvisas nämligen till Art. 17, vilken i stycke 2 stadgar: *To interpret Articles 11, 12, 13 of this law, the Cassation Court and Panel [dvs. appellationsdomstolen] may resort to the relevant decisions of the international criminal courts.* En liknande hänvisning till internationell rättspraxis upprepas i Art. 24 V.

inte dömas till döden. Appellationsdomstolen förbigick – medvetet eller omedvetet – problemet.⁴²

Verkställighetshinder

Kvarstår frågan om det funnits verkställighetshinder mot själva avrättningen den 30 december.

Dödsstraffet är gällande rätt i Irak (Art. 70 H irakFörf, Art. 85 irakStraffL). Vidare saknas bindande internationella överenskommelser som förbjuder avrättning av människor. Avrättningar är därför principiellt att betrakta som lagliga i Irak och verkställigheten finns reglerad i §§ 285-293 irakRB. Saddam Hussein avrättades dock bara fyra dagar efter appellationsdomstolens utslag, vilket reser åtminstone två rättsfrågor. (1) Förvägrades Saddam Hussein m.fl. rätten att ansöka om nåd? (2) Hade domen överhuvudtaget vunnit laga kraft?

Visserligen utesluter Art. 70 A irakFörf. benådning av en person som dömts för brott mot mänskligheten,⁴³ men bestämmelsen står i konflikt med Art. 6 (4.) ICCPR, som stadgar: *Anyone sentenced to death shall have the right to seek pardon or commutation of the sentence. Amnesty, pardon or commutation of death may be granted in all cases.*

Hur konflikten mellan irakisk och internationell rätt (som är gällande lag i Irak) ska avgöras är rimligtvis en konstitutionell fråga som faller inom *The Federal Supreme Courts* (Art. 90 irakFörf) kompetensområde. Av författningen framgår inte hur ett sådant förfarande ska vara utformat och mig veterligen saknades i december 2006 motsvarande lagstiftning.⁴⁴

---

⁴² Däremot tog domstolen upp frågan om det faktum att ockupationsmakten hade suspenderat dödsstraffet skulle hindra användningen av dödsstraffet i föreliggande fall (s.k. *lex mitior*), vilket domstolen rätteligen förnekade.

⁴³ Se även Art. 27 IHCC Statute: *First: Sentences shall be carried out in accordance with the Iraqi legal system and its laws. Second: No authority, including the President of the Republic, may grant a pardon or mitigate the punishment issued by the Court. The punishment must be executed within 30 days of the date when the judgment becomes final and non-appealable.*

⁴⁴ Enligt förhärskande rättsuppfattning bryter den irakiska författningen enligt "folkrättens primat" mot Art. 6 (4.) ICCPR, så att varje dödsdömd person har rätt att söka nåd. – De dödsdömda borde också ha kunnat vända sig till FN:s kommitté för de mänskliga rättigheterna. Med stöd av kommitténs procedurregler kunde då kommittén i sin tur hänvända sig till en konventionsstat med en

Den andra och mest centrala frågan är om dödsdomen överhuvudtaget hade vunnit laga kraft. Denna fråga bör bedömas utifrån Art. 27 (I) IHCC Law och Rule 66 (I) IHT Rules of Procedure and Evidence,⁴⁵ vilken i sin tur hänvisar till den irakiska rättegångsbalken. I kapitel 3 – *Correction of the Cassation Decision* – stadgar § 266 (A) irakRB följande:

The Public Prosecutor, the convicted person and all others connected with a criminal case may request the correction of a legal error in the decision issued by the Court of Cassation, provided the request is submitted within 30 days, counted from the date a convicted, imprisoned or detained person is notified of the Court of Cassation decision or, otherwise, from the date the court dealing with the case receives the case documentation from the Court of Cassation. /.../

Regleringen innebär rimligtvis⁴⁶ att den dömde har rätt att inom 30 dagar angripa domslutet på grund av materiellrättsliga fel ("legal errors"). Förutsättningen är att appellationsdomstolen är att betrakta som "Court of Cassation", vilket bör bejakas med hänsyn till Art. 25 IHCC Law.⁴⁷ Även appellationsdomstolen skriver uttryckligen i domslutets sista mening att "[t]he decision has been issued by consensus pursuant to the fundamental stipulations of Article (259) [Iraqi Code of Penal Procedures]". Art. 259 innehåller bestämmelser om vad kassationsdomstolen får besluta om.

Slutsatsen blir därför att dödsdomen mot Saddam Hussein enligt gällande irakisk tidigast kunde vinna laga kraft den 26 januari 2007. Avrättningen den 30 december 2006 var således lagstridig.⁴⁸

---

begäran att vidta interimistiska åtgärder. Denna möjlighet har använts att utverka uppskov med verkställande av dödsstraff i fall då den dömde ingett klagomål till kommittén (Hans Danelius, 1993, *Mänskliga rättigheter*, Stockholm, s. 27).

⁴⁵ www.iraq-ihc.org/EN/doc/ihtrulesofprocedure.pdf (2007-01-27).

⁴⁶ Se diskussionen mellan Heller och Scharff på www.law.case.edu/saddamtrial (2007-01-17).

⁴⁷ *First: The convicted pr [sic!] the public prosecutor has the right to contest the judgments and decisions before the Cassation Panel for any of the following reasons:*

- 1. If a judgment issued is in contradiction with the law or there is an error in interrupting it.*
- 2. An error in procedures.*
- 3. Material error in the facts which has led to violation of justice.*

⁴⁸ Om irakisk lag eventuellt tillåter s.k. *nöjdförklaring* har inte kunnat redas ut.

Inhibering

Var den amerikanska regeringen skyldig att inhibera Saddam Husseins överlämnande till de irakiska myndigheterna? Enligt pressrapporter försökte de amerikanska myndigheterna beblanda sig så lite som möjligt med själva avrättningen.⁴⁹ Men kanske hade USA ändå konventionsrättsliga förpliktelser på grund av Saddam Husseins rättsliga särställning. Efter hans tillfångatagande den 13 december 2003 hade han den 9 januari 2004 officiellt förklarats som krigsfånge av de amerikanska myndigheterna.⁵⁰ Ockupationen av Irak upphörde den 28 juni 2004 och den 30 juni 2004 underställdes Saddam Hussein formellt den irakiska interimregeringen.⁵¹ Rent faktiskt förblev han emellertid fånge hos den amerikanska militären.

Detta reser frågan om USA inför överlämnandet av Saddam Hussein hade en konventionsrättslig förpliktelse att granska dödsdomens lagenlighet, eftersom dödsdomen – som visats ovan – inte hade vunnit laga kraft. Sådana förpliktelser har förnekats av de amerikanska myndigheterna,⁵² men Art. 6 International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) förskriver inledningsvis:

1. Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.

2. In countries which have not abolished the death penalty, sentence of death may be imposed only for the most serious crimes in accordance with the law in force at the time of the commission of the crime and not contrary to the provisions of the present Covenant and to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. This penalty can only be carried out pursuant to a final judgement rendered by a competent court. /.../⁵³

Svaret beror på hur Saddam Husseins vistelse i Camp Croppers rättsligt är att bedöma, dvs. om Saddam Hussein befann sig under amerikansk jurisdiktion. Jag har misslyckats med att skaffa fram material som belyser vilka avtal som funnits mellan USA och Irak angående Saddam Husseins

---

⁴⁹ Burns, se not 5.

⁵⁰ L. Elizabeth Chamblee (se not 36, ¶ 3).

⁵¹ [http://en.wikipedia.org/wiki/Occupation_of_Iraq_timeline#June_2_\(2007-03-29\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Occupation_of_Iraq_timeline#June_2_(2007-03-29)). Denna uppgift har inte kunnat verifieras mot någon annan källa.

⁵² Burns, se not 5.

⁵³ Mina understrykningar.

förvar efter ockupationens upphörande, varför frågan inte kan få något slutgiltigt svar.⁵⁴

Det faktum att överlämnandet av Saddam Hussein beslutades på högsta nivå i den amerikanska administrationen (av utrikesministern Rice) skulle dock kunna tyda på att Saddam Hussein befann under amerikansk jurisdiktion. I så fall hade den amerikanska regeringen varit förpliktad att pröva dödsdomens lagenlighet enl. Art. 6 (1. och 2.) ICCPR.

Däremot är det inte möjligt att rikta kritik mot USA att regeringen borde ha inhiberat överlämnandet av Saddam Hussein på morgonen den 30 december med sikte på Art. 6 (4.) ICCPR som stadgar Saddam Husseins rätt att ansöka om nåd. Enligt pressuppgifter avvisade han uttryckligen varje form av nåd.⁵⁵

* * *

Efter internationella protester uppsköts avrättningarna av de två medtalande, Barzan Ibrahim al-Tikriti och Awad al-Bandar, men de verkställdes den 15 januari 2007 under för en av de avrättade speciellt vidriga⁵⁶ omständigheter. Även dessa avrättningar var lagstridiga: dödsdomarna hade inte vunnit laga kraft (se ovan).

Lärdomar

Kritik förtjänar inte bara det irakiska rättsväsendet och statsledningen samt USA, utan även västliga regeringar och frivilligorganisationer, vars appeller visserligen bars upp av moralisk indignation, men de saknade juridisk skärpa.

---

⁵⁴ T.ex. har en s.k. ”status-of-forces agreement” (SOFA) mellan Iraq och USA fortfarande inte slutats, som reglerar de rättsliga aspekterna kring de amerikanska truppers närvaro på irakiskt territorium (110th Congress, 1st Session, H. CON. RES. 97); se [http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/C?c110:./temp/~c110PdRpC I \(2007-05-08\)](http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/C?c110:./temp/~c110PdRpC I (2007-05-08)).

⁵⁵ Burns, se not 5.

⁵⁶ FN:s *High Commissioner for Human Rights* tolkar dessa omständigheter som ett konventionsbrott i sig, se <http://online.wsj.com/public/resources/documents/tribunal20070207.pdf> (2007-02-26).

Men, kan man invända, handlar den här företagna rättsliga granskningen inte bara om paragrafrytteri? Den viktigare frågan är om inte rättvisa ändå har skipats: Saddam Hussein bär ansvar för massmord många gånger om och alla de otaliga offren och deras familjer har fått upprättelse genom Saddam Husseins, Barzan Ibrahim al-Tikritis och Awad al-Bandars död. Accepterar man gällande internationell rätt som vägledning, är svaret faktiskt enkelt. Sedan Nürnberg-rättegångarna är tanken att egna lagbrott skulle kunna rättfärdigas med motpartens lagbrott ("tu quoque"),⁵⁷ inte längre ett giltigt argument. Rätten ska stå över makten.

Samtidigt har det egendomliga inträffat att den humanitärrettsliga utvecklingen sedan andra världskriget fram till Rom-statutets ikraftträdande delvis inneburit en betänklig uppmjukning av den *åtalade individens* rättssäkerhetsgarantier. Såväl principen om en i förväg bestämd domstol, nullum crime sine lege och straffets lagenlighet har luckrats upp för att åstadkomma lagföringar av humanitärrettsliga brott. Parallellen till den inomstatliga rättsutvecklingen är slående, där likartade förändringar pågår. Gamla rättssäkerhetsgarantier är under attack på bred front när det gäller att skydda samhället mot grova former av brott.⁵⁸

Rättssäkerhetsgarantiernas uppluckring är troligen också en konsekvens av att straffprocessens huvudfunktion inte längre nödvändigtvis är att fastställa den åtalades *juridiska* skuld,⁵⁹ utan att straffprocessen ska tjäna andra syften såsom att bearbeta det förgångna, befordra nationell försoning, gottgöra offren, tjäna allmänpreventionen eller utöva hämnd.⁶⁰ Mot denna bakgrund

⁵⁷ "Du också", vilket anspelar på Caesars utrop när han lönnmördades: "Tu quoque, Brute, fili mi".

⁵⁸ Se t.ex. nyligen för Sveriges vidkommande SOU 2007:22, *Skyddet för den personliga integriteten*. – Erosionen av gamla rättsstatsideal är för övrigt ett centralt tema i Henrik Thams verk (se senast 2006 "Brottsoffret, kriminalpolitiken och kriminologin", *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap*, 93:147-159, och hänvisningar där).

⁵⁹ Jfr. Art. 11 (1) Deklarationen om de allmänna mänskliga rättigheterna: *Var och en som är anklagad för brott har rätt att betraktas som oskyldig till dess att hans eller hennes skuld lagligen har fastställts vid en offentlig rättegång, där personen åtnjuter alla rättssäkerhetsgarantier som behövs för hans eller hennes försvar.*

⁶⁰ Jfr. de officiella "Justifying Reasons" som avslutar Iraqui High Criminal Court Law (se ovan not 2): *In order to expose the crimes committed in Iraq from July 17, 1968 until May 1, 2005 against the Iraqi people and the peoples of the region and the subsequent savage massacres, and for laying down the rules and punishments to condemn after a fair trial the perpetrators of such crimes for waging wars, mass extermination and crimes against humanity, and for the purpose of forming an Iraqui national high criminal court from among*

är idén att rätten ska vara överordnad makten visserligen en vacker, men samtidigt en mycket skör idé. Rättegången mot Saddam Hussein m.fl. belyser tydligt rättens principiella svaghet. Rätten materialiseras alltid genom att den tillämpas. Vid själva tillämpningen får dock makten stora möjligheter att instrumentalisera rätten, så att makten plötsligt står över rätten – igen.

Långt innan rättegången mot Saddam Hussein m.fl. kom igång, skrev den italienske statsvetaren Danilo Zolo⁶¹ med hänvisning till en intervju med Salem Chalabi:

”If ... the predictions of Salem Chalabi, a key figure and legal counsellor in the Iraqi Governing Council, are taken seriously, Saddam Hussein will be found guilty of genocide, crimes against humanity and war crimes, and then sentenced to capital punishment and put to death. In this event, the only uncertainty is whether he will be hanged or shot. Saddam will go to the gallows if he is held to be a civilian criminal; he will go before a firing squad if he is tried as the commander-chief of the armed forces of his country.”

Saddam Hussein måste dö. ”Justice is the foundation of governance”.⁶²
Saddam Hussein är död.

Iraqi judges with high experience, competence and integrity to specialize in trying these criminals.

And in order to reveal the truth and the agonies and injustice caused by the perpetrators of such crimes, and for protecting the rights of many Iraqis and alleviating injustice and for demonstrating heaven’s justice as envisaged by the Almighty God....

This law has been legislated.

⁶¹ Se ovan not 13, s. 313.

⁶² Detta är mottot som numera pryder varje utgåva av den irakiska författningssamlingen.

KAPITTEL 6.

Realistiske inspirasjoner.

Noen grønlandske erfaringer*

Cecilie Høigård

Kriminologisk og retts sosiologisk forskning om forbrytelse og straff er en underlig virksomhet. Det er nesten rart at noen frivillig vier sitt liv til denne virksomheten, særlig hvis man som Henrik Tham har et herlig sangvinsk lynne. Forskningshistorien er en historie om gode intensjoner, store forventninger og deprimerende resultater. Det er forskningens gjenstandsområde – forbrytelse og straff – som med nær skjebnebestemt logikk fører til de deprimerende resultatene.

Én måte å oppsummere sammenhengen mellom omfanget av den registrerte kriminaliteten og omfanget av plagsomme, farlige eller lovstridige handlinger, er en meget grov todeling. I forhold til en del handlinger fungerer straffeapparatet avskrekkende. Det er handlinger som gjøres av mennesker heftet inn i arbeidsliv, skoleliv, familieliv. Handlingene har preg av en viss utvendighet eller tilfeldighet, de er ikke bydende innenfor rammen av en livsstil, det koster ikke all verdens å avstå fra dem. Eksempler er brudd på veitrafikkloven, smugling, litt skattesnyting. Slike handlinger beslaglegger en stor del av straffeapparatets kapasitet i den lette enden. I den grad de straffefølges, er forelegg og bøter vanlige straffemåter. På den andre siden er de plagsomme handlingene som er en del av en livsstil, ofte blant utslåtte

---

* En stor takk til AC-fuldmægtig Annemette Nyborg Lauritsen i Justitsafdelingen, Familiedirektoratet i Grønland for god hjelp og fine diskusjoner, og til AC-fuldmægtig Gert Schmidt i Grønlands Statistikk for god hjelp med grønlandsk kriminalstatistikk.

mennesker. De beslaglegger kapasiteten i straffeapparatets tunge ende, fengslene, og handlingene er oftest knyttet til rus og vinning, og også vold. Straffeapparatet hverken helbreder eller avskrekker. I stedet for å bli ”bra”, kommer fangene tilbake til fengslene. Hver nye fengselsstraff trykker dem enda lenger ned, skyver dem enda lenger vekk fra vanlig samfunnsnivå. Fengslene fjerner menneskene fra gata så vi slipper å se dem som rystende beretninger om ulikhet og utslåtthet.

Dette er straffeapparatets grunnlov: Straffeapparatet håndterer samfunnets nederste klassesifferensiering. Dersom straffeapparatets tunge ende ekspanderer, er dette et varsel om at bunnsjiktet i klassesifferensieringen har økt. Jo større ulikhet i samfunnet, jo flere fanger.

Da ser det ikke lystelig ut. Ulikhetene vokser, både internasjonalt og i Norden.

Jakten på alternativer

Vi er vant til å tenke på straff som prototypen på sosial kontroll. Men det er ikke slik. Det er en sjelden form for sosial kontroll at myndighetene velger ut krenkelser, plager og konflikter mellom mennesker og definerer dem som kriminalitet, for deretter å bruke sitt voldsmonopol til bevisst å påføre gjerningsmannen smerte. Det grunnleggende kjennetegnet ved straffen er at spørsmålet om skyld står i sentrum. Det er handlingens klanderverdighet som bestemmer straffens form og størrelse. Straffen er derfor orientert mot fortiden, det er den begåtte handling som bestemmer straffen. Straffemodellen kalles derfor også av og til for gjerningsmodellen.

Med de nedslående erfaringer med straffemodellen er interessen for alternative håndteringsformer for kriminalitet og sosiale konflikter økende. Et grunntrekk ved alternativer er at den tette forbindelsen mellom skyld og reaksjonen på handlingene, svekkes eller fjernes helt. Det er fremtiden som gjelder, ikke utdeling av skyld for gårsdagens hendelser. *Kompensatoriske ordninger* legger vekt på skaden i stedet for skylden. Omfanget av skadene en handling har medført, står i sentrum. Da kommer også offerets tap i sentrum. Forskjellen fra straffekontrollen ligger ikke i at lovbrøtteren slipper unna, eller at ordningen alltid er frivillig. Forskjellen ligger i at elementene av intensjon og ansvar som er så sentrale i straffeloven, er mindre viktige i kompensasjonen; det sentrale er at skaden gjenopprettes. Kompensasjonen

er en økende kontrollform utenfor straffeapparatet. Utbygging av forsikringsordninger er et eksempel på det.

Et annet alternativ er *meklingen*. I meklingen er det relasjonen mellom partene som står i sentrum og skal repareres. Partene arbeider sammen - av og til ved hjelp av en tredje meklingspart – for å få et sluttresultat som er til å leve med for begge parter. Den er preget av gjensidig gi og ta, og den er ikke påtvunget av ytre sanksjoner. Den har mindre fokus på skyld enn straffen har, og mindre fokus på skaden enn kompensasjonen. Skylden kan fordeles mellom partene, snues opp/ned eller oppfattes som uinteressant. Det som skal kontrolleres, er hverken handlingen eller den som handler, men det vanskelige forholdet mellom de to. Meklingen har flere likhetstrekk med kompensasjonen, men er ikke så ensidig rettet mot den ene aktøren, der skadevolderen skal stå for kompensasjonen. Både kompensasjonsmodellen og meklingsmodellen har fått en rekke utforminger i moderne samfunn (se også Horwitz 1990).

Det finnes også en tredje modell, der forbindelsen mellom handlingens grovhet og svaret på handlingen i prinsippet kuttes helt, *gjerningsmannsmodellen*. I en ideotypisk gjerningsmannmodell skal det først slås fast at vedkommende har begått et lovbrudd. Men etter at dette er fastslått, står de ansvarlige helt fritt til å velge hvordan handlingen skal besvares ut fra hva som tjener gjerningsmannens fremtid som lovydig borger, uavhengig av handlingens grovhet og gjerningsmannens subjektive skyld. I motsetning til straffemodellen er altså gjerningsmannsmodellen fremtidsrettet. Kanskje det er best å ikke gjøre noe? Kanskje er det best med en advarsel eller kanskje det er nødvendig å flytte gjerningsmannen til andre livsrammer og andre livssammenhenger? Kanskje gjerningsmannen bør få reelle muligheter til å ta seg en utdanning, få en god jobb og en velfylt bankkonto? Gjerningsmannens videre muligheter står i sentrum i gjerningsmannsmodellen. Resurstilførsel, ikke plage og pine, slik kan også gjerningsmannsmodellen oppsummeres.

I motsetning til kompensasjonsmodellen og meklingsmodellen er gjerningsmannsmodellen lite utprøvd. Det nærmeste eksemplet jeg kjenner til, er den grønlandske kriminallov fra 1954 som jeg vil gi et lite riss av senere i denne artikkelen. Alle de tre alternative modellene er knyttet til en snakkemåte, eller en diskurs der det er mer opprinnelige, eller naturlige former for sosial kontroll som bør brukes på ny. De har også det felles trekk at de er båret frem med stor entusiasme. Grønlands kriminallov er beskrevet som verdens mest moderne kriminallov. Samtidig har jo rettssosiologer og kriminologer i

hvert fall siden Rusche og Kirchheimer (1939) visst at det er en meget sterk sammenheng mellom samfunnsforhold og reaksjonsapparatets utforming. I hvilken grad er det mulig å hente reaksjonsformer utformet under helt andre samfunnsforhold og omplante dem til moderne samfunn? All omplantning krever riktig jordsmonn for å overleve, blomstre og trives. Vil ikke modellene fort bli satt under press av helt andre strukturer enn de som opprinnelig formet dem? Vil det ikke fort bli snarer og feller, dilemmaer og paradokser, ja, kanskje grove urettferdigheter? Vi kan ikke velge reaksjonsformer fritt ut fra hvilke tankemodeller som – ofte med god grunn – tilter oss. Diskusjonen om alternativer til straffen må forankres i den bredere sosiologien og i konkrete undersøkelser av hvordan alternativene virker under endrete samfunnsbetingelser.

Det grønlandske samfunn har gjennomgått voldsomme forandringer siden avslutningen av den andre verdenskrig, også når det gjelder utformingen av rettsvesenet. På tross av at beskrivelser av dette systemet finnes i en rekke bøker og artikler, er erfaringene i liten grad en levende kunnskap i diskusjoner om alternativer til straffemodellen.¹ Enkelte arbeider bruker riktig nok erfaringene fra Grønland til å rendyrke en idealtypisk beskrivelse av ulike former for konfliktløsning (se f.eks. Weis Bentzon 2003). Jeg vil forsøke å gå den motsatte veien: fra idealtypene til de spenninger, tilpasninger og mulige paradokser idealtypenes møte med endrete samfunnsbetingelser gir opphav til, og dessuten til å føre erfaringene med den grønlandske modellen fram til dagens Grønland. Jeg vil gjøre dette ved først å gi riss av grønlandsk samfunnsliv og rettsoppfatninger over tid. Fremstillingen er rendyrket og stilisert; samfunnsmessige forandringsprosesser skjer selvfølgelig gradvis og ulike samfunnsformasjoner lever ofte side om side.

Det førkoloniale Grønland

Konflikthåndteringen i det førkoloniale Grønland var preget av fangersamfunnets livsbetingelser.² Fellesskapet var nødvendig for å overleve i den barske, arktiske naturen. Den sosiale organiseringen var fleksibel slik at den kunne tilpasses sesongsvingningene i ressurstilgangen. Om sommeren var

---

¹ I diskusjonene av utformingen av det grønlandske rettssystemet har selvsagt disse beskrivelsene vært helt sentrale.

² Dette avsnittet bygger særlig på: Den Grønlandske Retsvæsenkommission, 1950, Bind 2, Larsen 1991, Nyborg Lauritsen 2003, Den grønlandske retsvæsenkommission, 2004, Bind 1.

husholdet det viktigste fellesskapet. Husholdet var produksjonsenheten og besto oftest av en utvidet familie i 2-3 generasjoner. Om vinteren bodde flere hushold sammen på boplassen. Boplassen besto av et eller flere felleshus, og de enkelte husholdene heftet seg av og på boplassen etter behov. Samfunnsbetingelsene kan karakteriseres som sårbare, gjensidig avhengige kollektiv med stor sosial likhet mellom medlemmene, eller rettere mellom de enkelte hushold. Den sosiale status varierte nok med alder og med kjønn. Høyest status i husholdet hadde den mannlige *ittoq* som enten var husholdets eldste eller eier av telt og konebåt.³ Inuit⁴ ble ledet på det åndelige området av en *angakkoq*, en åndemaner. Åndemaneren visste hvorfor ting gikk galt; dårlig fangst, sykdommer og manglende fruktbarhet. Det var også angakkoq som husket tabureglene og som sørget for at de ikke ble overtrådt. Angakkoq ledet i kraft av sin unike åndelighet, ikke i kraft av å iverksette sanksjoner for normbrudd. Det var det antakelig *ittoq* som gjorde. Normene atskilte seg selvsagt fra dagens normer. Retten til besittelse av gjenstander var betinget av bruken av gjenstanden. Seksualiteten var lite normbelagt. Med unntak av incest var det ingen regler for seksualitet før ekteskap, og seksuallivet startet ofte i tidlig pubertet. Utroskap med gift kvinne krevde ektemannens aksept. Ekteskapet innbefattet også polygami. Derimot ble skader på kropp betraktet som alvorlige normbrudd. Men noen former for drap og vold ble betraktet som legitime, som blodhevn og heksedrap. De barske livsbetingelsene blir understreket av at drap på gamle, invalide eller spedbarn ble ansett som legitime i tider med hungersnød.

Den sosiale kontrollen i det gamle fangersamfunn var styrt av behovet for fred på boplassen, bare slik kunne kollektivet overleve. Videre var det enkelte menneske *nødvendig*; under de tøffe forholdene var enkeltindividene en umistelig ressurs så lenge de bidro til overskudd av levnetsmidler eller til å føre slekten videre. Den vanligste reaksjonen på en krenkelse eller konflikt var å late som ingen ting. Det var dypt rotfestet i kulturen at man ikke skulle vise vrede ansikt til ansikt med andre mennesker. Den uregulerte kontrollen inneholdt ellers velkjente teknikker fra nåtidens uformelle kontroll; bakvaskeleser og latterliggjøring. En annen kontrollform var sangkampene. Sangkampene hadde sine likhetstrekk med dagens *rap battles*. I sangene ble det benyttet humor og hån, og det var viktig å fremstå som upåvirket av mot-

³ En konebåt – *umiaq* – var båter der flere kvinner rodde sammen, mens mennene padlet hver sin kajakk.

⁴ I norsk språkbruk er det vanligst å si inuitter som flertallsform, det er også oppslagsordet i diverse norske leksika. Da sier vi egentlig menneskermennesker. Entallsformen er inuk (menneske), flertallsformen er inuit.

standerens vokale finter. I sangkamper sang kumpanene nidviser om hverandre foran et felles publikum. Sangkamper ble brukt som ritualiserte konfrontasjoner på mildere normbrudd som tyveri og utroskap. Ved mer alvorlige lovbrudd ble hevndrap eller utstøting av drapsmann og eventuelt familien hans fra boplassen benyttet (Larsen, 1991).

Dansk kolonialisering av Grønland

I 1721 kom Grønlands apostel, Hans Egede til Grønland. Misjonen spilte rollen som bølgebryter for koloniseringen av Grønland, og i årene etter ble det etablert en lang rekke danske og norske misjonsstasjoner og handelsstasjoner langs vestkysten. Hensikten med den danske koloniseringen var å skaffe seg kontroll over hvalfangsten og produsere spekk og tran for å ta opp konkurransen med andre hvalfangernasjoner som Holland og England. Det skulle skapes et handelssamkvem mellom inuit og danskene. På lengre sikt undergravde den nye vareøkonomien den gamle samfunnsorganiseringen som var basert på naturhushold. Husholdenes selvforsyningsevne ble svekket, og avhengigheten av de anlagte danske stasjonene økte. Misjonen utdelte almisser til inuit i perioder med dårlig fangst, kjøpte deres produkter i perioder med god fangst.

I 1774 fikk Den Kongelige Grønlandske Handel etablert monopol på handel i Grønland. Monopolet førte til at den grønlandske kyst ble lukket for skip fra andre land. Seks år etter, i 1782, var alle vestgrønlandske kolonier etablert.

Med endrete samfunnsforhold ble også viktige normer endret. Overgangen til vareøkonomi ga nye forestillinger om eiendomsrett. De gamle normene om seksuell atferd var i sterk motstrid til misjonærenes kristendom og behovet for en ny livsførsel ble forkynt med sterk forargelse. Også utøvelsen av den sosiale kontroll ble endret. Sangkampene ble tolerert i begynnelsen, men ble etter hvert opplevd som syndig løssluppenhet. Kanskje medvirket sangkampenes tidvise hån av misjonærene til dette skiftet. Handelsinteresser og misjonsinteresser førte også til en nedbrytning av fangersamfunnets åndelige leder, angakkoq. Angakkoqs funksjon var å styrke kollektivet; de nye samfunnsformene i koloniene på vestkysten krevde fremelskelsen av det ansvarlige enkeltindivid på et marked. Avhengigheten av boplassen og husholdet ble gradvis erstattet av avhengigheten til de anlagte koloniene.

Eter hvert ble inuits uskrevne sedvanerett erstattet av et mer formelt organisert system. I kolonisasjonens første perioden fantes ingen offentlig rettshåndhevelse i Grønland siden det ikke var noen offentlig myndighet i landet. Rundt handelsstedene var det handelsbetjentene som utøvde en uformell sosial kontroll ut fra hva som tjente handelen. På 1860-tallet ble forstanderskapene formalisert. De fungerte som et slags kommuneråd og ble ledet av grønlendere. De forvaltet bl.a. fattigforsorgen og skulle også ivareta ordens- og rettshåndhevelse blant grønlendere. I 1782 – samme år som etableringen av koloniene var fullført – ble de første skritt til å organisere Grønland som en formell politisk enhet tatt. Det ble vedtatt et reskript som oppførte to inspektørebeter i Grønland, et i nord ved Godhavn og et i sør ved Godthåb. I dette reskriptet ble det slått fast at danske lovbrøtere skulle etterforskes og dømmes i København etter danske rettsregler. Grønlendere ble som før overvåket av de lokale handelsbetjentene under et visst overoppsyn av den nye inspektøren. Den viktigste kontrollformen var *formaningen*; kjøpmannen skulle formane grønlendere til å avstå fra tyveri, grove laster eller annen usømmelig atferd. Hvis formaningen ikke hjalp eller normbruddet var særlig grovt, skulle inuit straffes etter forseelsens grovhet og ut fra omstendighetene (Den Grønlandske Retsvæsenkommission, 1950, bind 2, s. 100-101).

Med dette var kimen til en dualistisk rettsordning sådd; et system for grønlendere og et system for dansker i Grønland. Det dualistiske system ble fastslått i lov i 1925, der det ble bestemt at danskene i Grønland sto under dansk lovgivning.⁵ Samtidig ble sysselretten opprettet for grønlendere. Sysselretten var en ren legmannsdomstol basert på sedvane. Sysselretten i straffesaker besto av sysselmanen – oftest kolonibestyreren - og to eller fire lege dommere med likt antall dansker og grønlendere. Det ble også innført en rudimentær form for forsvarsinstans; den anklagede kunne ta med seg en bisitter som hadde lov til å stille spørsmål til anklagede og til de innkalte vitnene. Sysselmanen var både politi, anklager og rettsformann og avgjørelsen kunne ikke appelleres. Men de fleste konfliktene mellom grønlendere ble fremdeles avgjort utenfor sysselretten i form av mekling. Mekleren, som var leder av kommunerådet, foreslo en løsning, og om partene godtok løsningen, ble det ingen sak for sysselretten.

Koloniseringen av Grønland førte altså til dyptgripende forandringer i samfunnsbetingelser og i ordningen av rettsforhold. De tradisjonelle konflikt-løsningsmetodene ble mindre viktige. Kolonisatorene innførte lover som

---

⁵ Landsfogden kunne dømme i straffesaker mot dansker i lite alvorlige saker.

først bare gjaldt dem selv, men som etter hvert også gjaldt grønlandere som var tilknyttet kolonimaktens handel. Med sysselretten ble det innført en domstolsliknende institusjon til erstatning for de gamle autoritetsformer som bygde på kollektivet og på familien. Slik oppsummerer Nyborg Lauritsen denne perioden: ”På makroniveau kan utviklingen med indførelse af ret og regulering betragtes som et led i overgangen fra et statsløst til et statsorganiseret samfund med dertilhørende retssystem og ordensmyndighed skåret efter en vestlig skabelon.” (Ibid, s. 49).

En juridisk ekspedisjon

I 1948 dro tre unge danske jurister til Grønland. De tre var Verner Goldschmidt, Per Lindegaard og Agnete Weis Bentzon, alle tre fikk lysende navn i dansk rettspleie eller dansk sosiologi. Etter den andre verdenskrig var det et sterkt press for å avvikle de gamle kolonimaktene. Det gjaldt også det danske koloniveldet over Grønland. Den rådende politiske linjen var ikke at Grønland skulle bli en egen, selvstendig nasjon, men likestilles som en integrert del av Danmark. Målsettingen for Den juridiske Ekspedition (heretter JUREX) var å kartlegge den grønlandske sedvanerett og å undersøke mulighetene for å lage et felles rettssystem for dansker og inuit i Grønland som en del av avkolonialiseringen.

Slik sammenfatter en av deltakerne de tre grønne juristenes opplevelse: ”Reisen langs hele Vestgrønlands kyst fra Augpilagtoq i Syd til Klaushavn i Nord blev en enestående oplevelse og en sprængning af vores snævre juridisk dogmatiske horisont.” (Weis Bentzon 1979, s. 11). JUREX gjennomførte en rekke empiriske undersøkelser av grønlandske samfunnsforhold og grønlandske måter å løse krenkelser og konflikter på. Ekspedisjonen leverte sine resultater i en seks binds rapport, som igjen ble underlag for den store Grønlandskommissionens av 1950 (G-50) beskrivelser og anbefalinger for rettsvesenet.⁶ Undersøkelsene la grunnlaget for to lover. Retsplejeloven (vedtatt 1951) regulerte formene for rettslige prosesser, Kriminalloven (ved-

---

⁶ G-50 ble trykket i seks bind, bind to handler om rettsvesenet. Ekspeditionens seksbindsrapport ble aldri trykket, merkelig nok. En av deltakerne i ekspeditionen har formulert det slik: ”betænkningen blev ikke trykt, den ble undertrykt” Det var et visst motsetningsforhold mellom G-50 og JUREX. G-50 mente muligens at beskrivelsene av forskjellene mellom det danske og det grønlandske systemet var lite heldig i en situasjon der understrekingen av det like var sentralt. (Petersen, 1998, s. 26).

tatt 1954) definerte kriminaliteten og hvordan den skulle sanksjoneres. Begge lovene hvilte på premisset om at lovene skulle gjennomføres av respekt for den grønlandske egenart og for den grønlandske sedvanerett.⁷ Rettssystemet skulle være tospråklig. Det dualistiske systemet ble opphevet, og lovene gjaldt for begge befolkningsgruppene i Grønland.⁸ I første omgang gjaldt lovgivningen bare for Vestgrønland – der koloniseringen hadde funnet sted – først i 1964 gjaldt lovgivningen også for Nord- og Østgrønland.

Alternative konfliktformer kommer sjelden eller aldri som idealtypiske modellpakninger. Ulike interesser former den konkrete utformingen, mange hensyn skal tas. Slik ble også utformingen av det grønlandske rettssystemet. To overordnede trekk på strafferettens område⁹ er gjerningsmannsprinsippet og legmannsskjønnets dominerende rolle.

Kriminallovens første del var en beskrivelse av lovbrudd. Denne delen var, med enkelte unntak, i hovedtrekk lik den tilsvarende danske lovgivningen.¹⁰ At ”målgruppen” for lovgivningen ikke var jurister – med deres ønsker om hårfine distinksjoner – kommer frem i at beskrivelsene av lovbruddene var enklere og mindre detaljerte. Kriminallovens andre del om reaksjoner er derimot enestående, ikke bare i dansk målestokk. Her brytes båndet mellom en handlings grovhet og straffens strenghet (proporsjonalitetsprinsippet).

---

⁷ I sin fremragende avhandling (2003) reiser Nyborg Lauritsen spørsmålet om i hvilken grad lovgivningen tok hensyn til det spesifikt grønlandske eller bare var en videreføring av kolonimaktens undertrykking. Som vist i avsnittet over, var systemet i 1948 sterkt påvirket av dansk kolonialisme. Mot Nyborg Lauritsens perspektiv kan det anføres at de ubesmittede, opprinnelige etniske identiteter og former uansett er en saga blott, og at noe rent grønlandsk i denne forstand ikke finnes. ”Det grønlandske” i 1948 er, som andre etniske konstruksjoner, preget av historiske prosesser og endrete livsbetingelser, også når historien er en historie om kolonimaktens undertrykking. Jeg tror likevel Nyborg Lauritsen har rett. En manglende årvåkenhet av hvordan koloniale prosesser historisk har formet systemer, bidrar raskt til at postkolonialt herredømme usynliggjøres og videreføres.

⁸ Fremstillingen her bygger særlig på disse kildene i tillegg til kildene angitt i fotnote 2: Weis Bentzon 1997, 2000-2001, 2001, Petersen 1998.

⁹ Senere kom det lovgivning på andre områder av samfunnslivet som familielov, barnelov og arvelov.

¹⁰ Unntaket gjaldt f.eks. grønlanderenes ønske om å kriminalisere utroskap i ekteskap; det ville danskene oppleve som urimelig. Det gjaldt også hasardspill og hensettelse i beruset tilstand, som uansett ville fange videre enn den danske lovgivning (Den grønlandske retsvæsenkommission, 2004, bind 1, s. 94).

JUREX beskriver bakgrunnen slik: ”Det ”forbryderens magna carta”, som ligger i, at enhver borger med tilnærmelsesvis sikkerhed kan skaffe sig oplyst, hvor meget det ”koster” at begå en bestemt forbrydelse, findes ikke i grønlandsk ret. Grønlandsk praksis præges ikke således som dansk af et takstsystem, men av en broget mangfoldighed og talrige kombinationer af foranstaltninger.” (Den Grønlandske Retsvæsenkommission, 1950, bind 6, s. 63). Det er foranstaltninger som er best egnet til å avholde gjerningsmannen fra kriminalitet i fremtiden, og som i minst mulig grad isolerer ham fra samfunnet, som er det bærende prinsippet i lovgivningen (ibid, s. 85). Skyldspørsmålet skal først avgjøres med en juridisk dom. Etter at skyldspørsmålet er avgjort, ”(...) træffes der i dommen bestemmelse om, hvilken af de i § 85 nævnte foranstaltninger der skal anvendes.” (Kriminallovens § 86). Foranstaltningene i §85 spenner meget vidt, fra å fastslå skyld uten ytterligere tiltak, formaninger, erstatning til offeret, tilsyn, forbud mot oppholdelse på bestemte steder, bøter, anstaltanbringelse og ulike kombinasjoner av disse hovedformene. Lokalbefolkningen skulle dessuten trekkes inn i arbeidet med resosialiseringen f.eks. som tilsynsførere, arbeidsgivere eller som bostedsverter for den dømte. Frihetsberøvelse fikk en underordnet plass, og lukkede fengsler var ikke en del av reaksjonssystemet. Den grønlandske kriminalloven opererer altså ikke med strafferammer for de enkelte lovbrudd knyttet til handlingens alvorlighet, men kan velge mellom en bred vifte av tiltak uavhengig av lovbruddet. Tankegangen er at strafferammer vil innebære en innskrenkning i mulighetene til å velge den reaksjonsform som best sikrer gjerningsmannen en fremtid som vanlig samfunnsborger. Som hovedregel skulle reaksjonene være tidsubestemte eller med en lengstetid på høyst ti år. Tidsubestemt reaksjon er helt i tråd med den sterke vekten på den enkeltes individuelle behov i fremtiden, fremfor hans handling i en fortid.

Ved siden av gjerningsmannsprinsippet nedfelt i Kriminalloven, er legmenenes helt dominerende stilling, nedfelt i Retsplejeloven, slående i det nye systemet. Rettspleien oppdelte Grønland i 18 rettskretser. Hver rettskrets fikk sin egen rettskrets som besto av en krettsdommer og to domsmenn. I tillegg hadde krettsretten en rettssekretær.¹¹ Alle var lege og alle var grønlandere. Krettsdommerne var borgerlige ombudsmenn; ingen av dommerne hadde dommergjerningen som levebrød, men de fikk noe økonomisk kompensasjon. De ble utpekt av landsdommeren for fire år ad gangen. Det ble også innført en form for leg forsvarer – bisitteren – som kunne stille dersom den tiltalte ønsket det, eller hvis frihetsstraff kunne bli resultatet.

---

¹¹ Rettskretsretten fikk en svært viktig rolle i krettsretten.

Anklagemyndigheten ble lagt til det nyopprettede politiet. Det ble opprettet fem politidistrikt, de ansatte politier var grønlandere, men politidistriktene ble alle ledet av en utsendt overbetjent fra Danmark.

Krettsretten behandlet både sivilsaker og kriminalsaker. Alle typer kriminalsaker ble behandlet, fra små tyverier til drap. Som appellinstans ble Grønlands Landsret opprettet. Landsretten kunne også fra 1969 behandle særlig kompliserte saker som første instans. Landsrettens avgjørelser kunne ankes til dansk Højesteret dersom det danske Justitsministerium ga tillatelse til det. Landsretten besto av landsdommeren som var jurist og to lege domsmenn. Landsdommeren var dansk embetsmann – det er han også i dag – og skulle være en sikkerhetsventil for den danske befolkningen og en garanti for at overordnede legale prinsipper styrte det samlede rettsystem. Landsretten skulle også ha en veiledningsfunksjon for krettsrettene.

Begrunnelsene for det sterke legmannsinnslaget var delvis pragmatiske, delvis visjonære. Disse begrunnelsene kunne – selv om de førte til samme konklusjon – være innbyrdes motstridende. De pragmatiske begrunnelsene beskriver det grønlandske samfunn som *mangelfullt*. Grønlandskommisjonen av 1950 ordlegger seg slik når det dualistiske rettsprinsipp i Grønland beskrives: ”Baggrunden for denne ordning, der som nævnt altid har bestået, har selvsagt været, at grønlanderne har stået på et efter europæisk målestok lavere kulturtrin end de indvandrede danske – fortrinsvis embedsmænd – således at den grønlandske befolkning ikke har været moden til at gå ind under et moderne retssystem, medens den grønlandske ret på den anden side har vært så ufuldstændig og afvigende fra de moderne retssystemer, at man ikke har kunnet lade den være gældende for de danske i Grønland.” (Grønlandskommissionens Betænkning, 1950, bind 2, s. 103). I 1950 er altså kulturtrinnet modent nok. Men fremdeles gjenstår en rekke praktiske problemer knyttet til det grønlandske samfunn som gjør det umulig å overta det danske systemet. Landet har få innbyggere som bor over svære geografiske områder med liten kontakt innbyrdes, det finnes ikke en grønlandsk juridisk profesjon og det er få som behersker både grønlandsk og dansk språk. De visjonære begrunnelsene ser det grønlandske systemet som en stor *styrke*. De grønlandske tradisjonene legger vekt på fred og forsoning, aktiv bruk av lokalkunnskap og av lokale normer, god kjennskap til lovovertræderen og hva som kan hjelpe ham videre fremover, inkludering av lovbrøtteren i stedet for ekskludering. Reaksjonene er preget av nærhet, likhet og innveddhet i lokalsamfunnets tenkemåter og normsystemer. Lokalsamfunnet tar ansvar for gjerningsmannens fremtid, samtidig som gjerningsmannen kjenner seg igjen i rettens tenkemåte og beslutninger.

Det nye rettssystemet i Grønland var enestående. I motsetning til kolonimakter verden over, ble ikke de kolonisertes sedvanerett avvist og erstattet med kolonimaktens rettssystem. I stedet ble det lagt vekt på å bevare og forsterke sedvaneretten. Verner Goldschmidt ga det nye systemet navnet *Den arktiske fredsmodellen*. Arbeidet med å følge opp og justere systemet ble lagt til Det grønlandske Lovutvalg som ble opprettet i 1951. Lovutvalget deltok aktivt i de hyppige krettsdommermøtene i Grønland med foredrag om aktuelle rettsspørsmål. Lovutvalget opprettet også *Tidskrift for Grønlands Retsvæsen* i 1965; en uvurderlig kilde til kunnskap om rettsforhold i Grønland. Utvalget var virksomt helt til det grønlandske hjemmestyret ble innført i 1979. Ved hjemmestyrets innførelse ble likevel rettsvesenet – i likhet med forsvarspolitik og utenrikspolitik – ikke overlatt Grønland. Rettsvesenet er stadig et dansk ansvar.

Nye tider, nye rettsformer

På en pressekonferanse 22. juni 2006 sa det grønlandske Landsstyremedlem for Familie og Justitsområdet, Aleqa Hammond i sin tale om det grønlandske retsvæsen, bl.a. dette:

”Der er behov for en reform af det grønlandske retsvæsen. Det er budskabet fra Retsvæsenkommissionen. Og i deres meget omfangsrige betænkning har de stillet forslag til, hvordan en reform kan se ud. På vores forårssamling i Grønlands Landsting tilsluttede et enigt landsting sig Retsvæsen betænkningen i sin helhed. Det vil sige, at der er enighed om, at det samlede retsområde i Grønland skal bringes op på et tidsvarende niveau udfra de anbefalinger retsvæsenkommissionen har foreslået.

Naturligvis håber jeg, at også Folketinget vil tilslutte sig kommissionens anbefalinger. Det kan jo ikke komme som en overraskelse for nogen, at det grønlandske retsvæsen ikke har fulgt med tiden. Det har man debatteret i mere end 20 år. Man har med andre ord haft 20 år til at spare sammen til reformen. Jeg er da også sikker på, at ingen mener, at retssikkerheden i Grønland skal være ringere end i andre dele af riget. Den kriminallov, vi har i dag, ser stort set ud, som den gjorde for 50 år siden. Det samme gælder retsplejeloven. Tænk på, hvilken udvikling det grønlandske samfund har gennemgået i den periode: Fra fangstsamfund til industrialiseret samfund, på kort tid og på danske præmisser. Det har haft betydning for kriminalitetens art og mængde – mens lovgivning, myndigheder og institutioner på området ikke har fulgt med udviklingen. Der er derfor et akut behov for at få indhentet det meget store efterslæb, man har fået opbygget i det grønlandske retsvæsen.” (Hammond, 2006)

Kommisjonen justisministeren henviser til, er Den Grønlandske Retsvæsenkommission. Den ble nedsatt i 1994 av den danske regjering og det grønlandske hjemmestyret. Kommisjonen fikk 16 medlemmer utpekt av de to oppdragsgivere, og høyesterettsdommer Per Walsøe ble formann. Kommisjonens oppgaver liknet oppgavene til JUREX snautt femti år tidligere: Å foreta en gjennomgang og nyvurdering av hele det grønlandske rettsvesen med henblikk på å revidere systemet. I likhet med JUREX laget Retsvæsenkommissionen sine egne undersøkelser, og i likhet med JUREX leverte Retsvæsenkommissionen en svært bindsterk innstilling (Den grønlandske retsvæsenkommission, 2004). Arbeidet tok atskillig lenger tid enn planlagt, og betenkningen ble først levert i august 2004. I mai 2006 ga landstinget i Grønland sin tilslutning til de foreslåtte revisjonene. I mars 2007 ga den danske justisminister sin tilslutning, men den danske regjering og det danske Folketinget har ennå ikke tatt stilling til forslagene.

Betenkningen fra JUREX representerte visjonær pragmatisme. JUREX var opptatt av å ikke kopiere det vanlige vestlige rettsystem, men ønsket et nytt, enestående system forankret i særtrekk ved det grønlandske samfunn. Betenkningen unngikk samtidig visjonens nære forbundsfelle; de frittflytende idealer løsrevet fra konkrete sosiale og materielle forhold i Grønland. Den nye betenkningen er først og fremst pragmatisk. Selv om sentrale elementer fra det gamle systemet består, går endringsforslagene systematisk i retning av en tilnærming til det danske system. Der en tilnærming ikke er mulig, er begrunnelsene oftest forankret i mangler eller vanskeligheter i det grønlandske samfunn som mangel på utdannede jurister, manglende tospråklighet og problemer knyttet til store geografiske avstander uten tilsvarende utbygd transportsystem. (Mer om de konkrete forslagene fra Rettsvæsenkommissionen lenger frem.)

En spennende lovgivning fylt av spenninger

Selv om både Retsplejeloven og Kriminalloven er revidert en rekke ganger, er grunntrekkene i lovgivningen i dag nokså uendret.¹² Det er i seg selv bemerkelsesverdig. Det grønlandske samfunnet har gjennomgått svære samfunnsomveltninger siden 1950-tallet.

Befolkningen i Grønland er nær tredoblet i perioden. I 1947 bodde det 20 403 mennesker i Grønland (Grønlandskommissionens Betenkning, 1950,

---

¹² Betenkningen fra Den grønlandske retsvæsenkommission, 2004, Bind 2, gir en god oversikt over lovendringene.

bind 1, s. 24).¹³ I 2005 bor det 56 969 mennesker i Grønland (Grønland Statistikk: www.statgreenland.gl). Bosetningsmønsteret er kraftig forandret, med en folkevandring fra nord, sør og øst til midtgrønlands vestkyst. Prosessen med sentraliseringen av folkemengden startet for øvrig lenge før den nye lovgivning i begynnelsen av 1950-tallet. Folkeforflytninger følger produksjonsmåter, også i Grønland. Mens det i Vestgrønland i 1908-1909 ble fanget ca. 114 000 seler til en befolkning på ca. 12 500, ble det i 1946-47 fanget 39 000 seler til en befolkning på 20 400. Den store tilbakegangen i selfangsten skyldtes i stor grad klimaforandringer som ga varmere luft- og havtemperaturer. Selfangsten var det viktigste i naturalhusholdningen; den ga mat og klær, brensel og materiale til kajaker og til boliger. Selfangsten nødvendiggjorde en spredt bosetning, ellers ville bestanden bli overbeskattet, og ellers ville selene dra til roligere plasser. Klimaforandringene, som gikk så hardt ut over fangersamfunnet, ga derimot bedre muligheter for fiskeriene. Fiskerienes krav til bosetningsmønster er det motsatte av fangersamfunnet: Kort vei til fisket, kort vei til tettsteder der fisken kan selges (Grønlandskommissionens Betenkning, 1950, bind 1, s. 22-23). Etter den annen verdenskrig er fiskerisamfunnet overtatt av industrisamfunnet og med stadig sterkere innslag av tjenestesamfunnet. Produksjonsforholdene er gjennomkapitaliserte; det er få innbyggere som baserer sitt liv på produksjon av bruksverdier. Store deler av arbeidslivet konsentreres i Nuuk og de omkringliggende byene. Bare rundt 17 prosent av befolkningen bor nå i bygder. I Nuuk alene bor mer enn en fjerdedel av landets innbyggere (14 874 mennesker). Befolkningen er stadig på flyttefot. I 2004 flyttet mer enn hver femte innbygger minst en gang (Grønland Statistikk: www.statgreenland.gl). Den etniske sammensetningen av befolkningen har også endret seg; mens det bodde snautt fem hundre dansker (2,3%) i Grønland rett etter verdenskrigen, bor det nå nesten 7000 dansker i Grønland (12%).

Moderniseringen av Grønland har skjedd helt usedvanlig raskt og er uten tvil påskyndet fra Danmark. Det har betydd økt velstand for store befolkningsgrupper. Det har også betydd store klasseskiller, stor boligmangel og delvis stor arbeidsløshet.¹⁴ Dette er velkjente problemer ved moderniseringsprosesser – det spesielle i Grønland er at moderniseringsprosessen har skjedd så raskt og at både velstandsvekst og problemvekst blir tilsvarende voldsomme. Det går kanskje an å si også for en utenforstående at det grønlandske samfunn er preget av en viss ubalanse, og at ubalansen

---

¹³ Tallene inkluderer ikke Østgrønland, her bodde det få mennesker.

¹⁴ Gode oppsummeringer av denne utviklingen finnes hos Weis Bentzson 2003, og Nyborg Lauritsen 2003.

innad i byene forsterkes ved at det fremdeles er store geografiske variasjoner i levevilkår mellom byer og bygder. Emile Durkheim ville kanskje kalt det grønlandske samfunn for anomisk.

Går det an å tenke seg at noe rettssystem overhodet kan overleve så dramatiske skifter i samfunnsmessige betingelser for utøvelsen av den sosiale kontrollen? Hurtigheten i forandringene er kanskje ikke helt bra for Grønland, men for samfunnsforskere er den utmerket. Den nye lovgivningen ble allerede fra starten kalt et sosialt eksperiment. Hurtigheten i endringene etter lovgivningen aksentuerer eksperimentkarakteren, og erfaringene kan brukes til å komme nærmere sammenhengen mellom samfunnsmessige betingelser og ulike modeller for kriminalitetskontroll og konfliktløsning.

Det er særlig fire temaområder som er interessante i diskusjonene om det grønlandske rettssystemet. Jeg tenker selvfølgelig på gjerningsmannsprinsippet og på legmannsprinsippet. I tillegg tenker jeg på forholdet til innesperking av fanger, og på systemets lokale forankring i Grønland. Under gir jeg et riss av hvordan disse temaene er diskutert med bakgrunn i Rettsvesenskommisjonens innstilling, andre kilder og egne refleksjoner.

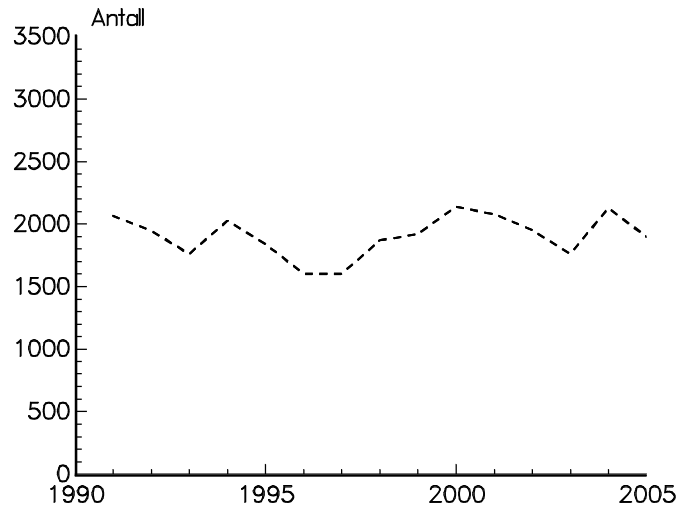
Gjerningsmannsprinsippet

I et intervju, sier landsdommeren i Grønland dette: ”..nu ligestiller vi gerningsmandsprincippet og gerningsprincippet. Det man har kunnet se siden kriminalloven startede, er sådan en udvikling af, at gerningsprincippet får en større og større vægtning.... Der bliver mere av taksering, og det legitimerer man også ved at sige, at der bliver en ligestilling af de principper.” (Nyborg Lauritsen, 2003, s. 68). Den glidende overgangen ledsages av krav om at foranstaltningene må bli strengere. Ulike kilder legger stor vekt på kriminalitetsutviklingen i Grønland når denne utviklingen skal forklares.¹⁵ Gjennom sytti- og frem til midten av åttitallet steg den registrerte kriminaliteten i Grønland kraftig, for deretter å bli avløst av nedgang og oppgang. Diagrammet under viser utviklingen fra 1991.

---

¹⁵ Det spørs hvor langt denne forklaringen holder. Det er neppe entydige sammenhenger mellom den registrerte kriminaliteten og straffeapparatets utforming og strenghet (se f.eks. Christie 1993). Jeg lar den diskusjonen ligge her.

Diagram 1. Antall personer med en kriminalrettslig avgjørelse mot seg. 1991-2005.

Kilder: Grønland Statistikk (2001, 2006, 2007).

I 1991 var det 2067 personer som fikk en kriminalrettslig avgjørelse mot seg. Lavest var antallet i 1996 med 1600 personer, høyest i 2000 med 2138 personer. I 2005 var antallet 1897 personer.

I likhet med de andre nordiske land er debatten om kriminalitetsutviklingen i Grønland i dag preget av en dramatisering av utviklingen; kriminaliteten er stadig økende. Diagrammet over viser at utviklingen er nokså stabil, i alle fall når antall personer er målestokken. I perioden 1995-1999 var det samlede antall lovovertrедelser bare tre fjerdedeler av det samlede antallet i Danmark kontrollert for befolkningsstørrelsen (Den grønlandske rettsvæsenkommission, 2004, bind 3, s. 693).

Kriminalitetens sammensetning i Grønland skiller seg fra det øvrige Norden. Den er mer brutal. Det er atskillig høyere voldsandel, og det er atskillig flere seksuelle overgrep. Dessuten blir andelen slike lovbrudd stadig stigende. For sedelighetsforbrytelser sett under ett er hyppigheten nær 11 ganger større enn i Danmark i forhold til befolkningsstørrelsen. For voldtekt og voldtektsforsøk er hyppigheten 26 ganger så stor (Den grønlandske rettsvæsenkommission, 2004, bind 3, tabell 32, s. 695-696).

Sammenhengen mellom industrialisering og kriminalitet blant inuit beskrives godt av Griffith (1996). Han legger stor vekt på at den raske overgangen fra et selvforsynt folk til et folk som er avhengig av en moderne vareøkonomi, svekker selvfølelse og identitetsdannelse. Boligutbygging og adgang til arbeidsmarkedet holder ikke tritt med tempoet i sentraliseringen. Særlig rammer dette unge menn som kjenner seg fanget mellom inuits tradisjonelle verden og Qallunats (hvite) verden (ibid, s. 12). Selvmordsraten er svært høy blant inuit på Nordkalotten, det er den også i Grønland. Få tiår tilbake hadde Grønland et overskudd av unge menn, det er grunn til å tro at de var rikt representert i den sterkt økende kriminaliteten på den tiden.

Uttrygghet er et eksistensvilkår i moderne samfunn. Trekk ved rettsordenen i Grønland øker befolkningens følelse av uttrygghet utover det nær sagt vanlige. Jeg tenker på den manglende innesperringen av de som oppleves som farlige. Når innslaget av vold og seksuelle overgrep ruver kraftig i kriminalitetsbildet, er uttryggheten lett å forstå. Det er reist meget hard kritikk av at voldtekstsofre støter på sin voldtektsmann bare uker etter at overgrepet har funnet sted. Uttryggheten har også store omkostninger for gjerningsmannen. Uttryggheten fører til isolasjon i stedet for integrasjon, gjerningsmannen blir ensom og desperat, og veien til ny kriminalitet kan bli kort (se Nyborg Lauritsen 2003, s. 122).

Sakte og nokså lydløst har gjerningsprinsippet sneket seg inn i det grønlandske rettssystemet uten større lovendringer. Tidligere politimester i Grønland, Jørgen Meyer forteller at gjerningsmannsprinsippet er ”... *alligevel udbulet i et relativt væsentligt omfang af den praksis, som retten selv har dannet.*” Han mener en slik tilpasning er nødvendig av hensyn til systemets legitimitet: ”*..det er ligeså rigtigt, at du sidestiller de to principer, for når vi taler om resocialisering, så tager du alene udgangspunkt i gerningsmanden. Du er nødt til at se på den anden side, på offersiden. Du får ikke ligevægt, du får ikke accept for et system, hvor du kun fokuserer på gerningsmanden.*” (Nyborg Lauritsen 2003, s. 62-63).

Den altfor hurtige moderniseringen i Grønland har som tidligere beskrevet ført til store klasseskiller og store sosiale problemer. Dette svekker legitimiteten til en rettspleie som ønsker å styrke gjerningsmannens muligheter til å klare seg. I et intervju formulerer Grønlands biskop dette slik: ”*Og der hvor det så også gør ondt, det er – vi kan jo næsten hver dag her i Nuuk, hvor der er boligmangel, hvor mange, der skal sove i herberger eller på trappeoppgange. De siger, ja man skulle bare slå en ihjel, så havde man til buslejen, så fik man mad, og så var man også sikret arbejde og havde endda penge på lommen .... Det er meget, meget mærkbart og synligt, for du kunne godt se den her person, som er blevet morder, og har gået og*

danderet den. Du kan se vedkommende så er clean, er blevet hjulpet. Selvfølgelig skal man hjelpe folk... men alligevel... netop i situationer, hvor der er boligmangel, der er ikke noget arbejde, du får ikke mad. Det kan få tanker til at oparbejde jalousien og misundelsen.” (ibid, s. 123).

Rusche og Kirchheimer formulerte en grunnlov for straffeapparatet, omtrent slik: Den kriminelle underklasse kan aldri få bedre levevilkår enn den nedre del av lønnsarbeiderklassen og reservearbeidskraftarmeen. Hvem vil da si ja til de usle levevilkår som tilbys dem? (Rusche og Kirchheimer, 1939). Et reaksjonssystem som bygger på inkludering i stedet for ekskludering av gjerningsmannen, er avhengig av et minimum av sosial likhet i befolkningen. Stor sosial ulikhet tærer på samfunnssolidariteten. Grønlandsk ulikhet har ført til at gjerningsmannsprinsippet har forvitret.

Rettsvesenskommisjonens forslag er tvetydig; den vil ikke velge mellom den tradisjonelle straffen og gjerningsmannsprinsippet: ”Et realistisk valg består ikke i et valg mellom disse to yderpunkter. Spørsmålet er derimod, hvor mellom disse to yderpunkter det fremtidige overordnede sanksjonsprinsipp skal plasseres: Hvilke fordele ved henholdsvis det ene og det annet grunnprinsipp bør inndrages, og hvilke ulemper bør søges undgået? Det er således enighet i kommisjonen om, at det fremtidige sanksjonsprinsipp bør inneholde elementer fra både gjerningsmands- og gjerningsprinsippet” (Den grønlandske rettsvesenskommission, 2004, bind 3, s. 811). Begrunnelsen for å formalisere deler av straffeprinsippet, legges i det *moderne*: ”Omvendt må der i et moderne samfund som det grønlandske også legges en ikke ubetydelig vekt på gerningen, dels ud fra ligheds- og proportionalitetsbetragtninger – dvs. samme foranstaltning for samme forbrydelse – dels af kriminalitetsforebyggende grunde.” (ibid). Det beste fra de to systemer skal fanges i en sanksjonstige der advarsel er mildeste sanksjon, anbringelse i anstalt er strengeste sanksjon. Dommeren skal ikke lenger stå fritt til å velge mellom alle de foranstaltningene som er nedfelt i loven. I stedet skal han i utgangspunktet vurdere hvilken type sanksjon som svarer til den begåtte kriminaliteten og vurdere hvor høyt eller lavt på stigen tilfellet skal plasseres. Ved denne grovhetsvurderingen skal det foretas en samlet vurdering av helheten, som alder, motiv og residiv. Skjerpene omstendigheter, som tidligere kriminalitet, kan f.eks. medføre at man går et trinn opp på stigen, lav alder at man tar et trinn ned på stigen. Sanksjonene er de ”vanlige”, som bøter, dom til tilsyn, betingede og ubetingede anstaltdommer. Systemet atskiller seg fra f.eks. det danske ved at det ikke innføres strafferammer ved anstaltdommer.

Avvisning av lukkede fengsler

Vanlig fengselsstraff hadde ingen plass i Kriminalloven fra 1954. Med kunnskap om fengselsstraffens ødeleggende virkninger var nok dette en av grunnene til at det nye systemet ble så godt mottatt av rettssosiologer og kriminologer i Norden. Anbringelse i åpen anstalt var derimot en av sanksjonene. Tanken var at gjerningsmannen skulle bo på anstalten, men delta i vanlig arbeid på dagtid. Anstalten skulle i minst mulig utstrekning atskille gjerningsmannen fra vanlig samfunnsdeltakelse.

I dag er det til sammen 123 anstaltsplasser i Grønland. 64 er i Nuuk, 19 i Ilulissat, 10 i Aasiaat og 10 i Qaqortoq, dessuten er det 20 plasser i den nye anstalten i Sisimut som ble åpnet sommeren 2006 (Justitsafdelingen, 2006). De som har arbeid ute i byen, går tilbake til anstalten etter endt arbeidstid. De som ikke har arbeid, må oppholde seg på anstalten hele dagen. Den første måneden etter dom skal den dømte oppholde seg på anstalten.

Det er fremdeles ingen lukkede fengselsanstalter i Grønland, men det har blitt en halvlukket avdeling på anstalten i Nuuk til bruk ved disiplinære problemer.

I tillegg finner frihetsberøvelse sted ved de såkalte detensjonene. Dette er en slags kombinerte varetekstarrester og fyllearrester. Detensjonene finnes på politistasjonene. De er ofte i elendig forfatning; små celler med en madrass som eneste møbel. De er ment til helt kortvarig opphold, men folk har sittet der oppimot et halvt år. Anstaltsystemet i Grønland lar seg ikke uten videre sammenlikne med vestlige fengsler, der de lukkede anstaltene utgjør størstedelen. Uansett er innesperring brukt i en helt annen utstrekning enn overalt ellers i Europa, på tross av intensjonene om det motsatte i Kriminalloven. I 1988 var det 16,3 fanger pr. 10 000 innbygger i Grønland. Dette tallet var overlegent det høyeste i Europa. Norge hadde for eksempel den gangen 6,1 fanger pr. 10 000 innbyggere. Enda verre blir bildet når det viser seg at de grønlandske fangetallene ikke inneholder de varetektsliknende innesperringene i Grønland, mens varetekt er med i tallene for de andre landene. Betenkingen som disse tallene er hentet fra, har beregnet hvordan tallet ville sett ut dersom anholdte og varetektsfanger i Grønland ble regnet inn, og kommer til at tallet ville stige til 20 pr. 10 000 innbyggere. Det var over dobbelt så mange fanger som f.eks. Tyrkia, som toppet listen blant Europarådets medlemmer med vel 9 fanger pr. 10 000 innbyggere i 1988 (Betänkning vedrørende kriminalpolitiske spørsmål i Grønland, 1990, tabel 4 og s.

24-25).¹⁶ Og fangetallet i Grønland er økende. I 2005 var det 19,9 fanger pr. 10 000 innbyggere i Grønland.¹⁷ De tilsvarende tallene for Norge er 6,6, for Danmark 7,7 fanger pr 10 000 innbyggere (International Centre for Prison Studies, 2007).

Det virkelig store paradokset ved avvisningen av lukkede fengsler i Grønland, er likevel Anstalten i Herstedvester i København. Hit kan grønlendere dømmes til opphold på ubestemt tid. Det er grønlendere som har begått alvorlige sedelighets- eller voldsforbrytelser som kan få en dom til Herstedvester. Intensjonen har vært at de skal få psykiatrisk behandling. De dømte sendes hundrevis av mil vekk fra sitt hjemland og sine kjente, til et nytt land, en ny kultur, et nytt språk og et nytt klima. Her sitter de på ubestemt tid (Bryld, 1992 a, 1992 b). Det finnes foreløpig ingen systematisert kunnskap om hva som har skjedd med Herstedvesterfangene over tid, ikke hvor mange de er, ikke hvor lenge de har sittet i Herstedvester, ikke hva som skjedde med dem der, ikke hva som skjedde med dem etter løslatelsen, ikke hvordan det gikk dem senere i livet. Det er i seg selv en skam. De mer impresjonistiske kunnskaper om Herstedvesterfangene kan tyde på at det ofte går riktig ille I dag sitter det 22 grønlendere i Herstedvester på ubestemt tid. Flere har sittet der flere tiår til sammen.¹⁸

I Herstedvesterordningen møtes to bærebjelker i det grønlandske kriminalsystem; de tidsubestemte foranstaltningene og avvisningen av de lukkede fengsler. Herstedvesterordningen er hovedgrunnen til at Grønland foreløpig har klart seg uten lukkede fengsler. Det er en forferdelig pris.

Rettsvesenskommisjonen foreslår at Herstedvesterfangene skal hjem. Det skal etableres en ny, lukket forvaringsanstalt i Nuuk. Der skal de forvares på ubestemt tid.

---

¹⁶ Betenkningen var et embetsmannsutvalg nedsatt av Grønlands landsstyre. Den er en liten ouvertyre til den senere betenkningen til Rettsvesenskommisjonen.

¹⁷ Herstedvesterfangene er ikke inkludert i denne kilden. Om de regnes med, er det 23,9 fanger pr. 10 000 innbyggere i Grønland. Heller ikke de som er i detensjon utenfor anstaltene er med i tallene.

¹⁸ I skrivende stund holder Evy Frantzsen på med en mindre arkivstudie av Herstedvesterfangene. Tallene er fra Frantzsens undersøkelse (2007).

Legmannsinnslaget

Ved siden av gjerningsmannsprinsippet er legmannsinnslaget det mest slående ved det nye systemet på 1950-tallet. Det var forventet at profesjonelle jurister etter hvert skulle overta i takt med modernisering og utdanning av egne grønlandske jurister. Men legmannssystemet har vist seg både seiglivet og levedyktig, på tross av at ordningen har vært utsatt for sterkt press.

To samfunnsvitenskapelige undersøkelser har bidratt sterkt til legmennenes overlevelse. I begynnelsen av 1960-tallet kom det en ny kommisjon, Grønlandskommisjonen av 1960 (G-60). Honnørordet her var ”normalisering”, det betydde at Grønland skulle organiseres som de andre delene av kongeriket Danmark. Ansvar for det grønlandske politiet ble f.eks. overført til det danske Justitsministeriet. Justitsministeriet var skeptisk til legmannsinnslaget i Grønland og vurderte å erstatte legdommerne med jurister som en del av normaliseringen. I stedet ble det bestemt at ordningen først skulle undersøkes. Agnete Weis Bentzson, Torben Agersnap og Guldborg Chemnitz gjennomførte undersøkelsen. Undersøkelsen viste at befolkningen var fornøyd! Krettsdommerne ble valgt blant mennesker med stor respekt i sine lokalsamfunn. I stedet for å fjerne legmennene, ble ordningen styrket. Krettsdommerne fikk høyere godtgjørelse og styrket administrativ hjelp. Samtidig fikk juristene sitt – det ble bestemt at Landsretten kunne veilede krettsrettene og dessuten overta spesielt vanskelige saker som første instans¹⁹ (Weis Bentzson, 1979, Brøndsted, 1996, Walsøe, 1998).

Den andre undersøkelsen ble laget om lag tjue år senere av Helene Brochman og Naja Joelsen. Også nå var resultatet oppsiktsvekkende godt. De som hadde vært for retten, har ”..en stor tiltro til kredsretterne. En tiltro, der, så vidt jeg kan se, bygger på en tryghed ved, at dommerne er lokale, fornuftige, grønlandsktalende folk, og at dommene åpenbart stemmer meget godt overens med, hvad de interviewede fandt rigtigt.” Krettsdommerne mente også de gjorde en god jobb, men de var også svært interesserte i å lære mer gjennom kursing (Brochman 1996, s. 200-201). Rettens brukere uttrykte ikke noe ønske om lærdere legdommere.

De lege domstolene har vært utsatt for kontinuerlig kritikk nær sagt siden opprettelsen av dem. Fire temaer er gjennomgangstemaer og er også kjernen i kritikken som reises i dagens Grønland. Det første ankepunktet er

---

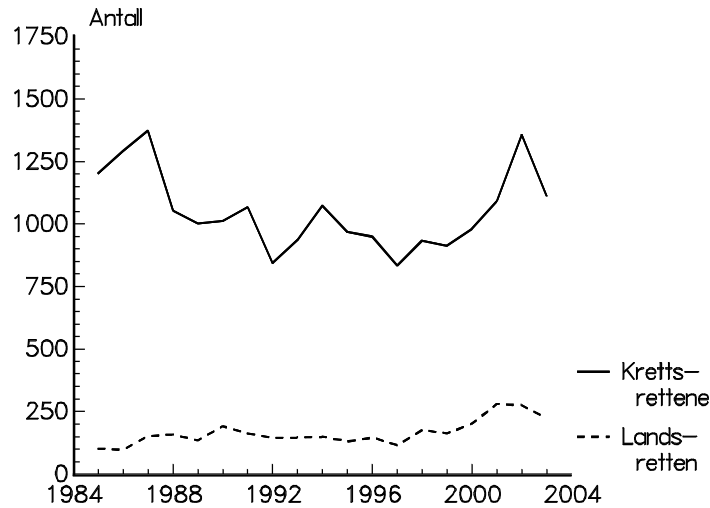
¹⁹ I saker der Landsretten er første instans er Østre Landsret i Danmark appellinstans.

nettopp at lege ikke er lærde. I et stadig mer komplekst samfunn blir sakene for domstolene stadig mer komplekse og krever mer for at rettferdigheten skal skje fyldest. Antall sivile saker har vokst sterkt i krettsretten og nye samfunnsområder omfattes av delvis ny, delvis mer komplisert lovgivning. Argumentet veier ikke like tungt for kriminalsakene; selv om sakene er blitt flere og lovbruddene grovere, er det likevel i hovedsak de samme lovbruddskategoriene det er snakk om. Det har vært gjort flere forsøk på å heve krettsdommernes juridiske kompetanse med ulike kursopplegg. Dessuten er veiledningen styrket. Krettsdommerne kan få veiledning hos Landsrettens veiledningsavdeling. Bisitterne kan få veiledning hotline hos et advokatkontor i Nuuk. Det andre ankepunktet handler om inhabilitet. Nettopp veiledningen kan føre til at personer som har vært inne i saken som hjelpere i første instans, egentlig blir inhabile som rettslige aktører i appelsaker. For å minske inhabiliteten er veiledningsaker nå skilt ut som et eget atskilt kontor i Landsretten. Det tredje ankepunktet er en mangel på maktbalanse i systemet. Anklagemyndigheten ivaretas av det lokale politiet. Politiet er heltidsansatt og har en ganske annen kunnskap om systemet enn de lege forsvarerne. Språklige problemer er også i disfavør av gjerningsmannen. Anklageskriftene utformes f.eks. på dansk. Landsdommeren utnevner og gjenoppnevner krettsdommerne og kan også avsette dem. Dette går ut over krettsdommernes uavhengighet. Det fjerde ankepunktet er manglende oppbakking av systemet med de nødvendige ressurser. Å lede krettsretten er ingen heltidsstilling, bortsett fra i de største byene. De to andre krettsdommere er ingen steder heltidsstillinger. Det er liten betaling. Det har vært vanskelig å rekruttere nok rettsdommere. Mange steder er arbeidet i krettsretten krevende, og flere opplever at det å være krettsdommer går ut over det sivile arbeidet og ut over den sivile karrieren.

I likhet med gjerningsmannsprinsippet har også legmannsprinsippet vært under press. Presset har først og fremst bestått i et forsøk på hva jeg velger å kalle *juristifisering*, dvs. et forsøk på å gjøre legmannen mer lik den juridiske profesjon. De ulike formene for juridisk veiledning som etter hvert har kommet til, er et uttrykk for juristifisering. Også innføring av Landsretten som første instans i spesielt kompliserte kriminalsaker i 1969, er juristifisering. Kursing er et tredje uttrykk for juristifiseringen; gjennom utdanning skal legmennene lære seg mer av den juridiske forestillingsverden og tenkemåte. Etter initiativ fra Rettsvesenskommissjonen er det bl.a. satt i gang forsøk med en egen krettsdommerutdanning.

Diagrammet under viser utviklingen av bruken av domstolene i Grønland.

Diagram 2. Bruken av krettsretter og landsrett i Grønland. 1985-2003.

Kilde: Grønlands Statistikkbank (2006), Retssaker indgået ved domstolene 1985-2003 efter domstol, tid og art.

Diagrammet viser at krettsrettene fint holder skansen. I 2003 var det i alt 1334 rettssaker i Grønland. 1111 av rettssakene skjedde i krettsrettene, 223 i Landsretten. Det er en svak tendens til at Landsretten styrker sin stilling på bekostning av krettsrettene fra 1988.

Rettsvesenskomisjonens forslag er igjen tvetydig. Viktigst er at krettsrettene fremdeles skal være lege domstoler. Men endringsforslagene går systematisk i retning av profesjonalisering og juristifisering av rettens aktører, ingen av forslagene trekker den andre veien. En egen utdanning som krettsdommer skal opprettes. Krettsdommerne skal ikke lenger være et borgerlig ombud, men ansettes i faste stillinger. Bisitterne – forsvarerne – skal også utdannes til å bli autoriserte forsvarere. De skal få veiledning av den etablerte hotlinen inn til et advokatkontor. I alvorlige saker skal advokater kunne beskikkes som rådgivere utenfor retten, og i svært alvorlige saker skal de kunne beskikkes som rådgivere i retten. Det opprettes en stilling som enten offentlig eller privat landsforsvarer som skal ivareta hensynet til et effektivt forsvar, utdanne og rådgi forsvarere og føre tilsyn med forsvarernes virksomhet. Også domstolsorganiseringen juristifiseres. Det skal være en egen juridisk domstol i første instans som dels skal behandle juridisk kompliserte saker, dels skal ivareta utdannelsen og veiledningen av kretts-

dommerne. Grønlands Landsrett skal bare behandle appellsaker. I saker som i første instans er avgjort av den nye juridiske domstolen, skal landsretten ha to danske landsdommere.

Rettsvesenskommisjon går altså langt i å profesjonalisere rettssystemet. Interessant nok ser det ikke ut til at utviklingen fra leg til lærd er forankret i et sterkt folkelig krav, i alle fall ikke bedømt ut fra de to empiriske undersøkelser av krettsrettene. Pådrivere bak denne utviklingen har først og fremst vært den politiske elite i Grønland, ofte i allianse med representanter for den juridiske profesjon i Danmark. Krettsdommerne selv har også ønsket seg en økt profesjonalisering. Ønsket om økt profesjonalisering er vanlig i de fleste yrkesgrupper av helt naturlige grunner. Delvis henger utdanning sammen med høyere lønn og økt anseelse, delvis kan økt spesialisering og profesjonalisering forlene arbeidet med opplevelse av dypere mening og yrkesstolthet.

Forankring i lokalsamfunnet

Lakmustesten for det nåværende grønlandske rettssystem er systemets forankring i lokalsamfunnet. Både gjerningsmannsprinsippet og legdommerprinsippet begrunnes med inngående kjennskap til hverdagsliv; inngående kjennskap til gjerningsmannen, både hvorfor han handlet som han gjorde og hva han trenger for å komme seg på rett kjøp, inngående kjennskap til lokal sed og skikk og hvilke konfliktløsninger som kan bidra til å gjenopprette fred i lokalsamfunnet.

Det viktigste i denne sammenheng er nok at lokalsamfunnene ikke lenger er så lokale. Grønlandere er på flyttefot, på vei fra et lokalsamfunn til et nytt lokalsamfunn. Gammel kunnskap om lokale forhold blir nettopp gammel og utdatert. Det nye lokalsamfunnet er nytt og ukjent. Bosetningsbevegelser trekker dessuten i retning av sentralisering og større enheter med mindre nærhet mellom mennesker. Samtidig kommer differensieringen; den samfunnsmessige arbeidsdelingen øker. Den samfunnsmessige differensieringen uttrykkes også i de økte klasseskiller. Mulighetene til gjenkjennelse og innlevelse i Den Andres livsverden forringes. Krettsdommere har ikke lenger inngående lokalkunnskap om gjerningsmannen og hans behov. De har heller ikke den gamle fingerspissfølelse for hva som er fredsstiftende løsninger i lokalsamfunnet. Og viktigst av alt – de lever ikke i sårbare fellesskap der de har en felles daglig fremtid med gjerningsmannen. I stadig større grad leves livet i skiftende, løse nettverk. I en slik situasjon møter

både gjerningsmannsprinsipp og legdommerprinsipp et nær uimotståelig press.

Så deltar da heller ikke lokalsamfunnet i særlig grad. Det er meget sjelden tilhørere til stede i krettsretten (Garlik Jensen, 1996, s. 148). Det er vanskelig å rekruttere krettsdommere, og det er vanskelig å skaffe de nødvendige menneskelige og økonomiske ressurser til å gjennomføre de foranstaltningene som kunne styrket gjerningsmannen (Weis Bentzon 2003, s. 42). Bildet av en kraftfull felles dugnad i lokalsamfunnet kolliderer med en harsk virkelighet, der dugnaden er erstattet med tilbaketrekning, passivitet og mangel på engasjement i gjerningsmannens fremtidige muligheter. I stedet kommer engasjementet i offerets lidelser og ropet på strengere straffer. Alt sammen velkjente trekk også i de vanlige, vestlige rettssystem.

Inspirerende paradokser

Det grønlandske samfunn har vært utsatt for en sverm av utenforstående - kolonibesettere og andre - som vet så inderlig vel hva som er best for Grønland. Jeg vil nødig gå inn i den tradisjonen. Vi utenforstående vet ikke engang hvordan vi skal beskikke vårt eget bo. Det er imidlertid viktige felles problemer og paradokser i forskjellige land som er forsøkt løst på nokså ulikt vis. Det er et fruktbart utgangspunkt for en felles diskusjon på tvers av landegrensene. De grønlandske erfaringene kan brukes til å speile vår egen jakt på alternativer til det vanlige straffeapparat. En hovedlærdom må vel være denne: Også de grønlandske erfaringene viser en tett sammenheng mellom samfunnsbetingelser og utformingen av reaksjonssystemet. Alternativer som henter sin modell fra samfunn preget av lite eller ingen stat, liten horisontal og vertikal avstand mellom samfunnsmedlemmene, tette fellesskap med mange og varige bånd mellom medlemmene, bofasthet, felles fremtid og fremtidig avhengighet, forvitret i samfunn preget av mye stat, individualisering, stor geografisk og sosial mobilitet, sterk differensiering, store klasseforskjeller, løse bånd og løse nettverk som kan skiftes ut med andre nettverk. Omsorgen, men også disiplineringen som ligger i en felles hverdag i fremtiden, forsvinner.

Er det noen inspirasjon i dette? Jeg mener at det er det. Det er en inspirasjon i kraften og viljen til å lage noe nytt. For vi kjenner det vanlige systemet, og det skaper på kriminalrettens område sannelig mange flere problemer enn det løser. Og så er det de inspirasjonene som ligger i å klargjøre snubletrådene når modeller som er vokst fram under andre samfunnsbe-

tingelser, skal omplantes til helt andre jordsmonn. Det gir også muligheter til en grundigere gjennomtenkning av om det er mulig å sette ned noen tunge stabbesteiner der inspirerende modeller blir ekstra sårbare på grunn av det endrete jordsmonn. Avslutningsvis vil jeg peke på to viktige temaer jeg håper kan bli nærmere utforsket og diskutert fremover.

Rene modeller eller bastardmodeller?

I hvilken grad er det mulig å blande sammen trekk fra helt ulike felt med ulike sosiale logikker? I hvilken grad er det klokt? Kan f.eks. straff og behandling kombineres?

Det går et vannskille mellom straffemodellen på den ene siden og de tre alternative idealtypiske modellene på den andre siden. Straffemodellen er fortidsorientert og skyldorientert, kompensasjonsmodellen, meklingsmodellen og gjerningsmannmodellen er alle fremtidsorienterte og orienterte mot å gjenopprette skader. Ikke alle idealtypene fungerer like godt sammen; det er lettere å tenke seg en kombinasjon av de alternative modellene enn at de kombineres med straffemodellen. I praksis skjer nok også en kombinasjon av de tre alternative modellene. Men de kombineres også med straffemodellen. Da seirer som regel straffemodellen; det er som om straffemodellens styrke fortærer de svakere alternativene og legger en kvelende, grå aske over intensjonene om å gjøre godt igjen.

Straffemodellen er utformet med utgangspunkt i at det er en grunnleggende interessekonflikt mellom tiltalte og samfunnet representert ved domstolene. Statens legale voldsmonopol må reguleres og temmes. Rettssikkerhetsgarantier blir et vesenstrekk ved modellen. Ved behandling har både legen og pasienten felles interesser i å gjøre pasienten frisk. Her er det interessefelleskap som gjelds og spørsmål om rettssikkerhetsgarantier blir – i prinsippet – irrelevant (Aubert, 1958). Tidsubestemte reaksjoner innen straffetretten har ofte bygget inn adgang til regelmessig domstolsprøving av reaksjonen for å sikre rettssikkerheten. Det hjelper lite. Én sak er at domstolsprøvingen oftest må baseres på anstaltledelsens vurderinger. Det helt sentrale er imidlertid at ingen domstolsprøving kan fjerne den voldsomme belastningen det er å ikke vite når en slipper ut og kan gjenoppta det egentlige livet.²⁰

---

²⁰ JUREX drøfter kort farene ved tidsubestemte foranstaltninger, men mener appelladgang og regelmessig domstolsprøving er tilstrekkelig (Den Grønlandske

Den grønlandske lovgivningen på femtitallet var gjennomsyret av en tankegang om at den foranstaltning skal velges som styrker gjerningsmannens muligheter til å leve som vanlig, lovlydig borger. Derfor er de grønlandske foranstaltningene – i likhet med andre behandlinger – prinsipielt tidsubestemte. Det ble sagt og skrevet at den nye lovgivningen på 1950-tallet var fullt på høyde med kravene den moderne kriminologien satte (se f.eks. Den Grønlandske Retsvæsenkommission, 1950, bind 6, s. 81). Og det var nok riktig. Første del av det tjuende århundret var preget av en voldsom behandlingsoptimisme i kriminalpolitikken, individualprevensjon og resosialisering var viktige honnørord, og flere ubestemte reaksjoner ble innført. I min studietid i Oslo på sekstitallet ble den arktiske fredsmodell en sjelden gang omtalt, og da i meget rosende ordelag. Det var egentlig et paradoks; på samme tid var det en intens og berettiget kritikk fra skandinaviske kriminologer om det prinsipielt forkastelige i å operere med tidsubestemte reaksjoner innenfor straffeapparatet i resosialiseringens navn. Samtidig må det legges til at den grønlandske modellen var mye mindre opptatt av å invadere gjerningsmannens kropp og sjel for å forandre og forbedre ham, mye mer opptatt av materielle og sosiale inkluderingsprosesser.

I Rettsvesenskommissjonens forslag skal det beste fra to systemer hentes, gjerningsmannsmodellen skal sidestilles med straffemodellen. Derfor foreslås straffestigen. Men anstaltanbringelse er fremdeles tidsubestemt. Og Herstedvesterfangene skal fremdeles forvares på ubestemt tid. Så får man kanskje det verste, og ikke det beste fra de to modellene? Med straffemodellen får rettssikkerhet en helt annen betydning enn i andre modeller som bygger på interessefellesskap mellom partene. En nøye utpenslet taksering mellom handling og straff – proporsjonalitetsprinsippet – er en del av rettssikkerheten.

Også i Norge dukker stadige eksempler på å sammenblande systemer opp. Psykiatriens utstrakte bruk av tvang uten de fornødne rettssikkerhetsgarantier har vært kritisert (se f.eks. Høigård, 1993). Et annet eksempel er den nyopprettede Narkotikaprogram med Domstolskontroll (Nafstad, 2006), der narkotikabrukere skal dømmes til behandling. Et tredje eksempel er den norske konfliktrådsordningen lovfestet i 1991. Den er det nestnederste trinnet – etter påtaleunntatelse – i den norske straffestigen og brukes i stor utstrekning mot ungdom for blant annet butikknasking og graffiti-maling. Det er ofte voldsomme maktforskjeller mellom partene i de norske

---

Retsvæsenkommission, 1950, bind 6, s. 86).

konfliktrådene; en enslig ungdom satt opp mot profesjonelle representanter for mektige interesser i handelskjerer eller transportselskap. Partene har ingen felles fremtid i dagliglivets kontaktflater. Det er ingen vanlig prøving av skyldspørsmålet for en domstol. Sakene ender ofte med pengestraff eller arbeidsstraff, også der hvor ungdommen er under straffmyndig alder. Samtidig er konfliktrådene innbakt i retorikken fra meklingsmodellen; å bringe partene sammen, forstå hverandre bedre, revitalisere nabolag, stifte fred. Poenget her er ikke å si at slike gode ting aldri skjer i konfliktrådene, det gjør det. Konfliktrådene behandler dessuten også sivile konflikter, helt løst fra straffeapparatet. Poenget er heller å si at en retorikk hentet fra en modell utviklet under andre samfunnsforhold, ikke må tilsløre det som er hovedtrekkene i dagens praksis.

Domstolsbehandling av skyldspørsmålet er en rettssikkerhetsgaranti, selv om det finnes nok av eksempler på at domstolsbehandling ikke er en tilstrekkelig garanti. Det er et inspirerende trekk ved den grønlandske lovgivningen – så gjennomsyret av resosialiseringstankegang – at skyldspørsmålet uansett skal avklares av en domstol før foranstaltninger skal tre i kraft. Rettsvesenskommisjonen foreslår samfunnsstraff som en ny foranstaltning i Grønland. Samfunnsstraffen ble innført i Norge i 1991 som et alternativ til kortere fengselsdommer. Etter at gjerningsmannen er funnet skyldig av en domstol, blir han idømt mellom 30 og 420 timer der han skal utføre samfunns-gagnlig arbeid. Samfunnsstraffen er ment som straff, omtales som straff og har innebygget de vanlige rettssikkerhetsgarantier som følger straffemodellen.

Den norske konfliktrådsmodellen hentet opprinnelig sin ideologi fra meklingsmodellen; det var partenes forhold som skulle repareres (se Christie, 1978). Samfunnsstraffen har likhetstrekk med den kompensatoriske modellen; i stedet for at gjerningsmannen skal fratras deler av sitt vanlige liv, skal han gi noe tilbake for å reparere skaden, riktig nok ikke til offeret, men til samfunnet. Både konfliktråd og samfunnsstraff er et forsøk på å finne nye alternativer til de vanlige straffartene uten å gi slipp på tilhørigheten til straffeapparatet. I spørsmålet om rene eller blandete systemer finnes kanskje ikke et endelig godt svar. Det viktigste er kanskje å sette ned denne stabbesteinen: Der hvor en modell inneholder pønitive elementer, må de vanlige rettssikkerhetsgarantiene være på plass. Om straff skal utmåles, må skyldspørsmålet avgjøres av en domstol. Det gjelder også om straffen omtales i andre termer, som behandling, kompensasjon, mekling eller forsoning.

Spørsmålet om rene modeller eller bastardløsninger dukker også opp i spørsmålet om legmennes rolle. I Norge diskuteres legmennes rolle særlig i forhold til juryordningen. I saker med mer enn seks års strafferammen skal skyldspørsmålet avgjøres av ti legdommere. Ordningen har vært skarpt kritisert fra juridisk hold, delvis fordi juryen ikke begrunner sin avgjørelse, delvis fordi de lege ikke er kompetente til å treffe så kompliserte avgjørelser. Igjen er det inspirerende å se at legmannsinnslaget langt på vei har overlevd i Grønland.²¹ I de store spørsmål om hva som er rett og galt og hva som er den klokkeste løsningen når skade er skjedd, har kanskje ikke juristene noe bedre å tilby enn kloke, lokale borgere. Eller – de har noe annet å tilby. I straffesaker er juristenes oppgave å skrelle vekk det som ikke er rettslig relevant. Saker skal abstraheres fra det konkrete til det abstrakte, slik at like saker kan subsumeres under samme lovgivning. Men da skjæres samtidig lokalkunnskapen bort i all sin meningsfylde, den som gjør det mulig å forstå hendelsen i alle sine nyanser, evnen til å se at tilsynelatende like saker slett ikke er like, og at det er uklokt å møte ulike gjerningsmenn med ulike behov på lik måte. Begrepet om det rettslig relevante er et skadelig fremmedelement i den lege modellen. Det er en forhåndssensur av lokalkunnskapen; innenfor rammen av det rettslige relevante er det bestemt på forhånd hva det skal snakkes om og hva det skal legges vekt på i sakens avgjørelse. Å juristifisere legdommerne er samtidig å ødelegge lokalkunnskapens betydning og å svekke eller fjerne legdommerens forankring i lokalsamfunnet. Samtidig svekkes borgernes demokratiske innflytelse over de viktige spørsmål om rett og galt i samfunnet (se Balvig, 2006, s. 361-388).

Gjerningsmannsmodell eller offermodell?

Straffen er et tilsiktet onde som, i tillegg til å virke avskrekkende, skal gjenopprette noe av offerets tap. Rettskommisjonens forslag om å kombinere gjerningsmannsprinsippet med straffemodellen, skyver systemet nærmere det vanlige straffesystem. Går det an å gå den andre veien? Går det an å

---

²¹ Sakenes stadig mer kompliserte natur har vært et viktig argument mot legmannsordningen. Samtidig er det de sivile sakene som blir mer kompliserte, som selskapsrett og kontraktsrett; slike saker som er en følge av et stadig mer utviklet næringsliv. Det er nesten underlig at ikke forslag om å skille sivilretten og kriminalretten i to ulike domstolsystemer har vært mer debattert. Ulike land har foretatt ulike veivalg her. I Tyskland er det f.eks. en sterk spesialisering blant dommerne, i Norge er dommerne generalister.

erstatte gjerningsmannsprinsippet med en rendyrket offermodell, slik den norske retts sosiologen Thomas Mathiesen (1995, s. 216-221) har foreslått?

I dag fungerer straffens strenghet som målestokken på offerets verdi og verdighet. Den fortvilte far som har mistet sin datter og skriver avissinnlegg om hvor lite datterens liv verdsettes med straffen som målestokk; det er lett å leve seg inn i hans sorg og harme. Kan vi lage andre målestokker og andre kanaler for sterke og vonde følelser?

Det er dyrt å straffe. Det er dyrt økonomisk. En vanlig fengselsdom for en enkelt drapsmann koster det norske samfunn anslagsvis ca. 4 millioner kroner.²² Det er også dyrt i forhold til verdier som ellers skattes høyt; brutalitet og skading satt opp mot nåde og tilgivelse. Særlig for gjengangere i fengsel er resultatet dypt deprimerende. De kommer fattigere og farligere ut av fengsel enn da de gikk inn i fengsel. På en måte er det uforståelig at systemet er så seiglivet. At det overlever, vitner om at dype samfunnsmessige og menneskelige behov tross alt finner noe tilfredsstillelse i systemet.

Hensynet til offeret er en gjenganger i Rettsvesenskommissjonens innstilling. Egentlig er det et paradoks at en tilnærming til et vestlig system kan være et godt svar på offerets behov. I de vestlige rettsprosesser kan knapt offeret skimtes. I sentrum står gjerningsmannens handling og hvordan han skal plages for å sone sin skyld. Og det er plagingen som sluker ressursene, tankekraften, lidenskapen og diskusjonene. Den sterkeste kritikken mot den vestlige modellen er nettopp at offeret glemmes. Av og til gir dette seg uttrykk i ulike former for offerorganisasjoner der krav om strengere straffer står sentralt, og i høyrepopulistiske politiske partier som krever det samme. Begge deler er i sterk vekst. Av og til gir det seg andre utslag, som fortvilte rop fra ofre som er blitt overlatt helt til seg selv i livets vanskeligste situasjoner.

En offermodell setter offerets behov i sentrum, og samfunnet tar på seg det fulle ansvaret for å kompensere offerets tap og lidelse så langt det er mulig. Noen tap er uopprettelige. Det viktigste i livet lar seg ikke erstatte av penger. Det betyr ikke at penger utdelt med raus hånd ikke kan hjelpe eller lindre, som der hvor en forsørger er skadet eller drept, eller der hvor profesjonell bearbeiding av et overgrep er klokt. I dag kan offeret i Norge få

---

²² Soning i fengsel med høy sikkerhet koster mellom 1500-1600 kroner per døgn. Gjennomsnittlig utmåling av straff for drap i 2005 var 4032 døgn. Vanlig soningstid for drap er to tredjedels tid.

voldsoffererstatning fra staten, og gjerningsmannen idømmes erstatningsdommer. Begge ordningene er som et ubetydelig vedheng til det egentlige dramaet rundt gjerningsmannens skyld og straff. De store erstatningsdommene er nesten umulig å inndrive, og gjør dessuten gjerningsmannen til en livsvarig gjeldsslave.²³ Voldsofferbeløpene er små i forhold til hva plagingen av gjerningsmannen koster. Begge deler er tett knyttet til den forvoldte skade. Det går også an å utvide perspektivet, og å spørre seg om hva som kan gi offeret et bedre liv fremover, uavhengig av den konkrete skade og uavhengig av den konkrete gjerning. Og det går an å bruke fantasi også til tiltak som ikke lar seg kjøpe for penger.

Når offerets behov settes i sentrum, vil ropet om gjenoppretting gjennom strenge straffer kanskje styrkes. Men det er slett ikke sikkert. Jo nærmere en kommer de konkrete hendelsene og de konkrete gjerningsmenn, jo mildere vil befolkningen straffe. De vil straffe atskillig mildere enn eksisterende straffepraksis. Og først og fremst vil de straffe annerledes. I stedet for ubetingete fengselsstraffer ønsker de sanksjoner som kan reparere skaden, som samfunnsstraff, konfliktråd og behandling av gjerningsmannen (se Balvig, 2006). Kanskje noe liknende kan gjøre seg gjeldende også hos ofre? Det er avisinnlegg fra ofre som krever strengere straff for sin gjerningsmann. Men det er også avisinnlegg fra ofre som sier noe annet, og er i stand til å uttrykke medlidenhet med gjerningsmann eller i hvert fall med gjerningsmannens familie. Det viktigste er antakelig dette: Offeret har i dag ingen annen kanal for sorg og vrede enn å delta i en diskusjon om hardhet i straffen. Det er den eneste måten de kommer til orde på.

Hva med offerets uttrykkhet? Det er ikke vanskelig å forstå de vonde følelsene når en møter sin overgriper på gaten etter kort tid, slik det er i Grønland. Det blir kanskje ikke så mye bedre heller, etter lang tid. Nå har moren til en myrdet småjente anlagt sak mot det norske Justisdepartementet fordi drapsmannen er blitt innvilget permisjon fra fengslet etter seks års soning (Aftenposten 30.01.2007). Kanskje konfliktråd er et bedre svar for de virkelige tunge saker enn for det smårusket de jobber med i dag? Møteplasser der både offer, gjerningsmann, og familie på begge sider gjennomgår de uopprettelige overgrepene og snakker sammen om den vanskelige fremtiden, kan

---

²³ I Norge er staten i dag ansvarlig for 1,2 millioner kroner dersom den pådømte ikke betaler selv (Voldsoffererstatningsloven §11). Det tilsvarer en fengselsstraff på vel to år. Erstatningsdommer over denne grensen dekkes ikke.

kanskje bidra både til minsket følelse av utrygghet og en bearbeiding av den bitterhet, hevnlust og sorg slike hendelser gir opphav til.

En rendyrket offermodell fordeler ikke skyld og ansvar. Det er uheldig. Her kan den grønlandske modellen igjen inspirere: Det er mulig å frikople spørsmålet om skyld fra spørsmålet om hva som skal skje etterpå, slik det er i den nåværende grønlandske lovgivning. Det er to grunner til at en domstolsprøving av skyldspørsmålet bør beholdes i en offermodell. Den første grunnen er av hensyn til gjerningsmannens rettssikkerhet. Et system som raust ivaretar offerets behov, utdeler samtidig indirekte skyld. Offeret er offer for en gjerningsmann. Den andre grunnen er av hensyn til både offer og gjerningsmann. Særlig ved voldshendelser og seksuelle overgrep har fordeling av skyld eller ansvar vist seg å være særdeles viktig for at både overgriper og offer skal komme seg videre i livet uten altfor store skader. Dagens system, der innrømmet skyld fører til straffing, lager store sperrer hos gjerningsmannen til å innrømme skyld, og gir med det mindre muligheter til selvrefleksjon og vilje til forandring. Mange ofre sliter med vonde tanker om egen delaktighet, egen skyld og eget ansvar og opplever det som en forløsning når gjerningsmannens skyld slås fast (se også Finstad, 1996).

Hva med gjerningsmannen etter at skylden er fastslått? Det vet jeg ikke helt; her kan det være mange veier å gå. En vei er en ny, neddempet rettssak rettet mot gjerningsmannens straff, i kjølvannet av en rettssak om skyldspørsmålet, dernest offerets rettssak. En del av dramaet har allerede fått spille seg ut, det fører kanskje til mindre behov for å påføre gjerningsmannen smerte; det ville i alle fall være en rettssak på et helt annet grunnlag enn dagens system. Og kanskje noe slikt er nødvendig som en overgang til et rent offer-system. Målsettingen må være at stadig mer av oppmerksomhet og ressurser rettes mot offerets behov, stadig mindre oppmerksomhet og ressurser på å plage og forringe gjerningsmannen. Så kommer vi kanskje dit til slutt at det enkleste svaret er det beste svaret; gjerningsmannen overlates til det vanlige helse- og sosialapparat dersom han har behov som de har muligheter til å dekke. Og kanskje har han i en konfliktrådebehandling fått innsikt i ting han selv kan bidra med for å lette offerets fremtid.

En lett ondsinnet historie om norske kriminologer går som følger: Det ligger en forslått, blødende kvinne i grøftkanten. En kriminolog kommer til stedet, forferdes, og mumler halv høyt for seg selv: *Jeg må skynde meg videre, det er sikkert en ulykkelig gjerningsmann i nærheten.* Jeg deler den kritikken som sier at rettsosionologer og kriminologer tar for lett på offerets smerte. Eller, vi gjør vel ikke det, men det kan høres slik ut i offentlige debatter. I alt det

onde og ufornuftige som gjøres mot gjerningsmenn, blir det viktig å diskutere nettopp gjerningsmannen. Omtalen av offerets situasjon, der både sympati og forståelse uttrykkes, kan fort få et litt rituelt preg i form av en nødvendig overgang til det som oppleves som den viktigste diskusjonen. Dette er også en selvkritikk. Offermodellen er for lite diskutert og konkretisert, det bærer også den løse skissen over preg av.

Inspirasjonene fra Grønland, der offerets stilling står så sentralt i debatten, kan kanskje bidra til en mer konkret diskusjon av hva en offermodell kunne innebære. Da vil vi også komme lenger i snubletråder, inkonsistenser og paradokser, og hva som er realistiske utopier i samfunnsformasjoner av vår type.

Nordkalotten krysser sine spor

Begrepet om det moderne brukes om overgangen fra føydalsamfunnet til det kapitalistiske samfunnet i Vesten. Begrepet har også en annen betydning enn denne sosiologiske betydningen; det moderne brukes som et honnørord, som noe fremtidsrettet og attråverdig. Vestlige samfunn ser ofte på seg selv som høydepunktet i en unilineær utvikling mot det stadig mer moderne samfunn, i stedet for å se på seg selv som en lokal variant av mange veier fremover. Vestlige erfaringer universaliseres og normaliseres. Det som mer enn noe annet preger denne lokale varianten, er Vestens dominerende posisjon i globale maktstrukturer (se f.eks. Hjelde, 2006).

Økonomisk globalisering fører til større økonomisk ulikhet. Det er vel kjent. Det er kanskje mindre påaktet at den økonomiske globaliseringen samtidig fører til forsøk på institusjonell likeretting. Vestlige verdensbilder og vestlige ordninger blir det moderne som skal eksporteres – frivillig eller påtvunget – til de deler av verden som foreløpig er tilbaketrukkende. Om det moderne settes lik de dominerende kunnskapsregimer og den dominerende praksis i Vesten, ja, da kan nær sagt jordkloden pakke sammen. Imperialistisk krigføring utad, økende kløfter mellom de rike og fattige delene av verden, raskt voksende klasseskiller innad i de vestlige land, kombinert med massiv ødeleggelse av jordkloden, det må finnes andre inspirasjoner, andre modeller, andre veier.

I dagens grønlandske diskusjoner om rettsvesenets utvikling er det danske både norm og sammenlikningsgrunnlag. Grønlandere vil finne sin egen vei, uavhengig av eksperter utenfra. Det må likevel være på plass med en

varsling, ikke ut fra våre mer eller mindre overflatiske kunnskaper om det grønlandske samfunn, men ut fra inngående kjennskap til våre samfunn og våre egne ordninger. I strafferetten har ikke de nordiske institusjonene stort å tilby ofre eller de som befolker den tyngre del av reaksjonsapparatet. Kanskje er det mer å hente med et nærmere studium av utviklingen av rettsordningen i andre postkoloniale land? Mange afrikanske land diskuterer f.eks. forholdet mellom førkoloniale rettsordninger, koloniale rettsordninger og et forsøk på å sammensmelte systemene på en organisk måte i postkolonialismens tidsalder (se f.eks. Kusi, 1994, Hennem, 2005). Andre deler av Nordkalotten, som nordre deler av Canada og Alaska, står ovenfor fremtidige utfordringer og muligheter som høyst sannsynlig er mye likere den grønlandske fremtid enn det Danmark er; store muligheter for rike mineral og gassforekomster, relativt spredte bosettinger over svære landområder, nedsmelting av innenlandsisen. Når det gjelder Nordkalotten, har utviklingen av rettssystemet gått helt motsatte veier i ulike regioner, slik bl.a. Griffiths beskriver det (1996). Den grønlandske lovgivningen på 1950-tallet var med sin vilje til å bygge på og forsterke grønlandske rettstradisjoner et brudd med det vanlige postkoloniale mønsteret. Ellers var mønsteret at kolonimaktens rettsapparat ble etterapet, også ellers på Nordkalotten. På Baffin Island i det nordøstlige Canada ga geografiske avstander og mangelen på utdannede jurister seg bl.a. utslag i ”flyvende rettferdighet.” En profesjonell domstol fløy inn i lokalsamfunn, satte sin rett og forsvant igjen etter endt dommergjerning (ibid).

Mens myndighetene i Grønland ønsker å nærme seg det moderne i form av en danskifisering av rettspleien, er myndighetene i Canada og Alaska under stadig press for å forlate de vestlige modeller og i stedet utvikle en alternativ modell med sterk forankring i lokalsamfunnet. Tanken bak er at dette bedre vil ivareta behovene til både gjerningsmenn og ofre blant inuit og deres lokalsamfunn, og redusere lokalsamfunnenes avhengighet av ytre krefter.

Interessant nok rapporteres om de samme problemene over hele Nordkalotten, uavhengig av hvilken modell som er valgt, i form av et kriminalitetsbilde med høy andel voldsforbrytelser, store problemer blant unge urinnvånere og annen ungdom, svært mange selvmord, svære alkoholproblemer og andre sosiale problemer (ibid). Dette er en påminnelse om gammel kriminologisk visdom; lovstridige handlinger, sosiale problemer og trøbbel mellom mennesker påvirkes i liten grad av politi og reaksjonsapparat, men skapes i arbeidsliv, familieliv og det sosiale livet ellers. I denne forstand er valg mellom ulike rettslige modeller av mindre betydning. Det betyr samtidig at kriminalitetsbekjempelse kan detroniseres fra sin hegemoniske plass som

målestokken for ulike modeller. I stedet kan modellene vurderes ut fra to andre, overordnede kriterier: Den modell er å foretrekke som skader gjerningsmannen minst. Den modell er bedre som hjelper offeret til å håndtere fremtiden. Lengselen er å skape et system der både gjerningsmann og offer får en bedre fremtid.

Litteratur

- Aubert, Vilhelm (1958): Legal Justice and Mental Health. I *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Process*. Vol. 21, nr. 2, 1958, s. 101-103.
- Balvig, Flemming (2006): *Danskernes syn på straf*. København: Advokatsamfundet.
- Bentzon, Agnete Weis (1979): *Ret og Reformere. En rettsociologisk undersøgelse af lægdommersystemet i det grønlandske overgangssamfund*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Bentzon, Agnete Weis (1997): Retskultur og retspleje. I *Tidsskrift for Grønlands retsvæsen*, 33. årgang, hæfte 1, s. 12-17.
- Bentzon, Agnete Weis (2000-2001): Et enestående retsplejesystem. I *Tidsskrift for Grønlands retsvæsen*, 36. årgang, hæfte 2, s. 8-18.
- Bentzon, Agnete Weis (2001): Kredsretternes sagsmængde – art og sagsbehandling. I *Tidsskrift for Grønlands retsvæsen*, 36. årgang, suppl. Udsendt av Dansk Polarcenter og Grønlands Landsret.
- Bentzon, Agnete Weis og Torben Agersnap (2003): Rettens liv i et flerkulturelt overgangssamfund – eksempler fra Grønland. I Andenæs, Kristian og Knut Papendorf (red.) *Fortsatt uferdig*. Festskrift til Thomas Mathiesen. Oslo: Unipax.
- Betankning vedrørende kriminalpolitiske spørsmål (1990)*. Nuuk.
- Brochman, Helene (1996): En rettsociologisk undersøgelse i Grønland. I *Kriminalistisk Årbog*. København: København Universitet.
- Bryld, Tine (1992 a): *De nederste i Hestedvester*. København: Gyldendal boghandel, Nordisk Forlag.
- Bryld, Tine (1992 b): *Abel*. København: Gyldendal.
- Christie, Nils (1978): Konflikt som eiendom. I *Som folk flest*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, Nils (1993): *Crime control as industry: towards Gulags, Western style?* London: Routledge.

- Den Grønlandske Retsvæsenkommission (1950): *Betænkning afgivet af den juridiske ekspedition til Grønland 1948-1950*. Bind 1-6. København: Grønlandsdepartementet.
- Den grønlandske retsvæsenkommission (2004): *Betænkning om Det Grønlandske Retsvæsen*. København: Betænkning nr. 1442/2004.
- Finstad, Liv (1996): Rettsapparatet som erkjennelsessystem. I *Materialisten*, årg. 24, nr. 1/2-1996, s. 41-62.
- Frantzsen, Evy (2007): *Herstedvesterfangene*. Manuskript.
- Garlik Jensen, Henrik (1996): Contemporary Realities. I *Crime, Law and Justice in Greenland*. Copenhagen: New Social Science Monographs.
- Griffiths, Curt Taylor (1996): Crime, Law, and Justice in Circumpolar North: The Greenlandic experience in a comparative context. I *Crime, Law and Justice in Greenland*. Copenhagen: New Social Science Monographs.
- Grønland Statistik (2001): *Kriminalstatistiken for Grønland, 1991-2000*. Nuuk.
- Grønland Statistik (2006): *Kriminalstatistiken for Grønland, 1995-2004*. Nuuk.
- Grønland Statistik (2007): *Kriminalstatistik 20005*. Nuuk.
- Grønlands Statistikbank (2006): *Retsager indgået ved domstolene 1985-2003 efter domstol, tid og art*. www.statgreen.gl.
- Grønlandskommissionens Betænkning (1950): *Bind 1-2*. København.
- Hammond, Aleqa (2006): *Tale på pressekonferanse i august 2006*.
- Hennum, Anne (2005): *Menneskerettigheter, pluralisme, kompleksitet og integrasjon*. Oslo: Stensilserien 101, Institutt for kriminologi og rettsosiologi, Universitetet i Oslo.
- Hjelde, Ida (2006): *Eurosentrisme i sosiologien*. Oslo: Masteroppgave i sosiologi, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Horwitz, Allan. V. (1990): *The Logic of Social Control*. New York: Plenum Press.
- Høigård, Cecilie (1993): Ditt eget beste: psykiatriens systemfeil. I *Materialisten*, årg. 21, nr. 4, s. 35-75.
- International Centre for Prison Studies (2007): *World Prison Brief*. www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/world_brief.html.
- Justitsafdelingen, Familiedirektoratet i Grønland (2006): *Faktaark*. Nuuk.
- Kusi, Charles (1994): *Formal and popular justice: an analysis of the theory and practice of the legal institutions and the quest for social justice in Ghana*. Oslo: Hovedoppgave i kriminologi, Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo.
- Larsen, Finn Breinholt (1991): Fra traditionel til moderne ret – nogle hovedtræk i den grønlandske retsudvikling. I *Tidskrift for Grønlands retsvæsen*, 27. årgang, Hæfte 3-4, s. 85-104.

CECILIE HØIGÅRD

- Nafstad, Ida (2006): *Narkotikaprogram med domstolskontroll – en kvalitativ undersøkelse av mulige årsaker og virkninger*. Oslo: Mastergradsavhandling i kriminologi, Institutt for kriminologi og rettssosiologi. Universitetet i Oslo.
- Nyborg Lauritsen, Annemette (2003): *Et social eksperiment, en empirisk analyse af den grønlandske kriminallovs virkninger i det nutidige Grønland*. Speciale. Roskilde: Roskilde Universitetscenter.
- Petersen, Hanne (1998): 50 år efter Den Juridiske ekspedition – Spredte refleksjoner over kolonier, køn og ret. I Blume, Peter og Kirsten Ketscher: *Ret og skønsombed i en overgangstid*. København: Akademisk Forlag. (Festskrift til Agnete Weis Bentzon).
- Rusche, Georg og Otto Kirchheimer (1939): *Punishment and social structure*. New York: Russel & Russel.
- Walsøe, Per (1998): Grønland kredsretter. I Blume, Peter og Kirsten Ketscher: *Ret og skønsombed i en overgangstid*. København: Akademisk Forlag. (Festskrift til Agnete Weis Bentzon).

CECILIE HØIGÅRD

KAPITEL 7.

Psykopatfabriken.

Det olyckliga äktenskapet mellan kriminalvård och
psykopatforskning

Magnus Hörnqvist

Psykopati uppfanns på slutna institutioner. Men diagnosen framställs gärna som en vetenskaplig upptäckt. Psykopater *finns*, hävdar psykologerna. De är hänsynslösa, känslökalla, svekfulla, manipulativa och begåvade. Egenskaperna visar sig redan tidigt i ungdomen och finns kvar resten av livet. *Forskning om* psykopati har en lång tradition i vårt land. Redan på 1940-talet fanns en omfattande vetenskaplig diskussion, som underkastades en skarp kritik av lundapsykiatrikern Bo Gerle, först i *Psykopatibegreppets bankrutt* (1947) och sedan i *Personlighetsanalys och psykopatikeliché* (1955). Under 1950- och 1960-talen föll sedan diagnosen i vanrykte, den föreföll hjälplöst fördomsfull i en tid då man istället satte sin tillit till sociala reformer. Men idag är diagnosen åter populär. Under 1990-talet hände något. Vi har lärt känna psykopaten Hannibal Lecter i filmer som *När lammen tystnar* (1990). Mer handfasta råd ges i storsäljare som *Lär känna psykopaten* (2004) och *Psykopatiska chefer* (2003). Det dyker också regelbundet upp reportage om psykopater i kvällspress och privattevekanalerna. Men psykopaternas popularitet inskränker sig inte till underhållningsbranschen. De har också blivit föremål för forskning. Den svenska psykopatforskningen noterade ett kraftigt uppsving under 1990-talet, och anses idag hålla internationell toppklass. Hur skedde detta forskningsgenombrott? Svaret på den frågan är historien om olyckliga äktenskapet mellan svensk kriminalvård och svensk psykopatforskning.

Tes 1: kriminalvården har fungerat som laboratorium för psykopatforskningen, som producerar diagnoser på löpande band

Fångar har alltid varit utlämnade åt vetenskapen. De är samlade på ett och samma ställe och kan inte neka när forskarna kommer med sina mätverktyg. Kriminalvården erbjuder därför tacksamma jaktmarker. Tack vare att psykologerna fått använda kriminalvården som sitt eget privata laboratorium har vi nått en tätposition. Sverige räknas idag som ett av världens ledande länder inom psykopatforskningen. Endast Kanada kan konkurrera med oss. Sten Levander, Henrik Belfrage, Henrik Andershed med flera har under lång tid haft fritt spelrum. Till att börja med skedde det osystematiskt och utan återkoppling till anstaltsvillkoren. Undersökningar gjordes sporadiskt. Resultaten visade att psykopaterna utgjorde mellan en tiondel och tre fjärdedelar av fångpopulationen. Enligt Somander (1991) var 9 procent av de undersökta psykopater, medan Levander et al (1997) stod för den anmärkningsvärt högre siffran, 75 procent. Men ingen, utom forskarna själva, diskuterade saken. Det fanns inte heller några anledningar att göra det, för resultaten berörde ingen, varken kriminalvården eller de intagna.

Men sedan tio år tillbaka sker diagnostiken i organiserad form och med direkta konsekvenser för den enskilde. Förutsättningarna för psykopatforskningen ändrades dramatiskt år 1997. Då öppnades riksmottagningen, som lade grunden till de svenska psykologernas internationellt framskjutna ställning. Till riksmottagningen transporteras man direkt från häktet om man dömts till fyra års fängelse eller mera. Enheten är inrymd på anstalten Kumla, med plats för 90 intagna som bedöms individuellt av psykologer. Mätningar sker i stort sett dagligen. Bedömningen påverkar den fortsatta resan genom anstaltssystemet – vilken grad av kontroll som behövs, vilka avdelningar man placeras på, när man tidigast kan få permission och så vidare.

Uppdraget var att ta reda på vem den intagne är. Var och en skulle artbestämmas. Exakthet eftersträvades. Den gamla farlighetsklassningen som byggde på en relativt enkel uppdelning mellan farliga och ofarliga togs bort (Prop.1997/98:95). Nu krävdes en mer noggrann bedömning av risken och en mer ingående kunskap om den enskilde fången. Man ville veta exakt hur pass farlig den intagne var, och varför – vilken underliggande aggression som kunde bryta fram under anstaltsvistelsen.

Riksmottagningen blev redskapet. Där samlades en kader av psykologer utrustade med penna och en trave checklistor. De var övertygade om riktig-

heten i det egna uppdraget, liksom så många vetenskapsmän varit före dem. Man ville identifiera ondskan medan tid var.

På riksmottagningen har man hittills identifierat hundratals psykopater, och många andra former av personlighetsstörning. Alla möjliga stämplat har tagits i bruk. Det tycks finnas en närmast obegränsad uppsättning diagnoser på personlighetsstörningar. Våldsbrottslingar dömda till fyra år eller mer visade sig vara den hårdast belastade gruppen. Enligt enhetens egen redovisning för de första sju åren visade det sig att en majoritet – 58 procent – var personlighetsstörda, i en eller annan form. En del var psykopater, det var den största undergruppen. Andra var borderline, ytterligare andra led av andra typer av personlighetsstörning som fobisk, paranoid, schizoid, schizotyp, tvångsmässig, narcissistisk, osjälvständig och antisocial personlighetsstörning. Därutöver ansågs 88 intagna lida av UNS, eller personlighetsstörning utan närmare specifikation! (Andershed et al 2004: 21).

Men trots att de var sjuka var de friska. De undersökta våldsbrottslingarna var inte i behov vård. 94 procent i den undersökta gruppen ansågs *inte* vara i behov av rättspsykiatrisk vård (Andershed et al 2004: 22). Sina diagnoser till trots led de inte av en allvarlig psykisk störning. De flesta var personlighetsstörda men nästan ingen var allvarligt psykiskt störd. Därmed bekräftades domstolens bedömning: det var rätt beslut att välja fängelse som påföljd. Samtidigt fick psykologerna möjlighet att botanisera fritt med sina kategorier, i den gråzon som öppnats upp *mellan* friskt och sjukt.

Tes 2: att ställa en psykopatidiagnos är en form av sedlighetsprövning

Det är visserligen svårt, men det går att identifiera psykopaterna. Det finns ett beprövat instrument: PCL-R som utläses *psychopathy checklist – revised*. Verktøget används världen över för att upptäcka psykopater. Det finns också andra redskap, men detta är det överlägset mest använda. Checklistan har översatts till svenska och används av psykologerna på riksmottagningen. Den ursprungliga versionen tillverkades 1991 av den kanadensiske psykopatjägaren Robert Hare, nestorn i branschen.¹ Med hjälp PCL-R går det att borra sig ner till personligheten. Checklistan innebär att bedömare kan pricka av den intagnes beteende. Det är uppbyggt som ett poängsystem.

---

¹ Psykopatichecklistan fungerar som ett slags skråhemlighet. Noggrant reglerade behörighetsregler anger vem som får ta del av den. Jag har inte lyckats få tag på den svenska översättningen men väl den kanadensiska originalversionen.

Bedömaren har 20 påståenden framför sig. Påståendena kan ”stämna”, ”stämna delvis” eller ”inte alls stämna” på den bedömdes beteende och för det får man 2, 1 respektive 0 poäng. Den som får ett visst antal poäng – mellan 26 och 30, beroende på vem man frågar – av 40 möjliga är psykopat. Klart. Därefter sköter teorin resten. De angivna handlingarna antas vara uttryck för karaktärsdrag, som i sin tur antas ingå i en psykopatisk personlighet. Principen är enkel. Och det räcker att veta vilka handlingar man ska leta efter.

Men vad är det då för typ av beteende som gör att intagna får diagnosen? Psykopater brukar associeras med våld och ondska. Men häpnadsväckande illdåd är inget krav för att få diagnosen. Absolut inte. De flesta påståenden handlar om vardagliga normbrott. De beskriver inga våldshandlingar. Bara tre av tjugo påståenden handlar om brottslighet. Istället kretsar allt kring konventioner – hur man bör bete sig i vissa situationer givet sociala normer. Och hur man bör prata om sig själv i en intervjusituation med en psykopatbedömare.

Robert Hares egen moraluppfattning lyser igenom. Påstående tre handlar exempelvis om att ständigt söka omväxling. Hare menar att detta stämmer in om man hittar bevis för att personen ofta byter jobb eller skola. Men hur vanligt är det inte idag att hoppa mellan perioder av jobb och arbetslöshet och studier? Ett annat exempel är påstående sjutton som avser äktenskap och långvariga relationer. Ett flertal relationer ger två poäng; ett enda obrutet äktenskap ger noll. En person som har haft flera längre relationer får alltså full pott. Trots att det livslånga äktenskapet är närmast utrotningshotat klamrar sig psykopatjägarna fast vid detta som samhällelig norm.

Flera av dagens svenska psykologer uppfattar detta som pinsamt. Den uppenbara moralismen sticker i ögonen, och det pågår diskussioner om att utsluta vissa påståenden från checklistan. Det är nog en rimlig gissning att det blir så, psykopatibegreppet brukar uppdateras i takt med att moralkoden förändras. Tidigare räknades exempelvis homosexualitet som en underart av psykopati. I volym två av det stora verket *Kriminologiske handbok* hette det att ”homosexualiteten utgör en sjuklig rubbning inom en central del av personligheten och är därför att räkna till de psykopatiska tillstånden” (Rylander & Bendz 1947:128). Listan skulle kunna göras betydligt längre över alla preferenser som någon gång – eller ännu idag – diskuterats som olika underarter av psykopati.

Men det är inte bara de uppenbara anakronismerna som gör att PCL-R kan betraktas som ett moraliskt snarare än vetenskapligt projekt. Hela dokumentet är genomsyrat av vår tids dominerande sociala normer, från första till sista bokstav. De grundläggande, som jag menar är nyckeln till att förstå instrumentet, är självkontroll och ansvarskännande. Motsatserna – impulsivitet och ansvarslöshet – utgör den råda tråden. Flera av påståendena går ut på att leta efter spår av impulsivitet och ansvarslöshet. Låt mig ge några exempel.

Påstående nummer femton handlar explicit om ansvarslöshet. För att komma fram till om den bedömde är ansvarslös gäller det att granska hur sociala förpliktelser i vardagslivet uppfylls. Påståendet är värt att citera *in extenso*:

Påstående 15 beskriver en individ som vanemässigt bryter löften och förpliktelser till andra människor. Han har liten eller ingen heders- eller lojalitetskänsla gentemot familj, vänner, arbetsgivare, samhället, idéer eller värderingar. Hans ansvarslöshet visar sig på en mängd områden, bland annat: finansiella åtaganden (låg kreditvärdighet, betalar inte av på lånen, drar på sig skulder, etc); beteende som utsätter andra för risker (rattonykerhet, upprepad fortkörning, etc); uppträdande på jobbet (ofta sen till arbetet eller sjukskriven, vårdslöshet eller slarv som inte beror på bristande förmåga, etc); affärstransaktioner (bryter ingångna kontrakt, betalar inte räkningar, etc); familj- och vänskapsrelationer (kan inte försörja maken och barnen, orsakar dem onödigt lidande, etc). (Hare 1991: 25)

Det finns en slagsida mot ekonomiska oegentligheter. Även om man också bör se till exempelvis trafikförseelser så är det privatekonomin som står i centrum. Tre av de fem områden som nämns har en omedelbar ekonomisk relevans – ”finansiella åtaganden”, ”uppträdande på jobbet”, ”affärstransaktioner” – och oförmågan att ”försörja maken och barnen” är ett framstående drag av ansvarslöshet i fråga om familjrelationer.

Ekonomisk oansvarighet återkommer i redogörelsen för påstående nummer nio – ”parasiterande livsstil”. Här ligger fokus på ”ekonomiskt beroende av andra”. Att inte försörja sig på eget arbete är särskilt graverande:

Trots att han är arbetsför undviker han att ta varaktig och inkomstbringande anställning. Han förlitar istället sig fortlö-

pande på familj, släktingar, vänner eller socialtjänsten. (Ibid: 25)

Den andra dödssynden är bristande självkontroll. Fyra påståenden av sammanlagt tjugo handlar om detta. Påstående nummer fjorton heter kort och gott ”impulsiv”. Påstående nummer tre tangerar också impulsivitet. Det påståendet – ”behov av spänning/blir lätt uttråkad” – stämmer in på den bedömde om han eller hon ”ständigt påbörjar och hoppar av nya verksamheter, som till exempel utbildningar, jobb och relationer” (Ibid: 19). Två andra närbesläktade påståenden är nummer tio – ”bristande självkontroll” – och nummer tretton – ”saknar realistiska långsiktiga mål”. Bristande självkontroll innebär att psykopaten ”tenderar att reagera på besvikelser, misslyckanden, tillrättavisningar och kritik genom att bli våldsamt eller genom att hota och bli oförsämd” (Ibid: 23). Bedömaren uppmanas leta bland dokument om misskötsamhet under tidigare institutionsvistelser. Historiska data kan också användas till att uttala sig om den bedömde har långsiktiga mål som är orealistiska. ”Jämför hans planer för framtiden med hans kvalifikationer och erfarenheter av arbetsliv eller tidigare frigivningar för att fastställa huruvida de är realistiska” (Ibid: 25). Påfallande många av de impulsivitetsrelaterade påståendena handlar om arbetslivserfarenhet. En oförmåga att behålla varaktiga anställningar på den del av arbetsmarknaden som är tillgänglig för frigivna fångar genererar åtskilliga psykopatpoäng.

Brottsliga handlingar har ingen särställning i checklistan. Kriminalitet är bara ytterligare ett i raden av symtom. Brott är uttryck för impulsivitet och ansvarslöshet, på samma sätt som återkommande perioder av arbetslöshet, många kortvariga kärleksrelationer, bristande framförhållning, vårdslöst beteende på arbetsplatsen, regelbundna socialbidragsansökningar, och en tendens att reagera på motgångar med ilska. Även om det i praktiken enbart är de som blivit fällda för grövre brott som psykopatstämplas, går inte den avgörande skiljelinjen mellan brott och laglydighet. Psykopatbegreppet bygger istället på en serie dikotomier mellan sociala och asociala beteenden. Det som anses asocialt, eller onormalt kvalificerar för stämpeln, medan tecken på motsatsen verkar diskvalificerande. Checklistans dikotomi mellan socialt och asocialt utgår från och bekräftar rådande moralföreställningar. Men bara till en viss del: på andra punkter är den redan ur fas med samtidens uppfattning om vad som är normalt, genom den vikt som läggs vid livslånga äktenskap och fasta anställningar.

Vad betyder detta på individplanet? En person som levt och lever under ordnade sociala förhållanden kan nästan omöjligt vara psykopat – enligt

PCL-R. Däremot finns det en del som samlat på sig åtskilliga psykopat-poäng redan innan de träffat psykologen. En kille i trettioårsåldern som skolkade och klottrade i tonåren, tidigt kom i kontakt med socialtjänsten, med flera spruckna relationer bakom sig, saknar fast jobb, betalningsanmärkningar, som är slängd i käften och har lätt för att hamna i bråk – han är en bra bit på väg. Pratar han dessutom om sig själv på ett sätt som förefaller bedömarens egendomligt – eller på psykologspråk: grandios, manipulativt, narcissistisk, eller uttryckslost – ligger psykopatistämpeln inte långt borta.

Eftersom psykopater dessutom antas vara skickliga på att manipulera är det lätt för bedömarens att omtolka sådant som kanske borde tala *emot* diagnosen. Som Ingrid Sahlin har påpekat i en utmärkt artikel, ”kan allt som talar emot diagnosen omvandlas till ännu ett tecken på psykopati. När väl de ’onda’ dragen fastställts som sanna, kan de ’goda’ definieras som uttryck för falskhet, lögn, manipulation och hyckleri.” Att psykopaten verkar trevlig kan motivera full poäng på påstående ett, ”ytlig charm”, och ett trovärdigt intryck kan ge full poäng på påstående fem, ”manipulativ”. ”Därmed”, fortsätter hon, ”upplöses det motsägelsefulla till förmån för en entydig, stabil karaktäristik med räckvidd över hela individens liv och person” (Sahlin 2002: 68).

Tes 3: den psykopatiska personligheten är en primitiv myt

Nästan alla psykopater som upptäckts är intagna på anstalt. Det är också bara där man har letat. I praktiken finns de *bara där*. Det är svårare med andra grupper i samhället. Tänk vilket liv det skulle bli om man började psykopatklassa alla bankanställda. Eller om vi släppte in psykopatjägarna på en vanlig högstadieskola? Vad skulle föräldrarna säga om de fick reda på att i klassen fanns det så och så många procent psykopater? Trots populärkulturella handböcker som t ex handlar om chefer som är psykopater (Tunbrå 2003) är forskarna överens: man kan egentligen bara säga att psykopater finns i fängelserna. Det är där och bara där som man har letat efter dem, och det är där man har hittat dem. Eller rättare sagt, det är där man har processat människor, i slutna förhållanden och utsatt dem för psykologernas granskande blickar och mätverktyg, och på andra sidan har de kommit ut som psykopater.

Men är det då en ren skrivbordsprodukt eller finns psykopater på riktigt? Säg att vi begränsar oss till fängelset där psykologerna anser sig säkra på att

de finns. Då krävs det ett stort mått av förtroende för teoribildningen för att tro att det finns psykopater. Psykopati är bestående karaktärsdrag som ingen någonsin sett. Ingen har heller någonsin sett en personlighet, än mindre en störd personlighet. Därför måste forskaren utgå från individens beteende – handlingar som på något sätt röjer den psykopatiska personligheten. Handlingarna är de enda som kan fungera som empiriskt material. De kan finnas dokumenterade i polisutredningar eller i socialtjänstjournaler. Men det kan också vara den bedömdes sätt att berätta; hur han eller hon uppträder i intervjun med psykologen. Checklistan har förenklat proceduren. För vart och ett av de tjugo påståendena anges vilka tidigare normavvikelser eller vilka beteenden i intervjusituationen som det gäller att vara uppmärksam på.

Allt bygger dock på att man tror på teorin. Det gäller att tro – att våga tro! För att tro på psykopater är lite grand som att tro på det som man förr i tiden kallade småskrymt. Man lägger märke till en mängd saker som förefaller underliga, och man kan inte riktigt förklara hur det kommer sig att skörden slår fel eller att en del människor mördar för några hundralappar, och så antar man att det måste finnas något bakomliggande och ger det ett namn, i det här fallet psykopati. Man skapar en teori för att förklara hur allt hänger ihop. I det här fallet säger teorin att psykopatiska karaktärsdragen *yttrar sig i* beteenden som exempelvis att ständigt byta jobb, inte betala skulder och påbörja nya relationer. Tror man då på teorin kan man *tolka* oförmågan att betala skulder *som tecken* på en hänsynslöshet och svekfullhet som en annan gång yttrar sig i något mer ödesdigert.

Men varför ska man tro på teorin? 1600-talsfilosofen Blaise Pascal tänkte sig att det var bättre att tro på gud än att inte tro på gud. Utifall att gud fanns väntade han sig själens frälsning; och han hade inte förlorat någonting, om det skulle visa sig att gud inte fanns. Men vad vinner vi på att tro på psykopater? I sin granskning av forskningen för ett halvsekel sedan såg Bo Gerle enbart nackdelar:

Psykopatibegreppet står hindrande i vägen för vetenskapen och uppmuntrar till tankelättja, det är förenat med ett för objektiv verksamhet hinderligt värdeomdöme och det är till sist och samtidigt främst ett otillräckligt och falskt samlingsbegrepp för en rad olikartade tillstånd, som ej ha något gemensamt. Det är med detta begrepp som med kejsarens nya kläder, det är ett ingenting. (Gerle 1947: 23)

Jag har svårt att se att något idag skulle motivera en annan slutsats.

Tes 4: psykopati är ett administrativt gränsbegrepp

Psykopati är inte i egentlig mening ett vetenskapligt begrepp. Det beskriver något som är bortom det vi kan veta. Men det är inte heller bara ett fantasifoster. I sin studie av uppkomsten av antisocial personlighetsstörning, en diagnos som i de flesta avseenden är identisk med psykopati,² argumenterar David McCallum för att det handlar om ett administrativt begrepp. Psykopatidiagnosen uppkom på institutioner, det var människor som inte kunde placeras i något av de befintliga facken och dessutom var svårhanterliga. De var inte idioter, inte galna och inte imbecilla. Därför hittade man på ett nytt fack att stoppa dem i – ett fack för dem som man inte riktigt visste vad man skulle göra med. Det handlar inte om vetenskapliga upptäckter, utan om administrativa lösningar (McCallum 2001: 5). På samma sätt tror jag att det är med psykopati. Det är en intern historia – inom slutna institutioner. Psykopati är ett administrativt begrepp där vetenskap och tvångs användning och populärkulturella föreställningar har koagulerat. Om forskningen inte beviljades tillträde till institutionerna skulle diagnosen försvinna. De populärkulturella föreställningarna skulle säkert leva vidare, även utan akademisk legitimitet. Men det är en annan historia.

Som administrativ kategori har psykopatbegreppet rört sig i två olika spänningsfält under hela sin historia: mellan sjukt och friskt, samt mellan vetenskap och tvång.

I sin lärobok *Det mänskliga själslivet* placerade Bror Gadelius psykopaterna i ett ”gränsland mellan hälsa och sjukdom” (cit ur Gerle 1955: 35, emfas i original). Sedan detta skrevs – 1924 – har de psykopatklassade kryssat mellan sjukt och friskt, mellan diagnoser, mellan anstaltsavdelningar, och mellan huvudmän i över sjuttio år. Det saknas enighet om allt utom just detta: att psykopati är en specifik kombination av sjukt och friskt. Annars tycks psykopatforskarna oeniga om det mesta. Man visar upp en enad fasad utåt; blir man ifrågasatt samlas man runt PCL-R, hänvisar till goda siffror på interbedömarreliabilitet, eller hänvisar till ovedersägliga psykologiska experiment om reaktionstider etc. Men internt finns det stor oenighet, såväl runt själva konceptualiseringen av psykopati (Blackburn 2005; Edens 2006), men också

---

² Skillnaden förefaller främst vara teoretisk. Psykopati diagnostiseras med hjälp av framför allt PCL-R som betraktar som bestående karaktärsdrag, medan antisocial personlighetsstörning diagnostiseras med DSM-IV som uttrycker sig mera försiktigt, i termer av ”ett varaktigt mönster av upplevelser och beteenden”. (DSM-IV 2000)

kring vilka personer som närmare bestämt är psykopater. Den som är psykopat ena dagen kan mycket väl vara icke-psykopat den andra.

Jag skrev nyligen en artikel om psykopatibegreppet som lästes av intagna inom kriminalvården. Några av dem hörde av sig till mig. De var dömda för grova våldsbrott och hade stämplats som psykopater och personlighetsstörda. De hade också det gemensamt att de hade bedömts flera gånger, av olika psykologer, som kommit fram till olika resultat. I ett fall skilde sig bedömningarna avsevärt.

I riksmottagningens utredning, gjord av psykologen Ulrika Landblom, tecknas bilden av en våldsbenägen psykopat:

Vad gäller NNs bakgrund finns majoriteten av de faktorer som visats vara associerade med en förhöjd risk för återfall i våldsbrott. Han debuterade redan under grundskolan i kriminalitet och drogmissbruk och var aktuell hos barnpsykiatrin på grund av beteendeproblem. Redan då uttryckte han rädsla för att han skulle komma att begå våldshandlingar i samband med sömngång och i RPU:n [den rättspsykiatriska undersökningen] nämns att han haft våldsfantasier sedan barndomen. NNs dokumenterade våldsbeteende innehåller både instrumentellt och affektutlöst våld, som både varit överlagt och impulsivt, och innehållit sadistiska inslag, vilket kan indikera att NN till viss del njuter av att tillfoga andra smärta. Offren har varit både kända och okända, och han har även varit våldsam mot den allra närmaste familjen. NN bedöms uppvisa antisocial/psykopatisk personlighetsstörning, som utmärks av lättkränkhet, känslökyla och bristande empatisk förmåga och som visats vara en av de mest robusta prediktiva faktorerna när det gäller återfall i våldsbrott.

Några år senare gjordes en ny bedömning, denna gång av överläkare Göran Fransson och professor Henrik Belfrage. De ifrågasätter slutsatserna från såväl den rättspsykiatriska undersökningen som riksmottagningens utredning:

Till vår förvåning framstår NN vid vår undersökning som väsentligt annorlunda jämfört med den bild som framkommer om man läser ovanstående bedömningar. Detta gäller särskilt psykopatidiagnostiken. /... / Sammantaget

framstår NN vid våra intervjuer som höggradigt nervös, dämpad, nedtonad, rodnande och i det närmaste lite blyg. Klassiska psykopatiska symptom lyser i det närmaste helt med sin frånvaro. Någon narcissism och lättkränkthet ser vi exempelvis inte alls, vilket stärks av det faktum att han tycks ha klarat av militärtjänsten på ett alldeles utmärkt sett, och alltså inte haft problem med att ta order eller att infinna sig i tid till morgonsamlingar, eller liknande. Ytlig charm och manipulativitet framkommer inte heller. När vi utöver detta kan konstatera att han får flera omdömen om sig innebärande en god förmåga att arbeta koncentrerat, tålmodigt och i samarbete med andra /.../ blir vi förstås ytterligare brydda över hans psykopatidiagnos. Eller med andra ord, den går helt enkelt inte att verifiera. Vad som däremot framträder med all önskvärd tydlighet är en person som är en osedvanligt tung missbrukare.

NN har på fyra år gått från att vara psykopat till att vara icke-psykopat, något som egentligen borde vara omöjligt. Jag har ingen aning om detta fall är ett undantag eller inte. Belfrage och Fransson uppger i samma utlåtande att motstridiga uppfattningar om psykopatidiagnoser i enskilda fall är ovanliga, eftersom ”de flesta experter numera använder i stort sett samma bedömningsinstrument”. Men det finns anledning att ställa sig frågan hur det är interbedömarreliabiliteten. En d-uppsatsstudie av Ricard Nilsson visar att tillvägagångssättet varierar. Han har i enkätform frågat psykologer inom kriminalvården, universitetsprofessorer och föreståndare för rättspsykiatriska kliniker vad som krävs för en psykopatidiagnos. Svaren skiljer sig åt betydligt. Den som ställer högst krav menar att man måste undersöka den bedömde vid minst tre separata tillfällen. De som ställer lägst krav anser att personliga sammanträffanden inte är nödvändiga, och att diagnosen kan fastställas enbart på grundval av skriftligt material (Nilsson 2007).

Frågan om vem som ska psykopatklassas är i slutändan inte en vetenskaplig fråga utan en fråga om vem som har högst befogenhet. Kombinationen av sjukt och friskt tycks vara så specifik att ett demokratiskt forskarsamhälle är en olämplig arena. Vad som krävs är istället att en tydlig rangordning mellan psykologerna. Psykopatibegreppet tycks vara användbart i praktiken bara om befälsordningen är enhetlig. Först då går det att slå fast vem som är psykopat och vem som inte är psykopat.

Tes 5: psykopati är omedelbart förbundet med tvång

Förutom psykopati diagnostiseras tio andra former av personlighetsstörning på riksmottagningen. Kriminalvården har dock inte riktigt kunnat matcha denna vilja att kategorisera. Trots att man på huvudkontoret i Norrköping under det senaste decenniet var i det närmaste besatt av tanken att spalta om fångkollektivet i mindre och mindre grupper, och skraddarsy anstaltsvillkoren för varje liten undergrupp, fanns det inte en chans att inrätta speciella avdelningar för psykopatiska, antisociala, fobiska, paranoida, schizoida, tvångsmässiga, narcissistiska och andra varianter av personlighetsstörning. Administrativt föll uppgiften på sin egen orimlighet.

Men det gick att ordna anstaltsplatser för gruppen i sin helhet. Samma år som riksmottagningen började diagnostisera personlighetsstörningar bland landets fångar inrättades särskilda avdelningar för – just det, personlighetsstörda. Så kallade stöдавdelningarna öppnades på anstalterna Norrtälje och Fosie. De störda fångarna skulle isoleras från de övriga. När kriminalvårdens ordinarie personal konfronterades med målgruppen framstod den som svårhanterlig. Den saknade visserligen psykologernas avancerade begreppsapparatur, och deras lyhördhet för detaljer, och refererade i mer allmänna ordalag till gruppen som de “psykiskt störda”. På huvudkontoret beskrevs de intagna som “expansiva, lättkränkta och exploaterande” samt ”har svårt att inordna sig i ordnade aktiviteter och förstör gång på gång möjligheterna till organiserad verksamhet” (Kriminalvårdsstyrelsen 2004: 13),

Kriminalvårdens svar på personlighetsstörning var avskiljning. De personlighetsstörda skulle isoleras från andra intagna. I och med inrättande av de så kallade SKI-avdelningarna i början av 2000 talet fullbordades denna utveckling. Avdelningarna föregicks av en utredning av de runt 200 fångar som vid den tidpunkten ansågs besvärligast i kriminalvården (Kriminalvårdsstyrelsen 2002). Slutsatsen blev att dessa, som kallades särskilt krävande intagna (SKI), inte skulle ha kontakt med andra fångar, och inte heller med varandra. SKI-avdelningarna var så nära isoleringsavdelningar man kunde komma. Avdelningarna omfattade bara några få intagna, och rutinererna var utformade så att den mänskliga interaktionen låg på en miniminivå.

Fast allt blev inte som man tänkt sig. Avdelningarna visade sig svåra att fylla. Kriminalvårdens placeringsenhet var inte lika flyhänt som riksmottagningens diagnosmakare. Byråkratin lade hinder i vägen. Från början krävdes en remiss från en psykiatriker för att kunna placera en intagen på en stöдав-

delning, och det var alldeles för komplicerat. Så medan övriga avdelningar varit överfyllda har stöдавdelningarna nästan gapat halvtomma.

Avdelningarna som sådana fungerade inte heller speciellt bra. Kritiken utifrån kunde man bortse från, men inte kritiken inifrån. I en utvärdering av stöдавdelningarna uttrycks en försiktig kritik av verksamheten baserat på personalens upplevelser. Redan ett par år efter starten förmedlades ”en bild av en personalgrupp som inledningsvis varit entusiastisk och ambitiös, nyfiken och engagerad men som luttrats av ekonomiska och andra realiteter” (Kriminalvårdsstyrelsen 2000: 37). Personalomsättningen var hög. Inte heller SKI-avdelningarna fungerade som planerat, och redan efter några få år drog man ner på verksamheten. År 2005 fanns endast 18 SKI-platser i hela landet. Viljan att kategorisera och isolera tycks falla på eget grepp.

Psykopatforskarna kan naturligtvis skylla på kriminalvårdens oförmåga. Men de kommer aldrig att kunna två sina händer rena. Forskningen är omedelbart förbunden med tvång. Bedömningen sker oavsett om de bedömda är villiga att delta eller inte, och resultatet av bedömningen har direkt påverkan på anstaltsvillkoren. Det som sker på riksmottagningen bildar underlaget för alla former av beslut om restriktioner som är aktuella under strafftiden. Det kan gälla när man tidigast kan få permission eller flytta till öppen anstalt, när frigång och utslussningsåtgärder kan påbörjas, vilken nivå av säkerhet som krävs av anstalten, huruvida handfängsel ska användas vid transporter, och så vidare. Psykopatstämpeln kan få omedelbara konsekvenser för den enskilde intagne, vid sidan om den kränkning som stämplingen i sig innebär. Jag har tagit del av ett ärende där en person vägrats förflyttning till en anstalt med lägre säkerhetsgrad, just med hänvisning till att vederbörande skulle vara psykopat. I sitt beslut skriver placeringsenheten:

Vid en sammantagen bedömning av ovanstående [lagrum och persondata] finner placeringsenheten att NN förvisso uppvisat god skötsamhet och ej längre bedöms vara i behov av den säkerhet som anstalten X erbjuder samt bedöms vara i behov av miljöombyte. Dock finner placeringsenheten att med hänvisning till att NN uppfyller kriterierna för psykopati och då ej ska ingå i något av de behandlingsprogram som anstalten Y bedriver att ansökan ska avslås.

Psykopatforskarna sitter på två stolar samtidigt: ena stunden deltar de i myndighetsutövningen, medan de i den andra stunden skriver vetenskapliga artiklar. Peter Johansson är ett exempel. Han har under flera år innehaft en

chefsbefattning på riksmottagningen samtidigt som han varit doktorand på Örebro universitet. Han har tillverkat psykopatidiagnoser som både legat till grund för den bedömdes anstaltsvillkor och ingått i statistiken för dennes egen forskning. Samtidigt förnekas denna koppling. I avhandlingens metodavsnitt skriver han att ”deltagandet i undersökningen var frivilligt” (Johansson 2006: 30). Som om det stod de intagna fritt att välja! En annan psykolog hade nog betraktat detta som förträngning.

Peter Johansson är ingalunda ensam, utan i gott sällskap. Flera av de mest kända psykopatbedömarna genomför uppdrag för kriminalvårdens räkning, medan de sedan omsätter resultaten i akademiskt kapital.

Den nära kopplingen till tvång påverkar själva bedömningen. Bedömningen kan inte frigöras från de tvångsåtgärder som övervägs. De två radikalt olika beskrivningarna av NN ovan är ett talande exempel. Beskrivningen av NN som våldsbenägen psykopat är kopplad till ett beslut om restriktiva anstaltsvillkor, medan beskrivningen av NN som deprimerad missbrukare är kopplad till ett beslut om mindre restriktiva villkor, eventuellt i kombination med behandling. Det förklarar kanske inte de skilda bedömningarna som sådana, men nog varför bilderna skiljer sig åt så kraftigt. Kelly Hannah-Moffat (2004) har studerat hur beslut om frigivning fattas i den kanadensiska kriminalvården. Hon pekar på att riskbedömningar används för att sätta samman en berättelse om förändring – eller brist på förändring – som sedan motiverar ett positivt eller negativt beslut. Jag har också i min egen forskning om riskbedömningar i den svenska kriminalvården lagt märke till att närvaron av en beslutssituation strukturerar berättelsen. Är beslutet negativt lyfter man särskilt fram händelser och omständigheter runt personen som är ofördelaktiga, medan ett beslut om lättare restriktioner åtföljs av en berättelse om att den intagne har förändrats till det bättre. Betoningen av ofördelaktiga, alternativt gynnsamma faktorer innebär också att den beslutsfattande tjänstemannen kan se till att hålla ryggen fri oavsett vad som händer. En berättelse om oförändrad farlighet kan för lång tid motivera anstaltsplaceringar som framstår som överdrivet hårda, medan permissionsbeslut, som leder till att den intagne begår nya brott, legitimeras av en berättelse om positiv förändring (Hörnqvist 2007).

Tes 6: psykopater behövs

Kanske behöver kriminalvården psykopatforskarna lika mycket som psykopatforskarna behöver kriminalvården. När kriminalvården skulle undersöka

ordningsproblemen valde man att titta närmare på drygt 200 fångar som uppfattades som besvärligast. Alla hade inte hunnit passera riksmottagningen och blivit undersökta av psykologer. Men av dem som blivit undersökta klassades majoriteten som personlighetsstörda (Kriminalvårdsstyrelsen 2002: 17). Psykopater figurerade även i debatten kring superfängelset efter de uppmärksammade rymningarna från Norrtälje, Hall och Kumla år 2004. Den nyttillträdde generaldirektören, Lars Nylén, nämnde psykopater som exempel på målgruppen för den nya Saltviksanstalten (Svenska Dagbladet, 2004-12-07). Rymningarna och psykopatutredningarna har tagits som ett bevis för att det så kallade klientelet – alltså fångarna – hade förändrats, till skillnad från kriminalvården som var oförändrat human och korrekt i sitt uppträdande. Psykologerna tillhandahöll en diagnos som förklarade, om inte alla, så åtminstone många av kriminalvårdens problem. Berättelsen om ”det förändrade klientelet” (Justitiedepartementet 2002) fungerade som det perfekta alibit. Dels förstod man varför kriminalvårdens misslyckats tidigare; dels bekräftades den inslagna vägen.

Men psykopater behövs även utanför fängelset. ”Enligt experter”, säger Expressens reporter, finns det 300 000 psykopater i landet. Tidningen publicerar ett gör-det-själv test – tjugo enkla frågor som baseras på psykopatchecklistan – och uppmanar läsarna att avgöra om deras arbetskamrater är psykopater. Det antas ge värdefull kunskap. Får man kännedom om att arbetskompisen är en psykopat vet man också varför han eller hon betar sig konstigt. Han eller hon *är* konstig. Under den normala ytan – charmerande och intelligent – döljer sig ett slumrande monster, kapabelt till vad som helst. Det förklarar varför samhället ser ut som det gör. Ondskan får ett namn, och man får en bra anledning att hålla sig borta från en del av sina kollegor. Expressen illustrerar följdriktigt med bilden av ”en blodtörstig psykopat” hämtad från filmen *American Psycho* (Expressen 2006-02-13).

Viljan att tro på psykopater säger något om hur det är ställt med psykologin som vetenskap, men också om tidsandan. Psykopatins renässans säger mer om oss än om dem som får diagnosen.

Psykopater är den perfekta fienden i en tid som är besatt av tanken på det radikalt onda. Psykopatjakten är en småskalig variant av kriget mot terrorismen. Psykopater liknar på många sätt terrorister. De är på ytan som vem som helst – och kan liksom terroristen gömma sig i samhället, men egentligen är de väldigt annorlunda jämfört med andra människor. Fast de anstränger sig för att framstå som välfungerande medborgare. Ytlig charm, manipulativa drag och avsaknad av skuldkänslor är en naturlig del av psyko-

paten. Denna närmast medfödda förmåga att manipulera och att gömma sig i den anonyma mängden av normala människor gör psykopaten extra farlig. Under den civiliserade ytan är de raka motsatsen. Bakom fasaden döljer sig en vilja att begå fruktansvärda brott. Detta förhållande – blandningen av sjukt och friskt – ställer vetenskapen inför stora utmaningar. Psykopaterna ”finns mitt ibland oss” och ”är svåra att upptäcka” (Universitetsläraren nr 8/2003). Det gäller att hitta dem innan de ställer till med mer skada. Därför krävs, som David McCallum konstaterar, ”mer precisa och mer avancerade instrument samt mer specialistkunskap för att tolka symtomen” (McCallum 2001: 98). Psykopatforskningen har således en viktig uppgift.

Psykopater är också den perfekta förklaringen. I en artikel med den passande rubriken ”Psychopathy: A Clinical Construct Whose Time Has Come”, skriver Robert Hare att psykopaterna ”utgör mellan 15 och 25 procent av fängelsepopulationen men är ansvariga för en disproportionerlig andel av alla grövre brott, våld och social misär i samhället, trots sitt ringa antal – kanske utgör de en procent av befolkningen” (Hare 1996: 26). De är en förklaring som är lätt att förstå. En liten minoritet är ansvarig för mängder av ondska.

Dessutom är psykopaternas störning bestående. Störningen är en del av deras personlighet, något som förklarar varför tidsbestämda fängelsestraff och annan behandling inte biter på psykopater. Vi måste vänta oss ständiga återfall. ”Psykopati”, skriver Andershed et al, ”har i flertalet vetenskapliga studier påvisats vara den enskilt starkaste prediktorn för återfall i brott (speciellt våldsbrott)” (Andershed et al 2004: 5). Även om det pågår en debatt huruvida psykopater går att behandla (Andershed & Skeem 2004: 488), handlar det i grund och botten om ”den obotliges återkomst” (Andersson 2005). Tanken att det skulle gå att återanpassa psykopater till ett normalt liv i samhället är främmande för denna forskningstradition.

Vad ska man då göra med dem? Det är svårt att se något alternativ till inlåsning – på obegränsad tid. Därför var det knappast förvånande att Psykansvarskommittén i sitt betänkande från 2002 föreslog ett återinförande av en modifierad variant av det gamla interneringsstraffet, och uttryckligen nämnde ”personer med personlighetsstörningar” som en del av målgruppen (SOU 2002:3: 22). Den forskning som kan redovisa statistiska korrelationer mellan personlighetsstörningar och våldshandlingar, och ägnar ett speciellt intresse åt bestialiska våldsbrott, har uppenbarligen gjort psykopaterna till ett så stort hot att tidsbestämda straff framstår som motiverade.

Tes 7: psykopatidiagnosen överlever genom att parasitera på andra problemställningar

Psykopatiteorierna har visat sig seglivade. En av anledningarna tycks vara att de kan koppla ihop sig med dagsaktuella frågor, juridiska debatter och moraliska dilemman. På 1940-talet var psykopatstämpeln knuten till frågan om tillräknelighet (Qvarsell 1993: 225ff; Nycander 1970: 14ff; Börjesson 1994: 53ff; Gerle 1955: 108ff). I 1864 års strafflag ingick bestämmelser om otillräknelighet (5 kap. 5 § SL) och förminskad tillräknelighet (5 kap. 6 § SL). Lagöverträdare som ansågs otillräkneliga kunde inte straffas, det vill sägas dömas till fängelsestraff. Istället skickades de till mentalsjukhusen, för slutenvård på obestämd tid. Under 1930- och 1940-talen ökade antalet straffri-förklaringar. Svante Nycander har skildrat den debatt som följde när detta uppmärksammades. Han uppskattar att de psykopatstämplade var den största undergruppen i den ”ström av homosexuella, alkoholisterna och ’psykopater’” som skickades till mentalsjukhusen efter att ha sjukförklarats av psykiatriker (Nycander 1970: 66; 18). Straffriförklaringarna ifrågasattes av många jurister, men även av läkare:

Samtidigt som rättspsykiatrerna verkade för straffriförklaring av psykopater ville sjukhusläkarna ofta två sina händer inför detta klientel, som de ansåg inte passa för den vård sinnesjukhusen kunde ge. Den teoretiska uppfattningen att det var fråga om sjukdom motsvarades inte av någon behandlingsform. (Ibid: 67)

Frågan om var de egentligen hörde hemma – i fängelset, på de vanliga mentalsjukhusen, eller på särskilda kriminalhospital – kom att sysselsätta flera statliga utredningar. Det centrala begreppet var tillräknelighet.

Idag har psykopatstämpeln frigjorts från frågan om tillräknelighet. Striden mellan jurister och rättspsykiatriker om hur psykiskt störda lagöverträdare ska behandlas fortsätter visserligen (SOU 2002:3). Men när det gäller just psykopater är striden avgjord: de hör hemma i fängelserna. Syftet med den nya lagen om rättspsykiatrisk vård, som trädde i kraft 1992, var att skicka de personlighetsstörda till fängelset snarare än till psykiatrin (Kullgren et al 1996: 191). Fängelseförbudet hade dessförinnan inte bara omfattat sinnessjukdom utan även ”annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom” (33 kap 2 § BrB). Men nu avskaffades det så kallade jämställdhetskriteriet. Därmed var den gamla

striden tillfälligt avgjord; personlighetsstörda lagöverträdare var inte sjukare än att de skulle avtjäna sina straff inom kriminalvården.

Medan psykopatforskningen lämnat frågan om tillräknelighet bakom sig, har den kopplat ihop sig med ett nytt begrepp: risk. Frågan om gärningsmannens beskaffenhet vid brottsögonblicket har fått ge vika för frågan om dennes potential att begå framtida brott. Diskussionens vågor har svallat höga om riskbedömningars lämplighet och tillförlitlighet under det senaste decenniet, främst inom rättspsykiatri, som anförtrotts uppgiften att tillstyrka eller avstyra utskrivning av psykiskt sjuka lagöverträdare, av vilka en del har begått grova våldsbrott. Inom kriminalvården har användningen av riskbedömningsinstrument varit mindre omdiskuterad, men myndigheten har satsat stort på att utveckla rutinerna för att mäta den risk som de intagna utgör. Att öppna riksmottagningen var ett led i denna utveckling. Psykopatforskningen smög sig in i kriminalvården via riksmottagningen och det politiskt betingade kravet på förbättrad riskhantering. Fast diagnosens uppsving är egentligen oberoende av uppvärderingen av risk. I strikt mening, det vill säga, så som reglerna för riskbedömning utformats inom kriminalvården, *ska* verksamheten bara marginellt beröras av psykopatteorierna.

Risken för ordningsstörningar och fortsatt brottslighet bygger istället på att man anser sig ha isolerat ett antal specifika riskfaktorer. De administrativa föreskrifterna pekar ut ett antal omständigheter som ska ges extra vikt vid riskbedömningen, däribland förekomsten av drogmissbruk, typ av brottslighet, ålder vid första dom, kriminella kontakter, kriminella värderingar och personlighetsstörning (KVFS 2006:13; KVFS 2006:16). En psykopatidiagnos räknas som en i mängden av andra riskfaktorer. Det görs inga som helst antaganden om en underliggande personlighet. I själva verket rimmar den faktorbaserade inställningen till riskbedömningar illa med psykologiska paketlösningar av den typ som psykopatidiagnosen representerar. Att riskbedöma och psykopatklassa är två olika saker. Men psykopatforskningen har kopplat ihop sig med den nuvarande diskussionen om riskbedömningar, på samma sätt som den tidigare kopplade ihop sig med diskussionen om tillräknelighet.

Lägg ner riksmottagningen!

Under 2006 och 2007 byggs riksmottagningen ut till att omfatta sammanlagt 120 platser. Kriminalvården har med regeringens och justitiedepartementets goda minne fortsatt att investera i psykopatklassningar. Det motiveras av

vikten att göra exakta riskbedömningar. Men riskbedömningar har inget med psykopatidiagnoser att göra. Inte ens psykopatforskarna kan visa några samband mellan våld inom institutionen och psykopatidiagnos. Enligt det uppdrag som kriminalvården har att följa är psykopatklassningarna fullständigt överflödiga.

I vårt land liksom i andra länder finns en lång tradition av meningslösa övergrepp mot enskilda i vetenskapens namn. Jag menar att psykopatforskningens olyckliga äktenskap med kriminalvården genererar meningslösa övergrepp. Psykopatklassningen är en kränkning i sig. Själva undersökningen är förödmjukande och diagnosen ett stigma. Dessutom är argumenten för psykopaternas existens av samma vetenskapliga kaliber som de medeltida gudsbevisen. Vad finns det för anledning att låta tvivelaktiga teoribildningar styra vilka avdelningar som ska finnas och var intagna ska placeras? Mitt förslag är att riksmottagningen bör läggas ner omedelbart och att en haverikommission tillsätts. Jag skulle med glädje ingå.

Litteratur

- Andershed, H, Forsman, M, Johansson P & Johansson, B-M (2004), *Riksmottagningen 1997-2003: En beskrivning av långtidsdömda män i Sverige*, Kumla: Kriminalvården.
- Andershed, H & Skeem, J (2004), "Psykopati: Aktuell teori och forskning?", in Lidberg, L & Wiklund, N (red), *Svensk rättspsykiatri. Psykisk störning, brott och påföljd*, Lund: Studentlitteratur.
- Börjesson, M (1994), *Sanningen om brottslingen: rättspsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet*, Stockholm: Carlssons.
- DSM-IV (2000), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, American Psychiatric Association. Task Force on DSM-IV.
- Edens, J (2006), "Unresolved Controversies Concerning Psychopathy: Implications for Clinical and Forensic Decision Making", *Professional Psychology: Research and Practice*, Vol 37(1).
- Gerle, B (1947), *Psykopatibegreppets bankrutt*, Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Gerle, B (1955), *Personlighetsanalys och psykopatikliché*, Stockholm: Svenska Bokförlaget Bonniers.

- Hannah-Moffat, K (2004), "Losing Ground: Gendered Knowledges, Parole Risk, and Responsibility", *Social Politics*, Vol 11(3).
- Hare, R (1991), *The Hare Psychopathy Checklist – Revised*, Toronto: Multi-Health Systems.
- Hare, R (1996), "Psychopathy: A Clinical Construct Whose Time Has Come", *Criminal Justice and Behaviour*, Vol 23(1).
- Hörnqvist, M (2007), *The Organised Nature of Power. On Productive and Repressive Interventions Based on Considerations of Risk*, Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen.
- Johansson, P (2006), *Understanding psychopathy through the study of long-term violent offenders*, Örebro universitet: Institutionen för beteende-, social- och rättsvetenskap.
- Justitiedepartementet (2002), *En ny kriminalvårdslag*, Dir. 2002:90, Stockholm: Justitiedepartementet.
- Kriminalvårdsstyrelsen (2000), *Kriminalvårdens stödavdelningsverksamhet*, Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Kriminalvårdsstyrelsen (2002), *Intagna som kräver extra resurser avseende säkerhet och ombändertagande*, Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Kriminalvårdsstyrelsen (2004), *"De psykiatriska modulerna" – handlingsplan för ett förbättrat ombändertagande av psykiskt störda intagna*, Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Kullgren, G, Grann, M & Holmberg, G (1996), "The Swedish Forensic Concept of Severe Mental Disorder as Related to Personality Disorders", *International Journal of Law and Psychiatry*, Vol. 19(2).
- KVFS 2006:13, *Kriminalvårdsstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om placering av dömda i kriminalvårdsanstalt.*
- KVFS 2006:16, *Kriminalvårdsstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om planering av kriminalvårdspåföljd m.m..*
- Levander, S, Svalenius, H & Jensen, J (1997), "Alarmerande siffror om intagna på svenska fängelser – Psykiska skador vanliga bland interner", *Läkartidningen*, Vol 94(1-2).
- McCallum, D (2001), *Personality and dangerousness: genealogies of antisocial personality disorder*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nilsson, R (2007), "Diagnosing Psychopathy: The Role of Psychopathy in the Swedish Correctional System", D-uppsats, Sundsvall: Mittuniversitetet.
- Nycander, S (1970), *Anskaffa rättspsykiatrin!*, Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Näslund, G K (2004), *Lär känna psykopaten*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Prop. 1997/98:95, *Ändringar i kriminalvårdslagstiftningen, m.m.*

MAGNUS HÖRNQVIST

- Qvarsell, R (1993), *Utan vett och vilja: Om synen på brott och sinnesjukdom*, Stockholm: Carlssons.
- Rylander, G & Bendz, E (1947), *Rättspsykiatri*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Sahlin, I (2002), "Psykopatibegreppets renässans", *Ord & Bild*, nr 4-5..
- Somander, L (1991), *Psyiskt störda fångar i lokalanstalt*. Forskningsgruppen, Rapport 1991:2, Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- SOU 2002:3, *Psyiskt störning, brott och ansvar*, Betänkande från Psykansvarskommittén.
- Tunbrå, L-O (2003), *Psykopatiska chefer: lika farliga som charmiga*, Malmö: Liber ekonomi.

MAGNUS HÖRNQVIST

KAPITTEL 8.

Fortrengning av et nasjonalt traume

Per Ole Johansen

”In the immediate postwar period a profound silence about the horrors of the Holocaust prevailed not only in German but also among a stunned global population. Neither the Jews nor the Germans, whether for reasons of guilt, horror, or confusion, made any official statements about the events that had just transpired.” (Markovits and Noveck 1996, side 406)

De ”polititekniske” og ”helsefaglige” hovedansvarlige for de norske jødeforfølgelsene under den andre verdenskrig, representert ved politiinspektør Knut Rød og dr med Hans Eng, gikk klar av landssvikoppjøret etter krigen. Omstendighetene rundt disse sakene, og hvorfor de ansvarlige ikke ble stilt til ansvar er tema for denne artikkelen.¹

Jødeforfølgelsene i det europeiske rettsoppgjøret

Krigsforbryterprosessen i Nürnberg i 1946 er uriktig blitt husket som en Holocaustprosess. Folkemordet på jødene var ikke av de prioriterte tiltalepunktene i rettsoppgjørene i Europa etter den andre verdenskrig, ei heller folkemordet på sigøynerne og forfølgelsen av de homofile. Tysk antisemitisme forsvant ikke med ”Stunde Null”. Forståelsen blant tyskere flest for det alliertes forsøk på å av-nazifisere rettsvesenet og andre offentlige etater sank faktisk fra 50 % positivt innstilte i 1945 til bare 14 % i 1949. Tyske

---

¹ Denne artikkelen er en videreføring av tidligere arbeider om det norske rettsoppgjøret (Johansen 2000, Johansen 2006b), basert på nye arkivstudier i Riksarkivet i Oslo.

nazi-jurister, som det var mange av, ble behandlet meget mildt etter krigen, både av sine egne og de allierte. De fleste gjorde ny karriere. Folkemordet på jøder og sigøynere var det ingen som ”visste” noe om da det pågikk, og ikke ville de høre om det etter krigen heller. Først etter 15 år begynte vesttyskerne å ta Hitler-Tysklands folkemord innover seg, og da til de grader. (Brochhagen 1999) I årene som fulgte inntok erkjennelsen av Holocaust en økende plass i det vesttyske selvilde, med den følge at dagens Tyskland er ledende når det gjelder Holocaustforskning og historiske markeringer. Det har Østerrike til gode, selv om – eller kanskje snarere på grunn av at – landets egne nazister var overrepresentert i SS og i ”administrasjonen” av utryddelsesleirene. (Pauley 1992) Den tyske innmarsjen i Østerrike sommeren 1938 ble hilst av et jublende menneskehav. Jødehatet i Østerrike var tuftet på egen nasjonal grunn, og utspilt seg på en så voldelig og ondskapsfull måte da landets egne nazister kom til makten ved hjelp av tyske bajonetter at mange jøder flyktet til *Berlin* i 1938. Likevel lyktes det for østerrikerne å skape en myte om seg selv som ”det okkuperte landet”, uten ansvar for folkemordet på jødene og andre forfulgte grupper. De østeuropeiske holdningene til, og oppgjøret med Holocaust var mer variert enn tidligere forskning kan ha gitt inntrykk av. Bulgaria, som var et relativt tolerant land for jøder før krigen, stilte en rekke av sine egne antisemitter til ansvar, selv om andre overløpere ble tatt hardere som gruppe. Det offisielle Bulgaria var stolt over å ha skjermet de bulgarske jødene, om enn ikke jøder med gresk og jugoslavisk statsborgerskap. (Chary 1996) Flere ansvarlige for jødeforfølgelsene i Romania ble tiltalt og straffet. Bøker om Holocaust ble publisert straks etter krigen, for senere å bli inndratt av det kommunistiske regimet. (Loanid 1996) I Tsjekkoslovakia kom det til oppgjør i den tsjekkiske delen, ikke minst med sudet-tyske antisemitter, i motsetning til uviljen fra antisemitisk, slovensk side mot å sette søkelyset på folkemordet på jødene. (Rothkirchen 1996) Polakkene var ambivalente, med en sterk antisemittisme på den ene side og en viss fokusering på Holocaust i litteratur og i minnemarkeringer på den annen side. (Steinlauf 1996) Litauere som kom tyskerne i forkjøpet med å drepe sine jødiske naboer i 1941 var særdeles lite innstilt på et slikt fokus ” ... in Lithuania, especially in the smaller towns, Jews were actually murdered by former neighbours, classmates, and customers.” (Levin 1996, side 333) Sovjetregimet benektet ikke folkemordet på 1.5 millioner russiske jøder. Enkelte tidlige historiske arbeider fokuserte spesielt på forfølgelsen av de russiske jødene, men hovedtrenden blant partiløjele historikere var at de enten fortiet eller regnet inn jødene i kategorien sovjetofre for fascistiske overgrep. (Gitelman 1996) En lignende ”omregning” fant sted i en rekke andre øst-europeiske land også, ikke minst i DDR (Grabitz 1998), som ellers varierte fra massiv fortielse i Ukraina til en

viss fokusering i Estland, Ungarn og Jugoslavia. Vest europeiske land var ikke *så* forskjellige fra de øst-europeiske i holdningene til de respektive folkemord, men av (til dels) andre grunner enn de som var utslagsgivende for fortienelsen og relativiseringen i de kommunistiske regimene. Byråkrati og politi i (blant annet) Frankrike og Nederland var tyskernes villige medhjelpere. Enkelte nederlandske byråkrater ble straffeforfulgt. (Bank 1998) Men det er først i nyere tid at den franske og nederlandske medvirkningen til jødeforfølgelsene er blitt erkjent som et egentlig fransk og nederlandsk anliggende. Jødene ble bortdefinert som ”de andre” i etterkrigsårene. Det norske eksemplet har mye til felles med hovedtrenden i Europa. Men det er i alle fall minst en interessant forskjell: Den mest sentrale politiembetsmannen (av de overlevende) som organiserte arrestasjonene og deportasjonene av jødene ble faktisk varetektsfengslet og tiltalt, om enn frikjent av domstoler som skjønte lite av folkemordets organisasjon og logikk. Deretter fulgte mange års norsk fortregning av dette nasjonale traumet. Sigøynernes, taternes og de homofiles krigshistorie ble også fortiet, i likhet med ca 10 000 sovjetiske krigsfanger som endte sine liv som slavearbeidere i Norge. (Johansen 1989a. Johansen 2006a. Haave 2006. Hobson 2006. Soleim 2004.)

Innledning

Hvorfor gikk de norske klar?

I det norske rettsoppgjøret var det mange som måtte stå til rette for mye, men langt fra alle som hadde yttet okkupasjonsmakten verdifulle tjenester. Sannsynligheten for at norske domstoler ville dømme en byråkrat eller politimann for *passivt* medlemskap i det nazistiske partiet Nasjonal Samling (NS) var for eksempel mye større enn at vedkommende ville bli dømt for aktiv deltagelse i jødeforfølgelsene. Nordmenn som ikke var NS-medlemmer, men aktive i jødeforfølgelsene, hadde mye lettere for å gå klar av straffeforfølgning og dom.

Medlemskap i NS var forholdsvis enkelt å bevise, og en ukomplisert åpning av en landssvikssak. Med et slikt bevis lagt til grunn var det nærliggende å anta at mistenkte som både hadde vært NS-medlemmer og aktive i jødeforfølgelsene, for eksempel i egenskap av statspoliti, ville bli straffeforfulgt for *begge* forhold, dersom de ble tiltalt for medlemskap i NS. Heller ikke det viste seg å være tilfelle. (Johansen 2006b)² Det var ingen vesentlig forskjell

---

² 11 av de 150 statspolititiltalte som lå til grunn for mitt forrige arbeid (Johansen

på rettssakene mot statspolitiet og det ordinære politiet i så henseende. (Pryser 2006) Deltagelse i jødeforfølgelsene var med noen få unntak en meget nedprioritert problemstilling i det norske rettsoppgjøret; partimedlemskap eller ikke, jødeforfølgelser hjemme eller ute.

Hvilke forhold bidro så til at noen typer overgripere og ofre ble vist mye mindre oppmerksomhet enn andre?

Mulige forklaringer kan både søkes i de enkelte saker og i rettsoppgjørets organisasjon og prioriteringer. Etter en gjennomgang av sakene mot de av de mest sentrale medløperne vil ovennevnte spørsmål bli drøftet i forhold til følgende momenter:

1. *Rettens tradisjonelle forestilling om vold.*
2. *Rettens vurdering av de tiltaltes motiver og personlighet.*
3. *Skjermende mellomledd i jødeforfølgelsenes organisasjon.*
4. *Rettens nedprioritering av folkemord.*
5. *Overtreder og offer som "de andre."*
6. *Kollektive myter og erindring.*
7. *Fokus i etterkrigstiden.*

Eksemplene

Utgangspunktet for dette tilbakeblikket på det norske rettsoppgjøret er statspolitiets arkiver, sakene mot politiinspektør Knut Rød og dr Hans Eng i statspolitiet, og ca 200 andre rettssaker og dommer som gjør det mulig å se Rød-saken og Eng-saken i perspektiv.

Statspolitiet var et norsk Gestapo som assisterte tyskernes i kampen mot norsk motstandsbevegelse og frontet i jødeforfølgelsene. De ansatte var norske, stort sett menn og en håndfull kvinner som arbeidet i kontoradministrasjonen. Som *organisasjonstype* var krigstidens statspoliti en nyskaping, men en videreføring av en særegen politikultur også, tilbake til 1930-tallets statspoliti som hadde ulovlige streiker, demonstrasjoner og sosiale uroligheter som spesialitet. (Johansen 1989b) Kjernen i det gamle korpset gikk over i det nye statspolitiet, og meldte seg inn i Nasjonal Samling (NS). Bernard Askvig og Jonas Lie, som var ledere for statspolitiet på 1930-tallet

---

2006) ble dømt for medvirkning til jødeforfølgelsene i Norge, hvorav en statspolitiinspektør som hadde lederansvaret for jødeforfølgelsene utenfor Oslo, før Rød overtok. Røds forgjenger ble dømt til 6 års fengsel. Samtlige ble dømt for en rekke andre forhold også. Ingen flere dømte for samme forhold er blitt funnet i de 48 sakene som dette arbeidet er blitt utvidet med.

PER OLE JOHANSEN

førte an, og presset andre politifolk til å melde seg inn. Askvig, en noe ”fuktig” opportunist som begrunnet sin innmeldelse i NS med sitt behov for ”whisky og sigarer”, overtok som politimester i Oslo og Aker etter at Kristian Welhaven ble internert av politiske grunner. Jonas Lie, som var en høyreekstrem beundrer av Tyskland fra ungdommen av og en respektert politimann på 1930-tallet, gjorde karriere i tysk tjeneste som minister i det nyopprettede Politidepartementet. Krigens statspoliti arbeidet politisk, i intimt samarbeid med tyskerne og norske nazister. Statspolitiets leder Karl A. Marthinsen var offiser og NS-medlem fra 1930-tallet, og kollega av Jonas Lie i forbindelse med overvåkingen av kommunistene før krigen. Marthinsen var meget klar i sin instruks til statspolitiets jurister og avdelingsledere: Det var bedre å ta en uskyldig enn å la en skyldig gå fri. ”Straffeprosessloven, påtaleinstruksen og politiinstruksens bestemmelser skal ikke følges slavisk, de skal tillempes og disse må aldri bli en hindring for en effektiv tjeneste.”³ Nye tider, nye metoder:

”Under en revolusjonstid som den vi nu gjennomlever i vårt land vil det ofte inntreffe at en ikke har høvelige lovbestemmelser som rammer enkelte forbrytelser eller forseelser. I andre tilfeller har vi foreldede og umoderne lovbestemmelser som hindrer en tidsmessig reaksjon. Her må statspolitiets embedsmenn ikke la seg forvirre eller hemme. Vi trenger ingen lovbestemmelser for å ramme samfundets fiender. Vår oppgave – alltid å overvåke statens sikkerhet – gir oss ikke bare rett men også plikt til å gripe inn når vi anser det nødvendig uansett om de enkelte lovparagrafer passer eller ikke.”⁴

Politinspektør Knut Rød og sjefslege Hans Eng var to forskjellige typer, og representative for aktørene i folkemordets organisasjon under den andre verdenskrig, på hver sin måte. Rød var opprinnelig polititjenestemann og nyutdannet jurist da krigen begynte, og forståelig nok interessert i en bedre stilling etter et krevende studium. Politisk sett var han indifferent og passiv. Det var ikke noe i hans personlige historie som tydet på at han var nazist og jødehater, ei heller noen beundrer av Hitler-Tyskland. Sjefslege Hans Eng var en aktiv og fanatisk nazist som ikke trengte å søke seg til statspolitiet av økonomiske grunner eller av karrierehensyn. Med sin medisinske doktorgrad og privatpraksis i et bedre strøk i Oslo satt han godt i det allerede. Engs foraktfulle holdning overfor jøder var hevet over tvil. Rød hadde 13

---

³ Oslo Politikammer D 4149. [Henvist arkivmateriale beror i Riksarkivet i Oslo.]

⁴ Ibid.

års fartstid som politimann da krigen begynte, og fortsatte i politiet etter juridikum. Politiet var hans liv. Eng hadde intet med politiet å gjøre før han søkte stillingen som lege i statspolitiet i 1941. Rød sluttet i statspolitiet sensommeren 1943 etter at de allierte hadde tatt initiativet i krigføringen, i likhet med en rekke andre jurister som hadde søkt seg til statspolitiet av karrierehensyn. Eng fortsatte i statspolitiet og NS til krigens bitre slutt, frynsete i nervene, men like innbitt i sin nazistiske overbevisning. Rød ble tiltalt for sitt NS-medlemskap og for å ha utkommandert statspolitiet mot jødene, men ble frikjent i lagmannsretten i 1946 og 1948. Rettsoppgjørets ”merkeligste rettssak” er Knut Sveris karakteristikk i sitt pionerarbeid om Rødsaken. (Sveri 1982) Røds forsvarer prosederte på Røds samarbeid med motstandsbevegelsen, med en gruppe eks-kolleger som vitner, som det også ble åpnet landssviksaker mot etter krigen. De bedyret at Rød hadde motarbeidet tyskerne, samtidig som Rød gikk god for dem. Dr Eng ble først tiltalt for aktivt medlemskap i NS, sjefslegejobben i statspolitiet og sitt ”medisinske” hovedansvar for arrestasjonene og deportasjonene av jødene. Det så ikke bra ut for Eng, men før hovedforhandlingen ble omtalen av jødeforfølgelsene og hans nazistiske aktivisme fjernet fra tiltalen, muligens av prosessøkonomiske grunner. En vennetjeneste fra andre leger, slik Rød ble hjulpet av tidligere kolleger, var det i alle fall ikke.

Norsk politifolk i tysk tjeneste

Det tyske sikkerhetspolitiet var for fåtallig til å kunne arrestere jødene uten norske medhjelpere. Gestapistene var avhengig av lokal bistand, i Norge som i andre okkuperte land, og i Tyskland selv. Norske nazister lot seg villig mobilisere, men Gestapo foretrakk at norsk politi frontet det meste. Politiet hadde personell og lokalkunnskap, og en tillit som gjorde at de ikke skremte jødene. (Johansen 1984) En lignende strategi er kjent fra tyske byer hvor Gestapo hadde avdelinger som arbeidet spesielt mot jødene, med profesjonelle, men joviale politifolk som var kjent i lokalmiljøet og innga en illusjon av trygghet. ”Man konnte ihn sich leicht am Stammtisch vorstellen,” fortalte en tysk jødinne om en av dem. Gestapo kom ”auf leisen Sohlen,” mintes en jøde som overlevde Auschwitz. (Johnson 2001, side 85) Norske politifolk som fortsatte som politi etter den tyske invasjonen hadde interesse av å komme til en ordning med okkupanten av hensyn til publikum og for å sikre egne yrkesinteresser, men da måtte de yte tyskerne visse tjenester til gjengjeld. (Johansen 1984) Tyskerne ga ordrene, samtidig som de forlangte at det skulle se ut om det var norsk politi som hadde tatt initiativet, som for eksempel i de ulike fasene i jødeforfølgelsene. Sammen med den tyske invasjonsstyrken fulgte ”jødeeksperter” som foretok sine første undersøkelser mens det fortsatt pågikk kamphandlinger. Opplys-

ninger om jøder i Norge ble hentet fra ulike kilder, og systematisert med lister over medlemmer av de mosaiske trossamfunn, utenlandske jøder i Norge, jødiske foreninger, jødiske leger osv. Den 10. mai 1940 startet kriminalpolitiet i Oslo en aksjon for å inndra jødernes radioapparater, etter anmodning fra tysk sikkerhetspoliti. Andre nordmenn fikk ha radioapparatene i fred, inntil videre. Foruten en trakasserende intensjon fungerte aksjonen som en de facto test av politiets samarbeidsvilje. Det tyske sikkerhetspolitiet berømmet sine norske kolleger for velvillig respons, og før at de beslagla flere ”jødiske” radioapparater enn tyskerne kjente til. Den 2. oktober 1941 ga justisminister Sverre Riisnæs fylkesmennene ordre om å registrere jødernes eiendom. Ordren ble sendt videre til sorenskrivere, dommere og lensmenn, med Justisdepartementet som offisiell avsender. ”Mulige undersøkelser bes i tilfelle foretatt så diskret som mulig.”⁵ Etterløpere fikk beskjed om å skrive rapport selv om det ikke var ”jødisk eiendom” i deres distrikt. Indirekte godtok de NS-regiments antijødiske politikk simpelthen ved å svare. Flertallet svarte som forventet. Enkelte overinnfridde og navnga innbyggere som *muligens* var jøder. ”Man vet ikke sikkert om nevnte person er av jødisk herkomst, men det sies.”⁶ Den 10. oktober 1941 mottok Politidepartementet ordre fra tysk sikkerhetspoliti om stemping av jødiske pass med en rød ”J”. Departementet fikk uttrykkelig beskjed om at lensmenn og lokalpoliti måtte holdes uvitende om at det var et *tyske* initiativ. ”Stemplingen er gratis.”⁷ Vinteren 1942 innledet Politidepartementet en omfattende kartlegging av jøder i Norge med utgangspunkt i spørreskjemaet ”Jøder i Norge.” Etterløperne ble purret den 15. april 1942. Responser fra politidistriktene skal ha vært en smule ujevn, det være seg på grunn av uvilje mot kartleggingen eller sommel fra egenrådige politimestere. Organiserte protester fra embetsverket forekom ikke. Andre overinnfridde den ordren også, og oppsøkte jødiske familier på ny for å forsikre seg om at *alle* barna i familien var blitt ført inn i skjemaet med navns nevning. ”Selv om et ikke finnes jøder i distriktet skal melding sendes,” presiserte departementet.⁸ Ansvarlige embetsmenn la resultatene av undersøkelsen til grunn for arrestasjonene og deportasjonene av jødene høsten 1942 og vinteren 1943, som var et samarbeidsprosjekt mellom Gestapo, Politidepartementet, Stats-

⁵ Rundskriv 2.10.1940. ”Justisministerens kontor. Eske 11. K legg 15. Eiendommer tilh. Jøder 1941.” JD. [JD = Justisdepartementet]

⁶ Flekkefjord 16.10.1941. Ibid.

⁷ ”Lederen av kriminalpolitiet Jøder i Norge. Reg./org.” PD. [PD = Politidepartementet.]

⁸ N. 20.7.1942. ”Spørreskjema utenbys. Pappe 19, jødeaksjoner, Stapo.” SP. [Stapo = Statspolitiet.]

politiet, Kriminalpolitiet, lensmannsetaten, og Germanske SS. I juli 1942 vedtok nazi-myndighetene et forbud mot ekteskap mellom jøder og ”arier” som nok en marginalisering av jødene før deportasjon og folkemord.

Politiets veier

Politiet har alltid trukket i ulike retninger. Forestillingen om politiet som en samstemt monolitt er en myte, det være seg fredstid eller krigstid. En rekke politifolk sluttet i politiet da tyskerne invaderte Norge i visshet om at de kunne bli beordret til å følge ordre som de ikke ville kunne forsvare moralsk. Et ukjent antall var aktive i motstandsbevegelsen. Flere ble torturert og henrettet. Noen av de som fortsatte i politiet varslet jøder om forstående aksjoner, eller så en annen vei slik at de fikk en sjanse til å flykte. (Johansen 2001) Overlevende jøder har bekreftet slike beretninger. Robert Savosnick fikk først en advarsel og deretter en mulighet til å rømme:

”Kvelden 25. oktober fikk jeg uventet besøk på sykehuset av lensmann Anders Grut. Lensmannen fortalte at det var utstedt arrestordre på meg. – Vi kommer og henter deg i morgen tidlig sa han. En klar advarsel. Jeg kunne ha flyktet. Lensmannen var jøssing og ga meg denne muligheten. Jeg benyttet den ikke. (...) Lensmannsbetjenten stanset utenfor vår bolig i Wessels gate og spurte om jeg ønsket å hente med meg noen personlige ting. Det ville jeg gjerne. Lensmannsbetjenten og Levin ble sittende i bilen. Jeg kunne ha stukket av. Gått ut bakveien.” (Savosnick 1986, side 31)

Savosnick fryktet at hans mor skulle bli tatt som gissel, og valgte ikke å flykte. Men det gjorde Anna Rotschild i Oslo, etter den *andre* advarselen:

”En fredag jeg kommer til politistasjonen skjer det noe usedvanlig. Politimannen jeg alltid melder meg for sier at jeg ikke skal melde meg i morgen eller på søndag, men ta med meg barnet mitt og gå en riktig lang tur. Mer direkte oppfordring til å forsvinne kan jeg ikke få. Men hvor og hvordan skal jeg forsvinne med et ti måneders gammelt spedbarn? Hele dagen går med på å oppsøke jødiske venner, ikke en av dem har et råd å gi meg. Jeg tør ikke annet enn å møte opp på Sagene politistasjon neste dag og ta imot det forbausede blikket til politimannen i skranken. Kommer De igjen, sier han. Jeg sa jo at De skulle gå en lang tur. Det skulle de ha gjort. Etter dette tør jeg ikke sette min ben i leiligheten lenger.” (Komisar 1992, side 68)

”Roerne” gjorde motstandsbevegelsen en og annen tjeneste også, særlig mot slutten av krigen for å ha en aktivapost i rettsoppgjøret, samtidig som de var tyskeres håndgangne menn i de fleste andre anliggende. Et mindretall tjente tyskerne med fanatisk glød til den bitre slutt. Politifolk som hadde vært NS-medlemmer siden 1930-tallet, eller frontkjemper som det ble rekruttert flere av til statspolitiet, slåss skulder med tyskerne rakt inn i nederlagets time.

Kildeproblemer

Kildeproblemene er betydelige når det gjelder nordmenn som hjalp jøder under krigen. Underrapporteringen skyldes at det var risikabelt å hjelpe jøder. ”Illegale” handlinger satte bare unntaksvis spor etter seg i arkivene. Beskjedne hjelpere fortalte lite eller ingen ting etter krigen, i motsetning til enkelte motstandsfolk som gjorde karriere på spennende krigseventyr.

Overrapportering kan ha funnet sted ved at enkelte redningsaksjoner er blitt gjenfortalt i nye versjoner, for deretter å bli memorert som flere uavhengige. Desinformasjon fra straffeforfulgte og deres venner er et kildeproblem for seg. Vitner forstilte seg i retten for å hjelpe tidligere kolleger. Mistenkte som satt i varetekt fanget opp siste nytt fra retten og konfererte seg i mellom etter hvert som vaktholdet ble mildere, slik at de kunne tilpasse forklaringene sine. Gjennomgangen av nærmere 200 rettssaker og dommer styrker den hypotesen. Bortforklaringer og unnskyldninger ligner hverandre til forveksling.

Intervju med nordmenn som deltok i jødeforfølgelsene har vist seg å være svært vanskelig. De som er blitt spurt har unndratt seg. Til gjengjeld er arkivmaterialet meget omfattende. En del er ordnet tematisk i statspolitiets krigsarkiver, og er forholdsvis lett å orientere seg i. Langt mer er spredd i andre arkiver og i et ukjent antall rettssaker, og ofte uten ”stikkord” som gjør det mulig å treffe riktig ved de første arkivsøk. *De* arkivene krever forskere som har godt om tid og gehør for arkiv.

TILFELLET RØD

Inn i karrieren og krigen

Politiinspektør Knut Rød var en av de mest sentrale norske embetsmenn bak jødeforfølgelsene i Norge, og høyest i rang av de – i den sammenheng – ansvarlige politijuristene som overlevde krigen. På 1930-tallet var han politibetjent som nevnt, og leste juss på fritiden. Med krigen kom hans

sjanse, først i overvåkningsavdelingen ved Oslo politi og deretter som jurist og inspektør i statspolitiet våren 1941. Røds lederansvar lå på det organisatoriske planet, med blant annet planlegging, logistikk, arrestasjoner, inndragning og deportasjon av jødene. Mandag morgen kl 5.30 den 23. oktober 1942 ga han ordre til arrestasjonene av jødiske menn i Oslo og omegn, etter et forberedende møte med tysk sikkerhetspoliti og norske overordnede. Lister over jøder som skulle pågripes ble lagt frem, og skjemaer gjort klar for utfylling etter hvert som de pågrepne ble brakt inn. "Politinspektør Rød instruerte hele den oppmøtte styrke og gjennomgikk skjemaene og hvordan de skulle fylles ut," oppsummerte politisekretæren i et internt notat.⁹ De arresterte ble sendt til Bredtveit fengsel i Oslo, som var statspolitiets fengsel eller til NS-regimets konsentrasjonsleir på Berg i Vestfold, hvor vokterne var norske. Det neste hovedstøtet mot jødene som Rød hadde ansvar for, fant sted den 26. november 1942. Jødiske kvinner og barn ble pågrepet i sine hjem, og eldre og syke på sykehus og aldershjem, og kjørt til Oslo havn sammen med de mennene som var blitt arrestert tidligere. På kaien ble jødene krysset av på politilistene som siste formalia, før de ble jaget om bord i det tyske skipet "Donau" av brutale tyske SS, for å deporteres til Auschwitz. Rød var til stede som øverste ansvarlige norske embetsmann, sammen med tyske overordnede. Han *må* ha tenkt sitt. Opplevelsen i seg selv må ha gjort inntrykk på en mann som Rød. Det var disse "jødeaksjonene" Rød måtte svare for i retten i 1946 og 1948. Hans lederrolle i forbindelse med jødeforfølgelsene i 1943 gikk rettshus forbi.

Jødejakten fortsetter

Den 24. februar 1943 ble 143 jøder deportert med D/S Gotland. Politiets landssvikavdeling fant det høyst sannsynlig at Rød organiserte den deportasjonen også. I følge kilder i svensk diplomati hadde han overtatt den nasjonale ledelsen av jødeforfølgelsene på det tidspunktet, uten at det var til hinder for at han engasjerte seg i ettersøkningen av navngitte enkeltjøder. "Undersøk om mannen er jøde," var Røds ordre vedrørende Johan, datert den 10. november 1942.¹⁰ Den 14. januar 1943 utarbeidet han nye retningslinjer for arrestasjon av jøder som hadde sluppet unna, så langt. "Kvinnene skal pågripes uansett om de er gift med arier."¹¹ Den 4. februar 1943 konfererte han med dr Hans Eng i statspolitiet om en syk jødinne etter tips fra en angiver om en jødisk venninne som spilte syk for å unngå deportasjon. "Vi tør anmode Dem som politilege om å oppsøke pasienten og få

---

⁹ L-sak. Oslo politikammer D 4094. [L-sak = Landssviksak.]

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

fastslått om det foreligger sykdom eller om hun er simulant.”¹² Den 11. mars 1943 ga Rød Trondheimspolitiet ordre om å arrestere seks navngitte jøder. ”Hvis det ikke er fare for livet eller for smittsom sykdom skal de transporteres til Oslo.”¹³ Den 15. mars ga han ordre om at Sara skulle pågripes i Trondheim, og at lensmannen i Melhus måtte undersøke om en navngitt jødinne var smittet av en farlig sykdom. ”Hvis hun ikke er det og det ellers ikke er forbundet med fare for livet skal hun transporteres til Statspolitiets Oslo og Akersavdeling, Oslo.”¹⁴ Den 4. juni forlangte Rød en legeuttalelse fra Ullevål sykehus for å kontrollere diagnosene til tre jødiske pasienter. Konkrete oppdrag av den typen rimer ikke med Røds påstand om at hans oppgaver var av en tilfeldig beordret type, og at han ikke hadde noe ansvar for detaljer. Hvordan han legitimerte *den* nidkjærheten vet man ikke, i og med at han aldri ble spurt.

Jøder og andre nordmenn

Det var forskjell på Røds tjenestevillighet i forbindelse med jødeforfølgelsene og en rekke andre, mindre sakstyper han hadde ansvar for. Fornærmelser mot NS-medlemmer, bruk av norske flagg og symboler, besittelse av illegale aviser, og krangel mellom ”tyskerpiker” og deres foreldre var han mer tilbøyelig til å henlegge, eller avslutte med advarsel som han var mann for å gi på en diplomatisk måte. Eric Johnson fant en noe lignende forskjell i sitt studium av Gestapo i Tyskland, som han forklarer med at jødene var en prioritert målgruppe i egenskap jøder, i motsetning til ikke-jødiske tyskere som måtte ha gjort seg ”skyldig i noe” for å komme i Gestapos søkelys. (Johnson 2001) Johnsons forklaring har mye for seg, men ikke-jødiske tyskere og nordmenn ble også meget brutalt behandlet når de ble tatt for deltagelse i den organiserte motstandsbevegelsen. De færreste i statspolitiet var så diplomatiske som Knut Rød i småsaker mot ikke-jødiske nordmenn. Politifolk som var overbeviste nazister eller opptatt av å imponere overordnede var sykkelig nidkjære med å slå ned på det minste, både i tjenesten og i fritiden. En rød toppplue, en norsk vimpel på sykkel, et julekort og et smykke i norske farger som NS-regimet oppfattet som protesthandlinger, eller en spontan slengbemerkning til norske nazister og tyske soldater, en strofe fra den norske nasjonalsangen, en nyttårshilsen på engelsk eller passasjerer som sto på trikken i stedet for å sette seg ved siden av en uniformert statspolitimann, var nok for pågrepelse og sanksjon. Selv et anonymt angivertips fra en mulig konkurrent eller personlig uvenn kunne føre til

---

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

omfattende etterforskning og ubehagelige avhør. Denne nidkjærheten er oppsiktsvekkende, både fordi statspolitiet brukte så mye tid på småsaker og fordi det provoserte til mer motstand mot regimet. Men så nidkjer var ikke politiinspektør Knut Rød. Hans lunkne forhold til nazismen var hevet over tvil. Vitnemål fra en rekke nordmenn, som var i statspolitiets søkelys under krigen, tyder på at Rød var en vennlig og imøtekommende mann, dersom han ville og kunne. I ”ikke-jødiske” småsaker fulgte han sitt profesjonelle politiskjønn, i motsetning til hva han valgte å gjøre i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonene av jødene, som ble overvåket av Gestapo, med den følge at det ville ha blitt lagt merke til dersom han hadde valgt annerledes.

Rød om seg selv og sine motiver

Rød ble arrestert den 14. mai 1945 få dager etter kapitulasjonen, og satt i ydmykende varetekt i ca ni måneder sammen med stigmatiserte landssvikere før han møtte i retten i februar 1946. Påtalemyndigheten mente å ha en sak. Rød-sakens eiendommelighet begynte allerede med arrestasjonen den 14. mai 1945, for hvordan kunne det ha seg at en politiembetsmann som senere ble utropt av domstolene som en pioner i politiets motstandsarbeid og fikk rosende ord av ledende motstandsfolk i det hele tatt ble fengslet, og for så lang tid? Det synes ganske meningsløst og urettferdig at en så sentral motstandsmann ble fratatt ni måneder av sitt liv mens Nasjonen feiret seieren og freden. Noe fatalt må ha sviktet, med tragiske følger for Rød, viss man legger motstandshypotesen til grunn. Mindre eiendommelig blir ikke saken på bakgrunn av at Rød ikke nevnte sin angivelige pionerinnsats som motstandsmann og at han skulle ha varslet jødene om forestående arrestasjoner og deportasjon, verken i forhørsretten den 14. mai 1945 eller i sine første politiforklaringer. Røds motiver for å melde seg inn i NS virker ulne, slik han selv omtalte dem: Han gikk i inn i partiet for å sikre seg ”beskyttelse under sin tjenestegjøring som politimann”¹⁵ og ble han truet med avskjed om han ikke meldte seg inn. Røds kolleger mente også at det var nødvendig å gå inn i NS for å kunne ”optre som politimann med et selvstendig og nøkternt syn.”¹⁶ Motstandspolitiske motiver påberopte han seg ikke. ”Noe interesse for eller forståelse for politikk,” hadde han aldri hatt.¹⁷ Stillingen i statspolitiet ble tvunget på ham av hans overordnede, i følge hans egne forklaringer. Formuleringer som ”utnevnt”, ”overført” og ”beordret” går igjen i forklaringene hans:

---

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

PER OLE JOHANSEN

”Det var en skjebnens tilskikkelse at jeg kom over i Overvåkningen og derpå Statspolitiet, og at jeg på grunn av denne stilling etter hvert fikk mange saker til behandling, og ordrer som har bydd meg meget i mot, men forholdene var slik at jeg ikke kunde bøye unna mer enn jeg har gjort.”¹⁸

Egentlig ville han slutte i statspolitiet, men fortsatte fordi statspolitisjefen ”truet og bad.”¹⁹ Rød omtalte seg selv som en fredlig person. ”Jeg er personlig en absolutt motstander av vold og brutalitet.”²⁰ Politikolleger husker ham som stillferdig. Jøder hadde han aldri hatt noe i mot. ”Jeg har ikke noen gang vært ”jødehater”. Jeg har flere ganger i mitt liv truffet jøder og har alltid vært like imøtekommende mot dem som mot andre mennesker.”²¹ ”Det tekniske arrangementet,” var Røds karakteristikk av sin lederrolle i forbindelse med arrestasjonen av jødisk menn i oktober 1942, som om hans rolle som politiembetsmann var av nøytral karakter, hevet over tid og sted moralsk sett. Arrestasjonene var ikke hans påfunn:

”Jeg visste ikke før dette tidspunktet at det foresto anholdelser, og langt mindre det som siden skjedde. Etter denne dato gjorde jeg bare det som jeg var nødt til å gjøre på grunn av min stilling og krigssituasjonen, og om man tror det eller ei – så var det ikke med noen glede jeg gjorde det.”²²

Ledelsen av deportasjonen av jødene i november 1942 ble tvunget på ham, likevel oppfordret han sine underordnede til å vise hensyn:

”Det har i den senere tid vært en del agitasjon mot jødene i pressen. Dere må ikke la deres opptreden påvirkes av dette, men husk på at dere nå er politifolk. Politiet har ennå et renommè å forsvare, derfor skal dere optre korrekt og gi fangene rimelig tid til å kle seg og ta på seg de klær de trenger.”²³

---

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Rød fulgte ordre, og ga dem videre til sine underordnede med beskjed om å opptre med konduite. ”Så vidt jeg vet, ble ingen jøder mishandlet ved anholdelsen, eller så lenge det norske politi hadde befatning med dem.”²⁴

Sine venners venn

De første forklaringene om Rød som ble avgitt av kolleger fra krigen gir et omtrentlig inntrykk. Vitnene mente å huske, trodde eller antok at Rød hadde vært en aktiv motstander av tyskerne, og at han hadde ytet motstandsbevegelsen verdifulle tjenester. Tidligere statspolitibetjent Mathias Løvstuhagen ble også etterforsket like etter krigen, til tross for at han var en sentral mann i politiets motstandskamp og ble arrestert i 1943, og satt i tysk fangenskap resten av krigen. Han ble senere renvasket og offentlig berømmet for sitt motstandsarbeid. Da han avga sin politiforklaring den 31. mai 1945 navnga han flere politikolleger som han hadde samarbeidet med som illegalist under krigen:

”I det nyopprettede statspoliti traff jeg karer som Kittelsby, Frank Myhrvold og Per Frivik. Jeg forstod med en gang at dette var karer som hadde gått med i nyordningen meget motstrebende, og jeg søkte derfor kontakt med dem. Det samme var tilfelle med Strenge-Næss, som også hadde fulgt med fra Overvåkningen (...) Jeg har aldri vært nasistisk innstillet, og alle mine bekjente vil sikkert kunne bevitne det.”²⁵

Knut Rød, som hadde sittet i varetekt i 16 dager, var ikke på listen, verken som en nyttig kontakt eller (aller minst) pioner og primus motor for motstandsarbeidet i statspolitiet. Noe egentlig *gruppe* var det jo heller ikke, snarere en håndfull politifolk som begynte å reagere på de oppgavene de ble beordret til å utføre, og hver for seg ringte inn anonyme advarsler til folk i motstandsbevegelsen. *Gruppefølelsen* vokste frem etter hvert, under og etter krigen. På vei inn i hovedforhandlingen forandret forklaringene til politivitnene karakter fra det omtrentlige til det sikre. Vitnene syntes å ha fått det for seg at de skyldte Rød en tjeneste på grunn av opplysninger han hadde lekket under krigen, og hadde sikkert rett i at han hadde vært dem behjelpelig. Flere var av dem var under etterforskning på grunn av uklarheter omkring *hvorfor* de gikk inn i NS, *når* de begynte å jobbe mot tyskerne og *omfanget* av motstandsarbeidet. Minst to fikk sakene avgjort ved påtaleunntatelse, som var ydmykende nok for en politimann. To fikk yrkesforbud i

---

²⁴ Ibid.

²⁵ L-sak Oslo Politikammer 6675.

PER OLE JOHANSEN

Oslo politi. Peter Kittelsby som var en ærlig man, la ikke skjul på at han søkte seg til statspolitiet for å få bedre lønn:

”Den 21 okt. 1939 giftet jeg meg og vi fikk ... en gutt. Jeg var med dette under krigstia blitt forsørger av hustru og barn med minimal inntekt, beregnet på leveomkostninger før krigstia i Norge. Min inntekt strakk nå ikke lenger til for nødvendig underhold av en familie. Jeg var derfor innstillet på å søke nytt og bedre lønnet arbeide og ved et høve våren 1941 ble jeg tilfeldig merksam på at der fra Statspolitiet var avertert etter en del tjenestemenn.”²⁶

Kittelsby visste ikke ved tiltredelsen at statspolitiet var et politisk politi, men skjønnte det raskt og posisjonerte seg for kommende motstandsarbeid, som kom til å bli omfattende og uomtvistelig. Likevel ble hans suspendert etter krigen og nektet å begynne i sin gamle stilling i Oslo politi, for deretter å leve av tilfeldige strøjobber et par års tid, før han fikk ansettelse i en annen politietat, og saken avgjort ved påtaleunntatelse. Dersom han ikke hadde vært så ærlig, og hadde hatt en like kynisk forsvarer som Knut Rød, kunne han ha vært den ydmykelsen foruten. To av motstandsfolkene ble senere gjenstand for offentlig heder og oppreisning, men det var ikke gitt i den skarpe innledningsfasen av rettsoppjøret. Rød vitnet for sin eks-kolleger, slik de vitnet for ham. En kjent motstandsmann kom også til den oppfatning at Rød hadde gjort seg fortjent til en reddende hånd. Røds eneste motiv for å melde seg inn i NS og begynne i Statspolitiet var å motarbeide tyskerne, i følge de nye forklaringene, som var så samstemte at de ville ha blitt møtt med en middelbar, profesjonell skepsis i andre straffesaker. Knut Rød var ”den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg,” mente en tidligere kollega.²⁷ ”Det ville vært høyst uheldig om han hadde gått av allerede da jødeaksjonen fant sted.”²⁸ Rød var ”rygggraden i den illegale arbeidet”, mente en annen.²⁹ Rød var ikke så ubeskjeden og rosende i omtalen av sin krigsinnsats. I forbindelse med saken mot en underordnet statspolitimann uttalte Rød at Gestapo hadde en så effektiv kontroll med statspolitiet via sine spioner i de forskjellige avdelingene at det var umulig å utføre noe dobbeltspill av betydning. Samtidig avkreftet Rød at han hadde vært aktiv i hjemmefronten. Ved en anledning ble han kontaktet av nevnte statspolitibetjent Løvstuhagen, det var det hele:

---

²⁶ L-sak Oslo Politikammer 6497.

²⁷ L-sak Oslo Politikammer D 4094.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

”Jeg har for så vidt ikke vært medlem av hjemmefronten, men er en gang blitt spurt av Løvstuhagen om jeg ville arbeide sammen med ham. Jeg sa da til ham at min stilling var for utsatt, men erklærte meg villig til å bistå med opplysninger.”³⁰

Retts sak og frifinnelse

Rød møtte for lagmannsretten i februar 1946, og statspolitikollegene fra krigen med ham. ”Vi var i retten alle mann og han fikk igjen sin stilling. Han var jo ikke offisielt inne i bildet”, fortalte et av politivitnene noen år senere.³¹ Rettens flertall trodde på de samstemte forklaringene til tiltaltes ekskolleger: Rød meldte seg inn i NS og begynte i statspolitiet ene og alene for å skaffe seg et skalkeskjul for sitt motstandsarbeid. Bistandshandlingene til fordel for tyskerne ble utelukkende utført i ”den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeide til beste for motstandsbevegelsen og hjemmefronten.”³² Ansvar for jødeforfølgelsene ble av rettens flertall omtalt som en tilslørende og tilforlatelig bistandshandling, men det ble i meste laget for rettens formann, J. M. Cappelen:

”Jeg mener at tiltalte på dette punktet da en av tyskernes største skjenselshandlinger i Norge fant sted sviktet som politimann. Den som på det tidspunkt da slike forbrytelser innledes står på en overordnet post hvor han beordres til å delta i forbrytelsen må svare nei – uansett konsekvensene.”³³

Rettsformannens dissens ble fulgt opp av Riksadvokaten, som anket til Høyesterett, med henvisning til feil ved saksbehandling og lovanvendelse:

”Selv om tiltalte må høres med at han ikke kjente til at jødene ville bli drept, var han dog klar over at det dreiet seg om inngrep av den aller mest vidtrekkende karakter og flere hundre menneskers – hvorunder kvinners og barns – personlige frihet, deres familieliv og økonomiske eksistensgrunnlag. Det er ikke noe som tyder på at tiltalte – da han stod foran disse forbrytelser hadde patriotiske oppgaver å løse av en slik betydning og så uløselig knyttet til hans stilling i statspolitiet at hans ledende rolle i jødearrestasjonene kan rettferdiggjøres.”³⁴

---

³⁰ L-sak Oslo Politikammer. D 353.

³¹ Henry Næss intervjuet av Ragnar Ulstein 13.2.1970. Hjemmefrontsmuseet.

³² L-sak Oslo Politikammer D 4094.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

Høyesterett opphevet lagmannsrettens dom. I de vel to årene som fulgte var Rød en fri mann, men ikke i aktiv tjeneste. Pensjonert fra politiet, fortalte han en som spurte. I april 1948 kom saken opp for ny lagmannsrett, med samme forsvarer, som hadde lært seg noen flere grep, og en opinion som enten var likegyldig i forhold til eller uvitende om det norske ansvaret for jødeforfølgelsene. Denne gang var frifinnelsen enstemmig: ”Han gikk inn i N.S. utelukkende for, dekket av medlemskapet å kunne utføre landsgagnlig arbeide, og det har han gjort også.”³⁵ Juryen lot det ikke stå ukommentert at Rød hadde deltatt i jødeforfølgelsene, men unnskyldte ham med at han hadde vært motstandsbevegelsens mann. ”At det var med den største motvilje tiltalte var med på jødeaksjonene tilkjennega tiltalte med en gang.”³⁶ Alle forhold tatt i betraktning hadde ikke Rød vært mer enn en liten brikke i det store krigsspillet. ”Han har ikke tatt noe initiativ, men utført ordrene.”³⁷ Dessuten viste han jødene de hensyn som var mulig situasjonen tatt i betraktning:

”Om han hadde vegret seg for å være med ville det ingen annen innflytelse hatt enn at han ikke hadde fått anledning til å øve den modererende innflytelse på gjennomføringen som var mulig. Når retten skal bedømme tiltaltes samlede virksomhet kan den ikke finne det bevist at tiltalte i virkeligheten har ytet fienden noen bistand i det hele tatt.”³⁸

Påtalemyndigheten anket på ny, men møtte veggen i Høyesterett. Førstvoterende høyesterettsdommer trodde på dommen i lagmannsretten, som konkluderte med at Rød han hadde vært en motstandshelt av rang. Justisdepartementet lot seg ikke overbevise om Røds uskyld etter den rettsrunden heller, og gikk i mot at han skulle få tilbake den stillingen hadde ved Oslo politiet før krigen. ”Knut Rød gis ikke anledning til å gjeninntre i sin førkrigsstilling som førstebetjent,” var beskjeden fra Oslopolitiets ansettelsesråd.³⁹ Rød måtte derfor gjennom to nye rettsrunder for å få tilbake sin gamle stilling, ikke uten forargelse for ledelsen ved Oslo politi.

---

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

TILFELLET ENG

Statspolitiets politiske legevirkosomhet

Dr Hans Eng tok med seg sin private legepraksis inn i krigen, i tillegg til noen ekstreme politiske sympatier som ikke gjorde det til noen overraskelse at *han* gikk inn i NS. Med krigen fulgte nye utfordringer for en så freidig og engasjert mann som Hans Eng, blant annet som statspolitiets sjefslege, som innebar at han hadde ansvar for dets ”politiske legevirkosomhet”, som det het i arbeidskontrakten.⁴⁰ Eng skulle ha medisinsk oppsyn med ansatte, arrestanter og fanger, og ”avgi faglige redegjørelser”, noe han tolket politisk.⁴¹ Ved flere anledninger overvar han henrettelser i egenskap av statspolitilege, med ”utendørstillegg.”⁴² ”Risikotillegget” hadde han i egenskap av lege ved statspolitiets fengsel på Bredtveit fengsel. Engs sykepleierske på Bredtveit var meget negativ i omtalen av hans innsats som lege. ”Jeg merket at (...) hver gang jeg forsøkte å få ham til undersøke fanger som var mishandlet, så undslo han seg dette og undersøkte ikke steder som jeg ba ham undersøke.”⁴³ Syke jøder ble ”undersøkt” gruppevis, eller vist døren. Fengselspsykehuset overlege var like kritisk: ”Mange av fangene fortalte meg at hvis noen hadde gjort seg skyldig i forbrytelser, som Eng syntes var særlig grove, så nyttet det overhode ikke å snakke med ham.”⁴⁴

Jakten på syke jøder

Da statspolitiet trappet opp jødeforfølgelsene høsten 1942 la flere jøder seg inn på sykehus for å unngå pågripelse. Humanistiske innstilte leger stilte seriøse diagnoser, i motsetning til dr Eng som saumfor sykehus og aldershjem for å avsløre ”falske” pasienter. ”Legeerklæring for syke jøder”, som han sendte sykehusene for snarlig retur, var en del av det opplegget, med spørsmål som:

”Når søkte jøden lege ...”

”Når ble jøden lagt inn på sykehus ...”

”Hvor lang tid vil sykdommen trolig ta ...”

”Hvor lang tid vil sykehusoppholdet vare ...”

”Foreligger det aggravasjon eller simulasjon ...”

---

⁴⁰ L-sak. Oslo Politikammer D 4031.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

PER OLE JOHANSEN

Rutiner ble utarbeidet og menneskejakten systematisert med arkiver og oversikter, deriblant:

”Fortegnelse over syke og døde jøder.”

”Fortegnelse over syke jøder og jødninner som man ikke vet noe om.”

”Liste over jøder på sykehus.”

”Fortegnelse over syke jøder som ikke kunne tas ut av sykehusene.”

”Meget alvorlig syke jøder pr 19.2.- 43.”

”Kan hentes”, signert ”dr Eng” var standardordre for umiddelbar pågripelse. ”For gammel”, som var en ”dødsdom” i Auschwitz, var siste sjanse for jøder som var så gamle og syke at politiet fant det besværlig eller upassende å arrestere dem, men det var ikke mange som ble den diagnosen forunt. Sjefslegen burde ha tatt mer hensyn til statspolitiets anseelse, antydet Røds sekretær:

”Det er kommet meg for øre at jødene ikke har nogen særlig stor sympati i sin alminnelighet. Men når en går til anholdelse uansett om det gjelder krøplinger, oldinger, blinde eller sinnssyke faller det jo ikke i god jord. En grei regel på forhånd hadde bortelimintert denne kritikk.”⁴⁵

Dr Eng var ikke ukjent med at han *kunne* ha gjort noe slikt, slik han sykemeldte tre gisler som ble fengslet sammen med 99 andre gisler i mai 1942 etter likvideringen av en statspolitimann. ”Av de ovannevnte (sic) er de tre førstnevnte utvendig og innvendig så vel kroppslig som sjelelig i den grad desimerte personer at jeg ser meg nødsaget til å rå til at de enten blir lagt inn på sykehus igjen eller blir sluppet løs.”⁴⁶ Men han valgte altså andre grep hva jødene angikk.

Den 27. oktober 1942 gjorde Eng følgende innførsel i statspolitiets vaktprotokoll: ”Reise. Inspisert jødene 250 mann.”⁴⁷ Den 24. februar 1943 fulgte en ny: ”Inspiserte jødene som dro av sted.”⁴⁸ I 1943 hadde han det ”medisinske” hovedansvaret for jakten på syke og gamle jøder som hadde gått klar av arrestasjoner og deportasjoner. Samarbeidet med politiinspektør Knut Rød var det ikke noe å si på. Forskjellen mellom Eng og Rød lå i at Eng var langt mer politisk motivert og personlig brautende enn Rød, som

---

⁴⁵ L-sak Oslo Politikammer D 4094.

⁴⁶ OV. Jnr. 2409.1942. Stapo.

⁴⁷ L-sak. Oslo politikammer D 4031.

⁴⁸ Ibid.

hadde flere av byråkratens trekk, selv om ikke statspolitiet var et byråkrati i Max Webers forstand. Likheten besto i at de begge kombinerte sentrale administrative oppgaver med forfølgelsen av enkeltpersoner. Ofret hadde navn og ansikt, like mye for lederne av jødeforfølgelsens organisasjon som for menige politifolk som arresterte og bevoktet.

En engasjert nazist

I motsetning til flertallet i statspolitiet løp ikke Hans Eng fra sin nazistiske oppfatning da han ble avhørt etter krigen. Selv om nasjonalsosialismen var blitt ”introdusert” på en noe uheldig måte var Eng overbevist om at historien ville gi ham rett. ”Han må betegnes som en ivrig nazist som bl.a. driver agitasjon blant leger og medisinere,” rapporterte en av hjemmefrontens kilder.⁴⁹ Eng meldte seg til krigstjeneste på Østfronten også, i likhet med politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs, men ble stanset av partifeller som tvilte på at eksentrikeren Eng var sterk nok psykisk for aktiv krigføring. Men som medlem av Quisling sin hird, det nazistiske ”ordensvernet”, kom han til sin rett ved å irettesette hirdkamerater som dro på byen i uniform og drakk seg fulle og laget kvalm. ”Det forhold at de fleste jøssinger ser på oss hirdmenn mildt overbærende, og verken med skrekk, hat, forakt eller respekt, et vel det beste tegn på at det er noe galt fatt. Hirden har mistet sitt ansikt, og dets effektivitet er meget redusert.”⁵⁰

”Joessingisimus psychopaticus”

I juni 1940 mottok Quisling et brev fra en Oslodame som skjelte ham ut som landsforræder. Damen undertegnet med fullt navn og adresse. Hun måtte være gal, mente dr Eng som fikk saken til medisinsk uttalelse og skrev sitt PM om den motstandspolitiske sinnslidelsen ”joessingisimus”. Betegnelsen var en latinisering av det nazistiske skjellsordet ”jøssing” for norske motstandere av NS-staten. Dr Eng opererte med tre undergrupper:

1. Den forbryterske type var sjelelig normale eller tilnærmet normale mennesker, men noen store egoister som beriket seg på bekostning av fellesinteressene. ”Disse individer er gjenstand for straff.”⁵¹
2. Den ”uvitende type” var også normal eller tilnærmet normal, men uten opplæring i de moralske prinsippene som var forutsetningen for et vel-

---

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

fungerende samfunn. ”Disse individer har i de fleste tilfeller fått en falsk belæring av forbryterske elementer. Resultatet blir at de får en asosial innstilling som kan lede til forbryterske handlinger.”⁵²

3. Den ”psykopatiske” type, ”joessingismus psychopatica”, var vanskeligst å kurere, på grunn av pasientens vrangforestillinger. ”De kan altså ikke uten videre stilles for domstol uten en forutgående psykiatrisk observasjon. Teoretisk ville det være hensiktsmessig å legge pasienten inn på en psykiatrisk avdeling med spesialutdannet personell.”⁵³ Det var riktignok for få leger i Norge i 1941 med kompetanse på denne type psykopati, men uansett måtte pasientene sikres. ”Det er meget viktig for behandlingen at pasientene holdes borte fra uheldige ytre påvirkninger.”⁵⁴

Dr Eng stilte slike diagnoser i sin praksis som statspolitilege. Omfanget er ukjent, men kimen lå der til anvendt ”psykiatri” i naziregimets tjeneste.

Eng forklarer seg

Eng ble arrestert etter fredslutningen i mai 1945 og ble sittende i varetekt til desember 1948. Saken var ikke blant de prioriterte. Da Eng ble avhørt i januar 1947 svarte han at han ikke hadde noen moralske betenkeligheter med å begynne i statspolitiet, i og med at ”han alene skulle arbeide qua lege, et arbeide som således enhver lege uansett politisk oppfatning var pliktig til å utføre.”⁵⁵ Personlig følte han en ”naturlig avsky” mot henrettelser.⁵⁶ Han hadde bare fulgt ordre, og unnskyldte seg med at det var en leges etiske plikt å være tilstede ved henrettelser:

”Da det så vidt meg bekjent er en bestemmelse alle kulturnasjoner har, at det skal være en lege tilstede ved slike anledninger og jeg går ut fra at dette selvsagt er diktet av hensyn til dødsdømte (...) Legen står i så henseende i samme stilling som prester, som bereder de dødsdømte til døden.”⁵⁷

Eng insisterte på at han aldri hadde hatt noe imot jødene. Planene om å deportere jødene visste han ikke noe om. ”Inspeksjonen” av de arresterte i

---

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

oktober 1942 og de deporterte i februar 1943 forklarte han seg ikke om før i et avhør den 12. mars 1947. ”Avhørte husker ikke noe detaljert om inspeksjonen etter at de ble arrestert den 27.10. 1942, men det foresvever ham at noe slikt skal ha skjedd.”⁵⁸ Skjebnen til de jødene ”som eventuell omkom i Tyskland” var ikke hans ansvar.⁵⁹ ”Tyskerne forferdelige utskjeielser, mishandlinger og hemmelige massedrap av nordmenn har inntil nå vært helt ukjent for meg.”⁶⁰ Det var med svarene til dr Eng som tyske stornazister etter den andre verdenskrig: På den ene side visste de svært lite om jødeforfølgelsene og ingen ting om gasskamrene. På den annen side forklarte de seg i detalj om mange andre forhold.

Saken mot Hans Eng

I en oversiktsrapport som ble utarbeidet av Oslo politi i februar 1947 ble det påpekt at Eng hadde forsømt jødiske pasienter, og at han burde tiltales for medvirkningen til deportasjonene av jødene. Den første tiltalen, som ble tatt ut den 27. mars 1947, var krass i både form og innhold. Påtalemyndigheten var overbevist om at Eng kjente til at statspolitiets fanger ble mishandlet og torturert, og at han nektet å behandle syke jøder. ”Inspeksjonen” av jødene i oktober 1942 og februar 1943 var også med i tiltalen. Påtalemyndigheten omtalte Eng som en ”pågående nazist” og en ubehøvlet person.⁶¹ Det lå an til et meget alvorlig oppgjør for Hans Eng. Men da statsadvokaten tok ut revidert tiltale den 18. mai 1948 var jødeforfølgelsene og den stramme omtalen av Eng som nazistisk aktivist fjernet fra tiltalen, i motsetning til saken mot sekretæren til Knut Rød hvor medvirkning til jødeforfølgelsene *ble tatt inn* i revidert tiltale etter instruks fra høyere hold i påtalemyndigheten. (Sekretæren til Knut Rød ble dømt til to års fengsel.) Saken mot Eng kom opp for Eidsivating lagmannsrett den 7. desember 1948, og ble gjort unna på en ukes tid. Eng ble dømt for medlemskap i NS, men retten fant det ikke bevist at han hadde gjort seg skyldig i nazistisk *agitasjon*. Han ble dømt for å ha vært lege i statspolitiet, men kun fordi ansettelse i statspolitiet var straffbart i seg selv:

”Så vidt retten forstår, har tiltalte den hele tid bare hatt legearbeid, og ikke vanlig politiarbeid av noen art (...) Tiltalen inneholder ikke noe om

---

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

at tiltalte ikke skulle ha utført legearbeidet forsvarlig, og retten finner heller ikke at han har misligholdt sine legeplikter.⁶²

Tilstedeværelsen under henrettelser i egenskap av lege ble han frikjent for, i motsetning til leger i andre europeiske land som ble dømt for lignende forhold. I retten fremsto Eng som idealisten som hadde fulgt sitt kall som lege, og ble trodd på det:

”Tiltalte var formelt statspolitimann og sto under den militære straffelov. Han var for så vidt i samme situasjon som andre polititjenestemenn som ble beordret til å være tilstede. Men tiltalte ønsker ikke å påberope seg tvang, da han mente at det var hans plikt som lege å være til stede, han ville møtt selv om han hadde stått fritt.”⁶³

I formildende retning ble det tatt hensyn til Engs uselviske motiver for melde seg inn i NS, som om det gjorde noen forskjell for ofrene. Aktor la ned påstand om 14 års fengsel, og tap av retten til å praktisere som lege for livstid. Retten ga ham syv år, og ett års karantene med mulighet for å søke en legestilling i ”et nødlidende distrikt”.⁶⁴ Eng ble prøveløslatt før full soning, og reiste nordover til et nytt liv som distriktslege og lokalpolitiker. Han lot til å trives på sitt nye hjemsted, hvor han fikk ord på seg for å være grei med pasientene sine. Intet tyder på at Eng kjøpte en mildere tiltale ved å gi etterforskerne opplysninger om andre tiltalte, eller at han gjorde en ”handel” med påtalemyndigheten ved å tilstå noe. En redningsaksjon fra legers side var det aldri snakk om. Ikke forpurret han saken heller, i håp om en mildere dom jo eldre saken ble. Forsvareren ba tvert om å få saken fremskyndet fordi Eng ble dårlig i nervene av å sitte i varetekt. Prosessøkonomiske hensyn kan ha vært en grunn til at det ble tatt så lett på tilfellet Eng. Derav følger i så fall at Engs medvirkning til jødeforfølgelsene – om ikke annet de facto – ble ansett som mindre klanderverdig enn hans NS-medlemskap og stilling i statspolitiet.

Fortrengningen av det nasjonale traumet

Rødsaken og Engsaken hadde sine særegne sider som sier en del om hvorfor Rød ble frifunnet og tiltalen mot Eng ble revidert. Rød var sine

---

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

venners venn, og de hans venner. Det synes utvilsomt at han gav dem opplysninger under krigen, men motivene, risikoen, omfanget, kontinuiteten og tidspunktet for når samarbeidet ble innledet er uklart. Saken mot Eng var en forsinket affære som påtalemyndigheten var interessert i å bli ferdig med. Påtalemyndigheten tok Røds ansvar for jødeforfølgelsene på alvor, i motsetning til Eng-saken som var påfallende i sin reviderte tiltale. Domstolens behandling av de to sakene synes overfladisk, med få rettsdager og nesten ingen dokumentariske bevis. Tidspresset og køen av saker var formidabel under det norske rettsoppgjøret, med den følge at noen og noe ble vist mer oppmerksomhet enn andre. Rød og Eng var ikke alene om å bli skånsomt behandlet hva jødeforfølgelsene angikk. Røds kolleger i statspolitiet gikk også klar, med noen få unntak. (Johansen 2006b) Lokalpolitiets og lensmennes medvirkning var knapt noen strafferettslig problemstilling i det hele tatt. (Pryser 2006)

En tradisjonell forestilling om vold

Den tradisjonelle strafferettslige forestillingen om vold og fysiske overgrep, med vekt på forsett, mistenktes innsikt i konsekvensene av sine handlinger og graden av fysisk nærkontakt mellom overgriper og offer, og fysisk skade, ekskluderte de ”polititekniske” og ”helsefaglige” ansvarlige for jødeforfølgelsene. Gjerningspersoner som hadde slått, sparket, mishandlet, torturert og drept var en prioritert gruppe, under krigen og i rettsoppgjøret. Statspolitibetjenter ble skutt på åpen gate av norske motstandsfolk, og utsatt for spektakulære attentater. Flere ble dømt til døden etter krigen fordi de hadde mishandlet og tatt livet av norske patrioter. Slike saker fikk en bred omtale i avisene.

Norske fangevoktere ved konsentrasjonsleiren Berg fikk også sine pass påskrevet, av eks-fanger og jury etter krigen, på grunn av brutal og foraktfull behandling av fangene. De hadde gått mye lenger i ondskapsfulle påfunn enn hva vaktjenesten tilsa, og brukt frivaktene sine til å utspionere og plage jødene. Voktere og fanger snakket samme språk og hadde en rekke felles kulturelle referanser, og var i kontakt med hverandre over lang tid. Men de var selvsagt forskjellige også. Førstnevnte bevoktet, sistnevne ble bevoktet. Dessuten var vokterne jamt over yngre og intellektuelt underlegne, men avstanden mellom vokter og fange var likevel mindre enn hva som var tilfellet for de *norske* fangevokterne og *serbiske* fangene i fangeleirene nordpå. (Christie 1972) Likevel syntes mishandlingen å ha gått fra ondt til verre, muligens fordi så mange av vokterne var antisemitter fra før, med et forhåndsinnstilt bilde av jødene ”som de andre”, i tillegg til at de ble fanget av sine brutale rollespill. Eksemplene på mishandling var mange og grufulle:

Beordring av åling i dyp søle og iskaldt vann, fulgt av slag og spark og geværskudd over hodene på ofrene. Påbudt stram givakt på en stein i timevis til ofret svinet av. Langvarig isolasjon i mørke og kalde celler med sultekost. Rundjuling med slagvåpen og geværkolber. Beordret nedsettende omtale av en selv som jøde, under trussel om mishandling. Utspekulert krenkende handlinger, og vulgær og grov utskjelling.

”(Han) hadde en spesiell forkjærlighet for å ødelegge fangenes mat. Når fangene hadde gjemt middagsmat til kvelden og satte denne på ovnen, hendte det hver gang han observerte dette at han sparket denne ut over gulvet. Etterpå dro han skaptøy og sengetøy ned på gulvet slik at dette ble tilgriset.”⁶⁵

”Allerede de første dagene oppførte sikt(ede) seg som en ren djevel, kalte oss ”jødejævler”, ”jødefa’n”. De første dagene var vi stengt inne i brakka, og fikk ikke engang lov til å gjøre vårt fornødne. Vi måtte bruke kalosjer og hva vi hadde. Siktete var også her med, og truet oss med at den som åpnet døren ville bli skutt.”⁶⁶

”Det mest karakteristiske var hans hese, brølende maate aa uttrykke seg paa. Når han snakket eller brølte, brukte han de verste eder og de raaeste gloser jeg noen gang har hørt.”⁶⁷

Norsk opinion var altså ikke ukjent med at nordmenn hadde begått grufulle handlinger under krigen, men blikket var selektivt, både for leg og lærd. Ett skille gikk mellom typen handlinger, et annet mellom de tiltales motiver. Byråkrater som hadde holdt seg på sine kontorer gikk stort sett klar, selv om deres handlinger kunne være grufulle nok i sin konsekvenser, mens voktere som hadde lagt hånd på jødiske fanger ble stillet til ansvar.

Vurderingen av tiltaltes motiv

Når det har hersket tvil om de subjektive straffbarhetsvilkårene, og om tiltalte var inneforstått med konsekvensene av sine handlinger og mente det slik, har det vært norsk tradisjon å frifinne vedkommende eller å la tvilen telle som en formildende omstendighet. Rettens vurdering av om tiltalte var personlig ondsinnet eller human og hensynsfull var en del av denne straffe-

---

⁶⁵ L-sak Tønsberg D 7/51.

⁶⁶ L-sak Oslo ED 54948.

⁶⁷ L-sak Tønsberg 6/50.

PER OLE JOHANSEN

rettslige tenkningen. I flere dommer fremheves det som formildende at tiltalte hadde opptrådt dannet i tjenesten:

”I sin tjeneste har tiltalte – så vidt retten har kunnet bringe i erfaring – alltid opptrådt ytterst korrekt og hensynsfullt, men han har naturligvis ikke kunnet unngå å utføre en del av de gjøremål som tjenesten førte med seg.”⁶⁸

”Tiltalte må etter rettens mening ha forstått at N.S, hirden og Norges (Germanske) SS var organisasjoner som støttet og samarbeidet med tyskerne under krigen hvor Norge og Tyskland kjempet på hver sin side. Han har derved innsett at han ytet bistand til tyskerne, som var landets fiender. Det samme gjelder hans tjenestegjøring i statspolitiet som var et politisk politi for N.S. og samarbeidet med tyskerne for å knekke motstandsbevegelsen i Norge. (...) Tiltalte synes dog ikke under sitt virke i statspolitiet å ha vist seg ondsinnet eller opptrådt aggressivt.”⁶⁹

Selv i saker hvor retten omtalte de tiltaltes ”bistandshandlinger” i meget kritiske ordelag ble det ansett som formildende dersom de mislikte å medvirke til jødeforfølgelsene, selv om de fulgte ordre uten å protestere eller sabotere. Flere jøder som overlevde krigen så det på samme måte, og syntes å bære mer nag til politi og voktere som hadde trakassert dem, enn til selve det faktum at de var blitt arrestert og deportert. En 70 år gammel jøde som ble arrestert to ganger i Bergen i 1942 var meget forarget over at vaktstasjonen på Berg hadde stjålet pengene hans, og anmeldte ham for tyveri etter krigen, men de statspolitifolkene som arresterte ham hadde han ikke noe ønske om å straffe:

”Vitnet fikk beskjed om å ta med seg toalettsaker og ett ullteppe. Han fikk god tid til å spise og ordne seg og deretter kjørte de i en privatbil til politikammeret, hvor han fikk god behandling ... Vitnet har ingen grunn til å klage over de politifolk som arresterte han i Bergen de to gange i 1942. Han forlanger dem ikke tiltalt eller straffet for at de bragte ham inn til politikammeret.”⁷⁰

Flere jødiske selvbiografier har innslag av samme, for eksempel Ernst Aberle som ble arrestert på Lillehammer den 26. oktober 1942. ”Dagen etter

---

⁶⁸ L-sak. Trondheim Politikammer. D 938.

⁶⁹ Oslo Byrett 9. mai 1946. Sak mot statspolitibetjent. O. W. E.

⁷⁰ L-sak. Bergen Politikammer 490.

fulgte to politimenn fra Lillehammer oss på toget til Oslo. De var ikke fiendtlig innstilt overfor oss, de inviterte oss tvert imot på et skikkelig måltid med klippfisk før de leverte oss til Gestapo i Kirkeveien.” (Aberle 1980, side 45) Slike reaksjoner er meget forståelige, og kjent fra ulike møter mellom kontrollører og utstøtte. Men en historiens ironi må det likevel kunne sies å være at det som var en bevisst strategi for å sikre ro rundt jødeforfølgelsene under krigen virket som en forsikring i ettertid også, for nordmenn som arresterte sine jødiske naboer og landsmenn.

Skjermende mellomledd

Mellomleddene mellom enkeltstående bistandshandlinger i forkant av deportasjonen av jødene var skjermende for potensielt mistenkte, som for eksempel lensmannen og konstabelen som ”kun” pågrep en jøde, og overlot til en kollega å kjøre vedkommende til fengslet, hvor en tredje nordmann tok seg av vaktholdet. Isolert sett vakte slike handlinger liten eller ingen interesse blant etterforskerne. Politifolk som har etterforsket store organisasjoner, mistenkt for økonomisk kriminalitet, har møtt lignende problemstillinger. Etterforskerne har kjent til at ”noen” i organisasjonen kunne ha medvirket til et lovbrudd, men ikke hvordan de samarbeidet, eller hvem som var hovedansvarlig. (Braithwaite 1984) Flertallet av deltakerne i jødeforfølgelsene i Norge utførte kanskje ikke mer enn en eller to bistandshandlinger, som for eksempel stempeling av ett jødisk pass, ett husbesøk i forbindelse med spørreskjemaet ”Jøder i Norge”, en pågripelse eller en transport, eller en telefon til banken for å forhøre seg om en ”jødisk” bankkonto.

Jo større geografisk avstand mellom åsted for overgrep og overgriperers hjemstavn jo bedre for overgriper også. Frontkjempere, som statspolitiet rekrutterte flere av, ble straffet for at de hadde deltatt i krigen på tysk side, men dommene var meget knappe og overfladiske hva *innholdet* i fronttjenesten angikk. I dommen over en frontkjemper fra Sandefjord begrenset retten seg til noen linjer om hvor og hvor lenge han hadde vært ved fronten. ”Den 28. april 1941 meldte han seg til krigstjeneste i Waffen SS, divisjon Viking, hvor han etter endt utdannelse i desember 1941 deltok på Østfronten under kampene ved Stalingrad, Krakow og Rostow.”⁷¹ Jødeutryddelsene i Øst Europa var ikke noe tema, selv om etterforskerne hadde vitner på at tiltalte hadde skrytt av at han hadde drept jøder:

”Han fortalte da fra fronten om hvordan de behandlet jøder når de hadde inntatt en by hvor det bodde sådanne. Hvor det ikke var ordent-

---

⁷¹ Omtalt i L-sak Oslo Politikammer D 4266.

lige forbindelseslinjer tok de bare og stilte jødene opp og skøyt de. Og fortalte bl.a. at han selv hadde vært med å skyte jøder.”⁷²

Retten hadde ingen tradisjon for å forholde seg til folkemord

Rettsoppgjøret fulgte en straffeprosessuell mal som var innarbeidet i norsk rett fra gammelt av, bortsett fra at lagmannsretten fungerte som en utvidet meddomsrett som tok stilling til skyldspørsmålet og idømte straff. Forslaget om spesialdomstoler ble avvist av hjemmefronten; ordningen ble assosiert med nazistiske domstoler. Krevende saker kunne delegeres til utvalgte dommere i større rettsdistrikt for å etablere kompetanse på et nytt rettsområde, men det ble ikke fulgt opp. I den juridiske hverdagen tok generalisten føringen, slik det alltid hadde vært. Hver sak ble vurdert for seg, med utgangspunkt i muntlige vitneprov i retten der og da. Det ble lagt ubetydelig vekt på dokumenter og krigsarkiver, selv om det kunne ha gitt påtalemyndigheten en beviskraft som det var mye vanskeligere å oppnå ved muntlige vitneprov. Flere av straffelovens paragrafer, vedrørende frihetsberøvelse (§ 225) og bistand til fienden (§ 86) blant annet, kunne vært lagt til grunn for utvidet tiltale, men når bare enkeltpersoners handlinger var i søkelyset så verken påtalemyndighet eller jury noen sammenheng mellom tilsynelatende isolerte bistandshandlinger og folkemordets organisasjon. I de få tilfellene der deltakelse i jødeforfølgelsene var med i tiltalen omfattet tiltalen en rekke andre forhold også. Noen var enkle å underbygge, som for eksempel medlemskap i Nasjonal Samling. Mishandling og drap på norske patrioter var lett eller vanskelig å bevise alt etter som, men uansett politisk umulig å komme utenom slik stemningen var etter krigen.

I ”vårt” utvalg var det bare i Rød-saken og saken mot gestapisten Arthur Wagner at jødeforfølgelsene var hovedsaken. Rød ble frifunnet. Wagner ble dømt, men likevel forstått av retten fordi han fulgte ordre. ”Etter all sannsynlighet ville en nektelse ha kostet ham livet.”⁷³ I andre saker hvor underordnet og tidsbegrenset deltagelse i jødeforfølgelsene var med i tiltalen kom jødeforfølgelsene i skyggen av de andre tiltalepunktene. Hver sak levde sitt eget korte liv på forskjellige steder og tidspunkt, med ulik vinkling av tiltalen, i disse sakene som i så mange andre saker, som påpekt av Johs Andenæs. ”Det viste seg at nesten hver eneste sak hadde sine særpregede momenter, av formildende eller skjerpene art, og at dommerne holdt fast ved det gamle prinsipp om at hver enkelt sak skal bedømmes for seg.” (Ande-

---

⁷² Ibid.

⁷³ L-sak. Oslo. D 2579.

næs 1998, side 133) Muligheten for at de få saker hvor en del av dommen angikk jødeforfølgelser skulle skape presedens og bli henvist til i andre dommer var nesten ikke-eksisterende. De som hadde deltatt i jødeforfølgelsene hevdet at deres medvirkning var tidsbegrenset, underordnet og ubetydelig. Ingen var villige til å vedgå at de mange små hjulene i jødeforfølgelsen maskineri var like viktige som de få store. Domstolene så heller ikke koblingen mellom enkeltstående handlinger og folkemordets organisasjon. Hver sak og hvert tiltalepunkt ble vurdert på samme fragmentariske måte som de ”små” medløperne påsto at de opplevde sin medvirkning. En av flere grunner til at den organisatoriske progresjonen i de norske jødeforfølgelsene gikk tingham forbi kan således være at retten fulgte en i fredstid utviklet straffeprosessuell mal som var relatert til enkeltpersoners straffbare handlinger. Statspolitiet som organisasjon ble ikke satt på tiltalebenken, ei heller andre offentlige etater som var okkupantens villige medløpere.

Overtreder og offer var ”de andre”

Et lovbrudds grovhet og synlighet har vært opplest og vedtatt som ett av flere forhold som har økt sannsynligheten for etterforskning, tiltale og straff. Men ”formildende” omstendigheter har gjort seg gjeldende også. Lovovertrედers og offerets sosiale status kan slå begge veier i forbindelse med tiltale og straffeutmåling: En streng reaksjon når overtreder har matchet bildet av ”forbryteren” og ofret har hatt en høy sosial status og har vært ”en av oss.” En mild reaksjon, eller ingen reaksjon i det hele tatt, når overtreder har vært høystatus og ofret en marginalisert person og en av ”de andre”. Norske medløpere innen den offentlige administrasjon som ikke var i personlig nærkontakt med jødene, og ikke var NS-medlemmer, gikk stort sett klar. Menige politi og voktere som var NS-medlemmer og begikk tradisjonelle voldsforbrytelser ble dømt, men de var et skjevt utvalg. Vilhelm Auberts påpekning av at de tradisjonelle straffedømte er så lite representative for den voksne befolkningen som helhet, eller i alle fall fremstilles slik, at de færreste identifiserer seg med de dømte, er relevant for rettsoppjøret også. (Aubert 1972) Det store flertallet av de dømte var nazister, og derfor dårlige nordmenn per definisjon, og definitivt ”de andre”, på sin måte. Flere hadde gjort seg skyldige i så grufulle handlinger at de unngåelig ble demonisert, tilsiktet eller utilsiktet. I *den* sammenheng ble det ikke gjort noen formildende unntak fordi de tiltalte var norske, snarere tvert i mot. Rettsforfølgelsen og den allmenne stemplingen av norske quislinger og voldsmenn fikk en ekstra fordømmende dimensjon nettopp fordi de var norske og burde ha visst bedre, til forskjell fra tyske soldater og krigsforbrytere. (Ugelvik Larsen 2005) I den grad rettslige oppgjør har funnet sted etter kriger har de impliserte landene prioritert straffeforfølgning mot

krigsforbrytere som har forbrutt seg mot landets egne. "Even liberal states are primarily concerned with war crimes against their own." (Bass 2000, side 31) Det var en høy temperatur i det norske rettsoppgjøret, med masse-demonstrasjoner mot nazistene og skamklipping av "tyskerpiker", men ingen av de ansvarlige for jødeforfølgelsene ble forfulgt av demonstrerende menneskemasser eller skamklipt på gaten. Avisenes likegyldighet i forhold til det norske ansvaret er like påfallende. Ble ikke jødene oppfattet som "egentlige nordmenn", uavhengig om de var førstegenerasjons innvandre-re eller hadde bodd i Norge hele livet? Jøden Aksel Scheer reiste det spørsmålet i mars 1947. "Er grunnen en bevisst eller ubevisst nedvurdering av en viss gruppe mennesker?"⁷⁴ Historikeren Tore Pryser spurte om det samme i en artikkel i 1988. (Pryser 1988) Historikeren Jon Reitan kommentar til frifinnelsen av Knut Rød trekker i samme retning. "Begrunnelsen for fri-finnelsen utdefinerte jødene som medlemmer av det norske samfunnet." (Reitan 2005, side 149; se Johansen 2006b, for samme diskusjon) Holo-caustsenteret i Oslo har nylig innledet et prosjekt som tar opp samme problemstilling.⁷⁵ Den norske uviljen mot jødiske innvandre-re og flyktninger og de antisemittiske fordommer blant norske journalister og byråkrater i mellomkrigstiden kan også ha lagt noen føringer for de norske jødefor-følgelsene, og den rettslige unnfalsheten i ettertid. (Johansen 1984, 2005)

Kollektive myter og erindring

Nederlandske jøder fikk en meget hard medfart under den andre ver-denskrig på grunn av byråkratiets og politiets servilitet i forhold til tyskerne, og fordi jødene trodde de levde i samme liberale samfunn som tidligere. Etterkrigsårenes nederlendere var like mye myteskapere som andre eks-okkuperte, skriver Deborah Dwork og Robert-Jan van Pelt. En ny fore-stilling om "Nederlenderen" hevet over de gamle skiller ble dyrket frem. "The Jews were not part of this new idea of Nederlanderschap. They now were perceived as the other." (Dwork and van Pelt 1996, side 56) Den franske interessen for Holocaust er av nyere dato. Den smertefulle historien om den franske ansvaret for arrestasjoner og deportasjon passet ikke den nasjonale myten som det frigjorte Frankrike skapte om seg selv som en heroisk nasjon i sluttet rekke mot tyske okkupanter. "Jewish deportees were not allowed to march as a separate group during commemorations." (Wein-berg 1996, side 20) Polakkene var mer opptatt av hvordan de selv ble be-handlet som et mindreverdige slavefolk av tyskerne. "Publicly at least, Polish

⁷⁴ Dagbladet 5. september 1947.

⁷⁵ "Ei ubehagelig historie". Intervju med forskningsdirektør Odd-Bjørn Fure og forsker Øivind Kopperud. Morgenbladet, 24-30 november 2006.

memory of the war years had been preoccupied with issues of Polish survival, martyrdom and resistance.” (Steinlauf 1996, side 81) I Sovjetsamveldet hadde ”oktoberrevolusjonen” mistet sin legitimerende kraft, i motsetning til ”Den store ferdlandskrigen” med sine heroiske ofre. ”For several decades there was a virtual cult of World War II in the Soviet Union in literature, movies, art and television. To emphasize the Jewish role and fate would have diminished the all-union effort and experience.” (Gitelman 1996, side 315) Knut Rød-saken kunne ha vært begynnelsen til en annen historieforståelse i Norge, men slik gikk det altså ikke. Hitler -Tyskland og norske nazister ble stående i den kollektive erindringen som de *eneste* ansvarlige for jødeforfølgelsene, og andre nordmenn som gode nordmenn i felles front mot okkupanten og NS-regimet, og som jødene venner og hjelpere.

Fokus i etterkrigstiden

Den offentlige og private samtalen i etterkrigstiden var fylt med historier om krigens forbrytelser, svik, tragedier, hverdagsliv, heltegjerninger og spenning. Noen tragedier var oss nærmere enn andre. Flere foretrakk spenningen fremfor tragediene, med historier om militære felttog og sabotasjehandling som favorittlesning. Norske jøder som overlevde krigen var ingen ressurssterk gruppe. De få som hadde overskudd til å skrive kom til i avisene med enkelte innlegg, men heller ikke noe mer. De fleste hadde nok med å komme seg videre med livene sine, om mulig i det hele tatt, og fortalte lite eller ingen ting om hva de hadde vært utsatt for. Irene Levine skriver om jødiske flyktninger som klandret seg selv etter krigen, selv om det ikke var noen grunn til det. Flere følte skyld for avdøde slektninger, for eksempel en uvitende storesøster som ba sin bror om å gå hjem og vente på henne den dagen politiet rykket ut for å arrestere jødene. ”Følelser av skyld ble holdt taust, fordi å være åpen om det ville være å bli konfrontert med en situasjon med svært blandede følelser.” (Levine 2001, side 15) Taushet kan ha vært en bevisst strategi for mestre livet også, skriver Jon Reitan i sin bok om jødene i Trondheim:

” ... for noen handlet dette om å holde traumene på avstand. Bare slik kunne de gjenopprette et tilnærmet normalt liv. Å snakke på dagtid var ikke sjelden ensbetydende med drømmer og repeterende mareritt på natta. Andre var redde for at de ikke skulle bli forstått riktig. Kanskje den som lyttet forventet noe helt annet? Det var bedre å tie.” (Reitan 2005, side 151)

”Holocaustindustri” som betegnelse på jødernes forhold til folkemordet på familie og slektninger er like usmakelig som faglig forfeilet. Hva den diskus-

jonen angår slutter forfatteren seg til påminnelsen om at det er det industrielle folkemordet på jøder og sigøynere under den annen verdenskrig som matcher *den* modellen.

”En av oss” og ”en av dem”

Interessen for Rød-saken i dag kan synes å ligge i grenselandet mellom moraldebatt og forskning, etter mange års taushet og fortregning. Forslaget til kunstneren Victor Lind om å ta opp igjen saken mot Knut Rød, og Holocaustsenterets vurdering av samme, med tilsvarende fra høyesterettsdommer Georg Fr. Rieber-Mohn, har satt en særlig spiss på den offentlige diskusjonen om Rød-saken. ”Å kun forsvare eller motsatt: kun uttrykke indignasjon over dommen gir oss ikke den nødvendig innsikt i hvorfor Knut Rød ble frifunnet,” bemerker Bjarte Bruland, Torill Torp-Holte og Mats Tangestuen, med referanse til konfrontasjonen mellom forskningsdirektør Odd Bjørn Fure og Georg Rieber-Mohn. ”Utfallet av rettsprosessen mot Knut Rød må ses i lys av mer overordnede føringer av både juridisk, historisk og sosial art.”⁷⁶

Rød-saken er juridisk foreldet og Rød død fra mange år tilbake. Dessuten tør man stille spørsmål ved om det er domstolenes oppgave å skrive historie, og om en minireprise på landssvikoppjøret er det mest fruktbare, sett i forhold til de erfaringene som er høstet i nyere tid med sannhetskommisjoner og forsoningsarbeid. De moralske og faglige lærdommene fra de norske jødeforfølgelsene er for viktige til at de kan overlates til en tradisjonell domstol, selv om det hadde vært juridisk mulig.

Var de ansvarlige for jødeforfølgelsene ”vanlige” nordmenn eller spesielle typer med en sterk nazistisk overbevisning og eksplisitt ønske om å fordrive jødene? Spørsmålet tangerer den internasjonale litteraturen om Holocaust. De norske erfaringene med Knut Rød og Hans Eng tilsier at svaret er både og. Rød var den upolitiske byråkrat som passet sitt embete, tenkte karriere og fulgte ordre. Han var ”en av oss” i den forstand at mange andre kunne ha handlet likedan i en tilsvarende situasjon, uten å være jødehatere og selv å ta det første initiativ til jødeforfølgelser. Hans Eng var den engasjerte nazist og antisemitt, en pådriver som gikk lenger enn han ”måtte”, og definitivt

---

⁷⁶ Georg Fr. Rieber-Mohn: ”*En skandaløs frifinnelse?*” Dagbladet 14.2.2007. Torill Torp-Holthe, Bjarte Bruland, Mats Tangestuen: ”*Forskjønnelse av det beslige.*” Dagbladet 18. februar 2007. Georg Fr. Rieber Mohn: ”*En tung bevisbyrde.*” Dagbladet 21. februar 2007. Torill Torp-Holte, Bjarte Bruland, Mats Tangestuen: ”*Overgriper eller hjelper?*” Dagbladet 26. februar 2007.

”en av dem.” Rød og Eng var forskjellige, men like viktige i jødeforfølgelsenes organisasjon på hver sin måte. Slik var det da, og slik vil det kunne bli på ny dersom sivilisatoriske grenser sprenges, og medløpere og pådrivere er seg selv eller sin fanatisme nærmest.

En særlig takk til Henrik Tham

Undertegnede mangeårige studier av det norske Holocaust går tilbake til begynnelsen av 1980-tallet, da det ble tatt initiativ til et nordisk forsknings samarbeid om kriminalitet og kontroll under den andre verdenskrig. Da den opprinnelige initiativtaker trakk seg ut etter at den innledende, karismatiske fase, ble stafettpinne overtatt av Henrik Tham og Hannu Takala, som inspirerte prosjektgruppen til to viktige utgivelser i årene som fulgte. (Takala & Tham 1987 og Takala & Tham 1989)

Litteratur

- Aberle, Ernst (1980): *Vi må ikke glemme*. Oslo, Cappelen.
- Andenæs, Johs (1998): *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo, Tano-Aschehoug.
- Aubert, Vilhelm (1972): *Likhet og rett*. Oslo, Pax.
- Bank, Jan (1998): *Post-war politics and the legacy of Nazism in the Netherlands.* I Larsen (ed), 1998.
- Bass, Gary Jonathan (2000): *The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Braithwaite, John (1984): *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Brochhagen, Ulrich (1999): *Nach Nürnberg: Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer*. Berlin, Ullstein.
- Bruland, Bjarte (1995): *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen.
- Chary, Frederick B. (1996): *Bulgaria*. I Wyman, 1996.
- Christie, Nils (1972) *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Oslo, Pax.
- Dwork, Deborah and Robert-Jan van Pelt (1996): *The Netherlands*. I Wyman, 1996.
- Frei, Norbert (red) (2006): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen, Wallstein Verlag.

- Gitelman, Zvi (1996): *The Soviet Union*. I Wyman, 1996.
- Grabitz, Helga (1998): *Nazi Crimes and the Quest for Legal Retribution: A report on German efforts*. I Larsen (ed), 1998.
- Hobson, Kristin (2006): *Forbrytelse og fortielse. Homofile og "asosiale" under nazismens befolkningspolitikk*. I Johansen (red), 2006c.
- Haave, Per (2006): *NS-regimets "taterpolitikk" – En minoritetspolitikk i utakt?* I Johansen (red), 2006c.
- Johansen, Jahn Otto (1989a): *Sigøynernes Holocaust*. Oslo, Cappelen.
- Johansen, Jahn Otto (2006a): *Sigøynernes Holocaust*. I Johansen (red) 2006c.
- Johansen, Per Ole (1984): *Oss selv nærmest. Norge og jødene, 1914-1943*. Oslo, Gyldendal.
- Johansen, Per Ole (1989b): *Samsfunnets pansrede neve. Statspoliti og overvåking 1918-1941*. Oslo, Gyldendal.
- Johansen, Per Ole (2000): *"Politiet har fortsatt et renommè å ivareta." Arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder høsten 1942*. Institutt for kriminologi. Årsrapport.
- Johansen, Per Ole (2001): *En profesjon i strid med seg selv*. I Erik Dahlin, Jørn Kr. Jørgensen og Per Ole Johansen "De trodde på en ny dag." Norsk politi i krig, fangenskap og befrielse 1943-1945. Oslo, Genesis.
- Johansen, Per Ole (2005): *Minst 20 år før en jøde*. Materialisten nr 4.
- Johansen, Per Ole (2006b): *Rettsoppgjøret med statspolitiet*, I Johansen (red), 2006c.
- Johansen, Per Ole (red) (2006c): *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo, Unipub.
- Johnson, Eric A. (2001): *Der nationalsozialistische Terror. Gestapo, Juden und gewöhnliche Deutsche*. Berlin, Siedler.
- Kommissar, Vera (1992): *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*. Oslo, Aschehoug.
- Larsen, Stein Ugelvik, with assistance of Bernt Hagtvedt (1998): *Modern Europe after Fascism. 1943-1980*. Boulder/New York, Columbia University Press.
- Larsen, Ugelvik Stein (2006): *Abndung des Unvorhersehbaren. Die strafrechtliche Aufarbeitung deutscher Kriegsverbrechen in Norwegen*. I Frei, 2006.
- Levin, Dov (1996): *Lithuania*. I Wyman, 1996.
- Levine, Irene (2001): *Tausbetens tale*. Nytt Norsk Tidsskrift. Nr. 3.
- Loanid, Radu (1996): *Romania*. I Wyman, 1996.
- Markovits, Andrei S. and Beth Simone Noveck (1996): *West Germany*. I Wyman, 1996.
- Pauly, Bruce (1992): *From Prejudice to Prosecution: A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Pryser, Tore (1988): *Jøder fra Sør-Fron som endte i gassammer*. I "Fra kriseår til krigstid." Oppland distriktshøyskoles informasjonsserie nr 63.

PER OLE JOHANSEN

- Pryser, Tore (2006): *Holocaust i innlandsregionen*. I Johansen (red), 2006c.
- Rothkirchen, Livia (1996): *Czechoslovakia*. I Wyman, 1996.
- Savosnick, Robert (1986): *Jeg ville ikke dø*. Oslo, Cappelen.
- Soleim, Neerland Marianne (2004): *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 – antall, organisering og repatriering*. Dr. art avhandling. Institutt for historie. Universitet i Tromsø.
- Steinlauf, Michael C. (1996): *Poland*. I Wyman, 1996.
- Surazska, Wielslawa (1996): *Denazification and its consequences for postcommunist transition. The case of Poland*. I Larsen, 1998.
- Sveri, Knut (1982): *Landsviksoppgjørets merkeligste rettsak*. I Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs, Oslo, Universitetsforlaget.
- Søbye, Espen (2003): *Katbe alltid bodd i Norge*. Oslo, Oktober.
- Takala, Hannu og Henrik Tham (red) (1987): *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Takala, Hannu and Henrik Tham (red) (1989): *Crime and control in Scandinavia during the Second World War*. Scandinavian Studies in Criminology. Volume 10.
- Weinberg, David (1996): *France*. I Wyman, 1996.
- Wyman, David S. and Charles H. Rosenzweig (red) (1996): *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore and London, The John Hopkins University Press.

PER OLE JOHANSEN

KAPITEL 9.

Vold mod kvinder.

En- eller flerdimensionel?

Britta Kyvsgaard & Annika Snare

“Recognizing that violence against women is a manifestation of historically unequal power relations between men and women, which have led to domination over and discrimination against women by men and to the prevention of the full advancement of women, and that violence against women is one of the crucial social mechanisms by which women are forced into a subordinate position compared with men” (uddrag af FN’s Declaration on the Elimination of Violence against Women, vedtaget 20. december 1993).

Den internationale undersøgelse af vold mod kvinder – International Violence Against Women Survey – som bl.a. Danmark har deltaget i, udspringer af FN’s initiativer vedrørende vold mod kvinder. Men hvorfor overhovedet gennemføre separate undersøgelser af vold mod kvinder? Svaret på dette spørgsmål gives bl.a. i ovenstående citat fra deklARATIONEN vedrørende afskaffelse af vold mod kvinder. Som det siges, skyldes fokuseringen på vold mod kvinder, at volden har en særlig årsag, idet den ses som en manifestation af den magtmæssige ulighed mellem mænd og kvinder.

Det spørgsmål, der skal diskuteres her, er, om denne forståelse af vold mod kvinder er dækkende. Kan den vold, der bliver begået mod kvinder, i alle tilfælde og i alle samfund forklares med mænds magtmæssige dominans? Har kvinder i alle samfund så ensartet en situation, at kun én teori er nødvendig for at forklare de overgreb, kvinder udsættes for, og for til fulde at forstå voldens omfang og udvikling?

Artiklens empiriske del er baseret på resultaterne fra den internationale undersøgelse af vold mod kvinder, *International Violence Against Women Survey* (Balvig & Kyvsgaard 2006a; Johnson, Ollus & Nervalá 2007).

Teorier om vold mod kvinder

Mere eller mindre tre årtier er passeret, siden vold mod kvinder fra at være samfundsmæssigt skjult er blevet anerkendt som et alvorligt samfundsproblem. Især er tavsheden om den vold, kvinder udsættes for i nære relationer, brudt. Den tilsyneladende neutrale betegnelse 'husspektakler' (på svensk 'lägenhetsbråk') er erstattet med partnervold eller – mere direkte – mænds vold mod kvinder. Indtil synliggørelsen af denne vold var der per definition ikke behov for at forklare et stort set ikke eksisterende problem. I nogen grad blev vold mod kvinder dog forklaret ud fra en synsvinkel om mandens stærkt afvigende adfærd.

Meget groft forenklet – men måske pædagogisk illustrativt – kan der opstilles to polære forklaringsmodeller, hvad angår den vold, som kvinder bliver udsat for. Den i dagens samfund altdominerende forståelse af voldelige overgreb mod kvinder bliver betegnet som kønsmagtsteorien. Den anden perspektivering tager afsæt i en livsstilsrelateret kontekst.

Kønsmagtsteorien

Grundsætningen om det særlige i mænds vold mod kvinder er forankret i en kønsspecifik fortolkningsramme om magtforskelle mellem kønnene.¹ Her er udgangspunktet, at voldshandlinger mod kvinder er relateret til magtudøvelse, og at det er en kønsbetinget handling, der afspejler en patriarkalsk orden med mænd som undertrykkere og kvinder som undertrykte.

Denne forståelse bliver klart udtrykt i såvel FN-deklarationen (ovenfor) som i Beijing-handlingsplanen, der blev vedtaget på FN's 4. Verdenskvindekonference i 1995:

---

¹ Det skal bemærkes, at generelt og også blandt feministisk orienterede forskere og debattører i Danmark og Norge er anvendelsen af betegnelsen "genus" til forskel fra "køn" ikke slået igennem. Modsat ser det ud til, at betegnelsen "genus" i engelsk/amerikansk litteratur ofte også anvendes i sammenhænge, hvor det er de biologiske forskelle, der er i fokus.

“Vold mod kvinder er en manifestation af de historisk ulige magtrelationer mellem mænd og kvinder, som har ført til mænds dominans over og diskrimination af kvinder” (§ 118).

Det kan tilføjes, at denne handlingsplan benytter sig af en bred voldsdefinition:

“Begrebet vold mod kvinder betyder enhver kønsbaseret voldelig handling, som resulterer i eller kan resultere i fysisk, seksuel eller psykologisk skade eller lidelse for kvinder, inklusiv trusler om sådanne handlinger, tvungen eller vilkårlig frihedsberøvelse, enten i offentligheden eller i privatlivet” (§ 113).

Siden 1990'erne har kønsmagtsteorien haft en meget fremtrædende betydning for forståelsen af vold mod kvinder. Hvad kendetegner denne forklaringsramme?²

For det første, at vold mod kvinder ikke kan forstås inden for rammen for afvigende adfærd, hvor brugen af vold henvises til en kategori, der alene omfatter visse mænd eller særlige typer af mænd. Det handler heller ikke om visse atypiske kategorier af kvinder, som bliver mishandlede, eller om specifikke problematiske partnerrelationer. Volden skal i stedet forstås som et kontinuum med ulige grader af voldsudøvelse i modsætning til en enten-eller kategorisering.

For det andet indebærer kritikken af årsagsforklaringer, der er baseret på individuelle faktorer eller forestillinger om individualpsykologiske forstyrrelser i parforhold, at kønsmagtsteorien tager afsæt i strukturelle faktorer. I udgangspunktet forudsætter teorien eksistensen af en magtstruktur, hvor alle mænd indtager en overordnet hierarkisk position. Fokus er rettet mod det specifikke i denne almengyldige magtudøvelse og den dertil relaterede volds egenart – uanset de involveredes livsvilkår i øvrigt. Forklaringer med basis i andre strukturelle faktorer, som f.eks. social klasse, bliver i kønsmagtsteorien kritiseret, fordi disse muliggør og opmuntrer til at adskille særlige kategorier af henholdsvis voldsudøvere og voldsramte fra den normale, almindelige befolkning.

Indvendinger mod den patriarkalske teoriorientering forhindrer imidlertid ikke en anerkendelse af dens væsentlige betydning ved at placere vold mod kvinder på den prioriterede politiske dagsorden, og de nordiske lande har

---

² Dette afsnit er inspireret af en oversigt over udviklingen i den svenske diskurs om kvindemishandling, som Anne-Lie Steen (2003) har udarbejdet.

med god grund anerkendt behovet for at bekæmpe den kønsmagtsrelaterede vold. Men betegnelsen (mænds) vold mod kvinder lider desværre ofte af mangel på differentiering i forhold til på den ene side vold i nære relationer og på den anden side vold, som kvinder bliver udsat for i andre sammenhænge.³ En deduktiv argumentationskæde, opbygget om ”alle mænd” som voldelige og ”alle kvinder” som ofre, fungerer til tider som spændetrøje mod nuanceringer i forståelsen af vold mod kvinder.

Der er tilsyneladende en mere eller mindre udtalt censur, der tilsiger, at ethvert indblik i vold mod kvinder ud fra en anden forståelse end ud fra den herskende forestilling om voldelig mandlig magtudøvelse ikke er velkommen. Kriminologiska institutionen ved Stockholms Universitet har kritisk fremhævet i et høringssvar i anledning af betænkningen *Slag i luften. En utredning om myndigheter, mansvåld och makt* (SOU 2004:121) ”att könsmaktsförståelsen ges den helt dominerande rollen för att förstå mäns våld mot kvinnor. Varken andra genusteorier eller andra perspektiv tillåts” (Remiss 2005). Høringssvaret, som er udarbejdet af Henrik Tham, gennemgår også en række resultater fra forskellige former for empiriske voldsundersøgelser, såvel nationale som internationale studier. Konklusionen er, at disse data ikke bliver inddraget i forklaringer på mænds vold mod kvinder. Der gives ingen plads til variationer i voldsudviklingen over tid eller i forhold til andre mulige påvirkningsfaktorer – og bemærkelsesværdigt nok er der ikke gjort forsøg på at udforske sammenhænge mellem på ene siden mænds vold mod kvinder og på den anden side variationer i ligestillingsudviklingen.

Tilsyneladende befinder man sig enten på de mishandlede kvinders side, eller også prøver man at undervurdere – og sågar ignorere – den vold, kvinder bliver udsat for, og fremstår dermed som uvidende om de eksisterende magtforskelle mellem kønnene. Med andre ord som kønsneutral i ordets negative betydning.

---

³ Danmark har i to omgange vedtaget handlingsplaner til bekæmpelse af vold mod kvinder, der begge begrænser sig til partnervold. Den første er: Regeringens handlingsplan til bekæmpelse af vold mod kvinder, 2002, medens den anden præciserer, at det er en Handlingsplan til bekæmpelse af mænds vold mod kvinder og børn i familien 2005-2008. Den norske betænkning NOU 2003:31 Retten til et liv uden vold. Menns vold mot kvinner i nære relasjoner afgrænser eksplicit sit udgangspunkt. I Sverige har det kønsmagtsteoretiske perspektiv haft en på det nærmeste hegemonisk stilling de seneste ti år (se f.eks. SOU 1995:60. Kvinnofrid; Proposition 1997/98:55. Kvinnofrid; Slagen Dam af Lundgren m.fl., 2001; SOU 2004:121. Slag i luften).

Livsstilsteorien

Spørgsmålet er, om teorien om kønsmagtsrelateret vold bør kompletteres med en teori om livsstilsrelateret vold mod kvinder.

Betegnelsen "livsstilsteorien" er et begreb, som kan give anledning til mange forskellige associationer. Den måde, begrebet bliver brugt inden for kriminologien, tager afsæt i en lidt ældre fremstilling af amerikanske kriminologer – the lifestyle/exposure model (Hindelang, Gottfredson & Garofolo, 1978). Teorien kan altså også betegnes som udsathedsmodellen. Hovedpointen er, at risikoen for at blive offer for en forbrydelse ikke fordeler sig tilfældigt over tid og sted. Og i så henseende er et individs eller en gruppes livsstil en vigtig komponent. "Lifestyle" refererer ifølge forfatterne "to routine daily activities, both vocational activities (work, school, keeping house, etc.) and leisure activities" (ibid. s. 241). Disse aktiviteter forudsiger, hvornår, hvor og med hvem personer tilbringer sin tid.

Først og fremmest prøver teorien at forklare variationer i risikoen for at blive offer for former for kriminalitet, hvor der er en direkte kontakt mellem offer og gerningsmand (voldtægt, røveri og vold) samt tyveri. Grundpræmissen er, at visse livsstile i større udstrækning end andre fører til situationer, hvor risikoen for at blive udsat for en forbrydelse er stor. I kortlægningen af grader af risiko for viktimisering postuleres forskellige faktorer, som resulterer i en bestemt livsstil. Disse variabler inkluderer demografiske kendetegn (alder, køn, indkomst, civilstand, uddannelse, erhverv), der i sin tur hænger sammen med rolleforventninger og er bundet til strukturelle begrænsninger, ikke mindst af økonomisk art. Tilpasning til disse samfundsmæssige levevilkår finder sted på såvel individ- som gruppeniveau og giver sig udtryk i forskellige livsstile, som bliver udmøntet i forskellige mønstre for udsathed for viktimisering: "*Personal victimization*, the final element in the model, follows probalistically from exposure to high victimization risk situations" (ibid. s. 245, kursiv i original).

Teorien har et traditionelt kriminologisk udgangspunkt og kan ses i forlængelse af interessen for interaktionen mellem offer og gerningsmand som årsagsforklaring til kriminalitet. Den kan også ses i sammenhæng med den såkaldte rutineaktivitetsteori, der også blev præsenteret sidst i 1970'erne (Cohen & Felson, 1979).

Præsentationen af livstils/udsathed-modellen afsluttes med otte antagelser om sandsynligheden for, at en person udsættes for kriminalitet. Sammenhængen mellem viktimisering og livsstil relateres i hovedtræk til den mængde tid, som en person tilbringer på offentlige steder (især aften og nat) og

den mængde tid, som en person tilbringer blandt ikke-familiemedlemmer. På den baggrund forudsiger teorien, at samfundsudviklingen vil medføre en mere ligestillet offerisiko for kvinder og mænd:

“Our model suggests that as sex role expectations become increasingly less differentiated and sex-linked structural barriers become less rigid, with a corresponding convergence of the adaptations and lifestyles of males and females, rates of victimizations for males and females will tend to converge. This is true primarily for two reasons. First, females generally will increase their exposure to nonfamily members, and hence their victimization rate should increase relative to the male rate” (Hindelang, Gottfresson & Garofolo, 1978, s. 269).

Både den oprindelige livsstils/udsathed-model og rutineaktivitetsteorien udgår fra, at kvinders øgede deltagelse på arbejdsmarkedet og i uddannelses-systemet vil forøge deres risiko for kriminel viktimitisering på grund af mange hverdagslige rutinemæssige aktiviteter og kontakter uden for hjemmet – og især sandsynligheden for at møde fremmede mennesker.

Der er blevet rettet kritik mod flere aspekter af livsstilsperspektivet, inklusiv begrebets diffuse karakter. Her vil vi alene understrege teoriens udelukkelse af privatlivets sfære som arena for vold mod kvinder – en udelukkelse, som alvorligt begrænser indsyn i voldens omfang og kønsbestemt udsathed for viktimitisering (se f.eks. Walklate, 1989, s. 12).

Det empiriske afsæt for livsstilsteorien, der for øvrig udtrykkelig er formuleret som en præliminær model, er de meget tidlige offerundersøgelser i USA i begyndelsen af 1970erne samt politistatistik. En styrke ved modellen er netop dens fundament i tilgængelig empiri, mens det samtidig næppe er opsigtvækkende at konstatere disse kilders uegnethed til at opfange volden i nære relationer. Når den ”private vold” bliver totalt ignoreret, usynliggøres kønsrelaterede magtforhold, der ikke er indeholdt i en traditionel forståelse af strukturelle betingelser og tilpasning til kønsrolleforventninger. Mænds vold mod kvinder får ingen selvstændig drøftelse i teorien om livsstil og udsathed for viktimitisering.

Men hvis omfanget af vold i parforhold blev inddraget i overvejelserne, er det måske muligt, at kvinders offerisiko ville mindske snarere end øges ved kvinders stigende deltagelse på arbejdsmarkedet, i modsætning til hvad livsstilsteorien implicerer? (ibid.). Udover et spørgsmål om udviklingen i voldens omfang, når kvinders levevilkår forandres, giver udviklingen i kvinders ressourcemæssige position og måde at leve på anledning til at se nærmere

på, hvordan den vold, som kvinder udsættes for, kan fortolkes for så vidt angår de to her omtalte perspektiveringer.

Empiri om vold mod kvinder

Den internationale undersøgelse af vold mod kvinder (i det følgende IVAWS) omfatter tolv spørgsmål om forskellige former for fysiske og seksuelle overgreb samt trusler og chikanerier:

1. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde truet med at skade dig fysisk på en måde, som skræmte dig?
2. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde kastet noget efter dig eller slået dig med noget, så du kom til skade eller blev bange?
3. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde skubbet eller taget fat i dig eller vredet din arm om eller hevet dig i håret på en måde, så du kom til skade eller blev skræmt?
4. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde slået dig med flad hånd, sparket dig, bidt dig eller slået dig med knytnæve?
5. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde forsøgt at kvæle eller tage kvælertag på dig, brænde eller skolde dig med fuldt overlæg?
6. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde brugt eller truet med at bruge kniv eller pistol mod dig?
7. Hvis du ser bort fra seksuelle overgreb, har nogen mand så nogensinde været fysisk voldelig mod dig på en måde, som ikke allerede er blevet nævnt?
8. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde tvunget dig til samleje ved brug af vold eller trusler om vold? Husk at medregne ægtemænd og andre seksuelle partnere. Her skal du ikke medregne forsøg på at tvinge dig.
9. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde forsøgt at tvinge dig til samleje ved brug af vold eller trusler om vold? Dette gælder forsøg, som ikke resulterede i nogen form for samleje.

10. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde rørt ved dig seksuelt på en måde, som du ikke havde lyst til, og som gjorde dig meget ubehagelig til mode?
11. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde tvunget eller forsøgt at tvinge dig til at have sex med en anden, herunder at blive tvunget til at have sex for penge eller i bytte for varer?
12. Efter at du er fyldt 16 år, har nogen mand nogensinde været seksuelt voldelig mod dig på en måde, som jeg ikke allerede har nævnt?

De første syv spørgsmål angår trusler og forskellige former for *fysiske* overgreb eller forsøg herpå, som kan, men ikke nødvendigvis bliver opfattet som vold. De sidste fem spørgsmål angår *seksuelle* overgreb: De to første tvangssamleje/voldtægt eller forsøg herpå. Spørgsmål 10 kan, for så vidt det drejer sig om forsætlige trakasserier, siges at angå seksuel chikane, men det kan også dreje sig om tilfældige handlinger eller hændelser, hvor manden ikke har haft forsæt til at udsætte kvinden for ubehag. Endelig angår spørgsmål 11 seksuel udnyttelse, eventuelt alfonseri.

Opfattelsen af, hvad der skal forstås ved vold mod kvinder, er således i IVAWS meget rummelig og bred. Dette er vigtigt at have in mente, når der i det følgende tales om 'vold mod kvinder', idet der hermed menes alle de former for overgreb, IVAWS omfatter.⁴

Deltagende lande

Hovedsigtet med IVAWS har været at få en omfattende, international komparativ undersøgelse af omfanget af vold mod kvinder. Da det fra dansk side blev besluttet at deltage, blev i alt 29 lande nævnt som mulige deltagere. Af forskellige grunde er mange af disse lande imidlertid blevet forhindret i at deltage, og slutrapporten omfatter alene resultater fra ni lande. Det drejer sig om Australien, Costa Rica, Danmark, Filippinerne, Hongkong, Mozambique, Polen, Schweiz og Tjekkiet. Undersøgelsen fra Schweiz er dog ikke fuldt sammenlignelig med dem fra de andre lande, da ikke alle de 12 spørgsmål om overgreb indgår i den svejtsiske undersøgelse. Resultaterne fra den svejtsiske undersøgelse vil derfor ikke være omfattet af det følgende.

---

⁴ Det kan nævnes, at af de kvinder, der i den danske undersøgelse har været udsat for fysiske overgreb (spørgsmål 2-7) af en partner eller en ikkepartner, er det kun henholdsvis 30 og 39 pct., der opfatter handlingen som kriminel.

Kvindernes situation i de deltagende lande

Omfanget og arten af vold mod kvinder må, jf. kønsmagtteorien, antages at være relateret til kvindernes stilling i samfundet. Såfremt kvinderne har en meget selvstændig position, er selvforsørgende og veluddannede, må det forventes, at de sjældnere udsættes for vold, end tilfældet vil være, hvis kvinderne økonomisk er afhængige af mændene, er ufaglærte og/eller alene har lavt rangerede jobs. Dette bekræftes også af, at det er de mest ressourcetsvage kvinder, der især udsættes for vold (Walby 2002; Hearn 2002; Rydström 2002; Balvig 1998; Estrada & Nilsson 2004; Balvig & Kyvsgaard 2006a). I livsstilsteorien betragtes vold mod kvinder ud fra stort set de samme parametre som anden voldelig udøvelse mod fysiske personer, hvilket altså er en klar modsætning til den kønsmagtsteoretiske strukturelle indfaldsvinkel.

Idealtypisk betragtet må det i forlængelse heraf videre forventes, at kvinder, der lever i samfund, hvor der formelt og reelt er ligestilling mellem kønnene, og hvor kvindernes betragtes som ligeværdige med mændene, er mindre udsatte for vold end kvinder, der lever i samfund, hvor de generelt betragtes som mindreværdige (Brownmiller 1976; Bograd 1986).

Sammenlignet med kvinder i andre lande er erhvervsfrekvensen blandt kvinder i Danmark ganske høj. FN's opgørelser over andelen af voksne kvinder, der er erhvervsaktive, viser således, at kun syv ud af 130 lande har en højere erhvervsfrekvens blandt kvinder, end Danmark har, og at erhvervsfrekvensen blandt de danske kvinder er betydeligt højere end i noget af de øvrige lande, der er omfattet af IVAWS.⁵ FN's målinger viser videre, at der blandt de danske kvinder, sammenlignet med kvinder i de andre deltagende lande, er en større andel, som påbegynder en videregående uddannelse.⁶

⁵ <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/indwm/statistics.htm>. Statistikken viser, at erhvervsfrekvensen blandt kvinder i Danmark er 74 pct. Af de deltagende lande kommer Australien med 57 pct. erhvervsaktive kvinder på andenpladsen. Derefter følger Hongkong med 52 pct., Tjekkiet med 51 pct., Filipinerne med 50 pct., Polen med 48 pct. og Costa Rica med 40 pct. Oplysninger om Mozambique findes ikke.

⁶ Ifølge FN's statistik er det 87 pct. af de danske kvinder, der tilmeldes en videregående uddannelse (tertiary gross enrolment ratio), mod 80 pct. af de australske. I de øvrige deltagende lande er procentdelen betydeligt mindre og i alle tilfælde under 50 pct. Tallet for Danmark lyder meget højt, og det er ikke helt klart, hvad det reelt omfatter, eller hvordan beregningen er foretaget. Til brug for denne

Ved siden af den højere grad af erhvervsmæssig og uddannelsesmæssig ligestilling i Danmark kan der på andre områder antages at være en højere grad af ligestilling i Danmark sammenlignet med de andre lande. Eksempelvis er der en højere grad af politisk ligestilling, idet der er en forholdsvis stor andel kvindelige parlamentarikere i Danmark.⁷ En højere grad af ligestilling afspejler sig også i de spørgsmål, IVAWS omfatter vedrørende partnerens kontrollerende og repressive adfærd, jf. tabel 1.

Tabel 1. Procentandel, som hele tiden, ofte eller nogle gange har været udsat for, at deres nuværende partner udviser den nævnte adfærd.

	Australien	Costa Rica	Danmark	Filippinerne	Hongkong	Mozambique	Polen	Tjekkiet
Bliver vred, hvis du snakker med andre mænd	34	63	36	55	52	78	61	38
Prøver at begrænse din kontakt med familie og venner	20	37	14	27	23	32	13	26
Følger efter dig eller holder øje med, hvor du går hen på en måde, som du mener er kontrollerende eller skræmmende	17	27	7	27	11	25	9	12
Insisterer på altid at vide, hvem du har været sammen med, og hvor du har været	-	56	19	32	55	24	62	56

Som det ses af tabel 1, placerer de danske kvinder sig lavest eller næstlavest med hensyn til andelen, der angiver, at deres partner har udvist den omtalte kontrollerende eller repressive adfærd. Sammenlignet med kvinder i andre lande er de danske kvinder altså sjældnere undertrykt og underkastet mandens autoritet. Også det taler for, at partnervold mod kvinder må forventes at forekomme sjældnere i Danmark end i de andre lande, der er omfattet af undersøgelsen.

---

sammenligning mellem landene har det dog antagelig mindre betydning, da statistikkerne må antages at være udarbejdet på en ensartet måde.

⁷ Også denne information stammer fra FN's statistik, op.cit. Af de deltagende lande har alene Danmark i gennemsnit mere end en tredjedel kvindelige parlamentarikere i de fire år, statistikken angår, mens andelen i de fleste øvrige lande er under en fjerdedel.

De muligheder, staten giver for som eneforsørger at klare sig selv, har givetvis også betydning for, om kvinder forbliver i et undertrykkende og voldeligt parforhold. Uden at kunne dokumentere forskelle mellem de undersøgte lande er der nok næppe tvivl om, at Danmark er det af de deltagende lande, der har det bedst fungerende velfærdssystem. Det betyder, at kvinder ikke af økonomiske grunde behøver at forblive i et ægteskab eller parforhold, og det er næppe heller i dag forbundet med stigmatisering at være eneforsørger.⁸

Vold mod kvinder kan, jf. livsstilsteorien, imidlertid ikke alene relateres til ulighed mellem kønnene, men må også antages at være forbundet med livsstilsfaktorer, idet kvinders daglige liv og færden i ulige grad kan bringe dem i risikofyldte situationer. Ud fra dette perspektiv kan man forvente, at danske kvinder i højere grad end kvinder i de andre lande løber en risiko for at blive udsat for vold. Netop i kraft af en højere erhvervsfrekvens og hyppigere selvforsørgelse – og antagelig også højere uddannelse – må de danske kvinder antages at være mere mobile samt hyppigere at færdes uden for hjemmet og i fremmede miljøer. Som en særlig livsstilsfaktor kan peges på antallet af seksuelle partnere. Den seksuelle frigørelse er af gammel dato inden for især den nordiske kulturkreds, og det forekommer derfor som en rimelig antagelse, at danske kvinder – sammenlignet med kvinder i de andre lande – har flere seksuelle partnere i løbet af deres liv. Data fra IVAWS tyder også i den retning.⁹ Dette vil bevirke, at danske kvinder rent statistisk har en større risiko for, at de på et eller andet tidspunkt får en voldelig partner.

På baggrund af disse forhold kan det – ved en sammenlignende undersøgelse – forventes, at i det omfang, danske kvinder udsættes for vold, sker det i højere grad end for kvinder i de andre lande uden for hjemmets fire vægge, i fremmede miljøer og af personer, de ikke kender. I kraft af en højere grad af ligestilling mellem kønnene kan det således forventes, at danske kvinder sjældnere end kvinder i de øvrige lande udsættes for vold af en partner. Dette kan dog modvirkes af, at danske kvinder, som antaget, har flere seksuelle partnere end kvinderne i de øvrige lande, hvilket øger deres

---

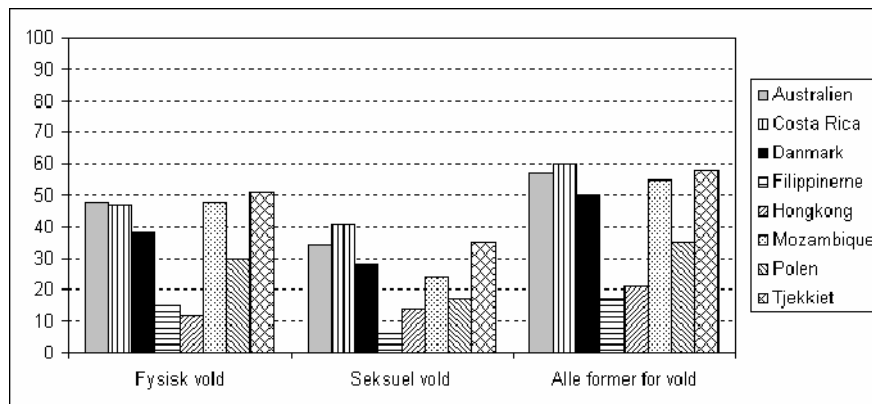
⁸ Det betyder ikke, at tilværelsen som eneforsørger er uden problemer. Selv om der er mulighed for forskellige former for sociale ydelser, så er det dog samtidig klart, at eneforsørgelse hyppigt indebærer en vanskelig økonomisk situation.

⁹ Sammenlignet med kvinder i de øvrige lande er der således blandt de danske kvinder den mindste andel, der ikke tidligere har haft en partner. Antallet af tidligere partnere fremgår ikke af undersøgelsen.

risiko for partnervold. Det betyder, at der for danske kvinder relativt set kan forventes den laveste prævalens af vold begået af en nuværende partner, men en højere prævalens af vold af en tidligere partner.

Den overordnede prævalens

Figur 1 viser, i hvilket omfang kvinderne i de deltagende lande har været udsat for henholdsvis fysisk vold, inklusiv trusler (spørgsmål 1-7, jf. ovenstående liste), seksuel vold (spørgsmål 8-12) og alle former for overgreb (spørgsmål 1-12).

Figur 1. Livstidsprævalensen for henholdsvis fysisk vold, seksuel vold og al vold.¹⁰

Det ses først og fremmest af figur 1, at variationen mellem landene er meget stor. Mens 60 pct. af kvinderne i Costa Rica har været udsat for vold, drejer det sig kun om 17 pct. i Filippinerne. I Danmark er andelen på 50 pct., hvilket svarer til den femte højeste placering. Også når der fokuseres separat på fysisk vold og seksuel vold, er der store forskelle mellem landene. Også for fysisk vold ligger Danmark på en femteplads, mens der for seksuel vold er tale om en fjerdeplads.¹¹

Det er givet, at en væsentlig del af disse overordnede forskelle i voldsprævalensen skal forklares med forskelle i metoder. Selv om der er anvendt samme spørgeskema i de deltagende lande, har såvel dataindsamlingsmetoderne

¹⁰ 'Livstidsprævalensen' omfatter reelt alene episoder siden det fyldte 16. år.

¹¹ Når prævalensen for den seksuelle vold er så forholdsvis høj, skyldes det i høj grad spørgsmålet om seksuelle chikanerier. Hvis dette spørgsmål ekskluderes, ville prævalensen for de danske kvinder mindskes til ca. en tredjedel af den viste.

som samplingen varieret. I nogle lande er der anvendt telefoninterview, mens undersøgelsen i lande, hvor adgangen til telefon er begrænset, er gennemført ved personlige interviews. I nogle lande omfatter undersøgelsen et repræsentativt udsnit af kvinder fra hele landet, mens den i andre lande omfatter kvinder fra et mindre geografisk område.

Vigtigere end metodeforskelle er dog antagelig kulturelle forskelle, som kan bevirke, at kvinder i ulige grad er villige til åbent at berette om de overgreb, de har været udsat for. Nogle af resultaterne kan tyde på, at kulturelle forhold muligvis også har haft betydning for, at kvinder i ulige grad er parate til at erindre disse overgreb. Som det ses af tabel 2, er der meget store forskelle mellem års- og livstidsprævalensen landene imellem.¹² Sammenlignet med kvinder i de andre lande ser det ud til, at kvinder i Danmark i betydelig højere grad husker tidligere episoder, idet forskellen mellem deres livstidsprævalens og deres årsprævalens er meget større, end tilfældet er for kvinder i de øvrige lande.

Tabel 2. Års- og livstidsprævalensen for al vold samt størrelsesforholdet mellem de to målinger.

	Årsprævalensen	Livstidsprævalensen	Forholdet mellem de to målinger
Australien	10	57	1:5,7
Costa Rica	15	60	1:4,0
Danmark	5	50	1:10
Filippinerne	6	17	1:2,8
Hongkong	4	21	1:5,3
Mozambique	22	55	1:2,5
Polen	6	35	1:5,8
Tjekkiet	14	58	1:4,1

Dette kan i princippet tænkes at bero på, at de danske kvinder i højere grad end de øvrige kvinder tidligere har været udsat for meget alvorlige voldelige overgreb, idet alvorlige overgreb givet vil blive husket bedre end mindre alvorlige overgreb. Undersøgelsen peger dog på ingen måde i den retning.¹³ En anden mulig forklaring kunne være, at volden mod danske kvinder er koncentreret til de unge år. Eller det kan skyldes, at de danske kvinder rela-

¹² Årsprævalensen angiver andelen, der har været udsat for vold inden for det seneste år.

¹³ Sammen med kvinder i Hongkong er kvinder i Danmark således dem, der sjældnest angiver, at den vold, de har været udsat for, har været alvorlig.

tivt ofte, jf. det tidligere, har været udsat for vold af en tidligere partner, og/eller at volden mod kvinder i Danmark er mindsket i de senere generationer. Disse forhold ville således også resultere i, at årsprævalensen vil være forholdsvis lav, mens livstidsprævalensen vil være forholdsvis høj, idet den voldelige hændelse vil ligge tilbage i tiden. Undersøgelsen tyder på, at de to sidstnævnte forklaringer, men ikke den førstnævnte, i nogen grad gør sig gældende.¹⁴ Dette kan dog næppe forklare hele forskellen mellem Danmark og de øvrige lande med hensyn til forholdet mellem års- og livstidsprævalensen.¹⁵ Forskellen kan derfor også antages at skyldes, at danske kvinder – som følge af en større ligestilling og/eller en større samfundsmæssig fokusering på vold mod kvinder – tillægger voldelige overgreb en større betydning, og at denne større fokus på fænomenet vil fremme erindringen om mulige hændelser af også mindre alvorlig karakter.

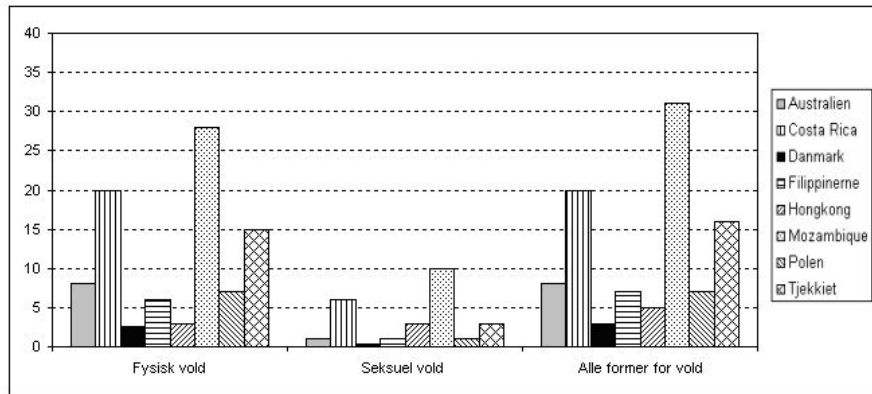
Samlet set betyder de forskellige metodemæssige svagheder ved IVAWS, at det næppe er hverken muligt eller frugtbart at sammenligne prævalenserne landene imellem. Det er da heller ikke det, der vil ske i det følgende, idet der her alene ses på, hvorledes de deltagende lande placerer sig i forhold til hinanden vedrørende vold begået af henholdsvis nuværende partner, tidligere partner og ikkepartner. Det er således ikke den absolutte udsathed, der er i fokus, men den relative.

Omfang af vold set i forhold til relation til gerningsmand

Mens Danmark som sagt generelt set ligger på en femteplads med hensyn til forekomsten af vold mod kvinder, ændrer placeringen sig til en sidsteplads, når det drejer sig om vold begået af en nuværende partner, jf. figur 2. Det er således 3 pct. af de danske kvinder, der har været udsat for overgreb af deres nuværende mand, samlever eller kæreste, mens den overordnede livstidsprævalens som nævnt er på 50 pct. Mozambique er det land, der kommer på førstepladsen, når det drejer sig om vold, der er begået af en nuværende partner.

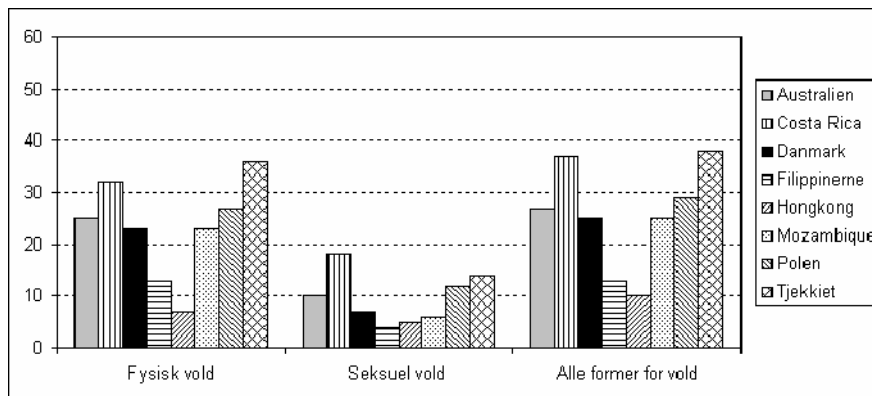
¹⁴ Dataene tyder således ikke på, at udsathed for vold i højere grad er et ungdomsfænomen i Danmark end i de øvrige lande. Den danske del af IWAVS peger på, at risikoen for vold er mindsket (Balvig & Kyvsgaard 2006a). Der foreligger ikke oplysninger om udviklingstendensen i de andre deltagende lande.

¹⁵ Forholdet mellem års- og livstidsprævalensen er ganske vist for danske kvinder særlig stor, når det angår partnervold, men også for vold, der er begået af en ikkepartner, er forholdet mellem års- og livstidsprævalensen klart større i Danmark end i de øvrige lande.

Figur 2. Livstidsprævalensen for henholdsvis fysisk vold, seksuel vold og al vold for vold begået af en nuværende partner.

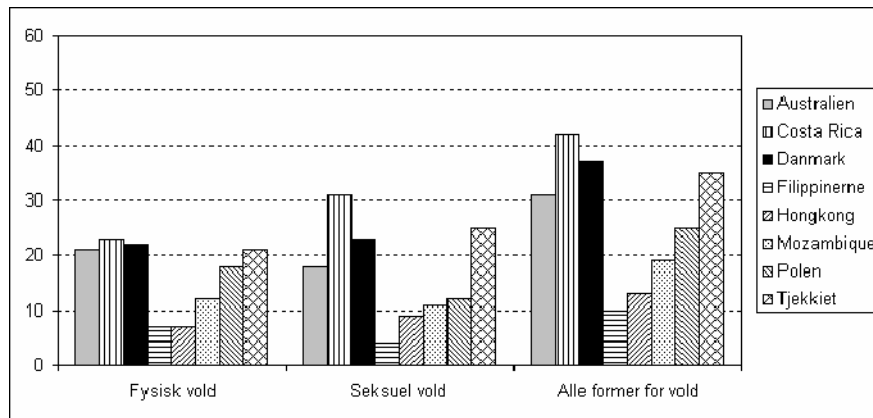
For så vidt angår vold begået af en tidligere partner, viser figur 3, at Danmark – sammen med Mozambique – indtager en femteplads. Mønstrene for disse to lande er altså klart forskellige: Mens kvinder i Danmark relativt sjældent udsættes for vold af en nuværende partner, men noget hyppigere af en tidligere partner, forholdet det sig omvendt for Mozambique, idet dog forskellen mellem andelen, der udsættes for vold af en nuværende eller en tidligere partner ikke er så stor, som tilfældet er for de danske kvinder.

Figur 3. Livstidsprævalensen for henholdsvis fysisk vold, seksuel vold og al vold for vold begået af en tidligere partner.

Tilsvarende gælder også i sammenligning med de øvrige lande: Forholdet mellem andel kvinder, der har været udsat for vold af en nuværende partner, i forhold til andelen, der har været udsat for vold af en tidligere partner, er således betydeligt større i Danmark end i nogen af de øvrige lande, jf. også senere.

Når man derefter ser på vold begået af en ikkepartner, placerer Danmark sig relativt højt, nemlig på en andenplads, jf. figur 4. Andre resultater fra IVAWS peger på, at gerningsmændene forholdsvis sjældent er at finde blandt de danske kvinders brødre, onkler eller andre familiemedlemmer, når det drejer sig om ikkepartner vold, men først og fremmest blandt fremmede eller bekendte. Især når det drejer sig om den fysiske vold, adskiller Danmark sig markant fra de øvrige lande ved, at en meget stor del af denne vold er begået af fremmede.

Figur 4. Livstidsprævalensen for henholdsvis fysisk vold, seksuel vold og al vold for vold begået af en ikkepartner.

Tabel 3 opsummerer de resultater, der er angivet i figur 2-4, idet den oplyser om den procentdel af kvinderne, der har været udsat for vold af henholdsvis en nuværende partner, en tidligere partner og en ikkepartner. Det ses heraf, at der er størst forskelle mellem disse tre andele for de danske kvinder. Andelen, der har været udsat for vold af en tidligere partner, er således mere end otte gange så stor som den andel, der har været udsat for vold af en nuværende partner. Ingen af de andre lande kommer i nærheden af at have så stor forskel mellem de to prævalenser.

Table 3. Livstidsprævalensen for vold begået af henholdsvis nuværende partner, tidligere partner og ikkepartner i de undersøgte lande samt relationen mellem de forskellige former for vold.

	Nuværende partner	Tidligere partner	Ikke partner	Forhold nuv./tidl. partner	Forhold tidl.partner/ ikkepartner
Australien	8	27	31	1:3,4	1:1,1
Costa Rica	20	37	42	1:1,9	1:1,1
Danmark	3	25	37	1:8,3	1:1,5
Filippinerne	7	13	10	1:1,9	1:0,8
Hongkong	5	10	13	1:2,0	1:1,3
Mozambique	31	25	19	1:0,8	1:0,8
Polen	7	29	25	1:4,1	1:0,9
Tjekkiet	16	38	35	1:2,4	1:0,9

For så vidt angår forholdet mellem andelen, der har været udsat for vold af en tidligere partner og af en ikkepartner, er den danske prævalens 50 pct. større for sidstnævnte end førstnævnte, hvilket er en noget større forskel end for nogen af de øvrige lande. I Filippinerne, Mozambique, Polen og Tjekkiet er andelen, der har været udsat for vold af en tidligere partner, større end andelen, der har været udsat for vold af en ikkepartner.

Diskussion

Samlet set bekræfter disse analyser de antagelser, der har været fremført om vold mod danske kvinder sammenlignet med vold mod kvinder i de andre lande. For det første er det hævdet, at danske kvinder, på grund af en højere grad af ligestilling, relativt sjældent vil være udsat for vold af en nuværende partner. For det andet er det hævdet, at danske kvinder antagelig, og som følge af flere erfaringer med skiftende partnere, derimod forholdsvis hyppigt vil være udsat for vold af en tidligere partner. Og endelig er det hævdet, at danske kvinder, i kraft af en højere erhvervsfrekvens, bedre uddannelse og en mere selvstændig position i samfundet, relativt hyppigt udsættes for vold af fremmede.

At kvinder i et højtudviklet samfund som det danske relativt hyppigt udsættes for vold af fremmede skal antagelig netop forbindes eller forklares med, at kvindernes situation i meget høj grad ligner mændenes. Det afspejler sig også i den udvikling, der ifølge flere nyere, nordiske offerundersøgelser har været i arbejdsrelateret vold.

En offerundersøgelse af vold mod kvinder i Finland viser således, at i sammenligning med en tilsvarende undersøgelse fra 1997 er andelen af kvinder, der i 2005 var udsat for vold af en nuværende partner, faldet, mens andelen, der udsættes for vold af en ikkepartner, er steget (Piispa, Heiskanen, Kääriäinen & Sirén, 2006). Videre vises i undersøgelsen, at den vækst, der har været i ikkepartner vold, beror på en øgning i arbejdsrelateret vold.

Tilsvarende viser en ny svensk offerundersøgelse, at der har været en vækst i arbejdsrelateret vold, og at denne vækst har været større for kvinder end for mænd (Estrada, Nilsson & Wikman, 2007).

En igangværende dansk offerundersøgelse viser ligeledes, at arbejdspladsvolden er steget, og at denne vækst primært beror på, at flere kvinder udsættes for vold på arbejdspladsen (Balvig og Kyvsgaard, 2006b samt ikke offentliggjorte oplysninger).¹⁶ Det betyder, at en stigende andel af den vold, kvinder udsættes for, er relateret til deres arbejde. Mens det i 1995/96 drejede sig om 21 pct. af volden mod kvinder, var procentdelen i 2005/06 vokset til 30 pct.¹⁷

Denne, ganske ensartede nordiske tendens er interessant og vidner om, at kvinders placering i samfundet er under stadig forandring, og at denne forandring også influerer på kvinders risici og udsathed.¹⁸

Samlet set viser de gennemførte analyser, at mønstre for vold varierer betydeligt mellem landene, hvilket bekræfter formodningen om, at det næppe er muligt eller frugtbart alene at forklare vold mod kvinder ud fra én teori. Det er givet, at en kønsmagtsteori bedre vil kunne forklare vold mod kvinder i nogle end i andre samfund. I Danmark og andre højtudviklede samfund med en høj grad af politisk, økonomisk og social ligestilling mellem kønnene er det derimod nødvendigt at inddrage andre teorier, der kan bidrage til at forklare den vold, kvinder udsættes for, når relationen til

---

¹⁶ Rapporten fra 2006, der er baseret på data fra 2005, er foreløbig, idet dataindsamlingen er fortsat i 2006 og først afsluttes ved udgangen af 2007.

¹⁷ Beregnet ud fra de seneste tre tilfælde af vold de seneste 12 måneder.

¹⁸ Væksten i den arbejdsrelaterede vold, som den måles i en offerundersøgelse, behøver ikke at afspejle en faktisk vækst i udsathed for overgreb på arbejdspladsen, idet den også kan bero på en øget tilbøjelighed til at definere episoder som vold. Den finske undersøgelse må dog – i kraft af sit design – antages at måle den faktiske udsathed for vold og trusler. Både den danske og den svenske undersøgelse kan tyde på, at flere hændelser i dag betragtes som vold, men en del af væksten i den arbejdsrelaterede vold må dog antageligt betragtes som reel.

voldsudøveren ikke umiddelbart kan beskrives som hverken køns- eller magtrelateret.

Problemet med den kønsmagtsteoretiske tilgang er ikke, at den fremstiller en falsk virkelighed af meget vold mod kvinder. Desværre ikke. Det er væsentligt at fremhæve, at den sproglige metamorfose, som vold og overgreb mod kvinder i deres nuværende eller tidligere nære relationer har gennemgået – fra husspektakler til kvindemishandling – afdækker realiteternes verden set såvel i et historisk perspektiv som i nutidigt. Men dette magtperspektiv usynliggør variationer i den vold, som kvinder er udsat for, og det tenderer til at udelukke andre forklaringsrammer. Det åbner ikke nok for en forståelse af omfanget af volden mod kvinder og især ikke for en forståelse af, hvordan vold mod kvinder er sammensat af forskellige former for voldsudøvelse.

Det er vor påstand, at der er behov for at medtænke andre kontekstuelle forklaringer på vold mod kvinder end en rendyrket kønsmagtperspektivering. Det er væsentligt at inkorporere den flerdimensionelle kontekst, som volden indgår i:

“The rapid growing awareness of “violence against women” brought with it a loss of context: empirical findings, analyses, explanations, and recommendations for practice were discussed as they were universal facts. Furthermore, knowledge of violence creates per se a pressure to act, and because politicians tend to react to statistics, research was not immune to generalizations. ... Today it is important to restore context to arrive at a more complex knowledge” (Hagemann-White 2003, s. 99-100).

Pointen her er kritikken mod, at vold mod kvinder bliver drøftet uafhængigt af den relationelle kontekst, volden indgår i. Al vold mod kvinder bliver indrammet i en kønsspecifik fortolkning. Men sociologiske analyser må kunne interesse sig samtidig for såvel strukturer som individer; en balancegang som ikke indebærer en ”enten-eller” tankegang, men som argumenterer for, at vi ikke bare kan se mennesker/kvinder som næsten fastlåst i rollen som undertrykt, eller at vi må nøjes med at forstå samfundet, f.eks. vold mod kvinder, ved at se på enkelte menneskers adfærd hver for sig.

Litteratur

- Balvig, F. (1998): *Vold på gaden, i hjemmet og på arbejdet. Oversigt over resultater fra voldsofferundersøgelsen 1995/96*. Rapport udgivet af Rigspolitechefen 1998.
- Balvig, F. & Kyvsgaard, B. (2006a): *Vold og overgreb mod kvinder*. Justitsministeriets hjemmeside: www.jm.dk.
- Balvig, F. & Kyvsgaard, B. (2006b): *Volden i Danmark 1995 og 2005*. Justitsministeriets hjemmeside: www.jm.dk.
- Bograd, M. (1986): Feminist perspectives on wife abuse: An introduction. I Yllö, K. & Bograd, M. (eds.): *Feminist perspectives on wife abuse*. Beverly Hills: Sage.
- Brownmiller, S. (1976): *Against our will: Men, women and rape*. New York: Bantam Books.
- Cohen, L & Felson, M. (1979): Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach. *American Sociological Review*, 44:588-608.
- Estrada, F. & Nilsson, A. (2004): Exposure to threatening and violent behaviour among single mothers. *British Journal of Criminology*, 44:168-187.
- Estrada, F., Nilsson A. & Wikman, S. (2007): Det ökade våldet i arbetslivet. En analys utifrån de svenska offerundersökningarna. *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap*, 94:56-73.
- Hagemann-White, C. (2003): A Comparative Examination of Gender Perspectives on Violence. I Heitmeyer, W. & Hagan, J. (eds.): *International Handbook of Violence Research*. Kluwer Academic Publishers, s. 97-117.
- Hearn, J. (2002): Men's violence to women, gendered power and 'non-violent' institutions. *Kön och våld i Norden*, Nordiska Ministerrådet, TemaNord 2002:545, s. 335-354.
- Hindelang, M.J., Gottfredson, M.R. & Garafolo, J. (1978): *Victims of Personal Crime: An Empirical Foundation for a Theory of Personal Victimization*. Cambridge, Mass.: Ballinger Publishing Company.
- Johnson, H., Ollus, N. & Nevala, S. (forthcoming 2007): *Violence Against Women: An International Perspective*. New York: Springer.
- Lundgren, E., Heimer, G., Westerstrand, J. & Kalliokoske, A-M. (2001): *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfattningsundersökning*. Umeå: Brottsoffermyndigheten & Uppsala: Uppsala Universitet. Stockholm: Fritzes.
- Piispa, M., Heiskanen, M., Kääriäinen, J. & Sirén, R. (2006): *Violence against women in Finland. Summary*. National Research Institute of Legal Policy. Publication No. 225.
- Remiss på betänkandet *Slag i luften. En utredning om myndigheter, mansvåld och makt* (SOU 2004:121) från Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet (N2004/9764/JÄM), 2005.

- Rydström, H. (2002): 'When the rice boils': Domestic violence in local rural Vietnam. *Køn och våld i Norden*, Nordiska Ministerrådet, TemaNord 2002:545, s. 451-462.
- Steen, A-L. (2003): *Mäns våld mot kvinnor – ett diskursivt slagfält*. Research Report No. 131. Department of Sociology, Göteborg University.
- Walby, S. (2002): Reducing gendered violence. *Køn och våld i Norden*, Nordiska Ministerrådet, TemaNord 2002:545, s. 15-30.
- Walklate, S. (1989): *Victimology. The victim and the criminal justice process*. London: Unwin Hyman.

BRITTA KYVSGAARD & ANNIKA SNARE

KAPITEL 10.

The Decade for Rape

Karen Leander

To paraphrase the English researcher Liz Kelly,¹ if the 1990s signified a turning point in the efforts to counteract domestic violence, this must be the decade for rape. While rape and other forms of sexual violence have never been explicitly excluded from academic or activist work against gendered violence, there are many examples of where rape has nonetheless been relegated to the background, as Kelly again said, a forgotten issue. This is perhaps in part due to the difficulty in portraying the multiple faces of rape. In Stockholm County, while the multi-agency initiative Operation Kvinnofrid has naturally included rape in mission statements since its onset in 1997, it is first now ten years on that the public campaign planned for late autumn 2007 will specifically focus on the sexual forms of gendered violence.

There is no dearth of definitions or categorizations of the forms which sexual violence – or aggression – can take. The Swedish national prevalence study *Captured Queen*² discussed sexual violence within and outside of sexual relationships. Using a broad definition, it was reported there that one woman in three has been subjected to *sexual violence* by a man at least once since turning fifteen, with seven per cent reported such experiences during the past year.

---

¹ Conference on *Criminalizing Gendered Violence, Local, national and International Perspectives*, 14-15 September 2005, University of Bristol, School of Policy Studies.

² Lundgren et al. 2002, p 3, 8.

It has long been maintained that distinctions are formally and informally made between “jump-from-the-bushes rape” (“real rapes”) and more suspect rapes where a prior relationship may exist between victim and offender, where there is a lack of force and resistance, and where there is an “absence of evidence corroborating the victim’s account”.³ In many contexts it has been shown how victims of rape are awarded status of deserving victims to varying degrees depending on variables that are not commonly applied in understanding of other crimes; for instance, robbery victims are rarely expected to resist their assailants whether or not an explicit threat is made. Interviews with convicted rapists have led to a categorization of underlying non-sexual motivations for rape such as anger, power and sadism.⁴ Definitions have often categorized rape into non-normative rapes defined as both a violation of the woman and of social norms and normative rapes defined as sexual contacts not chosen by the victim but that are in some way supported by social norms. Normative rapes are broken down into acquaintance rape including date and marital rapes, punitive rapes, rapes as weapons of war, so-called exchange, survival, ritual and status rapes, and, finally, rapes of persons in custody.⁵

In most societies, rape as a phenomenon has always been considered one of the most heinous forms of abusive behaviour. It has been denounced as a sin, an outrage, a violation, a social problem, a danger to public order, and a crime. Against the background of the multiplicity of actions that are included in the concept of rape, the response of society to rape has been widely analyzed and found wanting.

Regulation rather than prohibition

Historically, societies have regulated sexuality and acts of a sexual nature, on several grounds including that of when sexual acts are deemed coercive.⁶ The purpose of this chapter is to examine how the application of the criminal law in cases of rape has contributed to a de-legitimization of the criminal

---

³ Estrich 1987, p 18.

⁴ Groth 1979.

⁵ Koss et al. 1997, p 224-227.

⁶ In addition to coercive sexual acts, restrictions have commonly been placed on certain sexual acts (sodomy), on sexual relations between persons in blood-line or dependency relationships with each other, and on sexual relations with persons deemed too young to be able to consent to sex.

justice system (CJS), as indicated by the CJS's inability to protect due process rights with regard to accused persons at the same as serving the interests of the accusers. In her discussion about the near impossibility of enforcing rape laws with regard to most women, legal scholar Catharine MacKinnon claims that "women's experience is more often delegitimated by this than the law is... The implicit social standard becomes: if a woman probably could not prove it in court, it was not rape." She maintains that from the point of view of women, our laws have served to regulate rather than prohibit rape.⁷

Criticism of contemporary society's treatment of rape as a criminal offence mirrors general criticisms of the CJS. In 1990, in their overview of the critical perspective of deviance and social control, Davis and Stasz discussed the emphasis in radical criminology, for example, on race, class, ethnic, age, gender and other significant social differences in the "deviantizing process". They go on to discuss what has been called "overcriminalization", how policing and punishment focuses on minorities, and on children of the poor and of single mothers. Further, they highlight the inconsistency in the fact that great harms to individuals and society caused by corporate (and environment) crime are often the least controlled. They link this reasoning to what they call the "current *legitimation crisis* of the modern state", citing Habermas to state that such a crisis occurs when "existing modes of authority or social control appear inadequate, wrong, misplaced, obsolete, and otherwise not working".⁸ Other central aspects of the critical perspective are the role of power as well as the role of the State in creating crime, in which the CJS becomes an "after-the-fact and futile response to the very conditions which government policy creates in the first place".⁹

In this vein, modern feminist critique of criminology as a discipline and of the CJS as practice has been identified to fall along three lines: (1) that male offenders have been used as the yardstick or norm thus relegating female offenders to the margins of proper subjects of study and women as victims to neglect until recent decades; (2) pervasive sexism in theory building; and finally, (3) the discriminatory treatment of women within the CJS, as offenders and as victims.¹⁰

---

⁷ MacKinnon 1989, p 179.

⁸ Davis & Stasz 1990, p 63.

⁹ Davis & Stasz 1990, p 296.

¹⁰ See Goodstein 2001, p 1-10.

No area has been more criticized than the way in which the CJS has dealt with crimes such as woman battering and rape. There has been considerable movement within the CJS in Sweden to correct some of these deficiencies. For example, rape within marriage was criminalized with the new Criminal Code of 1965, and most sexual crimes and all assault within the home were transformed from complainant crimes to public prosecution crimes in the early 1980s. The latter steps were taken not least in order to achieve parity between violence that occurs in the private and intimate spheres and that occurring outside the home and in public spaces.

These reforms can be viewed against the background of legal developments over a period of centuries. It has been shown that early rape laws under the “kvinnofrid” protections of the 1200- and 1300s in Sweden were aimed at protecting men’s interests in women’s sexual integrity. For example, the rape of another man’s betrothed or wife was seen as more deserving of the law’s protection than the rape of women not falling into these categories. Researchers have concluded that it was the husband’s (material) interest in his wife not becoming impregnated by another man more than the violation itself that was the interest receiving protection from the law. Similarly, the rape of virgin daughters meant that they would no longer be as valuable on the marriage market as they were prior to the assault. The focus from men’s interests in women as their property was gradually shifted to a focus on the violation itself in latter day Sweden. Subsequently, legislators struggled in the 1970s and 1980s to modernize the sexual crime laws to achieve two goals at the same time, to recognize changing sexual mores not least with regard to women’s sexuality at the same time as not lessening women’s right to sexual self-determination by weakening protections against non-consensual sexuality.

Where does the criminal justice system fail us?

Following from general criticisms of the CJS, criminal law, and criminology from critical and feminist criminologists, gender researchers have identified three areas in which rape survivors often report feeling that their legal needs are not met by the criminal justice responses: (1) attrition of rape cases from police report to conviction; (2) retraumatization; and (3) the disparate implementation along gender, class, and ethnic lines.¹¹ The discussion here will

---

¹¹ Koss 2006.

focus attrition and the issues of consent and intent. Finally, some alternatives to the present use of the criminal justice system will be discussed.

Attrition

Attrition refers to the process by which rape cases drop out of the legal process, and thus do not result in a criminal conviction.¹² Four main points of attrition have been identified: (1) failure to report;¹³ (2) during the investigative phase, when decisions are made by the police not to proceed; (3) decisions by prosecutor not to proceed; and finally (4) acquittals of those cases brought to trial.

In a report submitted to the UK Home Office in 2005, Liz Kelly and other researchers from the London Metropolitan University make it clear that most cases that fall out of the criminal justice system do so early in the process. There it is maintained that, at the most, 25 percent of rapes are reported; in Sweden, this figure has been set at 5-10 percent for sexual abuse.¹⁴ Further, it is decisions made during the investigative phase that are responsible for the high attrition rate.

Not all criminal actions are defined by persons affected by them as crime. Further, victims of crime do not report all criminal actions committed against them to the police. There are many reasons for people not reporting crimes to the police.

In this report, Kelly and the other researchers use the term “victim withdrawal” to refer to a victim’s decision for various reasons to cease cooperating with the investigation, most often leading to the case being dropped. While most often early the process, according to the authors, this withdrawal can occur at any stage. Since the amendments in Sweden in 1984 that brought rape under public prosecution, there are no longer any formal grounds on which a victim can withdraw her complaint to the police (“återta sin angivelse”). Nevertheless, these reforms led to an accelerated rate of increase in police-reported rapes, following a gradual rise throughout

---

¹² Kelly et al., 2005, p 7.

¹³ Kelly et al., p 31, refers to a 1995 report from the American Medical Association where it is claimed that sexual violence, in particular rape, is considered the most under-reported crime.

¹⁴ SOU 2001:14, p 83.

the post-war period, but not to a corresponding increase in convictions, which remained at a relatively constant level during the same period.

The 1984 reform in the rape laws also entailed an expansion of the legal definition of rape. The gender specificity of rape was ended so that same-sex assaults were included as well as rapes of men by women. Further, acts that were comparable to coercive intercourse in the nature of the violation without being limited to penile penetration were included. Finally, the definition of coercion after 1984 included threats that the victim herself experienced as eminently dangerous and serious, rather than a more objective criterion. Thus, many more acts were swept under the caption of rape than had previously been the case. According to the legislative history, the key to the crime of rape was the perpetrator's failure to respect the victim's "no".¹⁵

With the subsequent rising rate of reported rapes, but a continuing stable level of convictions, the percentage of rape cases reported to the police that end in a conviction under the crime caption of rape is decreasing. Finding similar increases in the attrition rates in both adversarial and investigative legal systems, researchers Kelly and others asked the question in their 2005 report whether this ongoing decline in the conviction rate for reported rape cases, putting it at an all-time low in the UK at 5.6 percent in 2002, reflected a "justice gap" or a chasm between the experiences of victims and the responses of the criminal justice system.¹⁶ Their answer in essence was "both".

Similar attrition rates are found in Sweden. In a report prepared for the kick-off conference for a nation-wide multi-agency initiative in 1992, Leander traced the flow of reported rapes through the criminal justice system, based on criminal statistics available from Statistics Sweden. She found that three-quarters of reported rapes were dropped during the police and prosecutorial investigative stages in both 1985 and 1991, with 12 percent leading to conviction in 1991.¹⁷ Applying the same categorization to figures for 2006, the following is found (the percentages of the number of reported rapes):

---

¹⁵ Meyerson 1984, p 39.

¹⁶ Kelly et al. 2005.

¹⁷ Leander 1992. For rape as main or subsidiary crime (huvudbrott plus bibrott).

Rapes reported to the police	Prosecutions for rape	Convictions for rape
4 208	740 (18%)	226 (5%)

The statistics¹⁸ from 2006 show that about 28 percent of the cases were dropped due to the perpetrator remaining unidentified; about 12 percent due to under-aged or deceased perpetrators, and other reasons; further, almost one-third were dropped by prosecutors under the decision of “crime cannot be proven”. The remaining category of about 11 percent may be accounted for by the re-captioned of offences reported as rapes but prosecuted as “sexual force”, “sexual exploitation” or assault, or various statistical effects such as one convicted offender having been reported for several rapes. In sum, the overall rate of convictions for rape has decreased by more than half since the early 1990s.

Attrition is attributed to a combination of “victim withdrawal” and investigative assessment. In Sweden as well as in the UK, according to Kelly and others, actors must at each stage of the process try to “second guess” what will occur at later stages in the processing of the case. Swedish prosecutors are prohibited from bringing a case to trial if, in their assessment, there is not sufficient evidence to attain a guilty verdict.

In their report, Kelly and others maintain that attrition research has identified an international paradox in that conviction rates have decreased during the very same period as broad changes have been made in statutory definitions of rape and in procedural rules. The authors reject Harris and Grace’s conclusion from 1999 that the fall in the conviction rate throughout the 1990s can be accounted for solely in terms of the different kinds of rape cases being reported, by asserting that other data do not fully support this contention.¹⁹ Swedish police and prosecutors have nevertheless commented on changes in the cases that are reported to the police, not least in light of changing laws, night-life activities, and rising levels of alcohol consumption.

Kelly and the other authors conclude that making incremental improvements at each stage of the criminal justice process will be more likely to lead

---

¹⁸ www.bra.se.

¹⁹ Kelly et al. 2005, p 21, 30.

to improvements than trying to bridge all the gaps in one leap. To accomplish this, their recommendations are based on the notion of implementing a shift within the criminal justice system from a focus on discrediting rape victims to one of improving evidence gathering and case-building, including inter-agency cooperation at the investigative stage; improving recording practices and statistical routines to attain a more accurate and consistent picture of the processing and classifying of cases; changing police routines so that informing rape victims about the likelihood of conviction early in the investigation will not result in discouraging so many victims from pursuing prosecution; institutionalizing proactive follow-up of all complainants who report rape to the police; more extensive multi-agency cooperation; increased recognition of the significance of alcohol in rape and sexual assault; finally, in light of the Sex Offences Act 2003, a public education campaign on the meaning of consent and the realities of rape.²⁰

The authors do admit that “rape presents a set of unique challenges” as they set out early in their report:

- Rape is a unique crime, representing both a physical and psychological violation.
- More than with any other crime the victim can experience reporting rape as a form of revictimisation.
- In no other crime is the victim subject to so much scrutiny at trial, where the most likely defence is that the victim consented to the crime.

---

²⁰ In 2003, the burden of proof was shifted somewhat to the defendant who is now liable to introduce evidence of how he “took steps” to assure the consent of the accuser. Other concrete aspects of good practice recommended by Kelly et al., include availability of female police officers and forensic examiners; a private, calming environment; a culture of belief and support; being treated as a whole person, and “as a person not a case”; respect – strongly distinguished from being patronised, or condescended to; being ‘in control’ of the forensic examination; technological innovation to make the statement taking process less protracted, i.e. the police officer not having to write everything down in longhand, and to be in the words of the complainant; access to a simple card or flyer with a phone number where support and information would be easily accessible, including out of hours; continuity of police officers, and meeting investigative officers in person; being able to re-read statements the week before trial or at least not in the hour before giving evidence, and so on.

- Powerful stereotypes function to limit the definition of what counts as ‘real rape’.²¹

But they obviously believe that the step-wise changes outlined above will address many issues in the processing of rape cases through the criminal justice system. While I agree that the implementation of the above recommendations would lead to improvements, what would still be evading us is how to apply the law to facts of concrete cases, not least of all with regard to the issues of consent and intent. I do not believe that it is merely a paradox that Kelly and others have identified but rather a glass ceiling delineating the extent to which we can use the blunt instrument of criminal justice in individual cases of rape.

Applying the law to facts

Most rape laws include wording that includes coercion on the part of perpetrators leading to the commission of sexual acts against the wishes of the victim. In that these same sexual actions would be legitimate if engaged in consensually – and in fact sexuality is central to society and human relationships – what needs to be proven is that the actions took place against the wishes of the victim, that the victim did not “consent”. Further, with rape having one of the harshest penalty scales in the Criminal Code, the *mens rea* that must be proven on the part of the perpetrators is intent, with mere negligence or recklessness not fulfilling the requirements for rape prosecution.

It has been said that rape laws are written with the victim in mind but applied taking consideration to the defendant. In other words, there is a gap between the “law on the books” and the “law on the ground”.²²

Over the past decade, several high profile rape cases in Sweden have addressed some aspects of the issues of consent and intent. The most recent case concerns a young woman who accompanied two men whom she knew

---

²¹ To repeat, “real rape” is often still today largely understood as those attacks committed by strangers, involving weapons and documented injury. See Kelly et al., 2005. The assumption is that rapes between acquaintances and where there might have been an “escape” however dangerous are not dealt with as “real rape”.

²² McPhail et al. 2007, p 831.

KAREN LEANDER

well – and had engaged in sex with previously – to one of their apartments after a night of partying in Stureplan in Stockholm. While the initial sexual activities were apparently engaged in consensually by all three, the woman reported the men to the police for rape a short while after leaving the apartment in the early morning hours. She claimed that the events had turned coercive and that despite her protests, the men continued with their sexual actions until they had spent themselves and fell asleep.

The trial court acquitted the defendants and now the case is under appeal. The court in essence acknowledged that at some point during her stay in one of the men's apartments, she had been coerced into intercourse and other equivalent activities. Nevertheless, the court ruled that reasonable doubt still existed as to whether the men had understood the woman's change in status from a consenting participant to a non-consenting victim.

Two facts were found to favour the men's argument that they had no intent to rape. First, the three individuals had engaged (in various constellations) in similar sexual activities on prior occasions, with violence and degradation as part of the sexual activity. Even though it is likely, according to the court, that there was probably more violence used on the night in question than had previously been the case, it is clear that the occurrence of violence could not be interpreted exclusively as a means of coercion. Second, the victim was the most intoxicated of the three and her extreme state of intoxication may imply that her efforts to resist any further sexual activities were feeble.

Consent 4-ever

Space does not allow more than a few comments about both of these facts that were interpreted in the defendants' favour. It is clear that prior consent no longer officially is to be seen as a presumption of present consent. Indeed, rape within marriage was criminalized in Sweden with the adoption of the Criminal Code in 1962. Although the general legal rule seems to be that consent is assumed unless explicitly withdrawn, so that in essence we are all walking around in a state of "consent" until we withdraw it, the principle is simpler to apply to incidents that occur at different points in time (for example, prior and subsequent to a divorce). At what point consent dissolves into non-consent during one and the same incident is difficult to establish. Even more difficult is to establish this during one and the same sex act.

The discussion in a recent case before an appellate court in Maryland is of some relevance (*Baby vs. Maryland*, 2007). The facts of the case were as follows: An 18-year old woman was driving two younger males in her car one evening. They talked her into stopping the car and climbing into the back seat with them. The boys contended that the woman gave her consent to the sexual acts that followed, including intercourse. The woman contended that she passively submitted but vocally withdrew her “consent” during intercourse with one of the boys, who continued after she asked him to stop. Experts at the trial maintained that the woman acted and reacted consistently with rape trauma syndrome.²³

The court maintained that the crime of assault had been committed “for any continuation of the sexual act against the complainant's will after the withdrawal of consent.” It was less clear with regard to so-called “post-penetration rape” (withdrawal of consent after sexual intercourse has begun, but not yet completed). The court discussed the historical roots of the law’s failure to recognize “post-penetration rape”. As alluded to above, the rape of a virgin daughter rendered the father’s asset “less valuable, and might even turn it into a liability”. But once penetration had occurred, any further violation or injury was considered less consequential. Thus, once penetration had occurred, the damage (that the girl was no longer a virgin and might have been impregnated) had been done and could not be undone. The court identified this as the origin of the principle that, if a woman consents prior to penetration and withdraws consent following penetration, there is no rape – a principle that is no longer the law in Maryland.

In the *Baby* case, the court maintained that the reason(s) for the woman’s change of mind after entering into what was initially a “mutually desirable affair” was not of crucial importance. “The fact she did change her mind, so advised appellant, and thereafter resisted his efforts is controlling. There was ample evidence on the subject of force to make that distinctly a jury question.”

The second aspect of the *Stureplan* case in Stockholm Spring 2007 that was used to support the men’s argument that they lacked intent to rape, that the woman’s protests might have been enfeebled due to her intoxication, has

---

²³ Such as compliance during the sexual encounter (the initial impact phase), failure to immediately report the alleged sexual assault (the acute phase of disorganization), and giving the defendant her home telephone number (the reorganization phase).

received considerable commentary. It has been asserted that the court could have interpreted the fact of the woman's extreme intoxication as an indication that she was in a helpless state or condition, regardless of how she got into that state and regardless of how long the condition lasted. In other words, it could have found that the men violated the law by having sex with someone so obviously "out of it", in accordance to changes made in the Swedish rape laws in 2005.²⁴ Instead, the court maintained that the woman's intoxication might have contributed to the men's obliviousness to her desire for them to stop. Legal commentators have reflected that if the men's mistaken interpretation of her protests was due to their own intoxication, they should not have been acquitted under the new law.

In any case, the Stureplan defendants were acquitted despite the admission by the court that the victim had been coerced into sexual activities. In England and Wales, the fact that the man believes that the woman has consented is called the "defence of belief in consent to sexual intercourse". Recent legislation there has dictated that a man accused of rape must show how he "took steps" to ensure a woman's consent, that is, to ensure himself how reciprocal the actions following these steps were. Whether this is to be judged according to a reasonableness standard is as yet unclear.

What is unclear as well with regard to the above Stureplan case is whether such a law in Sweden would have made a difference. It was decided in 2005 not to eliminate the prerequisite of violence or threat of violence to be able to call an action rape against an adult. What makes this difficult is that violence in and of itself is not a sufficient criterion for deeming an encounter to be non-consensual. Physicality in sex ("rough sex") that takes forms totally acceptable for some could be interpreted or experienced as abusive or violent by others. Thus, violence could be seen as a necessary but not sufficient prerequisite of rape in Sweden.

So the issue does not concern whether certain acts may be seen as violent in and of themselves, such as hitting, spanking, anal penetration, or any num-

---

²⁴ Legislation brought about new wording for the chapter on sexual crimes in April 2005. The requirement was lowered for how much violence was needed to define an act as rape (eliminated entirely for victims under the age of 15 years). Sex with a person who was incapacitated in one of several respects – intoxicated, asleep, drugged, some categories of disability – could qualify as rape, regardless of whether the person freely or unwittingly became incapacitated, as long as the requirements concerning intent are met.

ber of activities. The issue is whether the activity was fully, freely, willingly entered into by all parties involved.²⁵ Perhaps it is reasonable to accept that the victim of the Stureplan rape consented to “rough sex” but it strains credibility to accept that she consented to the violence that caused wounds, left her torn and bleeding in her vagina and anus, or, for that matter, to anything that occurred after her self-reported vocal, loud, and physical protests. She claimed that one of the men encouraged the other to rape her, and the police who met her soon after she left the apartment testified that her whole body was shaking and had difficulty walking due to soreness. Again, the men confessed to all the sexual activities, underplaying the violent features according to the court, but claimed that the woman never used “stop words”, so that nothing appeared out of the ordinary to them.

Criminalization of what?

History may be of interest here. A dissertation about rape convictions in the 1600s and 1700s in Sweden has shown that as the crime of rape starting shifting from being seen as “a crime against the patriarchal societal order” where men were convicted for rape as a violation of their positions as soldiers, masters of households, or farm-hands, towards being a crime against the woman victim – as her subjectivity began being recognized under law – it paradoxically became harder to attain convictions. As rape shifted from being seen as a crime of violence or against public order to a sexual crime, the legal prerequisites became harder to fulfil.²⁶

What do the Stureplan and Baby cases above tell us? One interpretation is that a woman can be forced into sexual intercourse – raped – by a non-rapist. The Swedish court ruled that the woman had been coerced yet the men’s intent had not been proven.

There is an old adage that the charge of rape is easy to make, hard to prove, and harder still for the accused to defend himself against, regardless of in-

---

²⁵ According to Chapter 24 of the Swedish Criminal Code, not consent, nor even explicit consent, is sufficient to avoid an incident being rape. According to this chapter, consent must be freely and voluntarily given, such that it cannot be given under the influence of physical or psychological coercion. This should be seen as the difference between “submission” (“giving in” rather than “giving up”) and consent.

²⁶ Hassan Jansson 2002.

nocence.²⁷ The adoption of such thinking into the legal system is centuries old and led to the definition of evidentiary rules that have required corroboration of the victim's account, a quick complaint to the police, historically, proof of a woman's prior chastity. But this adage has never had a basis in real-life. As a rule, raped women have never found it "easy" to repeatedly and in explicit detail describe for strangers – or anyone – what has transcribed in the intimate sphere and risk being humiliated, discredited, disbelieved, and even reviled for their efforts. Further, there is the "pornographic spectacle" aspect, as coined by criminologist Carol Smart²⁸, where all those listening to a rape victim's testimony in court recreate the events in their minds, her account drawing their eyes to the parts of her body affected, in essence leading to a re-victimization.

The issue of false allegations of rape is important to address. In the early 1980s, Swedish criminologist Leif GW Persson set the proportion of reported rapes that were deliberately falsely made at around two percent.²⁹ The 2005 Kelly study discussed above found the highest rates at nine percent, but set the overall rate for their study material at three percent. Further there has been little evidence of systematic abuse of due process in the form of untoward convictions of innocent men for rape. Against the background of an estimated 85-90 percent of committed rapes that are never reported to the police, the apprehensions about miscarriages of justice seem to be aimed in the wrong direction.

Certainly, the difficulty in dealing with issues of consent, non-consent, and the grey area in between has received considerable attention. As Professor Suzanne Wennberg writes in the Swedish morning daily *Dagens Nyheter*, on March 28, 2005, "Intercourse (samlag) without explicit consent must be criminalized". She writes that today it is required that a rape victim must have explicitly advised the perpetrator that she did not want to engage in intercourse or that she was subjected to violence or threats. A seminal case in front of the European Court of Human Rights³⁰ has been interpreted to imply that Sweden must change its practices since the cases often fall into a

---

²⁷ Estrich 1987, p 5.

²⁸ Smart 1989, p 40.

²⁹ Persson 1981, p39.

³⁰ *M.C. vs. Bulgaria* (application no. 39272/98). One finding for our purposes here was that "The presence of two irreconcilable versions of the facts obviously called for a context-sensitive assessment of the credibility of the statements made and for verification of all the surrounding circumstances."

gray zone between coercion and non-coercion. Finding against Bulgaria, the European Court ruled that member states must effectively punish sexual assaults that imply a “non-consensual sexual act” (Art 3, art 8 in the European Convention). This means that the member states must punish coerced intercourse or intercourse that is conducted without the other party’s consent, without at the same time setting up other demands for violence by the perpetrator or resistance from the victim that could function as an obstacle to effective punishment. There could be a crime called “intercourse without consent” without the demand for coercion by means of violence or threat.

In light of these discussions, the question must be asked whether such changes in the law would actually help in assessing whether a woman has consented and whether a man believed that she had and thus lacked the necessary intent in cases as the ones discussed above.

It could be argued that the outrageousness of the violation involved in most of the cases of rape that come to public attention – and in many that do not – in combination with our fear of giving impunity to those accused of rape, so that they are seen as “getting away with it”, actually serve to perpetuate rape myths by putting the victim on trial and excusing – at least formally – abusive behaviour that violates a large portion of our society’s “general sense of justice” and resulting in no redress or restoration for rape victims.

Can one even discuss alternatives to criminal sanctions?

If one accepts that the criminal law on rape and its application actually cause harm in many cases, what are there for alternatives?

Alternatives within the criminal law could be considered first. Certainly, some response by the criminal justice system ought to be seen as better than none. In the public climate in Sweden today, however, if a rape case is taken as far as to court, but that the finding of guilt is for “a lesser crime” or the sanction meted out is “light” in public opinion – most rape convictions lead to sentences near the bottom of the penal scale – the outcry is that there has been no justice. This is the first step where a new discourse should be introduced. While deterrence and punishment are two functions of the criminal law, others may be of equal importance over a long perspective. Rehabilitation, norm-building, and the interruption of destructive life choices by individuals may serve the society better than the full impact of convictions for rape with potential ensuing long imprisonment sentences. Most impor-

tant, however, is that it could be easier to achieve convictions for “assault”, “hindering another’s freedom of movement”, “threats”, “sexual force or exploitation”, any number of other crimes from chapters 3, 4 and 6 of the Swedish Criminal Code. Without the issues of consent and intent complicating the cases to the degree as in the case of rape, swifter and clearer responses could result from engaging the criminal justice system. This would be in contrast to the way in which the criminal justice system may be said to reinforce “rape myths” in its manner of functioning today.³¹

In some jurisdictions, attempts are being made at temporary solutions such as blind reporting, which means reporting the crime without filing a complaint against a certain person/perpetrator. Again, this could be another method for guaranteeing the protection of forensic evidence while strengthening the resolve of a victim during the period of considering whether to proceed legally.

In a speech given in Stockholm in 2006, Australian criminologist John Braithwaite applied the theory of re-integrative shaming to the issue of rape, in particular concepts of shame displacement and narcissistic price to rape as a weapon of war and conflict.³² He discussed examples of systematic rapes as a weapon of war such as in Bangladesh, Bourgainville, Bosnia and Herzegovina, and Sierra Leone.

Braithwaite identified part of the problem of contemporary warfare as a crime problem arguing that war “interrupts the unthinkableness of rape” in many contexts. Regardless of one’s view of how “unthinkable” rape really is in Western peacetime societies, his discussion is of interest. He discusses how young men who had been under the authority of their chief and senior mothers when at home, when at war were unconstrained by their commanders in the bush, a relationship Braithwaite likened to warlords in modern wars. Obviously, some are acting under orders. Braithwaite hypothesizes that the rapes by the more impulsive, less rationally calculating young men and boys in the field are much harder to deter through prosecution. He

---

³¹ A Swedish case in 2000 where at least 7 boys dragged a 14-year old girl into a parking garage and raped her. They were indicted for “sexual exploitation” and not rape due to the fact that they did not use violence or threats, but “merely” took advantage of the fact that she was already intoxicated. The fact that she did not protest was not seen as a result of the fact that the entire situation could have been quite threatening for the victim. Such reasoning has served to seriously weaken the trustworthiness of the criminal justice system.

³² Braithwaite 2006.

argues that “restorative justice can be designed to bring them to experience the shame they should feel for rape”. He maintains that reconciliation ceremonies between villages at war (whose women were raped by men and boys from the other villages) are not the same as impunity for rape. Not least of all, the experience of having one’s mother and relatives hear about one’s participation in the rapes of neighbouring women and girls and paying them compensation is designed to be painful.

In Braithwaite’s argument, rape is understood as an act of hubris, pride in militaristic domination of a space and a people, and a politics of humiliation. He likens this to the way in which feminists’ defining feature of rapes is that they are acts of wilful domination over another. Deterrence according to Braithwaite might be more productive if applied to those who wilfully turn a blind’s eye to rape and who are obligated to “prevent the root causes of rape”. While I do not believe that rapes or domestic violence should be handled in Sweden by mediation where an emphasis on forgiveness or reconciliation may be unduly taxing for the victims of these crimes, there are aspects of the “reintegrative shaming” that ought to be relevant in any search for alternatives to the criminal justice system.

In their article concerning a so-called “integrative feminist model” for counteracting intimate partner violence, McPhail and others (2007) discussed alternatives to the criminal justice system. One example was legal scholar Linda Mills’ proposed Intimacy Abuse Circles (IACs) consisting of “groups made up of family, friends, and appropriate community members working within a restorative justice model to hold the perpetrator accountable”.³³ It was emphasized here that frontline workers within the violence against women’s movement were critical of the criminal justice system both for over- and under-reacting, even in cases of serious abuse. The loss of choice for the victim of domestic violence in her encounter with the criminal justice movement was also in focus.

A report commissioned by the Swedish government addressed the issue the low rate of rapes reported to the police.³⁴ While many of the obstacles highlighted reflect the discussions above, the solutions tended more to focus on the so-called survival needs rather than justice needs of rape survivors.

---

³³ McPhail et al. 2007, p 824.

³⁴ Ju 2004:1.

Our concentration on using the rape paragraph and its ensuing evidentiary principles has in essence led to what could be called “sacrificing victims of rape on the altar of criminal justice”. It just does not seem to be working. The criminal law appears incapable – at least on its own – to weigh simultaneously issues of consent, intent, and the facts of events that occur without no outside witnesses and within intimate spheres. Legal principles and the due process rights of accused are stringently protected in light of the seriousness with which rape is seen in the criminal law. Thus, even the “regulation” of rape, let alone its prohibition, simply seems beyond the capacity of the criminal justice system.

**From criminalization to “civilization”:
What could victims gain?**

So if not lesser crimes or restorative justice, then what? Perhaps we could reach even further afield for other alternatives. In the late 1980s, lawyers at The Clara Wichman Institute in Amsterdam revealed their practice of encouraging lawyers for raped and battered women to use the civil rather than the criminal law to gain redress. It was their contention that even victims whose rapists are convicted often feel like losers at the end of the process, after having their credibility – and worth as persons – questioned and/or attacked throughout the process. Nor did the legal response seem ever to match the seriousness of the abuse.

Further, the burden of proof in the civil law is lower in civil cases (informally described as 51% of the evidence, in the US “a preponderance of the evidence”), and thus a higher probability of a ruling that a wrong has been done, and that someone has to be held responsible. The civil law offered victims a greater chance to participate in the process, increasing their sense of empowerment, in contrast to criminal trials where the victim often feels swept aside by various other actors and considerations. What are the possible sanctions for these wrong doers? Obviously, they would be less harsh than those offered in the criminal justice system. Economic compensation or being banned from certain towns or areas of cities or even various types of service was possible under Dutch law at that time. What is necessary first is a coming together of interest groups such as feminist theorists and lawyers, rape survivors, and care organizations to determine what types of wrong-doing under the civil law – in both tort and contract law – could be claimed for victims of physical and sexual abuse.

There are many objections that could be levelled at the proposal to use civil law instead of criminal law, the main one being that it could be seen as a form of “decriminalization” of rape and sexual violence, and that resignation or capitulation in the face of a clear wrong compounds the wrong. Students of criminology have remarked that civil sanctions involving monetary compensation could be interpreted as “payment for services rendered” or that the procedures would attract “victims” who were in it for the money. Civil tort actions in the United States since 2000 have mainly involved actions against third parties such as hotels, shopping malls, educational institutions and insurance companies, rather than the individual perpetrators.³⁵ These suits have been prolonged and distressing for victims as well, in the litigious American legal climate which greatly differs from the one in operation in Sweden, where such use of the civil law may at first seem alien. In addition, sanctions such as far-reaching and long-lasting “banishment” from certain geographical areas would be difficult to enforce. None of these potential limitations however seem as damaging as the manner in which the justice system works today. Further, criminal sanctions could be triggered upon further abusive behaviour and/or upon failure to comply with the court’s civil sanctions.

Conclusion

Nearly 20 years have lapsed since I first heard the ideas of civil law from the lawyers at the Clara Wichman Institute, and nearly 25 years have passed since rape became a public prosecution crime in Sweden. It does not seem far-fetched to maintain that women’s and victims’ interests have not been well served during this period. Perhaps better, but not well. I think the time has come to consider complements to the criminal law – rather than substi-

---

³⁵ See RESTORE program in Arizona, US, for overview of alternatives to the criminal justice system:

<http://restoreprogram.publichealth.arizona.edu/concept/default.htm>.

At this site, two major categories of needs of victims of sex crimes are identified: survival needs (medical, safety, housing, economic) and moral justice needs (human’s innate motivation to right wrongs which are better met when they are informed about their case, receive response without delay, have a chance to tell their story without being interrupted by hostile questioning, and shape a resolution that meets their material and emotional needs.) At this site, it is claimed that despite what restorative justice proponents assert, “repairing harm” overstates what justice can accomplish because it ignores survival needs.

tutes – that would serve to turn more power of legal redress to the victims of sexual violence, to empower them here as women have been in other fields, until worthy alternatives within the State’s apparatus emerge.

Sadly, it would appear that the only reasonable conclusion seems to be that “violence” must be done, either to criminal procedural rights or to victims of sexual assault if we continue on the same path as today. Neither alternative is acceptable.

While rape will always be considered a criminal act, the criminal justice system must re-examine what rape is, as Liz Kelly and others suggest; moreover, we all must also re-examine what justice means in this multifaceted context. If using civil law would lead to the greater reporting of cases of sexual coercion, to more clarity over what can and should be expected of the criminal justice system, and of a strengthened sense of empowerment, redress, and equality/emancipation, then it is time we tried it.

References

- Baby vs. State of Maryland* (2007). 72 Md.App. 588, 9- 6 A.2d 4- 0; Briefs and Other Related Documents; Court of Special Appeals of Maryland. No. 225, Sept. Term, 2005.
- Braithwaite John (2006). *Rape, Shame and Pride*. Address to Stockholm Criminology Symposium, 6 June, 2006. Australian National University.
- Davis Nanette J. & Clarice Stasz (1990). *Social Control of Deviance: A Critical Perspective*. New York: McGraw-Hill.
- Estrich Susan (1987). *Real Rape. How the legal system victimizes women who say no*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goodstein, Lynne (2001). “Women, Crime, and Criminal Justice – An Overview”. In *Women, Crime, and Criminal Justice. Original Feminist Readings*. Eds Claire Renzetti, Lynne Goodstein. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.

- Groth A. Nicholas with H. Jean Birnbaum (1979). *Men who Rape: The Psychology of the Offender*. New York: Plenum Press.
- Hassan Jansson, Karin (2002). *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*. Historiska institutionen. Uppsala: Uppsala universitet,
- Ju 2004:1 *Anmälan och utredning av sexualbrott. Förslag på förbättringar ur ett brottsofferperspektiv*. Promemoria av Sexualbrottsofferutredningen. Stockholm: Regeringskansliet/Justitiedepartementet.
- Kelly Liz, Jo Lovett & Linda Regan (2005). *A gap or a chasm? Attrition in reported rape cases*. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, Home Office Research Study 293; Child and Woman Abuse Studies Unit, London Metropolitan University. February.
- Koss Mary P. (2006). "Restoring Rape Survivors. Justice, Advocacy and a Call to Action". *Ann. N.Y. Acad. Sci* 1087:206-234.
- Koss Mary P., Lori Heise & Nancy Felipe Russo (1997). "The Global Health Burden of Rape" in *Gender Violence: Interdisciplinary Perspectives*. Eds. Laura L O'Toole & Jessica R Schiffman. New York & London: New York University Press.
- Leander K. (1992). "Kvinnomisshandel och våldtäkt i kriminalstatistiken". Conference presentation "Att möta våld mot kvinnor", Arlanda Hotell, 12-13 oktober 1992 (unpublished).
- Lundgren Eva, Gun Heimer, Jenny Westerstrand, Anne-Marie Kaolliokoski (2002). *Captured Queen – Men's violence against women in "equal" Sweden – A prevalence study*. Umeå: Brottsoffermyndigheten.
- Meyerson, Anita (1984). "Nytt lagförslag om sexualbrott". *Nordisk Tidsskrift för Kriminalvetenskap* 71(1):35-45.
- MacKinnon, Catharine A. (1989). *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McPhail, Beverly A., Noël Bridget Busch, Shanti Kulkarni, Gail Rice (2007). "An Integrative Feminist Model. The Evolving Feminist Perspective on Intimate Partner Violence". *Violence Against Women* 13(8): 817-841.
- Persson, Leif G. W. (1981). *Våldtäkt – en kriminologisk kartläggning av våldtäktsbrotten*. SOU 1981:64. Stockholm: LiberFörlag.
- Smart, Carol (1989). *Feminism and the Power of Law*. London: Routledge.
- SOU 2001:14 *Sexualbrotten – Ett ökat skydd för den sexuella integriteten och angränsande frågor*. Betänkande av 1998 års sexualbrottskommitté. Stockholm: Justitiedepartementet.

KAREN LEANDER

Kriminalpolitiken som partipolitiskt ”högerprojekt” – en evig självklarhet?

Leif Lenke

Tiden omkring 1970 kännetecknas av en internationell vindkantring i kriminalpolitiken. Begreppet ”Lag-och-Ordning” (L&O) har lanserats som en partipolitisk slogan. En huvudhypotes när det gäller att tolka L&O-projektets starka genomslag i Europa är att fokusera på den *amerikanska* politiska utvecklingen under 1960-talet.

Vietnamkrigsmotståndet och medborgarrättsrörelsen skapade en kraftig ”backlash” som startade inom det republikanska partiet med senatoren Barry Goldwater som initiativtagare; den följdes sedan upp av Richard Nixon i 1968 års presidentval.¹ Det som kännetecknade L&O-politiken var speciellt att den riktade sig mot ett antal företeelser i amerikansk inrikespolitik. Begreppet innefattade etablissemangets och ”den tysta majoritetens” backlash mot de progressiva rörelser som uppstått under 1960-talet i USA. Dels gällde detta medborgarrättsrörelsen och de svartas frigörelse, som ofta övergick i rena upplopp med ett stort antal dödade personer. Dels omfattade det Vietnammotståndet och dess omfattande demonstrationer, vilka också vid ett flertal tillfällen ledde till våldsamma demonstrationer. Sist men inte minst riktade det sig mot det narkotikabruk (marijuana-rökande) som kom att framstå som en symbol mot Vietnamkriget.

Det mycket starka amerikanska inflytandet på västeuropeisk kriminal- och narkotikapolitik har påvisats och diskuterats bl.a. av den australiensiske forskaren John Braithwaite i hans uppmärksammade bok ”Crime, shame and

---

¹ Cavadino & Dignan (2006, p 53).

reintegration” (1989). När det gäller narkotikapolitiken och USA:s starka internationella påverkan har denna speciellt visats av Kjetil Bruun m.fl. i boken ”The Gentlemen’s Club” (Bruun, Pan & Rexed, 1975). Författarna ställer frågan hur det kunnat komma sig att USA, med sådana dåliga meriter inom dessa områden, fått ett så starkt internationellt inflytande över dessa problemområden som de flesta länder klarat av bättre. Svaret ligger sannolikt i den enorma prestige som kom USA tillhanda efter utgången av och efterdyningarna till andra världskriget. USA trädde då fram som den helt dominerande supermakten och också kom att framstå som kulturimperialistiskt. Som ett led i det senare kan man se på det enorma utbudet av kriminal- och underhållningsvåld där temat mycket ofta kännetecknas av behovet av hämnd och vedergällning, respekt och upprättelse.

L&O-projektet fortsatte med accelererande fart under 1980-talet. Främst var det presidenten Ronald Reagan som intensifierade Nixons ”War on crime” med sitt ”War on drugs”. Kulmen nåddes under presidenten George Bush den äldre som byggde hela sin valkampanj 1988 på L&O. I Europa följde Margaret Thatcher med och markerade frågan speciellt i 1979 års val och det konservativa partiet fullföljde kampanjen under hela sin regeringstid (Reiner 2000).

Även Sverige påverkades redan i början av 1970-talet, där avtrycken främst syns i tillsättandet av den s.k. ”Brottskommissionen”, som var starkt alarmistisk och tillförde poliskåren bortåt 1 600 tjänster. Den socialdemokratiska statssekreteraren, Ove Rainer, var ordförande i kommissionen, men det var rikspolisstyrelsen som på ett par månader lade fram ett underlag för kommissionen på ungefär 400 sidor. Partipolitiseringen fortsatte sedan under 1980-talet, vilket bl.a. visade sig i antalet reservationer som framfördes när det gällde kriminalpolitiska förslag (Victor 1995).

L&O-projektet såg oövervinnligt ut och hade starkt självgenererande egenskaper. Massmedia, som i hela västvärlden är – och har varit borgerligt dominerat (Lenke 1974, Östergaard 1992) – hängde med och drev på. Deras huvudkälla för brottsnyheter, är polisen, och, som skall visas nedan, de har starka och ömsesidiga lojaliteter med konservativa partier. Det var få vänsterpartier i västvärlden som lyckades mobilisera något framgångsrikt motstånd. Att bemöta krav på hårdare tag mot brottslingar med bättre socialpolitik och behandling var uppenbart inte lätt.

Den narkotikapolitiska paradoxen

I början av 1990-talet började det dock dyka upp tecken som antydde att L&O-projektet inte verkade vara helt enhetligt. En fråga som kommit att få en central betydelse för kriminalpolitiken, är narkotikan. Det gäller inte enbart för Sverige, även om man i detta land gått längre än på annat håll i Europa. Att narkotikafrågan skall påverka kriminalpolitiken är ett rimligt, men inte ett självklart antagande. Alkoholen innehåller ju de flesta aspekter som man använder som motivering för att kriminalisera narkotikan. Tidvis har också narkotikan främst setts som ett medicinskt problem, t.ex. den engelska narkotikapolitiken fram till 1960-talet.

I en studie om den europeiska narkotikapolitiken (Lenke & Olsson 1996) kom vi emellertid fram till en förbryllande bild. Vi fann nämligen att även om det var uppenbart att det i Sverige var moderaterna som drev narkotikafrågan som en *polisiär* och *repressiv* fråga – i motsats till en social och medicinsk – så var detta inte givet för många andra länder i Europa. Istället fann vi att vissa av de länder som hade en konservativ regering när narkotikapolitiken lades fast, var de länder som också allmänt uppfattades som ”knarkliberala”. Detta gällde exempelvis Holland, England, Italien samt Schweiz. Upptäckten kom närmast som en slump vid ett besök i England kring 1990. Vi frågade våra forskarkolleger över hur formerna för ”kriget mot narkotikan” hade utvecklats under premiärministern Margaret Thatcher. Svaret blev att man inte uppfattade att det pågick något sådant krig, detta trots en våldsam ökning av speciellt heroinproblemet i England.

Thatchers politiska huvudtema var kampen mot fackföreningarna samt brottsligheten i största allmänhet. På vår fråga om hur Labourpartiet i så fall förhöll sig blev svaret att de, som befann sig i opposition, inte drev narkotikafrågan som en L&O-fråga. Istället krävde de ökade vårdresurser och en bättre socialpolitik. Dessa paroller väckte emellertid inga rubriker och heta känslor och media visade endast ett svalt intresse.

Vår slutsats blev att två förhållanden verkade vara viktiga. Detta gällde dels huruvida de styrande partierna i första hand definierade narkotikafrågan som en social och medicinsk problematik eller som en L&O-fråga där polisen skulle ges den centrala rollen. Det andra förhållandet gällde huruvida ett parti befann sig i regeringsställning eller i opposition. Befann man sig i regeringsställning angrep man inte sig själv, men i opposition inbjöds man av media att kritisera regeringens politik.

Det förhållandet, att konservativa partier i Europa, inte nödvändigtvis använde narkotikafrågan i sina L&O-projekt, såg paradoxalt ut. Samtidigt dök ett annat fenomen upp i detta politiska landskap. Det visade sig nämligen att presidenten Bill Clinton, efter att ha försökt att lindra vissa förslag till ytterligare skärpningar i den amerikanska narkotikalagstiftningen, försökte sig på att neutralisera det republikanska övertaget i L&O-frågan genom att använda republikanernas egen taktik och själv kräva skärpningar. Denna strategi – som vi valt att kalla ”tango-politik”² eftersom den syftar till att dölja vem som för dansen – visade sig politiskt gångbar och kom senare att läggas till grund för demokraternas politik också inom den allmänna kriminalpolitiken. Clinton återvaldes, men till priset av skärpningar av såväl användandet av dödsstraff som användningen av ”Three strikes and you are out”-lagarna. Konsekvensen blev en ytterligare accelerering av den redan enorma fängelsepopulationen.

Clintons politik följdes omgående av det engelska Labourpartiet under Tony Blair. Denne, som fungerat som ”skuggminister” under 1980-talet, gjorde om Labours kriminalpolitik och kastade loss från traditionella social- och arbetsmarknadsdominerade principer och införde den slogan som skulle komma att känneteckna ”New Labour”. Denna slogan blev ”Tough on crime, and tough on the causes of crime”. Många menar att den första delen i denna slogan kom att dominera, och under 2000-talet har den engelska fängelsepopulationen haft en stark tillväxt.

L&O som ”vänsterprojekt”? En hypotesprövning

En forskare som tagit fasta på denna paradox och på utvecklingen i USA och England, är Henrik Tham (1999). Tham har påverkats av den engelska situationen och ställt frågan om också Sverige fått inslag av L&O-projektet som ett ”vänsterprojekt”.³ Som stöd för detta pekar han på att den svenska kriminalpolitiken sedan 1980-talet systematiskt utvecklats i mer repressiv riktning. Detta trots att socialdemokraterna innehaft regeringsmakten nästan oavbrutet under denna period.⁴

---

² Lenke & Olsson (2002).

³ Lenke (1980) visade att nedtrappningen av repressionen fram till 1970-talet kunde kopplas till demokratiprocessen och de lägre sociala skiktens ökande politiska inflytande.

⁴ En borgerlig regering innehade regeringsmakten under perioden 1991-1994.

”Formellt är kriminalpolitiken uttryck för regeringens politik och bör alltså tillskrivas det eller de partier som innehar regeringsmakten. Och eftersom denna makt i Sverige i huvudsak innehafts av socialdemokraterna, bör också orsakerna till förändringen främst sökas i detta parti. Detta innebär inte att förändringar i kriminalpolitiken nödvändigtvis bör ses som uttryck för partiideal. Regeringspartier utformar inte sin politik i isolering. Den påverkas av bland annat brottsutvecklingen, ekonomin, den politiska oppositionen, den allmänna debatten och medierna. Det partipolitiska handlingsutrymmet är begränsat.” (Tham 1999, s. 98).

Thams kritik av den socialdemokratiska kriminalpolitiken kan sammanfattas så att den

- varit eftergiven och ibland t.o.m. drivit på repressionen,
- tagit mycket få initiativ till att lätta på repressionen,
- inte återställt skärpningar som införts av den borgerliga regeringen,
- tappat sin ”politiska kompass” i kriminalpolitiken sedan 1970-talet och inte försökt vrida opinionen i progressiv riktning.

Utöver detta argumenterar Tham för att socialdemokratin i takt med den internationella politiska och ekonomiska utvecklingen *fått ett behov* av ett eget L&O-projekt. Detta bl.a. på grund av den internationella ekonomins ökade inflytande och därmed minskande inflytande för nationella politiker att visa ”handlingskraft”.

Innan jag kommenterar det rimliga i Thams premisser, tänker jag se efter i vilken mån hans tes har vidare relevans än enbart för Sverige. Tesen är utformad så att den delvis kan testas empiriskt. Som mothypotes till Thams kan man ställa hypotesen att L&O-projektet i ett internationellt perspektiv är ett *högerprojekt*. Med tanke på projektets uppkomst ifrån den amerikanska och engelska högern, är mothypotesen rimlig. Som val av indikatorer för ”repression” har jag använt ”fängelsepopulationens storlek” i 20 västländer och för det politiska inflytandet regeringsinnehavet under 15-årsperioden innan.⁵ Det senare räknat i antal år.

Det visar sig att sambandet ligger nära noll, vilket ger visst stöd åt Thams hypotes. Man kan också uttrycka det så att ”tango-politiken” systematiskt slagit igenom internationellt. Dvs. att vänsterpartier med tiden har lärt sig

---

⁵ Metodproblem kan anföras dels när det gäller val av indikatorer och perioder för att mäta effekten.

LEIF LENKE

att neutralisera högerens L&O-projekt. Dock till betydande kostnader när det gäller graden av repression och stora fängelsepopulationer.

Kriminalpolitikens villkor

Som nämndes ovan konstaterade Tham att ”regeringspartier inte utformar sin politik i isolering. Den påverkas av bland annat brottsutvecklingen, ekonomin, den politiska oppositionen, den allmänna debatten och medierna. Det partipolitiska handlingsutrymmet är begränsat.”

I det följande kommer jag att kommentera vissa av de omständigheter som begränsar en socialdemokratisk regerings utrymme för att föra en ”egen” kriminalpolitik. De områden jag kommer att fokusera på är partipolitiseringen och polisorganisationen, narkotikapolitiken samt media.

Thams tes är inte främst att socialdemokraterna varit *drivande* i kriminalpolitiken (vilket han uppenbart anser skulle vara rimligt i och med regeringsinnehavet). Han anser knappast heller att de skärpningar av repressionen som inträffat varit särskilt dramatiska. Bland annat hade vid tiden för hans analys (1999) fängelsepopulationen inte stigit i Sverige.⁶ I viss mening skulle man således kunna påstå att socialdemokraternas ”defensiva” hållning varit relativt framgångsrik (beroende på vilka ambitioner man ställer upp).⁷

När det gäller partipolitiseringen så har under hela perioden de borgerliga partierna, med moderaterna i spetsen, haft L&O-frågan på den politiska dagordningen, även om intensiteten har varierat.

Det finns också strukturella och institutionella faktorer som har betydelse i sammanhanget. En sådan faktor är den ”symbios” som verkar föreligga mellan polisorganisationen och de borgerliga partierna (se nedan). Av speciell betydelse är här de starka kopplingarna mellan media och polisen samt polisens betydande inflytande över narkotikapolitiken. Den senare har som bekant svarat för en väsentlig andel av de skärpningar som inträffat i kriminalpolitiken (se t.ex. Tham 1998).

---

⁶ Vid tiden för artikelns publicering 1999. Därefter har dock tydliga ökning inträffat.

⁷ Cavadino & Dignan (2006 p.45) redovisar fängtal i olika länder.

LEIF LENKE

Polisorganisationen

För att börja med polisorganisationen och de värderingar som råder inom denna är den internationella forskningen sparsam. Eftersom statsvetenskaplig forskning på detta område lyser med sin frånvaro (Cain 1979, Journès 1988) är det svårt att bedöma polisens och enskilda polisers politiska roll för den allmänna politiken.

Kännetecknande för polisforskningen är den nästan totala frånvaron av uppgifter om polisens politiska åsikter och vilken relevans dessa skulle kunna ha. Skolnick (1994) refererar dock till amerikanska undersökningar, där man genom informella intervjuer med ett fåtal poliser kommit fram till att ”auktoritära” förhållningssätt verkar vara vanliga. Han påvisar också stark animositet till vissa minoritetsgrupper, speciellt svarta, vilket han satte i samband med de oroligheter som uppstod till följd av 1950- och 1960-talens medborgarrättsrörelser som ofta övergick i regelrätta upplopp med dussintals dödsfall.

Skolnick (1970) refererar till den s.k. ”Kerner-kommissionen” angående orsakerna till de våldsamma upploppen i USA och pekar särskilt ut att i så gott som samtliga upplopp hade den utlösande faktorn varit ett polisingripande som de svarta upplevt som orättfärdigt överväld.

Radelet & Carter (1994) refererar till en amerikansk undersökning som kom fram till att poliser ”[...] ranked equality significantly lower than a national sampling of whites and far lower than a national sampling for blacks. This ranking of equality was interpreted as an indicator of conservatism.” (s 195).

Reiner (2000, s. 96) refererar en engelsk studie på följande sätt: “There is some comparable evidence of British police officers’ political views. When I attempted to interview police in the 1970s about their political attitudes this was prohibited by the Home Office, as it was claimed that it would impugn the traditional notion of the police as outside any form of politics. I have seen an unpublished 1977 dissertation by a police officer who interviewed a sample of colleagues in a northern city force, using the questions I had been prohibited from asking. He found that 80 per cent described themselves as Conservative – 18 per cent of whom were to the right of the party”.

Reiner (2000, s. 96) redovisar också resultatet från en intervjuundersökning av 286 Metropolitan Police officers (i London), där ”the overwhelming

majority had supported the Conservatives”. Det rörde sig här mellan 74 och 86 procent beroende på vilket val det gällde.⁸

En svensk undersökning, som syftat till att belysa effekter av polisutbildning, har också belyst frågan om polisens politiska hemvist. Studien är utförd vid polishögskolan i Stockholm 1996 (Lindfeldt 1996).

Grupperna bestod av en ”teorigrupp” (utan praktik) om 40 personer och en ”praktikgrupp” omfattande 80 personer. Huvudresultatet beträffande politiska värderingar var att den första gruppen hade en viss borgerlig övervikt med tyngdpunkten hos moderaterna. I praktikgruppen blev denna tendens emellertid betydligt mer accentuerad. Av de 70 poliseleverna som besvarade frågan rörande politiska preferenser uppgav 46 borgerliga sympatier, varav 40 föredrog moderaterna. Endast 13 uppgav vänstersympatier varav tio socialdemokrater.

Sju poliselever föredrog ”övrigt parti” vilket inte var ett riksdagsparti.⁹ Detta resultat fick författaren att i resultatbeskrivningen ställa frågan: ”Vad gömmer sig där? Finns det polisaspiranter som har partisympatier långt till höger?” (a.a. s. 8).¹⁰

Bland de övriga resultaten av undersökningen framkom också – inte oväntat – en dominans av föreställningar angående brott – där *vikten av bestraffning* som åtgärd betonades och detta även mot ungdomar. Föreställningar som ju också brukar framhållas i främst moderata partiprogram och utsagor.

Den organisation som utgör huvudkällan för medias rapportering om kriminaliteten (se nedan) visar sig således bestå av ett ganska speciellt urval av personer, när det gäller politisk hemvist. Detta urval kan förväntas ha stor betydelse för vilken bild av kriminaliteten som förmedlas till media och allmänheten.

---

⁸ Scripture (1997:172).

⁹ Tio personer i denna grupp besvarade inte frågan.

¹⁰ Det är en intressant notering att Granér (2004) delar in poliserna i två huvudgrupper, nämligen i ”legalister” och ”autonoma”. Den senare gruppen anser att deras uppgift är att lösa polisuppgifter ganska fritt ifrån lagstiftningens bokstav och ser ”allmänheten” som sin uppdragsgivare. Dessa poliser sätts sedan in för att hantera problem som uppstår när politiskt ”autonoma” ungdomar skall hålla sig till de ”demokratiska spelreglerna”.

LEIF LENKE

Massmedias roll

Ester Pollack (2001) är den svenska forskare som gjort den mest genomgripande analysen av mediernas betydelse för kriminalpolitiken. Hon har byggt sin analys speciellt på en *institutionell* ansats med stark påverkan av den kanadensiska forskningsgrupp som leddes av Richard Ericson m.fl. Deras projekt var mycket brett upplagt och resultaten presenterades i tre tjocka volymer (Ericson, Baranek & Chan 1987, 1989, 1991).

Deras resultat mynnar ut i att medias sätt att arbeta i stor utsträckning bestäms av deras institutionella position och organisation. För nedanstående analys kan man speciellt framhålla den nära kontakt som föreligger med polisen som en central ”kunskapskälla” och som systematiskt levererar material med relativt stort nyhetsvärde och som media anser sig kunna lita på. Detta i sin tur innebär att media – speciellt tidningsmedia med lösnummerförsäljning – tenderar att innehålla en stor volym av brottsnyheter (Reiner 2002).

Proceduren kännetecknas av att händelser inrapporteras i form av ”färskvara”, där man presenterar brotten som de ter sig i sin första fas. Dvs. innan någon närmare analys hunnit företas och som ofta kommer att visa på komplicerande omständigheter som skulle motverka enkla stereotyper. I sammanhanget förtjänar också att understryka den svenska polisens grundlagskyddade meddelarfrihet, vilken innebär att ingen har rätt att eftersöka källan till en tryckt utsaga (Cassel 2000).

Frågan om medias förmåga att sätta politiska agendor har varit en vetenskaplig stridsfråga ända sedan mediaforskningens födelse (McCombs 2006). I början tillmätte man media en mycket stor betydelse för folks uppfattningar och värderingar. I ett senare skede svängde tolkningen över till motsatsen, nämligen att medias roll var mycket begränsad. Statsvetare med inriktning på agendasättning har uttryckt saken så att media inte har ”uthålligheten” att själva under längre perioder upprätthålla agendor utan stöd utifrån (Baumgartner & Jones 1993, Kingdon 1995).

Detta hindrar ju inte att media kan skapa enskilda fall av ”moralisk panik” av exempelvis det slag som påvisats av Estrada (1999) när det gällde en påstådd våg av ungdomsvåld i Stockholm.¹¹

---

¹¹ Se också Cohen (1972) angående ”moral panics”.

Ostridigt torde dock vara att den stora volymen brottsnyheter och sättet att presentera dessa nyheter har lett fram till åtminstone två effekter. Den ena gäller föreställningen om brottslighetens ”verkliga” utseende, omfattning och utveckling. Detta i sin tur leder till en *ökad uppmärksamhet* gällande brottsligheten och därmed en mottaglighet för t.ex. politisk exploatering. Det andra förhållandet gäller att brottsligheten, när den presenteras på det sätt som polisen företräder, leder till föreställningen om kriminaliteten som summan av *individuella* handlingar, vilka sällan sätts in i något socialt eller politiskt sammanhang.

Ett förhållande som emellertid nästan helt kommit i skymundan i denna diskussion är den mycket starka dominans som existerar när det gäller *ägandet* av denna press. Det råder således över hela västvärlden en stark *konservativ* dominans över den (Östergaard 1992). Det finns också anledning att anta att detta ägande på olika sätt slår igenom, när det gäller att förmedla ”nyheter” till allmänheten. Dessutom har man anledning att anta att ledarsidorna i dessa tidningar knappast är neutrala och objektiva i frågor av politisk karaktär.

Frågan om hur problemet och dess lösningar ser ut har således kommit att placeras helt centralt och att medieforskningsintresset mer och mer övergått ifrån kvantitativa mätningar av kriminalitetsmaterialets omfattning till en fokusering på kvalitativa aspekter av framställningarna.

Narkotikafrågan

När det gäller den svenska narkotikafrågan har den svenska polisens roll sannolikt underskattats. Den svenska polisens förstatligande 1965 innebar en exceptionell maktkoncentration av en svensk myndighet. Omkring 700 kommunalt organiserade polisdistrikt slogs samman till drygt 120 och ovanpå detta en centralbyråkrati, där makten över den cirka 13 000-man starka organisationen samlades i en hand, rikspolischefens (Carl Persson). Rikspolisstyrelsens (RPS) uppgifter begränsades dock till att skapa nationella register och meddela föreskrifter m.m. På två områden, som har relevans för analysen, var det emellertid så

- att den fick en *operativ* funktion när det gällde bl.a. narkotikafrågan
- samt att den fick ansvaret för polisutbildningen.

Carl Person tog själv kommandot över narkotikapolitiken och sammankallade samtliga länspolischefer till ett möte i Stockholm, där det bestämdes att en nationell polisoffensiv skulle igångsättas år 1969 (Persson & Sundelin 1990).

”Aktionen syftade också till att uppmärksamma allmänheten på detta stora samhällsproblem. Vi ville få upp ögonen på politikerna. Vilde tvinga regering, riksdag och myndigheter att börja agera. Polisoffensiven skulle vara en väckarklocka som banade vägen för åtgärder över hela fältet. Vi hoppades att politikerna skulle börja diskutera narkotikafrågan på ett seriöst sätt och vidta de åtgärder som kunde leda till att utvecklingen hejdades, att socialvården skulle börja arbeta tillsammans med polisen, att kriminalvården skulle ta itu med narkotikan på anstalterna, att skoleleverna skulle få saklig och vederhäftig upplysning. *Jag hade inte informerat Erlander om vårt möte på hotell Malmen och fick sedan erfara, att det hade utlöst irritation i regeringen över att vi utan vidare startade den största aktionen i polisens historia* (kursiverat här). Justitiedepartementet hade i alla fall två observatörer närvarande. Tio dagar senare ansåg sig regeringen nödsakad att agera och antog ett tiopunktsprogram mot narkotikan. Maximistrafvet för narkotikabrott skulle höjas till sex års fängelse och telefonavlyssning tillåtas mot langare och finansiärer efter beslut av domstol.” (Persson & Sundelin 1990, s. 149-150)

Persson skapade också ett kontaktnät där han lanserade polisläkaren Nils Bejerot som expert i narkotikafrågor. Denne fick i sin tur uppdraget av Expressen att samla artiklar till ett specialnummer som kom att delas ut till 200-tusen elever. Till saken hör att varken Bejerot eller Expressens redaktionschef politiskt sett tillhörde socialdemokraternas anhängare, utan snarare skulle karakteriseras som ”left-left-realists”, enligt Thams terminologi. Bejerots narkotikapolitik var inspirerad dels av den gamla nykterhetsvårdslagen med dess omfattande tvångsbehandlingssystem och dels av de framgångar han noterat från den kinesiska narkotikapolitiken med deras arbetsläger m.m.¹²

Denna kampanj hade ett oerhört starkt genomslag i den allmänna opinionen och i media. Bejerots ideologi lades sedan fast inom polisen i och med att

---

¹² Ännu 1988 skrev Bejerot om den kinesiska politikens förträfflighet. ”De som envisades med att fortsätta utpekades som kontrarevolutionärer och sändes till arbetsläger tills de var beredda att tänka om och avlägga s. k. ärlig självkritik. Redan efter två år, 1953, rapporterades opiumrökningen som helt utrotad i Kina.” (Bejerot 1988, s. 70).

LEIF LENKE

han och hans kollega fick monopol på polisutbildningen för decennier när det gällde narkotikafrågan.

Under 1980-talet skjuter L&O-projektet åter fart och jag tror att det är rimligt att åter sätta fingret på narkotikafrågan i detta sammanhang. Den borgerliga regeringen (1976-82) hade skärpt narkotikapolitiken, starkt påhejade av Rikspolisstyrelsen och de ”nya nykterhetsrörelserna” (RNS, FMN, Hassela m.fl.), vilka samtliga utvecklats under starkt inflytande av Nils Bejerot. Denna skärpning av narkotikapolitiken hade med ledning av mittenpartierna kombinerats med en skärpning av alkoholpolitiken. I den senare delen fick man emellertid inget stöd av moderaterna, vilka traditionellt är för en liberal alkoholpolitik. Alkoholpolitiken försvagades därmed och följden blev att krav på skärpta åtgärder mot ”drogerna” ledde fram till en kriminalisering av själva *bruket* av narkotika. Sedermera, under den moderata justitieministern Gun Hellsvik, försågs lagen med ett fängelsestraff i straffskalan (1993).

Socialdemokraterna försökte länge hålla tillbaka denna aktivistiska våg, som ju dessutom hade stöd av de borgerliga partierna. Medias reaktion på denna på ytan nästan totala konsensus i narkotikafrågan var en närmast dogmatisk hållning, där journalisterna sällan fann någon anledning att kritiskt granska etablissemangets syn på ”den svenska modellen” i denna fråga (Rytterbro 1996).

I efterhand måste man göra bedömningen att detta var minst sagt en svår uppgift, där socialdemokraterna tog till en ”tango-politik”, med det speciella särdraget att när man vikt sig för nya krav på repression, tillförde man en extraslant i budgeten för ökade vårdinsatser. Detta så att politiken skulle se mer ”neutral” ut.

Avslutande kommentar

Bakgrunden till denna artikel var Henrik Thams fråga i vilken grad L&O-projektet kommit att bli ett ”vänsterprojekt”. Detta mot bakgrund av att politiker som president Clinton och premiärminister Blair i England lade in sådana aspekter i sina politiska agendor.

En analys av betydelsen av den politiska inriktningen hos sittande regeringar i 20 västländer på fångpopulationens storlek, visade att något sådant samband inte fanns. Analysen är knappast uttömmande, men antyder att hypo-

tesen om L&O-projektet som ett givet ”högerprojekt” inte längre är självklar. Thams tes om L&O som ”vänsterprojekt” kan inte avvisas.

För att komma vidare i analysen skulle man behöva djuplodande fallstudier, så att man kan avgöra exakt när vilka lagstiftningsåtgärder vidtas samt hur de olika partierna agerat. Detta problem sätter ljuset på den brist på statsvetenskapliga analyser som kännetecknar kriminologin inom många områden.

En förklaring till att sambandet uteblev skulle kunna vara att vänsterpartier har haft lång tid på sig att lära sig hur man neutraliserar L&O-politik. Detta genom att möta motståndaren med ”egna vapen”. Dvs. att närma sig – och ibland t.o.m. bjuda över motståndaren – när det gäller att skärpa repressionen. De stigande fängtalerna som visar sig i de flesta västländer, indikerar detta.¹³ Denna politiska teknik har ju också kunnat noteras på andra politiska fält med inslag av ”populism” som exempelvis flyktingpolitiken. Där har ibland hela det politiska fältet följt efter framgångsrika, invandrarfientliga partier och tagit över delar av deras politiska program.

Litteratur

- Baumgartner, F. & Jones, B. (1993). *Agendas and instability in American politics*. University of Chicago Press. Chicago.
- Bejerot, N. (1988). Narkotikapolitik som forskningsområde. I: Hartelius, J. (red.) (1988). *Rent hus med knarket. En kritisk granskning av svensk narkotikapolitik*. Askelin & Hägglund. Stockholm.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and integration*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Bruun, K. & Pan, L., & Rexed, I. (1975). *The Gentlemen's Club*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Cain, M. (1979). Trends in the sociology of police work. *Int. J. Sociology of Law* 7:143-167.

---

¹³ Se också skapandet av en ”culture of control” som en konsekvens av detta (Garland 2000) och likaså ett utrymme för en växande ”crime control as industry” (Christie 2000).

- Cavadino, M. & Dignan, J. (2006). *Penal systems. A comparative approach*. Sage Publications. London.
- Christie, N. (2000). *Crime control as industry*. 3rd ed. Routledge. London.
- Cohen, S. (1972). *Folk devils and moral panics. The creation of the Mods and Rockers*. Chaucer Press. Oxford
- Ericson, R. V., Baranek P. & Chan B. L. (1987). *Visualizing Deviance*. University of Toronto Press. Toronto.
- Ericson, R. V., Baranek P. & Chan B. L. (1989). *Negotiating Control*. University of Toronto Press. Toronto.
- Ericson, R. V. (1991). Mass Media, Crime, Law, and Justice. An Institutional Approach. *British Journal of Criminology* 31:219-249.
- Estrada, F. (1999). *Ungdomsbrottsligheten som samhällsproblem. Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*. Avhandlingsserie nr. 3. Kriminologiska institutionen: Stockholms universitet. Stockholm.
- Garland, D. (2000). *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*. (2001). Oxford University Press. Oxford.
- Granér, R. (2004). *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Ak. avh. Socialhögskolan. Lunds universitet. Lund.
- Journès, C. (1988). *Police et politique*. Presses Universitaires de Lyon. Lyon.
- Kingdon, J. (1995). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd ed. HarperCollins. New York.
- Lenke, L. (1974). Criminal Policy and Public Opinion Towards Crimes of Violence I: *Violence in Society*, s. 61-124. Council of Europe. Strasbourg.
- Lenke, L. (1980). Criminal Policy and Repression in Capitalist Societies. *Scandinavian Studies in Criminology* 7: 5-30.
- Lenke, L. & Olsson, B. (1996). Sweden: Zero-tolerance wins the argument? I: Dorn, N., Jepsen, J. & Savona, E. *European Drug Policy and Enforcement: Local, National and Pan-European International Realities*. Macmillan. London.
- Lenke, L. & Olsson, B. (2002). Swedish drug policy in the 21st century. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 582:54-79.
- Lindfeldt, A. (1996). *Finns det en skillnad i attityd mellan aspiranter i GKI och GK2 på Polishögskolan?* Polishögskolan, Sörentorp. Stockholm.
- McCombs, M. (2006). *Makten över dagordningen. Om medierna, politiken och opinionsbildningen*. SNS förlag. Stockholm.
- Persson, C. & Sundelin, A. (1990). *Utan omsvep*. Norstedts. Stockholm.
- Pollack, E. (2001). *En studie i medier och brott*. Ak. avh. Institutionen för journalistik, medier och kommunikation. Stockholms universitet. Stockholm.
- Radelet, L. & Carter D.L. (1994). *The police and the community*. 5th ed. Macmillan College Publishing Company. New York.

LEIF LENKE

- Reiner, R. (2000). *The politics of the police*. Oxford University Press. New York.
- Reiner, R. (2002). Media made criminality: the representation of crime in the mass media. I: *Oxford Handbook of Criminology*. Oxford University Press. Oxford.
- Rytterbro, L.-L. (1996). *Massmedia och narkotika*. Kriminologiska institutionen. Stockholms universitet.
- Scripture, A. (1997). The sources of police culture: Demographic or environmental variables? *Policing and Society* 7(3):163-76.
- Skolnick, J. (1970). *Protestpolitik i USA*. Svegea. Uddevalla.
- Skolnick, J. (1994). *Justice without trial. Law enforcement in democratic society*. 3rd ed. Macmillan College Publishing Company. New York.
- Tham, H. (1998). Swedish drug policy: A successful model? *European Journal on Criminal Policy and Research* 6:395-414.
- Tham, H. (1999). Lag & Ordning som vänsterprojekt? I: Brå-Rapport 1999:9 *Åtta reflektioner om kriminalpolitik*. Fritzes. Stockholm.
- Victor, D. (1995). Politik och straffsystem – ett drama under utveckling. I: Victor, D., (red.) *Varning för straff. Om vådan av den nyttiga straffrätten*. Fritzes, Norstedts. Stockholm.
- Östergaard, B. (1992). *The media in Western Europe: The Euromedia Handbook*. Sage. London.

LEIF LENKE

KAPITEL 12.

Säkerhet, effektivitet och rättvisa.

Observationer om social kontroll av näringslivsverksamhet

Sven-Åke Lindgren

I denna uppsats ska jag diskutera frågor som rör social kontroll av och i företagsmiljöer. Hur ska man med tanke på både legitimitet och effektivitet ordna styrning, reglering, kontroll och sanktioner av verksamheter och handlingssätt inom näringslivet? Det är en fråga som haft kriminologisk relevans sedan Sutherlands (1949) banbrytande arbete om white-collar crime. Det sociala rättviseperspektiv och den plädering för straffrättslig styrning som han och andra i den första generationen av ekobrottsforskare gav uttryck för står dock knappast överst på dagordningen idag. Tvärtom, skulle man kunna säga. Internationellt har vi under de senaste decennierna bevittnat en allmän men paradoxal regleringstillväxt som satt avtryck även i ekobrottsdiskursen. Betoning av verksamhetseffektivitet snarare än rättvisa och fokus på åtgärdstyper som självreglering och egenkontroll snarare än straffrättsliga åtgärder har understrukits. I den svenska debatten har Förtroendekommissionen (SOU 2004:47) argumenterat för en sådan inriktning, även om argument för proaktiva synsätt och preventiva åtgärder har förkommit tidigare. En särskiljande fråga i denna debatt gäller förhållandet mellan straffrättslig avskräckning och samtyckesbaserad reglering. Har vi att göra med en dikotomi, eller rör det sig om begrepp som representerar komplementära idéer och praktiker? Uppfattningarna går isär, liksom argumenten för och emot det ena respektive det andra åtgärdssystemet. Jag inleder med en kort och översiktlig beskrivning av särdragen i den regleringstillväxt som

ägt rum sedan början av 1980-talet. Därefter tar jag upp frågan om vad som menas med reglering och ger exempel på olika regleringstyper. Frågan om import av idéer och modeller och inflytande på svensk ekobrottspolitik besvaras genom en granskning av policy- och åtgärdsförslag i mitten av 1980-talet (Ekobrottskommissionen), mitten av 1990-talet (Ekobrottsberedningen) samt Förtroendekommissionens förslag i början av 2000-talet. Kommissionens betoning av bolagsstyrning och införandet av en etisk kod för svenska börsbolag relateras till Enron-fallet och den kritiska frågan om varför vakthundarna inte skällde. Denna diskussion leder över i en redovisning av argument för- och emot det som Johnston och Shearing (2003) kallar straff- och riskhanteringsparadigmen samt en avslutande reflektion om det grundantagande som båda vilar på.

En paradoxal regleringsexpansion

I den internationella litteraturen om ledning, styrning och reglering av verksamheter återkommer ett antal nyckelbegrepp som reflekterar olika inslag i vad som anses vara en paradoxal men genomgripande omvandlingsprocess: regleringsstaten (Majone 1997), revisionssamhället (Power 1997), den nya regleringsstaten (Braithwaite 2000), regleringskapitalism (Levi-Faur 2005). Begreppen refererar till inslag i en förändringsprocess som, med start i USA och Storbritannien, ägt rum i den utvecklade världen sedan början av 1980-talet. Paradoxalt i sammanhanget är förhållandet mellan ideologisk doktrin och den praktik som utvecklats. Å ena sidan har vi en nyliberal politisk dagordning med privatisering och avreglering som punkt nummer ett. Å andra sidan kan vi notera en expansiv marknadsanpassning och konkurrensutsättning med samtidig tillväxt av regleringar av delvis nytt slag. Omreglering snarare än avreglering, med andra ord. Situationen i Storbritannien under Thatchers regim (1979–1990), med omfattande privatisering och samtidig regleringsexpansion, är ett exempel som brukar framhållas. Globalt finns också exempel på områden som kommit att regleras i allt högre grad: miljö, kemikalier, livsmedel, kärnkraft, droger m.m. (Braithwaite & Drahos 2000). Den globala tillväxten av så kallade oberoende regleringsorgan (Independent Regulatory Agencies – IRA) har därtill varit snabb och omfattande inom marknader för telecom, elektricitet, värdepapper, miljö och läkemedel (Gilardi 2005). I mycket av den offentliga debatten fortlever dock föreställningar om ett nära samband mellan privatisering och avreglering. I den empiriskt inriktade forskningslitteraturen ser man dock allt oftare omdömen av det slag som uttrycks i följande citat. *”Om vi skulle bedöma nyliberalismen utifrån graden av avreglering som uppnåddes, skulle den framstå som ett misslyckande. Om vi*

skulle bedöma den efter graden av regleringar som lanserades, skulle den utifrån sina egna måttstockar framstå som ett fiasko.” (Levi-Faur & Jordana 2005:7).

En ny, globaliserad arbetsdelning

Ett av den nya regleringsstatens signum är en ny arbetsdelning mellan å ena sidan nationalstat och å andra sidan företag, myndigheter på lokalnivå och frivilligorganisationer. Den nya regleringsstaten styr, men den rör inte (Osborne & Gaebler 1992, Braithwaite 2000, Braithwaite & Drahos 2000, Levi-Faur 2005). Enligt nyliberalt recept bör staten inte äga och driva verksamheter och den rekommenderas att minska sin roll i fråga om allmänna bidrag och direkt tjänsteproduktion. Däremot ska staten styra genom att leda, dirigera, reglera och övervaka. Staten kommer enligt denna doktrin att tillämpa olika former av indirekt styrning och utöva styrning på avstånd. Det innebär å ena sidan ett åtskiljande av ansvar för normbildning och yttersta styrningsauktoritet och å andra sidan tillämpningsprocesser som blir en skyldighet för de styrda i form av ansvarstagande individer och kollektiv. Reglering och kontroll anses både mer effektiv och mer legitim om den fungerar inbyggd i de verksamheter som är föremål för styrning. Den nya regleringsstaten representerar en decentraliserad styrningsform som tillhandahåller en betydande arsenal av samtyckesbaserad självreglering och egenkontroll, ålagd självreglering och andra responsiva regleringstekniker (Braithwaite 2000). Utformning, tillämpning och utveckling av sådana reglerings- och kontrollsystem utlokaliseras i verksamheter, oavsett om dessa har karaktären av myndighetsförvaltning, företag, universitet eller frivilligorganisationer.

Samtidigt med denna decentralisering på nationalstatsnivå bevittnar vi en i hög grad globaliserad spridningsprocess beträffande idéer, principer, normer, standards och regler, vilka påverkar och formar verksamheter av olika slag. En viktig förändring härvidlag är nationalstatens reviderade roll. Under de senaste decennierna har den i växande omfattning blivit regleringsobjekt, dvs föremål för reglering och kontroll från överstatliga organisationer och nätverk, t ex IMF, WTO, OECD, Moody's och Basle Commission on Banking Supervision (Braithwaite & Drahos 2000). Vid sidan av dessa mäktiga intressenter igenkänner vi även andra inflytelserika aktörer, såsom transnationella företag, NGOs, kunskaps- och expertnätverk samt allmänheten som massmedialt förmedlat subjekt.

Braithwaite & Drahos (2000) betonar i sin omfattande studie av global reglering av affärsverksamheter att det inte finns en enskild huvudmekanism för internationell spridning av regleringsmodeller. I konkurrens med traditionellt starka medel som militärt och ekonomiskt tvång samt olika belöningsystem framhåller de modellering som viktigaste spridningsmekanism. Det rör sig om spridning från land till land, men också från område till område. I förstnämnda fall kan spridningen ofta härledas till mäktiga amerikanska storföretag och en global näringslivsaktör som Internationella handelskammaren, en organisation som under lång tid verkat för att genomdriva koncept för skicklig företagspraxis i form av riktlinjer och modellregler. Ett konkret exempel på spridning genom modellering utgörs av the Cadbury Code on Corporate Governance som utvecklades i England 1992, som en reaktion på turbulensen när Maxwells företagsimperium kollapsade (Power 2004). Denna etiska kod för bolagsstyrning har fungerat som blåkopia för utformningen av etiska bolagskoder i många länder, även så i Sverige (SOU 2004:47). Men spridning genom modellering gäller även mellan skilda verksamhetsområden, och under de senaste decennierna har en betydande utbredning skett av reglerings- och kontrolltekniker från en samhällssektor till en annan. Riktningen har dock varit ensidig. Det rör sig om idéer, normer, modeller och tekniker som spridits från företagsekonomiska till politiska och sociala områden, till exempel modeller från näringslivsorganisationer till universitet.

Regleringsexpansionen bör ses i ljuset av vad Power (2004) kallar riskhanteringsexplosionen. Han menar att riskhantering sedan mitten av 1990-talet har blivit ett centralt organiserande begrepp som starkt framhäver uppförande och resultat. Inte minst inom företagsvärlden kan vi se en sammansmältning av riskhantering och nya idéer om bolagsstyrning (corporate governance). Ett välrenommerat större internationellt företag måste idag ha ett omfattande och formaliserat riskhanteringsprogram, och kanske till och med ha en särskild chefstjänsteman med ansvar för riskhantering knuten till sin verkställande ledning (Power 2005). I synnerhet inom internationellt bankväsende har under 1990-talet företagsriskhantering med betoning av system för internkontroll blivit ett vida spritt koncept (Power 2006). Denna utveckling visar genomslaget för tanken att vi lever i ett risksamhälle, vilket innebär att frågan om att hantera osäkerhet i högsta grad har blivit central (Braithwaite 2000). Det innebär i sin tur att reglering och kontroll måste ha en proaktiv och preventiv riktning – verkliga och imaginära risker behöver kunna förutses, analyseras och hanteras. En aktiv problematiseringsfunktion måste således införlivas i verksamhetens lednings- och styrsystem. Transparens, internkontroll och redovisningsbarhet utgör nyckelbegrepp för system med

beteckningar som ålagd självreglering, reglerad självreglering, meta-reglering etc. vilka samtliga gäller ordningar av verksamhetsintern reglering och kontroll. Detta riskparadigm, för att tala med Johnston & Shearing (2003), karaktäriseras av en proaktiv mentalitet, av prevention snarare än reaktiva straff och av försäkringsmässig kalkylering snarare än konventionellt moraliskt fördömande. I linje därmed utgår en stark rekommendation om att agera förutseende, försiktigt och förnuftigt och med insikt om eget ansvar.

Hur kan man då förstå och förklara regleringsexpansionen och riskhanteringsexplosionen? När det gäller en äldre typ av regleringar har vi förklaringar som lyfter fram funktionella drag. Regleringssamhället kan med en sådan ansats förstås som ett svar på en långsam ökning av risker förbundna med teknik och teknikanvändning och en samtidig utveckling av ökande komplexitet av arbetsdelningen, vilken ger upphov till kulturell, moralisk och social mångfald (Clarke 2000). På likartat sätt kan hävdas att senare decenniernas riskhanteringsexplosion är en reaktion på föreställningen om att tillvaron inom olika områden blivit alltmer riskabel, illustrerat av diskurser om oöverskådlighet och komplexitet, kontrollförluster, obegripliga samband i en globaliserad värld etc (Power 2004). Temat här är att vi lever i en ”skenande värld”, en berättelse som fortgående besannas av huvudnyheter om finansiella skandaler, klimatkatastrofer, islamistisk terror, fågelinfluensa, ohejdad brottslighet etc. För det andra kan regleringssamhällets framväxt relateras till den moderna epokens inslag av ökad välfärd och expansion av politiska rättighetskrav med betoning av ökade säkerhetskrav (Clarke 2000). I kapitalistiska demokratier har rättighetsexpansionen lett till marknadsregleringar med avsikt att moderera excesser, hantera missförhållanden av olika slag samt att upprätthålla ordning och respekt för legitima intressen. Den historiska kraftmätningen mellan arbete och kapital kan sägas ha resulterat i ökad genomlysning av affärslivets slutna värld, trots motstånd av ideologisk och mer praktisk art. Med en mer aktörsbetonande variant uppmärksammas i högre grad konsumentgrupper och andra intressegrupper som definierar problem, utkräver ansvar, formulerar lösningar och ställer krav. För det tredje har vi en något annorlunda politiskt orienterad förståelsegrund för det som kallats den nya regleringsstaten respektive regleringskapitalism. System av normer, standards, principer och regler ses inom denna förklaringsram som styrningsmedel och ingredienser i en nyliberal maktordning. Det är ett tema som känns igen både från governance-forskningen, med sin betoning av praktiserad styrning snarare än institutionaliserad beslutsordning och från den något senare, mer samhällskritiska, Foucault-inspirerade governmentality-forskningen. Idéer, riktlinjer och modeller utvecklas till styrnings- och regleringsmoden, vilka sprids genom diffusionsprocesser som både går top-

down (överstatligt organ till nationell kontext), bottom-up (miljö- och konsumentgrupper som påverkar företag) samt horisontellt (beslutsfattare från olika samhällssektorer som träffas och utbyter erfarenheter, internationellt och nationellt) (Levi-Faur 2005). En fjärde möjlighet, slutligen, att förstå och förklara regleringsexpansionen är att ta sikte på förtroendeaspekter (Jordana & Levi-Faur 2004). Genom framhållande av förtroende och förtroendestärkande processer blir det plötsliga behovet av utökade och allmänt spridda gransknings- och revisionssystem, som Power (1997) ser som signifikant för revisionsområdet, lättare att förstå och förklara. Revisionsprocesser kan ses som medel för att stärka förtroende, men det förutsätter, som Power påpekar, att det finns förtroende för revisorn och revisionssystemet. Ett andra skäl för en förtroendecentrerad ansats, som nämns av Jordana & Levi (2004), är tillbakagången för mer renodlade självregleringsmodeller till förmån för formaliserade system som innefattar både självreglering och tvingande regleringar, t ex ålagd självreglering. Det är en utveckling som kan förstås som krav på mer robusta, förtroendeskapande system i kölvattnet på den kritik som riktats mot politiker, företagsledare och experter i samband med omskrivna katastrofer, skandaler och affärer.

Vad menas med reglering?

I generell mening kan reglering sägas vara konstituering av en auktoritet, intern eller extern, som kan skapa ordning inom ett område inom vilket tendenser till oordning, missförhållanden eller överdrifter uppmärksammas, framhåller Michael Clarke (2000). Framgångsrik reglering förutsätter samförstånd mellan denna auktoritet och de som är föremål för reglering. I all reglering finns därför element av samtyckesbaserad självreglering, betonar han. Regleringens mål är att stilla oro och rädsla, återställa förtroende och därigenom tillse att normal social interaktion kan upprätthållas. Reglering är möjliggörande, den konstituerar marknader och andra interaktionsarenor genom att regelfästa förtroende. Men regleringar innebär också ålägganden och restriktioner, vilket leder till kostnader. Regleringar modererar och innebär att förhållanden som tidigare negligerades uppmärksammas, men i majoriteten av fall innebär en reglering knappast att problemen i fråga elimineras (Clarke 2000).

Jordana & Levi-Faur (2004) beskriver tre innebörder av regleringsbegreppet, illustrerat av tre exempel på regleringstyper. För det första reglering som en specifik styrningsform; en uppsättning auktoritativa regler och en åtföljande administrativ myndighet som har till syfte att uppnå och upprätthålla sam-

tyckesbaserad efterlevnad. För det andra reglering som styrning i betydelsen en bred uppsättning åtgärder som utformas och genomdrivs av statliga myndigheter i avsikt att styra samhällsekonomin. För det tredje reglering i vidaste mening; alla sociala kontrollmekanismer som har regleringseffekt, inklusive oavsiktliga och sådana som kan härledas till civilsamhällets aktörer och processer. När vi talar om den nya regleringsstaten alternativt regleringskapitalism är det reglering av den första och tredje typen som avses. Den andra representerar en mer avmattad och defensiv välfärdsstatlig regleringsordning. Inom den första typen identifierar författarna också ”reglering-för-konkurrens”, vilket står för en utveckling av proaktiva praktiker som syftar till att främja konkurrens. Denna regleringstyp indikerar att 1970-talets syn på relationen mellan reglering och konkurrens har radikalt förändrats. Gamla sanningar om att reglering är konkurrensens fiende har övergivits till fördel för idéer och tekniker som befördrar konkurrens och samtidigt stabiliserar situationer.

Reglering kan också definieras i förhållande till straffrättslig avskräckning, som kan ses som en konkurrerande styrningsstrategi. Till skillnad från denna är reglering inriktad på framtida beteenden, genom information och överläggningar som utmynnar i samförstånd och överenskommelser angående önskvärda och legitima hanterings- och handlingssätt. Johnston & Shearing (2003) urskiljer i sin utforskning av ordningsupprätthållande och rättvisa två samexisterande paradig: ett straffparadigm och ett riskparadigm, vilka idag opererar sida vid sida med mentaliteter, organisationer och praktiker som blandas. Straffparadigmet legitimeras ytterst av statens tvångsmonopol, medan riskparadigmet baseras på maktinstanser som använder sig av olika auktorisationer, varav framför allt kontraktet utgör en källa för bemyndigat handlande. En avgörande analytisk distinktion existerar, enligt författarna, mellan säkerhet (riskhantering) och rättvisa (straff), med åtskillnad mellan framtidsorienterad säkerhet (riskhantering) och dåtidorienterad rättvisa (straff).

Den empiriska samexistensen med inslag från dessa båda paradig är påtaglig inom dagens regleringsdiskurs. Två exempel ska ges. Clarke (2000) diskuterar tvingande och övertalande regleringsstrategier, där den förstnämnda avser medel som ytterst backas upp av tvångsåtgärder i syfte att få de reglerade att foga sig och följa reglerna. Den andra avser medel som kännetecknas av övertalande insatser med syfte att få de reglerade att av övertygelse omfatta de mål som regleringen har. Den tvingande regleringslinjen innefattar följande medel: regler, verifiering, beordrad reglering, reaktiv reglering och straff. Den övertalande regleringslinjen omfattar principer, förtroende,

självreglering, proaktiv reglering och incitament. I normativ mening är den andra att föredra. I empirisk mening visas att robusta och legitima modeller behöver både övertalande och tvingande medel. Det andra exemplet gäller Braithwaites pyramidmodell som kan betecknas som responsiv reglering med inslag av ålagd självreglering (Ayres & Braithwaite 1992:39). Hans argument är i grunden av effektivitetskaraktär. Basen för regleringssträvandena bör vara självreglering, eftersom den är minst betungande och mest effektiv, både för skattebetalarna och för företagen (Braithwaite 1993). Om självregleringen inte fungerar måste tillsynsmyndigheter sörja för att ytterligare åtgärder vidtas, lämpligen i form av ålagd självreglering, som kan betyda att företaget tvingas genomföra ett reformprogram för att komma tillrätta med missförhållandena. Om inte heller detta räcker föreslås en arsenal av tvingande åtgärder, exempelvis viten, åtal, negativ publicitet, indragna licenser, produktionsstopp och ytterst tvångslikvidering.

Styrnings- och regleringsförslag i svensk ekobrottsdiskurs

Modellering har framhållits som en betydelsefull spridningsmekanism för den globaliserade regleringstillväxt som hittills diskuterats. En fråga som då ligger nära tillhands är vilka spår av denna spridningsmekanism som står att finna i svensk ekobrottsdiskurs. I det följande ska jag genom några kortfattade nedslag i större utredningar om ekobrottslighet och åtgärder mot denna diskutera förekomsten av olika regleringsförslag och söka efter trender som korresponderar med den beskrivna utvecklingen.¹ Det gäller primärt Ekobrottskommissionen 1984, Ekobrottsberedningen 1995 samt Förtroendekommissionen 2004. Om vi börjar med policybetoningar är den s k riktlinjespropositionen (*prop. 1984/85: 32*) en given startpunkt. I denna ges utrymme åt synsätt som överraskar, med tanke på de debatter som Ekobrottskommissionens åtgärdsförslag annars vållade. I två punkter angående principer för den framtida ekobrottspolitiken heter det: ”*Sjähvsanering: sjähvsanerande åtgärder är ett föredra framför överordnad sambällelig normbildning och kontroll*” ... ”*Andra styrmedel än straff: i valet mellan straffrättsliga och andra sambälleliga kontroll- och sanktionsmetoder bör de senare ha företräde*”. Dessa principiella överväganden kom dock inte till uttryck i några konkreta förslag. Annars debatterades reglering av näringsfriheten flitigt under 1980-talets första del, och inte minst den fackliga rörelsen drev frågan om etableringskontroll (generellt eller för vissa utsatta branscher) och frågan om näringstillstånd (populärt kallat ”körkort för företagare”). Inget av dessa förslag realiserades dock.

---

¹ Framställningen bygger på Lindgren (2000) och Lindgren (2006).

Först i mitten av 1990-talet introducerades på allvar tankar om näringslivets egenkontroll (*regeringens skrivelse 1994/95:217*). Synen på näringslivets roll förändrades – från objekt för externa regleringar och kontrollåtgärder till en aktör som förväntas ta ansvar för bransch- och företagsintern sanering och utveckling av etiskt försvarbara verksamheter. Några år senare (1998) presenterade advokat Claes Beyer ett utredningsuppdrag om näringslivets egenåtgärder. Med egenåtgärder menas olika frivilliga åtgärder som vidtas för att förbättra sitt eget skydd mot ekonomisk brottslighet, och Beyer redovisade en mängd olikartade insatser inom enskilda företag och sådana som initieras av näringslivets bransch- och yrkesorganisationer. Det handlar bl a om system för internkontroll, affärskontroll och riktlinjer om god affärssed. Till de organisationsinitierade åtgärderna hör utvecklandet av uppförandekoder och etiska riktlinjer, upplysnings- och informationskampanjer, utformning och spridning av varningar och råd (särskilt till internationellt verksamma företag), avtal om egenåtgärder samt inrättande av och administration av olika nämnder som genom tillkännagivna bedömningar och slutsatser har en normbildande funktion (exempelvis Marknadsdomstolen, Aktiemarknadsnämnden, Näringslivets Börskommitté m fl.). Beyers utredning visade framför allt två saker. För det första att det faktiskt existerade en omfattande arsenal av frivilliga regleringsmedel och oberoende regleringsorgan. För det andra att dessa åtgärder och institutioner levde ett eget liv i betydelsen att de inte var välbekanta och dittills, av det politiska fältets företrädare, inte hade räknats som del av samhällets ekobrottsbekämpning. På Beyers önskelista fanns bl a önskemål om ett permanent forum för samråd mellan regering och näringsliv, upprättandet av branschövergripande etikregler och införandet av mer formaliserade företagsinterna regler för god affärssed (efter amerikansk förebild). Det kom att dröja sex år innan dessa önskemål togs upp, då genom Förtroendekommissionens problembeskrivning och åtgärdsförslag.

Ett annat konkret exempel på att proaktivt regleringstänkande under 1990-talet vann mark i förhållande till krav på kriminalisering och straffrättslig avskräckning finner vi i bankkrisens politiska efterspel i mitten av 1990-talet. Bankkriskommittén, som avslutade sitt uppdrag utan att ha avlämnat något betänkande, ersattes 1996 av Banklagskommittén, som bl a hade i uppdrag att utreda argumenten för och emot kriminalisering av inte bara sk vårdslös kreditgivning utan vårdslös riskhantering i vidare mening (Larsson 2001). Uppdraget gavs till en särskild utredare som inte fann skäl att föreslå kriminaliseringsåtgärder. Istället kom Banklagskommitténs slutliga förslag att ta sikte på systemfunktionalitet och systemeffektivitet, för att därigenom upprätthålla förtroendet för banksystemet i stort. I konkret avseende föreslogs

åtgärder som kan karaktäriseras som externt ålagd och övervakad självreglering.

Förtroendekommissionen (SOU 2004:47) tillsattes i september 2002 med uppdrag att analysera behovet av åtgärder för att säkerställa förtroendet för det svenska näringslivet. Detta mot bakgrund av avslöjanden och högljudd debatt om toppdirektörers ”fallskärmar”, Skandia-direktörernas vidlyftiga hantering av företagets pengar, börsbubblan 1997–2002, kartellbildningar med konsekvenser för konkurrens och prissättning samt internationella företagskandaler med namn som Enron, WorldCom, Vivendi, Parmalat m.fl. Kommissionens huvudförslag för att återupprätta och säkerställa förtroendet för svenskt näringsliv avser förstärkt bolagsstyrning genom införandet av en etisk kod, tänkt att komplettera aktiebolagslagen med ett normativt ramverk för god styrning och skötsel av företag. Den s k bolagskoden trädde ikraft den 1 juli 2005, genom att den då började tillämpas av företag noterade på Stockholmsbörsens A-lista och delar av O-listan. Syftet med koden är att stärka ett aktivt ägaransvar, åstadkomma balans mellan ägare, styrelse och verkställande direktör, uppnå en tydlig roll- och ansvarsfördelning mellan olika lednings- och kontrollorgan samt skapa transparens gentemot ägare, kapitalmarknad och samhället i stort. Därigenom ska, är det tänkt, en vidare målsättning realiseras; samhällsekonomisk effektivitet och tillväxt. Principen för koden är enligt engelsk förebild (the Cadbury Code on Corporate Governance) ”comply or explain”, vilket betyder att ett företag kan avvika från en eller flera normer, men ska då motivera och förklara avvikelserna. Tillämpning och efterlevnad ska redovisas i en särskild rapport till bolagsstämman. Systemet har inga andra sanktionsinstrument än marknadens reaktioner på den ”ill will” som kan drabba företag som utsätts för negativ publicitet. Koden förvaltas av Kollegiet för svensk bolagsstyrning, bestående av kända näringslivsföreträdare.

Enligt kommissionen är det viktigt med en god avvägning mellan de olika normsystem som, menar man, styr människors och företags handlande. Dessa tre kompletterande normsystem handlar om värderingar som styr uppfattningar om rätt och fel (etik), reglering baserad på frivillig anslutning till en uppsättning normer (självreglering) samt formaliserad reglering som omfattar samtliga medborgare (lagreglering). En central fråga för kontroll och styrning av näringslivsverksamhet är utformningen av och avvägningen mellan lagreglering och självreglering. Det är likaledes väsentligt, hävdar kommissionen, att det råder balans mellan normer, upptäcktsrisk och sanktioner. Även om det finns goda regelverk i betydelsen tydliggjorda skrivna och oskrivna regler krävs att upptäcktsrisker och sanktioner är tillräckligt

höga respektive tillräckligt kraftfulla för att förtroendefrämjande effekter ska uppnås.

Trots denna principiella hållning är det uppenbart att Förtroendekommissionen lagt sitt krut på självreglering, och när man kommenterar det rättsliga och politiska efterspelet till den amerikanska Enron-skandalen varnar man för en ökad formalisering och detaljreglering av styrningen av näringsverksamhet. I jämförelse med de principer och den praktik som kom till uttryck i den s k riktlinjespropositionen i mitten av 1980-talet har vi tjugo år senare ett närmast omvänt förhållande. Förtroendekommissionen ger uttryck för en avvägd och balanserad principiell syn på förhållandet mellan samtyckesbaserad reglering och straffrättslig avskräckning, men satsar i praktiken på frivilliga åtgärder, tänkta att stärka förtroendet för svenskt näringsliv genom att befrämja systemeffektivitet. Till saken hör också att medan 1980- och 1990-talens utredningar utfördes av kriminologer och jurister inom justitiedepartementets domän, har Förtroendekommissionen i allt väsentligt varit en affär för ekonomer och företagsledare.

Ett sista exempel som illustrerar motståndet mot kriminalisering och preferensen för styrning med starka inslag av positiva incitament gäller regleringen av kartellbildningar och andra konkurrensskadliga ageranden. År 2004 föreslog en statlig utredning att kartellverksamhet skulle kriminaliseras, bl a under hänvisning till EU-fördragets konkurrensregler. Förslaget mötte dock stark kritik med anledning av att det ansågs försvåra och förhindra att aktörer självmant anmäler kartellbildningar. Ett incitament för detta tillskapades genom det s k eftergiftsprogrammet (leniency-program) som infördes 2002, och som innebär en nedsättning av konkurrensskadeavgiften om företag frivilligt anmäler kartellen. I slutet av år 2006 presenterade *Utredningen om en översyn av konkurrenslagen* sitt betänkande (SOU 2006:99). Förslagen handlar främst om konkurrensskadeavgiftens fastställande och omfattning, processregler för hantering av samtidiga skadeståndskrav samt att sanktionsmöjligheterna för allvarliga överträdelser även ska omfatta näringsförbud. Beträffande frågan om kriminalisering menar utredningen att skälen som talar emot väger tyngre än skälen som talar för en sådan förändring. Det innebär att ett ”klassiskt” ekobrott även fortsättningsvis kommer att regleras vid sidan av den straffrättsliga domänen.

Enron – symbol för modern företagsbrottslighet

Enron-skandalen har redan nämnts. Den var ett av de illavarslande internationella exempel som motiverade tillsättandet av Förtroendekommissionen. I internationell forskning har den framhållits som ett memento angående risker med det ideal för bolagsstyrning och självreglering som fått global spridning. Det finns därför anledning att titta närmare på detta väldokumenterade och internationellt omskrivna fall. Det rör sig om en av de största skandalerna i amerikansk företagshistoria. Företaget startade 1985 som ett bolag specialiserat på naturgas, men utvecklades efterhand till vad som närmast kan beskrivas som ett internationellt handelshus inom energisektorn, sedermera också med intressen inom telekommunikationssektorn. Efter att ha fått vidkännas förluster, bl a i Indien, utvecklade företaget ett sinnrikt system för att friser siffrorna i syfte att hålla börsvärdet uppe. Men när aktien sjönk blev det allt svårare att dölja förlusterna, och det hela utvecklades till en gigantisk redovisningsskandal och en av de mest omfattande konkurserna i amerikansk företagshistoria. Investerare gjorde stora förluster, tusentals människor miste sina arbeten och tusentals människor förlorade sina pensioner när företagets pensionsfonder gick upp i rök, medan företagsledningen i tid sålde sina fortfarande högt noterade aktier. Innan konkursen år 2001 var Enron USA:s sjunde största företag med en omsättning (år 2000) på 101 miljarder dollar och som mest 21 000 anställda. Sex år i rad toppade företaget Fortune Magazines lista över USA:s mest innovativa företag, och så sent som två månader före kraschen rekommenderade ledande finansanalytiker köp av bolagets aktier. Skandalen omfattade också den välkända multinationella revisionsfirman Arthur Andersen, som fullständigt uttraderades under några månaders lopp, med svåra konsekvenser för tusentals anställda över världen. Det rättsliga efterspelet med åtal gällande insiderhandel, bokföringsbrott, korruption m m har resulterat i fällande domar för drygt 20 personer, varav verkställande direktören Jeffrey Skilling dömdes till 24 års fängelse. Företagets grundare Kenneth Lay, förtrogen till Bush-familjen och frikostig donator till republikanska partiet, avled i en hjärtattack i juli 2006, innan de digra åtalspunkterna lett till en fällande dom.

Det amerikanska politiska systemet reagerade snabbt på Enron-skandalen, framför allt genom stiftandet av Sarbanes-Oxley Act år 2002 (Perino 2002, Hutter & Power 2005, Coffee Jr. 2006). De viktigaste delarna i den är kriminalisering av vissa förfaranden, höjda straffsatser, resursmässig upprustning av the Securities and Exchange Commission – SEC (den amerikanska börs- och finansinspektionen) samt införandet av en nationell nämnd för standardisering och övervakning av revisionsverksamheten. Kriminaliserin-

garna avser främst repressalier från företagsledningars sida mot informanter, dokumentförstörelse och annan obstruktion som syftar till att förhindra myndigheters utredningar samt krav på att verkställande direktörer och ekonomichefer personligen skall bestyrka riktigheten i varje lämnad ekonomisk periodrapport. Att uppsåtligen bryta mot gällande riktlinjer eller lämna felaktiga uppgifter leder till straffansvar i form av dryga böter eller fängelsestraff i maximalt tio år. Sistnämnda åtgärd har rönt uppmärksamhet och väckt kritik. Det sägs att hotet om höga straff tvingar fram en oönskad försiktighet – att man därigenom klavbinder den entreprenörsanda och det risktagande som utgör nödvändiga förutsättningar för ett vinstgivande bolags verksamhet. En annan uppmärksam följdverkan är de minutiösa och svårhanterliga redovisningsregler som införts för alla bolag med verksamhet på den amerikanska marknaden.

Hur kunde det gå så illa? Enron hade en omvittnat kompetent styrelse, bestående av ansedda företagsledare, en oklanderlig revisionskommitté, en professionell etisk kod med normer för redbart affärsmässigt handlande och ett företagsomspännande riskhanteringssystem (Clarke 2004, Hutter & Power 2005, Coffee Jr. 2006). Men varför skällde inte vakthundarna, frågar John Coffee Jr. (2006) i sin omfattande studie av förhållandet mellan professioner med kontroll- och bedömningsansvar och modern bolagsstyrning. Vakthundarna är i detta sammanhang synonyma med grindväktare (gatekeepers) i form av revisorer, bolagsjurister, investeringsanalytiker och kreditvärderare. Han ger tre svar i form av tre interrelaterade hypoteser. För det första minskade under 1990-talet de formella avskräckningshoten när det gäller grindväktares involvering i finansiella bedrägerier, dels genom civilrättsliga avgöranden i amerikanska HD som innebar minskad risk för ansvarsutkrävande genom civilrättsliga mål, dels genom att SEC under detta decennium hölls på en budgetmässig svältkost av en konservativt dominerad kongress. För det andra en ökad press från företagsledare, bl a till följd av ett drastiskt förändrat ersättningssystem för företagsledning under 1990-talet. I början av decenniet hade amerikanska företagsdirektörer i huvudsak kontant lön, enbart åtta procent utgjordes av ersättningar i form av företagsaktier. År 2001 bestod lönen till två tredjedelar av företagsaktier. Enligt Coffee Jr. innebär ersättningssystem med stora inslag av aktier, optioner och bonusprogram en uppenbar risk för kortsiktiga beslut och manipulationer för att hålla uppe vinst- och aktiekursnivåer. En annan anledning till företagsledningarnas ökade press på revisorerna var att de stora revisionsfirmorna (the big Five) under 1990-talet alltmer kom att ägna sig åt annat än strikt, kameral revision. De utvecklade och erbjöd en rad ekonomiska/juridiska tjänster som gjorde att de blev djupt involverade i företa-

gens strategiska beslutsfattande, t ex angående finansiering av företagsförvärv och sammanslagningar. Den tredje hypotesen om varför vakthundarna inte skällde pekar på den flockmentalitet och det flockbeteende som är vanligt bland finansvärldens analytiker, särskilt i perioder av ihållande och kraftig börsuppgång, och som helt enkelt innebär att analys och bedömningar blir sämre till följd av minskat utbud av konkurrerande synsätt och omdömen.

Innan vi lämnar Enron-fallet ska jag kortfattat kommentera en av de faktorer som Coffee Jr. lyfter fram; incitament i form av aktiebaserade ersättningsystem. Införandet av detta under 1990-talet gjordes för att lösa det sk agent-problemet som uppmärksammats inom ekonomisk teoribildning.² Det handlar, grovt sett, om frågan hur man utifrån ett ägarperspektiv (uppdragsgivare) ska få skickliga och entreprenörsinriktade företagsledare (uppdragstagare) att både prestera mer och utveckla större lojalitet mot ägarna och deras intressen. Lösningen på detta var införandet av ersättningsystem som i form av aktier (direkt eller indirekt) relaterade direktörernas insatser till företagets ekonomiska resultat och samtidigt släppte in dem i företagets ägarkrets. Det som i början av 1990-talet framstod som en rationell lösning på ett prestations- och lojalitetsproblem visade sig dock ett decennium senare vara ett strukturellt incitament för moraliskt tvivelaktiga och direkt lagstridiga ageranden. Skandia-fallet, som till skillnad från Enron-fallet inte alls är ett komplicerat ekobrottsfall med sinnrika bluffbolagsbildningar och avancerad manipulation av bokföring och resultatrapporter, kan i hög grad förklaras av press från ersättningskraven i den amerikanska delen av organisationen och de bonusprogram som även omfattade den svenska ledningen. Notabelt mot denna bakgrund är att Förtroendekommissionen (SOU 2004: 47) i sin bedömning av vad som behöver göras för att i framtiden upprätthålla förtroendet för svenskt näringsliv inte finner skäl att problematisera och initiera en översyn av de aktiebaserade ersättningsystem som blivit regel snarare än undantag.

Två logiker – gemensamt grundantagande

Jag ska avslutningsvis diskutera argument för och emot styrning i form av avskräckning genom straffrättsliga hot respektive frivilligt samtycke genom övertalande regleringspraktiker. Först en summering av huvuddragen i det som hittills har sagts. Sedan början av 1980-talet har en våg av nya re-

---

² För presentation och diskussion, se Eisenhardt (2004) och Shapiro (2005).

gleringar spridits över den utvecklade delen av världen. De har genom modelleringsprocesser spridits från USA och Storbritannien till andra länder, och från företagsekonomiska verksamhetsområden till offentlig förvaltning och andra publika och privata verksamheter och organisationer. Oavsett hur vi klassificerar dem eller teoretiskt bestämmer deras ursprung och framträdelsevillkor är de i empirisk mening verksamma. De kan ses som en del av en nyliberal styrningsrepertoar och kännetecknas av att utformning, tillämpning och utveckling i första hand är verksamhetsförlagd. Betoningen ligger på incitament, frivilliga överenskommelser, etiska riktlinjer för god verksamhetsvandel och oberoende regleringsorgan. Det är ett koncept som förenar funktionalitet, effektivitet, framsynt riskhantering och moraliskt redbart handlande. En satsning på morötter istället för piska. Men som visats finns det både teoretiska och empiriska argument som talar för blandformer i betydelsen regleringsmodeller som kombinerar övertalande med tvingande inslag. Mest morötter, men piska om frivilliga överenskommelser inte ger önskvärda resultat. Detta koncept och konkreta modeller som utvecklats därur har under det senaste decenniet även fått spridning i den svenska debatten om styrning och reglering av funktionell och förtroendegivande näringsverksamhet. Förtroendekommissionens analys och etableringen av en svensk kod för förbättrad bolagsstyrning är ett tydligt exempel därpå. Enron-fallet har avslutningsvis framhållits för att peka på kontraproduktiva och riskabla inslag i den sedan 1990-talet så populära strategin för effektiv och etiskt uppgraderad bolagsstyrning.

En av anledningarna till framväxten av frivilliga samtyckesbaserade regleringsformer inom ekobrottsområdet är påståenden om att straffrättslig avskräckning inte fungerar samt att straffrättsliga processer är stelbenta och samhällsekonomiskt kostsamma. Beträffande de två sistnämnda svagheterna finns talrika, välkända bekräftande exempel från svenska ekobrottsmål, exempelvis Trustor, Sparbanken Väst och Prosolvía. Men hur ser det ut när det gäller den förstnämnda bristen? Sally Simpson (2002) har studerat frågan genom att granska företrädesvis amerikanska studier på området. Hennes genomgång visar att kriminalisering och straffrättsliga hot inte har en avskräckande verkan. Forskning med perceptuell inriktning betonar att avskräckningen beror på vilka straffrisker som verkar föreligga, inte på vilka som faktiskt föreligger. Skäl till varför företagsledare tycks vara opåverkade av hoten om formella straffsanktioner kan vara att de inte överväger att begå brott och därför inte heller är känsliga för straffhot, att de inte upplever att de personligen kommer att bli föremål för åtal för företagsbrottslig-

het eller att relationen mellan straffhot och kriminalitet är felspecificerad.³ Det finns dock andra typer av metaundersökningar som påvisar andra resultat. Enligt Pratt et al. (2006) visar forskning som fokuserar på straffets visshet snarare än straffets stränghet att straffrättsliga hot har effekt på förutsägelser om ekobrott (bedrägerier, skattebrott och överträdelse av förvaltningsrättslig lagstiftning). Ett problem i denna typ av granskande studier är att granskningsobjektet (ekonomisk brottslighet) inte utgör en enhetlig kategori, särskilt inte som man i vissa studier opererar med begreppet företagsbrottslighet och fokuserar brottstyper som finansiella bedrägerier, insiderhandel, konkurrensbrott, medan man i andra studier avgränsar sig till ekonomisk brottslighet i betydelsen bokföringsbrott och bidrags- och skattebedrägerier. Denna problematik är uppenbar i studier som försöker svara på en annan fråga som gäller straffrättens tillkortakommanden – påståenden om klassmässig snedvridning. Här pekar forskningsresultaten åt direkt olika håll (Lindgren & Theandersson 2001). Det finns studier som visar att de mäktiga slipper undan, t ex i betydelsen att straffpåföljder för andra typer av ekobrott än företagsbrott ofta leder till hårdare straff, och att högstatuspersoner tenderar att få mildare behandling. Men det finns å andra sidan studier som visar att sannolikheten för frihetsberövande påföljder ökar med den tilltalades sociala status.

Detta är emellertid inte tillfället för en fördjupning i den metodologiska problematik som rör effektstudier med avseende på straffrättslig avskräckning. Jag vill däremot antydningvis ta upp två frågor som har mer grundläggande relevans i sammanhanget. I studier om avskräckningseffekter beaktas enbart en av straffparadigmets legitimerande dimensioner, nämligen straffets instrumentella funktion. Men som Shearing & Johnston (2005) betonar har straffet en ytterligare funktionell sida – den symboliska sidan. Straffet ses enligt denna argumentationslinje som en symbolisk balansering – straffet påför gärningspersonen en nackdel, förlust eller skada som tänks balansera den förlust och det lidande som denne åsamkat offret. I termer av rättvisa kan den symboliska funktionen anses väga tungt. Det innebär att studier som resulterar i slutsatser om att straffet inte har avsedd instrumentell effekt, dvs målet om avskräckning uppnås inte, bara delvis kan användas för att diskvalificera straffet som åtgärd och straffparadigmet som tankeram för rättvisa. Det säger inget om de behov och de funktioner som adresseras

---

³ Till skillnad mot i Sverige kan juridiska personer i USA åtalas för ekonomisk brottslighet.

av straffparadigmets symboliska dimension.⁴ En annan observation gäller det teoretiska antagandet om rationellt handlande. Avskräckningsteorin vilar tungt på ett grundantagande om en i objektiv mening rationell aktör – en mottagare som antas tolka och efterleva information i strikt samklang med sändarens intentioner. Till denna problematik återkommer vi efter att jag sagt något om de brister och svårigheter som har med samtyckesbaserad reglering att göra.

Det finns ett antal problem som, enligt internationell forskning, aktualiseras i samband med all samtyckesbaserad reglering. För det första sådana som har att göra med att samtyckesbaserad reglering med verksamhetsinterna kontrollinslag kan sägas innebära att ”räven ansvarar för hönshuset” (Simpson 2002). Hur ska man undvika att det för regleringen helt nödvändiga samarbetet mellan reglerare och reglerad leder till korruption och att regleraren blir den reglerades fånge – ett problem som är känt som ”agency capture”? Ett andra problem gäller hur man ska organisera tillsynen av övervakaren. Den amerikanska sociologen Susan Shapiro (1987) har visat på betydelsen av sociala kontrollåtgärder inom områden som kännetecknas av systemförtroende, exempelvis enskilda personers förtroende för banksystemet, aktiemarknaden, försäkringsbolag. Misstroende mot sådana system och de abstrakta sociala relationer som de utmärks av måste institutionaliseras, hävdar hon, genom att tillskapa funktioner, system och professionella som övervakar och kontrollerar att förtroendet inte missbrukas. Förtroendet behöver väktare, men lika viktigt är, som vi sett av lärdomar från bl a Enron-fallet, att också väktarna hålls under uppsikt och granskas.

En annan typ av problem gäller bristande insyn och öppenhet i regleringsprocesser och utfall av olika responsiva åtgärder, inklusive utfall av civilrättsliga mål. Avvikelse och felsteg och konsekvenserna för offren blir inte kända på samma sätt som när åtal väcks utifrån straffrättsliga grunder. Det finns en uppenbar risk att proaktiva riskhanteringssystem utvecklas till en privat moralordning.

Avslutningsvis ska problem relaterade till effektivitet tas upp. Det är av olika skäl svårt att avgöra om samtyckesbaserade regleringsåtgärder är effektiva. Frågan om risker för social snedvridning, bekant från diskussionen om straffrättens hantering av ekobrottsmål, är aktuell också i detta sammanhang. Dels finns en fara för att olika regleringsorgan – myndigheter eller

---

⁴ För argument för ”rättvisa straff” med avseende på företagsbrottslighet, se Schlegel (1990).

institutioner med oberoende status – favoriserar stora och välkända företag och organisationer, medan mindre och okända enheter marginaliseras och diskrimineras, dels kan mäktiga och välorganiserade intressen inom organisationer dominera och underminera regleringsprocesser (Clarke 2000). Power (2004) framhåller att ett växande ensidigt intresse för system av internkontroll kan vara vanskligt, därför att de är projektioner av de interna organisationsförhållanden inom vilka de utformas, vilket gör att de blir inåtvända med risk för att vara eller bli döva för externa intressenters (kunder, leverantörer, allmänhet) behov, krav och önskemål. Regleringsåtgärder är inte heller med nödvändighet övervägda och ändamålsenliga i förhållande till en uppmärksam risk. Hutter & Power (2005) framhåller att de kan vara ett svar på interna eller externa krav på att något måste göras. Clarke (2000) är kritisk mot den normativa inskränktheten inom mycket av regleringslitteraturen, vilken bl a manifesteras i att samtycke ses som ett mål i sig. Kritiska frågor om samtycke till vad, behöver ställas, och detsamma gäller vilken typ av krav det är frågan om, menar han. Överhuvudtaget tycks det vara tunt med studier som visar att samtyckesbaserad reglering är funktionell i betydelsen att konkreta regleringsåtgärder faktiskt har avsedda effekter.

Den amerikanska sociologen Diane Vaughan (1999, 2005) har studerat misstag, misskötsamhet och katastrofer inom komplexa organisationer och system, bl a NASA och katastrofen med rymdfärjan Challenger i januari 1986. Hon menar att det är följdriktigt att forskning visar att faktisk reglering och kontroll är ineffektiv, oavsett om denna bottnar i straffrättslig avskräckning eller administreras förvaltningsrättsligt eller av oberoende instanser. Anledningen till det är att både avskräckning och riskhantering bygger på ett felaktigt antagande om en rationell, kalkylerande aktör som, opåverkad av intellektuella och emotionella preferenser förbundna med den sociala närmiljön, fattar ändamålsenliga beslut. Hon menar att mänskligt handlande är ändamålsenligt och rationellt i situationsbestämda sammanhang och hon ansluter sig därmed till den sociologiska teoritradition som betonar kollektivt och subjektivt uppfattade risker/kostnader respektive belöningar/vinster istället för objektiv rationalitet i betydelsen allmängiltiga, oavhängiga ändamål, kostnader, risker och belöningar.⁵ Enligt Vaughan bör därför forskningsintresset primärt riktas mot institutionella och organisatoriska faktorer som formar aktörernas kunskapsinhämtning och därmed i hög grad formar individuellt handlande.

---

⁵ För en förklaringsmodell till ekobrott som framhåller situationsbestämd rationalitet, se Paternoster & Simpson (1993), för en text om riskperception och riskhantering, se Adams (2003).

Med en sådan utgångspunkt kan en sociologisk kriminologi väsentligen bidra till kunskapsbildningen i frågor som rör social kontroll av och i företagsmiljöer, utan att i normativ mening behöva ta ställning för eller emot straff- och riskhanteringsparadigmet. I empirisk mening tycks dock flexibla, verksamhetsinterna incitaments- och kontrollsystem ha större chans att beakta och utformas med hänsyn till situationsbestämd rationalitet än ett straffrättsligt system med en logik som eftersträvar allmängiltighet i fråga om principer och tillämpning.

Litteratur

- Adams, John (2003). "Risk and Morality: Three Framing Devices", i Ericsson, Richard V. & Doyle, Aaron (red.) *Risk and Morality*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ayres, Ian & Braithwaite, John (1992). *Responsive Regulation. Transcending the Derogation Debate*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Braithwaite, John (1993). "Transnational Regulation of the Pharmaceutical Industry", i Geis, Gilbert & Jesilow, Paul (red.) "White-Collar Crime". *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 525:12-30.
- Braithwaite, John (2000). "The New Regulatory State and the Transformation of Criminology", *British Journal of Criminology*, 40: 222-238.
- Braithwaite, John & Drahos, Peter (2000). *Global Business Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke, Michael (2000). *Regulation. The Social Control of Business Between Law and Politics*. Houndsmills: Palgrave Macmillan.
- Clarke, Thomas (2004). "Introduction: Theories of Governance – Reconceptualizing Corporate Governance Theory After the Enron Experience", i Clarke, Thomas (red.) *Theories of Corporate Governance. The Philosophical Foundations of Corporate Governance*. London: Routledge.
- Coffee Jr., John C. (2006). *Gatekeepers. The Professions and Corporate Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Eisenhardt, Kathleen M. (2004). "Agency Theory: An Assessment and Review", i Clarke, Thomas (red.) *Theories of Corporate Governance. The Philosophical Foundations of Corporate Governance*. London: Routledge.
- Gilardi, Fabrizio (2005). "The Institutional Foundations of Regulatory Capitalism: The Diffusion of Independent Regulatory Agencies in Western

- Europe”, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 84-101.
- Hutter, Bridget & Power, Michael (2005). “Organizational Encounters with Risk: An Introduction”, i Hutter, Bridget & Power, Michael (red.) *Organizational Encounters with Risk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jordana, Jacint & Levi-Faur, David (2004). “The Politics of Regulation in the Age of Governance” i Jordana, Jacint & Levi-Faur, David (red.) *The Politics of Regulation. Institutions and Regulatory Reforms for the Age of Governance*. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Johnston, Les & Shearing, Clifford (2003). *Governing Security. Explorations in Policing and Justice*. London: Routledge.
- Larsson, Bengt (2001). *Bankkrisen, medierna och politiken. Offentliga tolkningar och reaktioner på 90-talets bankkris*. Göteborg: Dept. of Sociology, Göteborg University.
- Levi-Faur, David (2005). “The Global Diffusion of Regulatory Capitalism”, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 598(1):12-32.
- Levi-Faur, David & Jordana, Jacint (2005). ”Preface: The Making of a New Regulatory Order”, *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 598(1):6-9.
- Lindgren, Sven-Åke (2000). *Ekonomisk brottslighet. Ett samhällsproblem med förhinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindgren, Sven-Åke (2006). ”Socialt kapital, bolagsstyrning och självreglering”, i Sjöstrand, Glenn (red.) *Fiffelsverige – sociologiska perspektiv på skandaler och fusk*. Malmö: Liber förlag.
- Lindgren, Sven-Åke & Theandersson, Christer (2001). *Från storsvindlar till småfiffel – teman i internationell ekobrottsforskning*. BRÅ-Rapport 2000:23. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Majone, Giandomenico (1997). “From the Positive to the Regulatory State. Causes and Consequences of Changes in the Mode of Governance”, *Journal of Public Policy*, 17(2): 139-67.
- Osborne, David & Gaebler, Ted (1992). *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Paternoster, Raymond & Simpson, Sally (1993). “A Rational Choice Theory of Corporate Crime”, i Clarke, Ronald V. & Felson, Marcus (red.) *Routine Activity and Rational Choice. Advances in Criminological Theory, vol. 5*. New Brunswick: Transaction Publisher.
- Perino, Micael A. (2002). “Enron’s Legislative Aftermath: Some Reflections on the Deterrence Aspects of the Sarbanes-Oxley Act of 2002”, Working Paper No. 212, Columbia Law School, The Centre for Law and Eco-

- conomic Studies (Social Sciences Research Network Electric Library, http://ssrn.com/abstract_id=350540 (nedladdad 2004-12-18)).
- Power, Michael (1997). *The Audit Society. Rituals of Verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Power, Michael (2004). *The Risk Management of Everything. Rethinking the Politics of Uncertainty*. London: Demos.
- Power, Michael (2005). "Organizational Responses to Risk: the Rise of the Chief Risk Officer", i Hutter, Bridget & Power, Michael (red.) *Organizational Encounters with Risk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Power, Michael (2006). "Enterprise Risk Management and the Organization of Uncertainty in Financial Institutions", i Knorr-Cetina, Karin & Preda, Alex (red.) *The Sociology of Financial Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Pratt, Travis C. et al. (2006). "The Empirical Status of Deterrence Theory: A Meta-Analysis" i Cullen, Francis T, Wright, John Paul and Blevins, Kristie R. (red.) *Taking Stock. The Status of Criminological Theory. Advances of Criminological Theory, vol. 15*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Shapiro, Susan P. (1987) "The Social Control of Impersonal Trust. *American Journal of Sociology*, 93(3): 623-58.
- Shapiro, Susan P. (2005). "Agency Theory", *Annual Review of Sociology*, 31: 263-84.
- Shearing, Clifford & Johnston, Les (2005). "Justice in the Risk Society", *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 38(1): 25-38.
- Schlegel, Kip (1990). *Just Deserts for Corporate Criminals*. Boston: Northeastern University Press.
- Simpson, Sally (2002). *Corporate Crime, Law, and Social Control*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOU 2004:47. *Näringslivet och förtroendet. Betänkande av Förtroendekommissionen*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2006:99. *En ny konkurrenslag. Betänkande från Utredningen om en översyn av konkurrenslagen*. Stockholm: Fritzes.
- Sutherland, Edwin H. (1949). *White-Collar Crime*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Vaughan, Diane (1999). "The Dark Side of Organizations: Mistake, Misconduct, and Disaster. *Annual Review of Sociology*, 25: 271-305.
- Vaughan, Diane (2005). "Organizational Rituals of Risk and Error" i Hutter, Bridget & Power, Michael (red.) *Organizational Encounters with Risk*. Cambridge: Cambridge University Press.

SVEN ÅKE LINDGREN

KAPITTEL 13.

Organisert kriminalitet på alle kanter?

Den norske arenaen

Vanja Lundgren Sørli & Karsten O. F. Ingvaldsen

Som Larsson (2004) påpeker har organisert kriminalitet fått en særlig sentral posisjon i dagens norske kriminalpolitikk. Blant mange regnes denne kriminaliteten som svært alvorlig og som en av vår tids største trusler. Denne vektleggingen av organisert kriminalitet fremkommer sågar i NOU 2000:24, en offentlig utredning som tar for seg utfordringer for sikkerhets- og beredskapsarbeidet i forhold til sikringen av det norske samfunn og demokrati.

Fra tidlig på 1970-tallet har tendensen i retning av organisert kriminalitet blitt stadig tydeligere. (...) Det er ikke avdekket norske mafialignende organisasjoner, men det er på det rene at det finnes utenlandske organisasjoner med en slik oppbygging som opererer i Norge. Det finnes også flere kriminelle grupper, både norske og utenlandske, som oppfyller kriteriene for organisert kriminalitet, selv om strukturen er løsere enn i en typisk mafia. (NOU 2000:24: pkt. 4.4.7)

Det er ikke gitt hva organisert kriminalitet til enhver tid regnes som fra offentlige myndigheters side. Korsell og Hansen (2002) understreker hvordan begrepet har ulike praktiske, økonomiske og politiske funksjoner. Woodiwiss (2003) beskriver hvordan begrepet organisert kriminalitet historisk har vært avgrenset på ulike måter i USA. Hvem fienden er, hva den er karakterisert ved, har endret seg med skiftende regjeringer og skiftende politiske hensyn. Noen av endringene har dreid seg om hvorvidt fienden karakteriseres som intern eller ekstern og hvorvidt den entydig avgrenses fra et ellers legalt og moralsk samfunn.

I følge Woodiwiss (2003) ble bruken av begrepet organisert kriminalitet utstrakt i USA i 1920- og 30-årene. Fienden ble regnet som intern. Den inkluderte også det, i utgangspunktet, legale samfunnsliv i form av politi, politikere, dommere, advokater og næringsliv. Begrepet henspente i så måte også på en kriminalitet som involverte korrupsjon i stor grad. Fra 1950-tallet av ble fokuset i større grad rettet mot mer eksterne fiender. Denne fasen "de-emphasised the part played by 'respectable society' and suggested that a conspiracy of Italians known as the Mafia dominated most organised crime in America" (Woodiwiss 2003:15). Denne profilen ble ytterligere rendyrket under Reagen-administrasjon på 1980-tallet. Nå var fienden "Forces outside of mainstream American culture" (ibid:17) som utgjorde en trussel mot "otherwise morally sound American institutions" (ibid:17).

I vår artikkel tar vi opp to problemstillinger. 1: Hvordan defineres organisert kriminalitet av kriminalpolitiske myndigheter i Norge? 2: Hvilke konsekvenser kan denne definisjonen tenkes å ha?

Organisert kriminalitet i kriminologisk sammenheng

Når vi vurderer den rådende definisjonen av organisert kriminalitet i Norge gjør vi dette fra en kriminologisk posisjon. Å definere organisert kriminalitet kriminologisk på en entydig måte er ingen enkel øvelse. Den kriminologiske litteraturen inneholder mange ulike definisjoner.

Vi skal ikke gi oss inn i denne debatten¹, men nøye oss med å fremheve noen trekk vi mener er sentrale for å karakterisere organisert kriminalitet.

At det dreier seg om vinningsbasert kriminalitet er et første trekk (Passas og Nelken 1993).

Et annet trekk er at kriminaliteten har en eller annen form for organisatorisk forankring. Graden av og formen for organisering varierer imidlertid. I noen sammenhenger er kriminaliteten forankret i velstrukturerte organisasjoner for eksempel i form av sicilianske mafiaorganisasjoner og columbianske narkotikakarteller (Sheptycki 2003). Dette er eksempler på det som ofte benevnes som den transnasjonale organiserte kriminaliteten (ibid). Sistnevnte er imidlertid ikke den form for kriminalitet eller organisering som

---

¹ For en nærmere diskusjon av dette se for eksempel Passas og Nelken (1993) samt Ruggerio (1996).

preger den organiserte kriminaliteten i Norge. Empiriske studier av norske forhold viser at personene som er involvert i kriminaliteten ofte er såpass løst og lite varig knyttet til hverandre, at det er mer presist å snakke om kriminalitet begått i tilknytning til mer eller mindre faste sosiale nettverk (Johansen 1996). Det samme bildet tegnes i stor grad av den organiserte kriminaliteten i Sverige (Korsell og Hansen 2002)².

Et tredje sentralt trekk ved den organiserte kriminaliteten er det vi kan kalle den kriminelle motivasjon. Den organisatoriske forankringen, det være seg i form av organisasjonslignende strukturer eller nettverk, har i utgangspunktet en kriminell motivasjon. Formålet med organisasjonen eller nettverket er at det utgjør en ressurs for utøvelse av kriminalitet. Organiseringen er kriminelt motivert. Som Haagensen og Johansen (1991) uttrykker det i sin definering av organisert kriminalitet: ... kriminalitet i en organisasjonsmessig ramme som i utgangspunktet er kriminelt motivert ... ” (ibid:2). Empirisk er ikke nødvendigvis denne dimensjonen alltid like lett å få øye på. Det finnes eksempler på at personer som har drevet legale selskaper går over i kriminell virksomhet og bruker det samme selskapet som forankring for kriminaliteten. Van Duyne (1996) viser noen eksempler på dette i forbindelse med narkotikakriminalitet i Nederland. Det finnes noen eksempler på det samme blant norske spritsmuglere (Johansen 1994 og 2004). Det er imidlertid lite som tyder på at dette har noe stort omfang når det gjelder norske forhold (Johansen 1996).

Vi legger på denne bakgrunn til grunn at å snakke om kriminelle organisasjoner eller kriminelle nettverk er fruktbart både som et analytisk utgangspunkt og som empiriske beskrivelser av den organiserte kriminaliteten i Norge.

Norske myndigheters definisjon av organisert kriminalitet

FN vedtok en konvensjon mot organisert kriminalitet i år 2000 som benevnes Wienkonvensjonen³ (Korsell og Hansen 2002). I denne konvensjonen

---

² Korsell og Hansen (2002) velger på den bakgrunn å beskrive denne kriminaliteten i Sverige som organiserte lovbrudd heller enn organisert kriminalitet.

³ Nadelmann (1993) og Woodiwiss (2003) argumenter taes av oss til inntekt for at denne konvensjonens innhold, i form av hvilken forståelse av organisert kriminalitet den representerer samt hvilke regulerings- og kontrollmetoder den foreskriver, bør sees som et resultat av amerikansk kriminalpolitisk eksport.

defineres organisert kriminalitet. Konvensjonen er ratifisert av Norge og således har norske kriminalpolitiske myndigheter forpliktet seg til å kontrollere og regulere organisert kriminalitet i tråd med konvensjonen (Ot.prp. nr 62 (2002-2003) pkt.1). FN-konvensjonen definerer organisert kriminalitet gjennom elleve ulike kriterier (Starheimsæter 2004).

1. Samarbeid mellom mer enn to personer.
2. Den enkelte har definerte arbeidsområder.
3. Handlingene pågår over en vedvarende eller ubestemt tidsperiode.
4. Personene benytter en eller annen form for disiplin eller kontroll.
5. Personene er mistenkt for alvorlige straffbare handlinger.
6. Personene opererer internasjonalt.
7. Personene benytter vold eller avskrekkende midler.
8. Personene benytter kommersielle eller forretningslignende strukturer.
9. Personene er involvert i hvitvasking.
10. Personene utøver påvirkning av politikk, media, forvaltning, rettsapparatet eller økonomi.
11. Personene er motivert av jakten på penger og/eller makt.

For at en gitt handling/aktør skal tilfredsstille definisjonen, må de være karakterisert ved seks av kriteriene (Starheimsæter 2004). Fire av de seks kriteriene må være nr. 1, 3, 5 og 11 (ibid.)

Kriminologisk sett er det et poeng at dette er en særdeles vid definisjon som favner mye (Korsell og Hansen, 2002), noe som kommer fram allerede ved utgangspunkt i de fire kriteriene som er ”obligatoriske” for at en gitt handling kan defineres som organisert kriminalitet. Disse kriteriene innebærer altså at det er mer enn to personer som handler sammen (1), at handlingene pågår over en vedvarende eller ubestemt tidsperiode (3), at personene er mistenkt for alvorlig kriminalitet, det vil i Norge si at strafferammen er på minst tre års fengsel når en aktør dømmes for den aktuelle handlingen (5), og at personene som handler er motivert av økt penge- og/eller makttilgang (11).

Som utgangspunkt for diskusjon kan det se ut til at disse kriteriene favner svært mange av de handlinger som er regulert i straffeloven og som ikke gjøres av utelukkende en eller to personer, eller utføres utelukkende en gang. Vi finner det følgelig nærliggende å spørre om det ble lagt inn begrensninger i hvilke handlinger og miljøer som defineres som organisert kriminalitet da FN-definisjonen ble inkludert i norsk straffelov.

Regjeringen foreslo nemlig i OT. prp. nr 62 (2002-2003) at Straffeloven skulle få et nytt straffebud som skulle sanksjonere organisert kriminalitet. Dette ble gjennomført ved lov av 4. juli 2003 nr 78, der straffelovens (nye) paragraf 162 c ble gjort gjeldende med øyeblikkelig virkning. Denne bestemmelsen er formulert som følger (Straffeloven 2006):

§ 162c. Den som inngår forbund med noen om å begå en handling som kan straffes med fengsel i minst 3 år, og som skal begås som ledd i virksomheten til en organisert kriminell gruppe, straffes med fengsel inntil 3 år, med mindre forholdet går inn under en strengere straffebestemmelse. Forhøyelse av maksimumsstraffen ved gjentakelse eller sammenstøt av forbrytelser kommer ikke i betraktning.

Med organisert kriminell gruppe menes en organisert gruppe på tre eller flere personer som har som et hovedformål å begå en handling som kan straffes med fengsel i minst 3 år, eller hvor en vesentlig del av virksomheten består i å begå slike handlinger. (Vår utheving)

Samtidig ble det innført en bestemmelse om straffeskjerpning for handlinger som er gjort som ledd i virksomheten til en slik gruppe (Straffeloven 2006):

§ 60a. Dersom en straffbar handling er utøvet som ledd i virksomheten til en organisert kriminell gruppe, forhøyes maksimumsstraffen i straffebudet til det dobbelte, likevel ikke med mer enn 5 års fengsel.

Med organisert kriminell gruppe menes en organisert gruppe på tre eller flere personer som har som et hovedformål å begå en handling som kan straffes med fengsel i minst 3 år, eller hvor en vesentlig del av virksomheten består i å begå slike handlinger.

Forhøyelse av maksimumsstraffen etter bestemmelsen her får anvendelse i forhold til lovbestemmelser som tillegger strafferammen rettslig virkning, hvis ikke annet er bestemt. (Vår utheving)

Med andre ord kan en aktør som *deltar i en organisert kriminell gruppe* fengsles i tre år⁴ eller få doblet sin straff med inntil fem års fengsel⁵ for slik deltakelse. Dette inntreffer hvis ett eller flere av følgende kriterier er oppfylt:

a) at en har gjort en avtale (gått i forbund) med minst to andre personer og med dem planlagt å gjøre en handling som har en strafferamme tilsvarende at en ved dom kan fengsles for handlingen i minst tre år, *og/eller*

---

⁴ For å ha gjort avtale med to eller flere andre om å gjøre eller med to eller flere ha gjort noe straffbart.

⁵ For å ha hatt en virksomhet med to eller flere som inkluderer straffbare handlinger med strafferamme på minst tre års fengsel.

b) at en sammen med minst to andre etter avtale har gjort handlinger som har strafferammer på minst tre års fengsel ved dom, *og/eller*

c) at en sammen med minst to andre har hatt en virksomhet som inkluderer straffbare handlinger som kan straffes med fengsel i minst tre år ved dom.

Som vi ser av denne nye strafferettslige reguleringen av organisert kriminalitet er fokuset i stor grad rettet mot samarbeid om kriminalitet. Samarbeidet blir sågar et straffeskjerpene moment. Det blir da nærliggende å stille spørsmål ved hvordan denne reguleringen avgrensner hva som *ikke* er organisert kriminalitet?

Samarbeidet er altså definert gjennom begrepet organisert kriminell gruppe. I straffelovens § 60a blir en slik gruppe definert som en ”organisert gruppe på tre eller flere personer som har som *et hovedformål* å begå en handling som kan straffes med fengsel i minst tre år, eller hvor en *vesentlig del av virksomheten* består i å begå slike handlinger” (våre kursiveringer).

Innledningsvis definerte vi organisert kriminalitet blant annet gjennom det vi kalte en kriminell motivasjon. Det betyr at selve formålet med det organisatoriske rundt kriminaliteten, i form av dens forankring i sosiale nettverk, var kriminaliteten. I straffelovens § 60a ser det ut til å være et tilstrekkelig kriterium at kriminaliteten er ett blant flere formål med nettverket/gruppen. Lovens formulering om en ”vesentlig del av virksomheten” fremstår som noe upresis som en avgrensning. Hvordan skal man tolke denne formuleringen?

I forarbeidene til loven, i form av Ot.prp. nr 62 (2002-2003), finner vi ingen nærmere presisering av formuleringen. Straffelovens definisjon er i så måte videre enn den kriminologiske avgrensning av begrepet organisert kriminalitet vi har lagt til grunn. Denne strafferettslige reguleringen medfører i så måte heller ingen innsnevring av de handlinger eller de grupper som utfører handlinger, som kan komme til å karakteriseres som organisert kriminalitet på bakgrunn av FN's definisjon av handlingsrommet.

All vinningskriminalitet som organisert kriminalitet?

På denne bakgrunn fremstår den definisjon av organisert kriminalitet norske kriminalpolitiske myndigheter legger til grunn som svært åpen. Mye av nøkkelen til denne åpne kriminalitetsdefinisjonen ligger i vektleggingen

av samarbeid om kriminaliteten. Vårt hovedpoeng her er at samarbeid om kriminalitet kan sies å beskrive kriminalitet også i mer generell forstand. Spesielt ulike former for vinningskriminalitet vil i svært mange tilfeller være forankret i sosiale relasjoner. Granovetter (1985) fremhever betydningen av at alle økonomiske handlinger foregår og skapes innenfor nettverk av sosiale relasjoner. Dette gjelder også ulovlige økonomiske handlinger.

På denne bakgrunn kan den vide FN-definisjonen (FN 2003), som altså ikke blir nærmere avgrenset når den rettsliggjøres i den norske straffeloven (Straffeloven 2006), innebære at svært mange ulike former for kriminalitet vil kunne passe inn i norske myndigheters definisjon av organisert kriminalitet. To eksempler på aktuelle handlinger og aktører skal trekkes fram her fordi vi mener aktørene kan stå i faresonen for å dømmes for organisert kriminalitet som konsekvens av den vide definisjonen.

Ungdomskriminalitet som organisert kriminalitet?

Ett eksempel er former for kriminalitet som fra kriminologisk hold gjerne forstås som gjengkriminalitet eller for den del ungdomskriminalitet. Ungdommer som gjør vinningskriminalitet sammen er et slikt eksempel. Denne kriminaliteten samarbeider ungdommen om (kriterium 1), for øvrig på samme måte som de samarbeider om en rekke andre helt ordinære og legale gjøremål i hverdagen.⁶ Handlinger som en del ungdommer utfører sammen inkluderer alvorlig kriminalitet i form av for eksempel tyverier og ran (kriterium 5). Dette innebærer at vinningskriteriet (kriterium 11) er til stede, og kanskje opplever ungdommene også at det å rane eller stjele gir dem en følelse av mindre avmakt, noe som muligens kan operasjonaliseres som motivasjon for økt makt. Kriminaliteten kan ha lang eller i hvert fall ubestemt varighet (kriterium 3), som mange former for sosiale bekjentskapsrelasjoner og sosialt samvær har. Elisabeth Næss (1998 og 2000) sine studier av gjenger i Norge er eksempler på dette.

Underslag som organisert kriminalitet?

Et annet eksempel framkommer i Ingvaldsens (2001) studie av underslag blant organisasjons- og bedriftsledere. Denne viser at underslag på ulike måter var for kollektive gjøremål å regne. Ett slikt kollektivt trekk var at underslagene i stor grad involverte samarbeid mellom flere. Dette samarbeidet var rett og slett nødvendig hvis man skulle ha håp om å gjennomføre underslagene uten å bli oppdaget. La oss se på et konkret eksempel.

---

⁶ Blant andre Sarnecki (1982:14-15) poengterer at tilhørighet til en ungdomsgruppe betyr mye og stadig mer for ungdommer. Se også Klein (1995) og Larsen (1992).

To personer var ledere for to ulike norske selskaper som i utgangspunktet samarbeidet om utleie av produksjonsutstyr til iskrem på det europeiske markedet. Et amerikansk selskap produserte utstyret. Når de to norske selskapene leide ut slikt utstyr, hadde det amerikanske selskapet krav på provisjon i form av en viss prosent av leieinntektene. De to norske bedriftslederne underslo slik provisjon knyttet til utleie av det amerikanske utstyret til et finsk firma jevnt og trutt i nesten tjue år. Både lederen for det amerikanske og det finske selskapet var fullt klar over at provisjonsinntektene rettmessig tilfalt det amerikanske selskapet. På den bakgrunn fikk disse personene jevnlig sin del av de underslåtte midlene, slik at de holdt tett og hvert år sørget for at ikke underslagene åpenbarte seg i de respektive firmaenes regnskaper.

Denne type samarbeid forekom også i stor grad i de tilfeller hvor ledere underslo midler fra eget selskap. For å skjule underslagene ble sentralt ansatte i organisasjonene, blant andre de regnskaps- og revisjonsansvarlige, innlemmet i ulovlighetene for å holde kunnskapen om dem skjult.

Punkt 1 i FN-konvensjonen om samarbeid mellom flere enn to var i så måte fullt til stede når det gjaldt underslagene i studien til Ingvaldsen (2001). Underslagene tilfredsstillter også FN-definisjonens punkt 5 om alvorlig kriminalitet samt punkt 11 om streben etter vinning. Vårt eksempel fyller til de grader også definisjonens punkt 3 om vedvarende eller ubestemt varighet all den tid underslagene ble gjort i nesten i tjue år.

En relativt sett lang varighet var for øvrig også et kjennetegn ved mange av de andre underslagkompleksene som bedriftslederne i studien stod for, og kan sies å være karakteristisk ved mange underslag også mer generelt. Ikke fordi det opprinnelig var meningen å underslå over lang tid, det ble slik av andre grunner. Forskningen om underslag har en rekke eksempler på dette (Cressey 1953 og Zietz 1981). Mange som underslår har til hensikt å gjøre ett underslag for å komme over en økonomisk kneik. De skal bare "låne" andres penger til de kommer ovenpå igjen, og da tilbakebetale de underslåtte midlene. For mange kommer ikke den økonomiske oppturen. For å dekke inn det første underslaget før det oppdages blir de nødt til å gjøre et nytt underslag. De kommer fort inn i en runddans hvor det som var tenkt som ett "lån" utvikler seg til mange underslag over år.

Vårt eksempel med underslag av provisjonsinntekter tilfredsstillter også definisjonens punkt 6 om kriminalitetens internasjonale forankring. Dette, og flere av de andre underslagene i Ingvaldsen (2001) studie, tilfredstilte

også definisjonens punkt to om at den enkelte har definerte arbeidsoppgaver. Noen stod for selve underslaget, andre sørget for tildekkingen i regnskaper.

Organisert kriminalitet som selvforsterkende diskurs

Vi har i det foregående argumentert for følgende: Innholdet i begrepet organisert kriminalitet, i form av hva som kjennetegner denne kriminalitetsformen og hva som gjør den til en fiende, varierer i tid og med geografisk og politisk kontekst. Begrepet organisert kriminalitet, slik det fra myndighetshold defineres i Norge i dag, fant sin plass her hjemme via FN. Den norske strafferettslige forståelsen av organisert kriminalitet er i stor grad sentrert rundt samarbeid om kriminalitet. Det å gå i forbund med andre i forbindelse med kriminalitet er ikke bare et vesentlig kjennetegn ved organisert kriminalitet, det er sågar også et straffeskjerpene moment i henhold til straffeloven.

Vi har forsøkt å vise at kriminalitet mer generelt, og spesielt ulike former for vinningskriminalitet, i svært mange tilfeller involverer samarbeid mellom flere. Kriminaliteten er på ulike måter forankret i sosiale relasjoner. Gjennom sin vektlegging av samarbeid om kriminaliteten, er den norske strafferettslige forståelsen av organisert kriminalitet således så vid at den vil kunne fange opp en hel rekke ulike kriminalitetsfenomener. Alt fra tradisjonell vinningskriminalitet, økonomisk kriminalitet, ungdomskriminalitet til transnasjonal organisert kriminalitet i form av internasjonalt forankrede kriminelle organisasjoner vil kunne fremstå som organisert kriminalitet. Ved dette er definisjonen også egnet til å inkludere en rekke ulike personer og sosiale nettverk samt en svært varierende grad av kriminell motivasjon.

En slik kriminalitetsdefinisjon kan tenkes å ha flere ulike konsekvenser. For det første ser denne definisjonen ut til å inneha et potensiale for å kriminalisere ulike grupper av mennesker og ulike sosiale relasjoner som organiserte kriminelle. Det kan være en tung dramaturgi å bli innhyllet i. Høigård (2002) viser hvordan norsk ungdom som driver med grafittimaling på 90-tallet ble eksponert for en intensiv kriminalpolitisk kontroll. Dette hadde sterke menneskelige, sosiale og økonomiske konsekvenser for mange av dem. Heldigvis ser ikke lovanvendelsen ut til å ha fått stor fart foreløpig.

Våren 2007 ser det ut som om Straffelovens § 60a bare er anvendt i et titalls straffedommer⁷.

En mer presserende problemstilling er antakelig at den svært åpne definisjonen av organisert kriminalitet fra norsk kriminalpolitisk hold fort kan vise seg å ha evnen til å reprodusere sitt eget eksistensgrunnlag.

Mathiesen (1994) beskriver den prosess han benevner som en moralsk panikk. Samspeillet mellom tre sentrale samfunnsinstitusjoner, i form av strafferetten med tilhørende kontrollører, media og den politiske institusjon, skaper en ny og overdramatisert virkelighetsoppfatning av noe. Kriminalitet er et godt eksempel. Strafferetten og kontrollørene fanger opp kriminaliteten, media formidler den på sin dramatiske måte og politikerne føler seg deretter tvunget til eller ser anledning til å gjøre kriminalpolitiske grep. I dette samspillet blir en fjær til ti høns. ”En moralsk panikk har en kjerne av fakta som utgangspunkt. (...). Men en moralsk panikk bygger seg rundt og over disse fakta, inntil det offentlige bilde av det saken gjelder, og opinionsklimaet som følger med, går mye lenger enn virkeligheten” (Mathiesen, 1994: 41).

Vi hevder ikke at den plassen og utformingen fenomenet organisert kriminalitet har fått innen norsk offentlighet og kriminalpolitikk er for en moralsk panikk å regne. Cohen (1987) og Balvig (2000) påpeker at en moralsk panikk er en midlertidig, og ikke varig, kollektiv reaksjon på noe som oppfattes som avvik. Dette kriteriet kan en ikke uten videre si gjør seg gjeldende i forhold til den organiserte kriminalitetens plass i norsk kriminalpolitikk og offentlighet. Videre kan bruken av begrepet moralsk panikk også medføre en undervurdering av de skadevirkninger som er forbundet med kriminalitet. Som Larsson (2004) påpeker, selv om vi ikke skal overdramatisere har den organiserte kriminaliteten skadevirkninger på individuelle ofre, på eiendom og på samfunnsøkonomien.

Vår interesse for begrepet moralsk panikk er knyttet til den tre-leddede samspillsprosessen som tilnærmingen betoner. Poenget vårt er at dette samspillet mellom kontrollmyndigheter, media og politiske myndigheter har spesielt gode livsvilkår i forbindelse med en svært åpen lovbruddsdefinisjon. En slik lovbruddsdefinisjon åpner for at denne prosessen kontinuerlig mates med næring. Som man roper i skogen, får man svar. Med en svært vid definisjon av organisert kriminalitet vil man også finne svært mye organisert

---

⁷ Dette fremkom gjennom søk på Lovdata utført våren 2007.

kriminalitet. Dermed får mediene mer organisert kriminalitet å fremheve og det er nærliggende at det blant annet via dette også skapes et press i retning av politiske beslutninger om ytterligere kriminalpolitiske tiltak mot organisert kriminalitet.

Den vide definisjonen av organisert kriminalitet er i så måte egnet til å skape og reprodusere et dramatisk trusselbilde i form av at organisert kriminalitet og organiserte kriminelle er noe som forekommer i stort monn. Således kan denne definisjonen fort også vise seg å ha evnen til å både bekrefte og forsterke den opplevde nødvendigheten av den samme strafferettslige reguleringen som den bygger på. Den norske diskursen rundt organisert kriminalitet kan i så måte lett bli selvforsterkende når den bygger på en lovbruddsdefinisjon som er egnet til å gjøre svært mye kriminalitet til organisert kriminalitet.

Litteratur

- Balvig, F. (2000): *Det voldsomme samfund. Om vold som problem og fængsel som løsning*. København: Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.
- Cohen, S. (1987): *Folk Devils & Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Basil Blackwell.
- Cressey, D.R. (1953): *Other People's Money*. Belmont: Wadsworth.
- FN (2003): De forente Nasjoners konvensjon mot grenseoverskridende organisert kriminalitet. Vedlegg i: Ot. prp. Nr. 62 (2002-2003): *Om lov om endringer i straffeloven og straffeprosessloven mv. (Lovtiltak mot organisert kriminalitet og menneskehandel, gjengangerstraff mv.)*. Oslo: Det Kongelige Justis- og Politidepartement.
- Granovetter, M. (1985): "Economic action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology*, Vol 91 nr. 3.
- Haagensen & Johansen, P.O. (1991): Økonomisk kriminalitet: En innføring. I: Johansen, P.O. (red): *Studier i Økonomisk kriminalitet*. K-serien nr 1-91. Oslo: Institutt for kriminologi.
- Hoigård, C. (2002): *Gategallerier*. Oslo: Pax Forlag.
- Ingvaldsen, K. (2001): *Ensomme ulver? Underslag blant noen bedrifts- og organisasjonsledere*. Hovedfagsavhandling Institutt for kriminologi og rettsosjologi. Universitetet i Oslo.

- Johansen, P.O. (1994): *Markedet som ikke ville dø. Forbudstiden og de illegale alkoholmarkedene i Norge og USA*. Oslo: Rusmiddeldirektoratet.
- Johansen, P.O. (1996): *Nettverk i gråsonen. Et perspektiv på organisert kriminalitet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Johansen, P.O. (2001): "Kriminalitetens globale økonomi". I: *Retfærd nr. 95*, 24. årgang.
- Johansen, P.O. (2004): *Den illegale spriten. Fra forbundstid til polstreik*. Oslo: Unipub.
- Korsell, L.E. & Hansen H.Ö. (2002): *Organiserad brottslighet – lösa maskor eller fasta nätverk*. BRÅ rapport 2002:7. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Klein, M.W. (1995): *The American Street Gang. The Nature, Prevalence and Control*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Larsen, G. (1992): *Brødre. Æreskamp og hjemløshet blant innvandrings ungdom*. Oslo: Pax Forlag.
- Larsson, P. (2004): *Organisert kriminalitet – myter og realiteter. Om behovet for en kunnskapsorientert analytisk tilnærming til den organiserte kriminaliteten*. I: PHS-Forskning 2004:2. Oslo: Politihøgskolen.
- Mathiesen, T. (1994): "En straffepolitisk styring – en studie i moralsk panikk". I *Festskrift til Kåre Bødal*. Oslo, Kriminalomsorgens utdannings-senter.
- Nadelmann, E. (1993): *Cops Across Borders: The internationalization of U.S. Criminal Law Enforcement*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- NOU (2000:24): *Et sårbart samfunn. Utfordringer for sikkerhets- og beredskapsarbeidet i samfunnet*. Oslo, Justis- og politidepartementet: Norges Offentlige Utredninger.
- Næss, E. (1998): *Vold er ære, kriminalitet er penger. "K"-gjengen om seg selv*. Oslo: KRÅD.
- Næss, E. (2000): *Raske penger og ryker om bråk: Norske gutter forteller*. Oslo: KRÅD.
- Ot. prp. Nr. 62 (2002-2003): *Om lov om endringer i straffeloven og straffeprosessloven mv.*
- Passas, N. & Nelken, D. (1993): "The thin line between Legitimate and Criminal enterprises. Subsidy Frauds in the European Community." I: *Crime, Law and Social Change*, No. 19.
- Ruggiero, V. (1996): *Organized and Corporate Crime in Europe. Offers that can't be refused*. London: Parthmouth.
- Sarnecki, J. (1982): *Brottslighet och kameratrelationer. Studie av ungdomsbrottsligheten i en svensk kommun*. BRÅ-rapport 1992:5. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

- Sheptycki, J. (2003): "Global Law enforcement as a protection Racket: Some sceptical notes on transnational organised crime as an object of global governance". In: Adam Edwards and Peter Gill (eds.) (2003): *Transnational Organised Crime: Perspectives on Global Security*. London and New York: Routledge.
- Starheimsæter, J. (2004): "Organisert miljøkriminalitet i EU". *Miljøkrim* nr 1/2004.
- Straffeloven (2006): Alminnelig borgerlig Straffelov. *Lov av 22. mai nr. 10 1902*. Trondheim: Lovdata.
- van Duyne, P. (1996): *Organized Crime in Europe*. Commack, N.Y.: Nova Science Publishers.
- Woodiwiss, M. (2003): "Transnational organised crime: The global reach of an American concept" In: Adam Edwards and Peter Gill (eds.): *Transnational Organised Crime: Perspectives on Global Security*. London and New York: Routledge.
- Zietz, D. (1981): *Women who embezzle or defraud. A study of Convicted Felons*. New York: Praeger Publishers.

Internett

- Politiet (2006): www.politi.no (Lesedato: 12.07.2006)
- Europol (2006): www.europol.net (Lesedato: 12.07.2006)
- Interpol (2006): www.interpol.int (Lesedato: 12.07.2006)

VANJA LUNDGREN SØRLI & KARSTEN O. F. INGVALDSEN

KAPITTEL 14.

Fra ”Nothing Works” til ”What Works” – Hvor stor er forskjellen?*

Thomas Mathiesen

Første fase: Ingenting virker!

På 1950-tallet var behandlingsoptimismen når det gjaldt fengslene stor, både i Norge og internasjonalt. Et brudd med den optimistiske troen kom utover på 1960-tallet, og særlig på 1970- og 1980-tallet. Mottoet ble at ”ingenting virker!” – ”nothing works!”.

Robert Martinsons gjennomgang i 1974 er blitt en klassiker (Martinson 1974). Artikkelen inneholdt konklusjonen på en bok som Martinson medforfattet (Lipton *et al.* 1975). Martinsons rapport bygde på en gjennomgang av 231 undersøkelser av behandlingsopplegg i USA og Europa mellom 1945 og 1967. Gjennomgangen fikk navnet ECT-studien – der ECT står for Effectiveness of Correctional Treatment. Når det gjaldt tilbakefall til kriminalitet, var det ikke mulig å finne noen virkning av programmene når det ble sammenliknet med kontrollgrupper. Martinson konkluderte (s. 25): ”Med noen få og isolerte unntak har de rehabiliteringsanstrengelser som har vært rapportert til nå ikke hatt noen påtakelig virkning på tilbakefallet.”

Martinsons gjennomgang vakte stor oppsikt, også i massemediene. Men også en lang rekke andre empiriske undersøkelser og oversikter over under-

---

* En kortere versjon av denne artikkelen ble holdt som foredrag på norsk KROMs 37. kriminalpolitiske konferanse 11.-14. januar 2007 på Spåtind i Norge. Artikkelen blir også trykket i KROM-nytt i 2007.

søkelser, både før og etter Martinson, fant liknende resultater. Her hjemme var Nils Christie tidlig ute, helt tilbake i en gjennomgang fra 1961. Hans poeng var at dermed kunne ikke ”behandling” lenger brukes som begrunnelse for de særlig lange ”særreaksjonene” vi på den tid hadde.

Den empiriske avvisning av rehabiliteringsargumentet – ”nothing works” – opp mot 1990 skapte i USA i første omgang en vekt på noe helt annet en rehabilitering – nemlig en ny straffepolitikk som la vekt på ren administrativt effektivitet i fengslet.

Men til tross for dette, levde interessen for rehabilitering med vekt på å redusere tilbakefall videre. Den gjenvant etter hvert noe av sin fordums styrke. Den brukte elementer fra en ny pønologisk tenkemåte, med særlig vekt på det aktuariske eller statistiske fremfor det kliniske skjønn. Akkurat den forskjellen var vesentlig. Rehabiliteringsarbeidet tok nødvendigvis fortsatt utgangspunkt i individet, men formålet var nå til dels et annet. Det var ikke av hensyn til individets beste, men av hensyn (enda mer enn før) til mer effektivt samfunnsvern (se nærmere Johnsen 2006). Også den forskjellen var vesentlig.

Et nytt slagord ble skapt: Det er ikke lenger snakk om at ”ikke noe virker”, nothing works, men mer spørsmål om ”hva virker?”, what works?. Det forutsatte at noe virket. I fengslet.

Andre fase: Noe virker – kanskje litt?

Atferdsprogrammene, snarere enn psykiatrisk/psykologisk behandling basert på en slags sykdomsmodell, overtok høysetet. La oss se på noen hovedpunkter. Først noen undersøkelser.

Før det første det såkalte CDATE-prosjektet

Frank Pearson og medarbeidere har arbeidet med en stor internasjonal meta-undersøkelse som evaluerer rehabiliteringsprogram for lovbrytere, det såkalte CDATE-prosjektet (Correctional Drug Abuse Treatment Effectiveness Project). ”Metaanalyse” står for statistisk analyse av hovedfunnene i flere eller mange uavhengige undersøkelser. CDATE er en omfattende detaljert gjennomgang, med kommentarer, av forskningen (Pearson *et al.* 1997, se også samme 1996, 2002). Undersøkelser etter 1968 (året etter avslutningen av Martinsons oversikt) og fram til 1996 er med i gjennomgangen. Forskerne har bedømt virkningene av tiltak i kriminalomsorgens regi når det

gjelder en rekke såkalte resultatmål, særlig tilbakefall og stoffbruk. Dette er en av de største meta-undersøkelsene internasjonalt jeg kjenner til. Søking etter undersøkelser er blitt gjort i databaserte bibliografier, bibliografier som finnes i bøker og artikler, monografier, dokumenter, bl.a. ved nyheter på nettet, søking etter upubliserte rapporter, osv. 300 ikke-engelskspråklige rapporter ble identifisert på 1990-tallet av totalt 2 176 sammenliknende studier av eksperimentgrupper og kontrollgrupper. En omhyggelig vurdering av kriterier for innlemming og utelatelse av undersøkelser er blitt gjennomført (viktige kriterier for *utelatelse* av undersøkelser er at undersøkelsene er uferdige, og at de ikke har sammenliknbare kontrolldata).

Foreløpige resultater viste først noe positiv virkning med hensyn til stoff- og alkoholbruk. Men de gjennomsnittlige korrelasjons_koeffisientene, som gir sammenhengen mellom deltakelse i programmene og mindre tilbakefall, var meget lave, og detaljer fra studien viser at en rekke av rehabiliteringsprogrammene ikke bare var ineffektive, men hadde direkte negativ virkning og produserte negative sammenhenger. En mer definitiv studie fra CDATE, "The Effects of Behavioral/Cognitive-Behavioral Programs on Recidivism", er fra 2002 (Pearson *et al.* 2002). Meta-analyser var blitt utført på 69 primærstudier av atferdsmodifiserende tiltak og såkalte kognitive atferdsmessige programmer (det siste bredt definert som å omfatte flere forskjellige tilnærminger, innbefattet tilnærminger for sosial læring) når det gjaldt å redusere tilbakefall. I de kognitivt inspirerte programmene legger en vekt på å fremme sosial kompetanse gjennom strategier for utvikling av evne til problemløsning og beslutningsprosess, og forståelse av andre mennesker. Det viste seg at de kognitive atferdsmessige intervensjonene hadde en viss positiv virkning. *Men alle de andre og mer vanlige atferdsmodifiserende tilnærminger viste ikke virkning* (men noen av de andre befant seg i følge forfatterne "i grenseområdet for verifikasjon", s. 492). Poenget med de kognitive programmene er å "få klientene tilbake til sitt naturlige miljø med nye repertoarer av ferdigheter så de kan få støtte for sosialt akseptable måter i stedet for illegale måter" (s. 493). Forfatterne viser til flere tidligere metaanalyser som synes å indikere tilsvarende resultat.

Kognitiv ferdighetstrening har generelt vært sterkt fremme i de senere år. Vi skal ikke overse betydningen av funnene når det gjelder kognitiv ferdighetstrening. Men det må være riktig å understreke at

1. *resultatene er beskjedne*. Frank Pearson og medarbeidere konkluderer i en av sine rapporter (1996 s. 22): "I årevis har mange forskere ... sett på kognitive atferdsprogrammer som gjennomgående temmelig

vellykkede. Vi har kodet 25 forskningsevalueringer/sosiale læringsprogrammer hittil, og det fremgår faktisk at de gjennomsnittlig viser *beskjedne suksessnivåer* [modest levels of success] med hensyn til å redusere tilbakefall” (min utheving).

2. Ei heller må det overses at disse programmene er blant veldig mange studier som ikke viser suksess, eller bare befinner seg i ”grensesonen” av verifisering, når det gjelder reduksjon av tilbakefall (se foran). Det påpekes klart i forbindelse med resultatene fra CDATE.
3. Et eksempel på dette er en tysk studie innenfor det enorme CDATE-prosjektet forfattet av Rüdiger Ortmann ved Max Planck Instituttet. Det er flere tyske studier i CDATE prosjektet, men denne (Ortmann 2000) er etter sigende blant de grundigste, og er meget inngående. Ortmann tar opp sosial behandling (social therapy) i et detaljert eksperimentelt og ytterst avansert forskningsdesign der han studerer innsatte over tid. Sosial behandling er ”for det meste psykologisk orientert, med fokus særlig på selve personen og personligheten til den innsatte så vel som hans umiddelbare sosiale omgivelser, og ikke, for eksempel, på arbeidsløshetsfrekvens”(s. 215). ”Resultatene viser at suksess er temmelig lav og at fengslet er et ytterst uheldig sted for en positiv tilretteføring av folk”, sier Ortmann (s. 214). Hvis man bl.a. studerer tilbakefall over en lengre periode, 5 år, ”tyder funnene på lav eller endog meget lav suksess når det gjelder sosial-terapeutisk behandling, skjønt fremdeles over null” (s. 222). Det er noen variasjoner mellom lovbruddstyper, og bedre virkning for volds- og sedelighetsforbrytere, mens behandlingen virker negativt for eiendomsforbrytere. Ortmann konkluderer slik: Spørsmålet om

”de grunnleggende muligheter for sosial behandling i fengslene må besvares med meget stor skepsis. ...[R]esultatene om prisonisering støtter den godt underbygde forutsetning om at et fengsel er definitivt ikke et godt sted for å påvirke menneskers atferd i en sosialt positiv retning” (s. 229).

4. Rehabiliteringsforskningen har alltid reist store metodiske problemer, og gjør det fortsatt. Et godt eksempel gjelder Pearson og medarbeideres re-analyse av psykologene D.A. Andrews og James Bontas evalueringer. Andrews og Bonta har vært blant de nye optimistene når det gjelder muligheter (Andrews og Bonta 1. utg. 1994; 2. utg.

1998; 3. utg. 2003). Deres tilnærming har vært "targeting", tilpasning av rehabiliteringstiltaket til fangen. I en omfattende oversikt over sammenlikninger av rehabiliteringsresultater der tiltak ble kodet som "lite passende" (inappropriate), "uspesifisert" og "passende", viste det seg at den gjennomsnittlige virkningen av "passende" tiltak var signifikant høyere enn virkningen av "uspesifisert" og "lite passende" tiltak. Andrews og Bonta konkluderte at "den betydelige korrelasjonen (som nærmet seg .70) mellom type behandling og behandlingseffekt vedvarte å være robust selv når kontroller for forskjellige metodologiske hensyn ble innført" (1994-utgaven s. 191; 1998-utgaven s. 264; 2003-utgaven s. 289). Dette lød jo lovende. Men når man brukte en *litt* annen koding av "passende" behandling, fant Pearson og medarbeidere (Pearson *et al.* 1996) i en replikasjon av Andrews og Bontas evaluering at korrelasjonskoeffisientene sank dramatisk (et fall til 0.34, endog til 0.20). Pearson og medarbeidere konkluderer: "Forskjellen avspeiler mangel på pålitelighet i kodingen av variabelen kalt passende kriminalomsorgsbehandling ...". Det kan simpelthen være, anførte forskningsteamet, at selv meget små endringer i kriteriene, i dette tilfellet for hva som er "passende behandling", skaper store forskjeller i resultater. Dette er egentlig et hardt slag mot denne typen forskning.

For det andre Mark Lipseys nesten like store meta-undersøkelse

Mark Lipsey er et annet stort navn i "hva virker"-forskningen. På 1990-tallet foretok han en nesten like stor meta-analyse av 400 behandlingsprosjekter med unge lovbyrtere, og fant en moderat kortvarig (short-term) gjennomsnittlig virkning på tilbakefall (Lipsey 1995). I en periode på gjennomsnittlig seks måneder etter behandling viste de som hadde fått "behandling som vanlig" et gjennomsnitt på omtrent 50 % tilbakefall, mens de som hadde fått spesiell behandling viste 45 % tilbakefall, altså en forskjell på 5 %. På 100 blir det 10 % forskjell. Lipsey mente at dette ikke var noen triviell forskjell. Hvorvidt den er triviell, er kanskje avhengig av øynene som ser, særlig hensett til at det gjaldt for en kort tidsperiode rett etter behandling.

I alle fall er Lipsey selv *meget forsiktig* i sine overordnede konklusjoner. Han sier det slik i en oppdatert generell oversikt over dette forskningsfeltet (Lipsey *et al.* 2004, s. 220):

"Selv om dette resultatet støtter mange forskjellige programvalg, bør det noteres at de fleste intervensjonene som ble prøvet i forsknings-

litteraturen produserte svake eller ubetydelige virkninger på tilbakefall, og noen hadde negative virkninger. Til tross for belegg for at mange programmer i prinsippet kan være effektive, synes det å bygge opp og implementere et slikt program å være relativt vanskelig.”

For det tredje gjennomgangen fra Home Office

Pearson og hans team og Lipsey og hans team er amerikanere. Home Office i England har utgitt en omfattende gjennomgang av rehabiliteringsmuligheter i fengsler (Harper og Chitty 2005). Gjennomgangen er ikke bare detaljert, men svært edruelig. Forfatterens utgangspunkt er tankegangen om at man kan snakke om ”kriminogene behov”. Det er også noe av det nyeste i prediksjonsforskningen, men her altså i rehabiliteringsammenheng. Begrepet er finnes bl.a. i OASys (Offender Assessment System), et prediksjonsverktøy i bruk i kriminalomsorgen i England og Wales og dessverre under planlegging i Norge. Kriminogene behov er dels statiske og dels dynamiske, og innbefatter kriminalhistorie, bolig, utdanning og lignende, inntekt m.v., forhold, livsstil og forbindelser, stoffmisbruk, alkoholmisbruk, følelsesmessig velvære, refleksjon og holdninger. Disse faktorene, som egentlig er fullstendig common-sense behov som har vært antatt å være av betydning for tilbakefall i lang tid, men som vitenskapeliggjøres og fokuseres retorisk i begrepsverdenen av ”kriminogene behov”, har varierende sammenheng med tilbakefall. Programmer og intervensjoner der man ønsker å redusere tilbakefall, sikter seg inn på slike behov. Men den britiske rapporten viser at det ikke er så enkelt. Fanger har ofte mange av disse behovene, i kombinasjoner. Noen av delstudiene viser visse sammenhenger. Kognitive atferdsprogrammer internasjonalt ser igjen ut til å være ha en viss positiv virkning, men man finner det vanskelig å generalisere fra amerikanske og kanadiske studier (Harper og Chitty 2005, s. viii). Samlet gir rapporten et bilde av noen sammenhenger og tendenser, noe håp hvis programmene implementeres som de skal (noe som ofte ikke er mulig), men samtidig mange kryssende og mange metodiske problemer.

Redaktørens konklusjoner er, for å si det forsiktig, *svært forsiktige*. De sier:

”denne rapporten har undersøkt materialet om ’hva virker’. Men skjønt kunnskapen om ’hva virker’ forsyner oss med noen viktige pekepinner om hvilke intervensjoner som bør virke, kommer den til kort når det gjelder å besvare spørsmålet” (s. 79).

Når det gjelder å avgjøre om en politikk er effektiv eller ikke, er

”kunnskapens stilling opp til i dag ikke tilstrekkelig i de fleste tilfeller” (samme sted), og ”Således viser ingen konkluderende evaluering som er gjennomgått i denne rapporten sikre bevis på ’hva virker’ i kriminalomsorg” (s. 81).

For det fjerde en dansk gjennomgang

Jeg slutter med for det fjerde kort å nevne en større oversiktsartikkel av den danske kriminologen Britta Kyvsgaard (Kyvsgaard 2006). Også det hun kommer fram til er blandet. Noen atferdsprogrammer viser tegn til virkninger som er positive for tilbakefall. Overfor noen lovbrystergrupper, for eksempel sedelighetsforbrytere, viser noen programmer noe virkning (s. 95 flg.) Kognitive ferdighetsprogrammer ser atter generelt sett ut til å være mest virkningsfullt (s. 92-94), men også det er betinget: Samlet sett, sier hun, tyder evalueringene på at kognitive ferdighetsprogrammer kan ha en kriminalpreventiv effekt, men ”Generelt er der dog antakelig tale om relativt beskedne præventive effekter” (s. 93). I større detalj: Det er langt fra alltid gitt,

”at der vil vise sig en målbar effekt i de enkelte undersøkelser, hvilket bl.a. kan skyldes, at programmerne ikke er implementeret på rette vis (Merrington & Stanley 2004). De effektstørrelser, man måler, varierer betydeligt, hvilket sikkert også i en vis grad kan tilskrives forskelle i implementeringen men også metodemæssige forhold og forskelle i indsatsens varighed (Bourgon & Armstrong 2005). Generelt er der dog antakelig tale om relativt beskedne præventive effekter” (s. 93).

Hva skal man mene om alt dette?

Jeg har nevnt de to av de største meta-undersøkelsene som finnes til dato (Pearson, Lipsey), og noen av de mest omfattende oversiktene (Home Office, Kyvsgaard). Hva skal man i en sum mene om alt dette?

Det finnes resultater, først og fremst av kognitive tilnærminger, men de er beskjedne. Svært mange programmer viser ingen virkning, ja til og med negativ virkning.

Den nye generasjons funn likner dermed ganske mye på den gamle generasjonens. Vi skal huske at Martinson selv aldri brukte det ordtak som han er blitt berømt for – ”nothing works”. Det var et påfunn av populærpressen, og aldri benyttet i hans artikkel (Farabee 2002, s. 190). I en senere artikkel (1979) påpekte Martinson dessuten, på et utvidet og kanskje metodisk sett litt mindre strengt datagrunnlag, visse positive virkninger av noen tiltak, ikke ulikt resultatene av i dag. Han skrev bl.a. (1979, s. 244): ”Og, i motsetning til min tidligere oppfatning, *har* noen behandlingsprogrammer merkbar [appreciable] virkning på tilbakefallet. Noen programmer er sant og si gunstige [are indeed beneficial]; av lik eller større betydning, noen programmer er skadelige.” I en note føyde han til: ”Andre programmer er rett og slett impotente: de har ingen merkbar virkning på ’tilbakefallet’”. Men artikkelen fra 1979 vakte mye mindre oppsikt, mer nyansert som den jo faktisk var.

Den nye generasjonen har ivret for å imøtegå og falsifisere den gamle generasjonen. Dette er blitt fremhevet i Farabee 2002. ”Men”, skriver Farabee, ”i disse feberaktige forsøk på å bevise at Martinson tok feil, og, i noen tilfeller, å bakvaske ham personlig, kan vi ha sett bort fra den viktigste delen av hans budskap” (Farabee 2002, s. 189). Den viktigste delen av hans budskap var nok metodekrikken – kritikken av slumsete studier som viste gode virkninger. Dette var han lei av å bivåne.

Farabee slutter bl.a. med denne kommentaren (s. 192): ”Skjønt Martinson har vært kritisert for å oppholde seg for mye ved det feilslåtte i behandlingsanstrengelsene, kan mange av hans kritikere være skyldige i å dramatisere deres effektivitet.”

* * *

Min første konklusjon er denne: Forskjellen på de to generasjonene i forskning – intet virker! og hva virker? – er langt mindre enn vi har fått inntrykk av i propagandistisk litteratur. Den er fremstilt som et vannskille. I virkeligheten er det, når man ser etter, svært mye av det samme gamle som kommer opp igjen. Dette er en viktig konklusjon.

Min andre konklusjon er denne: Hvis vi likevel her godtar at man ved mer raffinerte femgangsmåter finner visse virkninger, for eksempel av kognitiv ferdighetstrening - i dag i motsetning til før, må det samlet sett være riktig å karakterisere resultatene som beskjedne eller til og med marginale.

Min tredje konklusjon er denne: Også på grunnlag av 2. generasjons forskning må det i hvert fall være korrekt å konkludere at rehabiliterende tiltak og forsøk ikke kan forsvare og begrunne fengselsstraffen, og gjøre det legitimt eller greit å sette folk i fengsel. Om noen kanaliseres bort fra (eller utsetter) ny kriminalitet, er det bra (vel å merke forutsatt at metodene er etisk forsvarlige). Om det samme brukes som legitimering av fengsel, er det meget langt fra bra. Dette er viktig, det er det helt sentrale punkt for både lovgivere og domstoler, for som legitimering er rehabilitering blitt brukt i tidligere faser av fengselshistorien, og slik brukes faktisk i stigende grad rehabiliteringstanken på ny i dag.¹

Min fjerde konklusjon er denne: Også på grunnlag av 2. generasjons forskning må det være korrekt å konkludere at den fengselsmessige rammen og virkeligheten, fengslets sosiale og kulturelle verden, gjør det meget vanskelig å få programmer til å virke slik de vel er ment. Lipsey sier at til tross for at ”mange programmer i prinsippet kan være effektive, synes det å bygge opp og implementere et slikt program å være relativt vanskelig.” Ortmann sier at ”fengsel er definitivt ikke et godt sted” for behandlingsevne. Det ser ut som mange forskere på dette området glemmer at virksomheten skal fungere i *fengsel*, med den tvang, ufrivillighet og kontroll dette medfører. Konteksten er simpelthen gal, nå som før; forskningen presenteres som ”abstrahert” fra fengselsvirkeligheten. De beskjedne (*Stryk*: eller marginale) resultater er derfor lite forbausende. Dette er innsikter som var velkjent på 1970-tallet, og som er like gyldige i dag, men som ser ut til lett å bli utdefinert kunnskap, møtt med en slags naiv undring, i den moderne ”kunnskapsbaserte” tid.

---

¹ I norsk TV2s debattprogram ”Tabloid” 19. oktober 2006 ble straffene for vold, voldtekt og annen alvorlig kriminalitet diskutert. Justisministeren, Knut Storberget, hevdet at straffene for slike lovbrudd måtte bli strengere, og lovet nye straffebestemmelser med denne utforming. Men i flere uttalelser i programmet var det nærliggende å tolke ham som å mene at lengre tid i fengsel ville gi mer nødvendig tid til rehabiliteringsarbeid, og han kom i hvert fall nær å si at mer intensivt rehabiliteringsarbeid begrunnet lengre soning. Blant annet ordla han seg slik, på bakgrunn av et besøk han hadde hatt i et bestemt fengsel (Vik fengsel): ”... vi ser det at for noen av dem så har vi faktisk behov for betydelig bedring i forhold til program og innsats i fengslene. Men det krever faktisk at folk får dommer over en viss lengde – og jeg mener at når det gjelder grov vold og voldtekt, så er det to helt klassiske typer saker hvor vi trenger faktisk tid også under soningen ...”

Min femte og siste konklusjon er denne: Betyr dette at vi omtrent like gjerne kan slutte å prøve å hjelpe folk? *Det betyr det slett ikke.* Det er selvfølgelig overordnet viktig å gi fanger tilbud. Jeg er sikker på at Martinson også mente det. Men tilbudene må fremmes på et *humanistisk* grunnlag, og tilføres fangene som klare *rettigheter*, ikke først og fremst for at vi skal virke effektive og sette som mål å redusere tilbakefallet av hensyn til samfunnsvernet. For når det om noen år blir klart for politikerne at fengslene ikke reduserer tilbakefall, kanskje snarere det motsatte, vil bevilgningene til fangenes beste sikkert strupes. Jeg gjentar, fordi det ikke må drukne i de magre resultater: Det er viktig å sikre fangene tilbud på et *humanistisk* grunnlag, og som *rettigheter*.

Men det ennå er tid.

Litteratur

- Andrews, D. A. og James Bonta: *The Psychology of Criminal Conduct*. 1. utg. 1994, 2. utg. 1998, 3 utg. 2003. Anderson.
- Farabee, David: "Reexamining Martinson's Critique: A Cautionary Note for Evaluators". *Crime and Delinquency* 2002.
- Harper, Gemma og Chloë Chitty (red.): *The Impact of Corrections on Re-Offending: A Review of What Works*. Home Office Research, Development and Statistics Directorate 2005.
- Johnsen, Berit: "Forvaring – et barn av sin tid?". *Materialisten* 2006.
- Kyvsgaard, Britta: "Virksomme og uvirksomme programmer og behandlingstiltag". I Britta Kyvsgaard (red.): *Hvad virker – og hvad virker ikke? Kundskebsbaseret kriminalpolitik og praksis*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2006.
- Lipsey, Mark W.: "What do we learn from 400 Research Studies on the Effectiveness of Treatment with Juvenile Delinquents?" I J. McGuire (red.): *What Works: Reducing Reoffending Guidelines from Research and Practice*. Wiley 1995.
- Lipsey, Mark W.: "Rehabilitation: An Assessment of Theory and Research. I Colin Sumner (red.): *Blackwell Companion to Criminology*. Blackwell Publishers 2004.
- Lipton, Douglas et al.: *The Effectiveness of Correctional Treatment*. Praeger 1975.

THOMAS MATHIESEN

- Martinson, Robert: "What Works? Questions and Answers about Prison Reform". *Public Interest* 1974.
- Martinson, Robert: "New Findings, New Reviews – A Note of Caution Regarding Sentencing Reform". *Hofstra Law Review* 1979.
- Ortmann, Rüdiger: "The Effectiveness of Social Therapy in Prison – A Randomized Experiment". *Crime and Delinquency* 2000.
- Pearson, Frank S. et al.: "Rehabilitative Programs in Adult Corrections. CDATE Meta- Analyses". Paper presented at the Annual Meeting of the American Society of Criminology, San Diego 22. November 1997.
- Pearson, Frank S. et al.: "Some Preliminary Findings from the CDATE Project". Paper Presented at the Annual Meeting of the American Society of Criminology, Chicago 20. November 1996.
- Pearson, Frank S. et al.: "The Effects of Behavioral/Cognitive-Behavioral Programs on Recidivism". *Crime and Delinquency* 2002.

THOMAS MATHIESEN

KAPITEL 15.

Samhällsutveckling och marginalisering.

Exemplen vräkta och fångar

Anders Nilsson & Janne Flyghed

I mitten av 1990-talet konstaterade Henrik Tham att påståenden om en tilltagande marginalisering i samhället blivit allt vanligare i debatten i såväl Sverige som andra rika västländer (Tham 1994). Diskussionen om en ökad marginalisering har sedan dess fortsatt. Ökar då marginaliseringen i Sverige? Thams svar 1994 var att det beror på hur marginalisering definieras och vilken period som avses. Han menade att om man med marginalisering syftade på ökande ojämlikhet i levnadsförhållanden så var svaret nej. Jämförelser utifrån levnadsnivåundersökningarna från 1968, 1981 och 1991 – undersökningar där människor tillfrågats om hur de har det på områden som är centrala för individens välfärd, som hälsa, ekonomi, boende, sociala relationer, trygghet och politiska resurser – visade att förekomsten av välfärdsproblem kontinuerligt minskat i befolkningen. Det fanns inte heller någon tendens till ökade skillnader mellan olika samhällsgrupper. Om marginalisering däremot avsåg förhållanden för vissa mer utsatta grupper i levnadsnivåundersökningarna – arbetslösa, socialbidragstagare, ensamstående mödrar och invandrare – så var svaret enligt Tham inte entydigt: situationen hade förbättrats absolut men försämrats relativt. Om man istället med marginalisering menade en ökning av avvikande beteende – mätt som personer som lagförts upprepade gånger för brott eller missbrukat alkohol eller narkotika – så var svaret ja. Denna ökning hänförde sig dock till perioden före 1980-talet. Hur ser det då ut idag?

Den trend som tidigare fanns till minskad förekomst av olika välfärdsproblem i befolkningen är bruten, istället kan vi se en svag ökning (Social rapport 2006). Under 1990-talet ökade skillnaderna i levnadsförhållanden mel-

lan olika samhällsgrupper. Levnadsnivåundersökningarna visar t ex att ensamstående föräldrar, invandrare, ungdomar och låginkomsttagare generellt haft en mer ogynnsam utveckling vad gäller hälsa, ekonomi, sysselsättning och utnyttjande av politiska resurser (Palme et al 2002; SCB 2003). Huvudslutsatsen i Socialstyrelsens Sociala rapport från år 2006 är att det skett en polarisering av den sociala välfärden där majoriteten av befolkningen fått det bättre samtidigt som en mindre andel halkat efter. För brottsligheten innebar 1990-talet ett trendbrott. Efterkrigstidens ökning av anmälda brott stannade då av och antalet lagförda personer har också minskat. Antalet fångar har däremot ökat (Brå 2006). Efter en period av nedgång har den alkoholrelaterade dödligheten ökat under 2000-talet. Indikatorer på tungt narkotikamissbruk – särskilda kartläggningar, vård- och dödsorsaksstatistik samt beslag – visar på öknings under 1990-talet. Under de allra senaste åren har det dock skett en stabilisering, eller rent av minskning (CAN 2006).

Sammantaget är tendenserna till marginalisering tydligare idag än vad de var i början av 1990-talet. I detta kapitel är det dock inte skillnaderna i levnadsförhållanden mellan olika samhällsgrupper och inte heller antalet brottslingar, missbrukare, vräkta och hemlösa vi intresserar oss för i första hand, utan hur förhållanden för särskilt utsatta grupper förändrats. I Sverige är vår kunskap om hur välfärden fördelar sig och förändringar i människors levnadsförhållanden relativt god, inte minst tack vare de levnadsnivåundersökningar som regelbundet görs vid Institutet för social forskning och Statistiska centralbyrån. Men det finns levnadsförhållanden och grupper i samhället som är svåra att fånga med den typen av urvalsundersökningar. Det gäller exempelvis de grupper i samhället som förknippas med sociala problem, som missbruk, hemlöshet och kriminalitet. Vid befolkningsurval blir representationen av den typen av marginalgrupper mycket låg. Det beror på att de relativt befolkningen i sin helhet är små samt att bortfallet här är högre. Dessutom går de endast undantagsvis att identifiera. Levnadsnivåundersökningarna rymmer helt enkelt inte information om exempelvis narkotikamissbruk eller egen brottslighet (Tham 1984). Vad gäller mer extrema former av ofärd är därför vår tillgång på kunskap begränsad, i synnerhet när det gäller förändringar över tid. I detta kapitel fokuserar vi på grupperna fängelsedömda och vräkta. Det rör sig om delvis överlappande grupper som förknippas med brottslighet, hemlöshet och missbruk. Som populationer definieras de utifrån samhälleliga sanktioner; straff och vräkning. Sanktionerna tar sig olika uttryck. I det ena fallet tvingas personen in (i fängelse), i det andra ut (ur bostaden). En studie av grupper som per definition förknippas med sociala problem kompletterar och ger möjligen en annan bild än den som dominerar befintliga studier av välfärdens fördelning

och utveckling. Därtill säger levnadsförhållandena för utsatta och resurssvaga grupper något om samhället i stort. Enligt Zaremba (1999:330) kan ett samhälles humanitet ”mätas i hur staten behandlar dem från vilka inga motprestationer – varken i form av produkter eller röster finnas att vänta”. En hypotes är att vi har en utveckling mot tilltagande marginalisering och exkludering av just de grupper i samhället som sammankopplas med sociala problem. Detta antagande har sin grund i framförallt två förhållanden.

1. Tidigare forskning har visat att det är redan resursmässigt svaga grupper som drabbas hårdast vid generella försämringar. Vid 1990-talets början befann sig Sverige i en ekonomisk kris. Kännetecknande för den var att redan svaga grupper drabbades hårdare än andra. De kom också i mindre utsträckning att ta del av det sena 1990-talets ekonomiska uppgång (Palme m.fl. 2002). Att grupperna straffade och vräkta är socialt och ekonomiskt utsatta i jämförelse med befolkningen i sin helhet är väl belagt i tidigare studier (för svenska studier se t.ex. Tham 1979; Nilsson 2002; Nilsson & Flyghed 2004). Det finns därför anledning att förvänta såväl en absolut som relativ försämring av levnadsvillkoren för de grupper vi valt att studera. I sammanhanget bör det noteras att det rör sig om grupper som har svårt att få gehör för sina behov och ofta är lågprioriterade, vilket blir än tydligare i tider av ekonomisk åtstramning och nedskärningar av offentliga medel (Bergmark 1995; Flyghed 2000a). Fångar och vräkta står också i stor utsträckning utanför de gängse sociala trygghetssystemen eftersom dessa i Sverige huvudsakligen bygger på att individen har en anställning.

2. Antagandet om en tilltagande marginalisering går även att koppla till en minskad tolerans gentemot avvikare. Uppdelningen i vi och dom har blivit tydligare. För svenska förhållanden kan förändringar inom kriminalpolitiken ses som ett uttryck för detta. Behandlingstänkandet har gett vika för ett påföljdstänkande baserat på avskräckning och straffvärde. Synen på gärningsmannen har förändrats, från någon som måste reintegreras till någon samhället måste skydda sig ifrån (Tham 2006, se även Waquant 2004). Frågor om behandling och resocialisering har också fått lämna utrymme åt risk- och farlighetsbedömningar (Hörnqvist 2003; Ericson 2007). Den ändrade synen på brottslingen har satts i samband med ekonomiska förändringar och välfärdsstatens försvagning. Utvecklingen är i detta perspektiv inte exklusiv för hur brottslingar betraktas utan hänger samman med en mer generell utveckling mot ökad individualisering av synen på sociala problem. Uttryck för minskad tolerans finns också då man ser till hemlösa och tiggare. En utveckling som delvis kan förknippas med 1990-talets nolltoleranstänkande. Mooney & Young (2006) tar upp dagens något paradoxala utveckling

där vi i kölvattnet av en minskad brottslighet i många västländer kan se en minskad tolerans gentemot sociala avvikelser. Då brottsligheten minskat har definitionen av vad som är brott vidgats.¹ I Sverige har hemlösa påverkats av strategier med syfte att förbättra ordning och handel i kommersiella centrum, vilket inneburit en utestängning från stadscentrum (Sahlin 2000). Det är inte nog med att de saknar bostad, de har heller inte tillträde till vissa offentliga platser. Det har också blivit svårare att komma in på bostadsmarknaden då potentiella problemhushåll i större utsträckning selekteras bort. Till exempel har hyresvärdarna sedan början av 1990-talet ställt allt högre krav på de bostadssökande vid kontraktstecknandet (Flyghed 1994; 2005).

Marginalisering

Med marginalisering och social exkludering brukar avses minskat handlingsutrymme och minskad delaktighet. Gemensamt för flertalet användningar av begreppen är att det rör sig om individer eller grupper med svag social förankring, de är utstötta eller riskerar att bli utstötta från ett socialt deltagande som flertalet tar för givet. Det kan gälla arbete och boende men även sådant som socialt umgänge, fritidsaktiviteter, politiskt deltagande etc. Vårt huvudintresse ligger på hur levnadsförhållanden förändrats för grupper som redan befinner sig i samhällets marginal. Bland indikatorer på marginalisering intar sysselsättning och boende en särställning. I de grupper vi studerar står en stor andel utanför såväl arbetsmarknaden som bostadsmarknaden. De som trots allt har arbete har ofta en svag ställning på arbetsmarknaden och de som har bostad har ofta en svag position på bostadsmarknaden. Även om problemen inte ökat sett till antal personer som vräks eller avtjänar fängelsestraff, så kan situationen ha förvärrats för dessa grupper och avståndet gentemot befolkningen i övrigt ökat. För den socialpolitiska debatten om marginalisering är det flera aspekter som har relevans, utöver den om gruppernas storlek. I detta kapitel tar vi dels upp hur levnadsförhållanden förändrats för dessa grupper, dels huruvida selektionen till grupperna förändrats och vilka konsekvenserna i så fall blivit. Att studera hur den sociala situationen och sammansättningen av gruppen vräkta förändrats har till exempel relevans för frågan om det blivit fler som aldrig kommer in på bostadsmarknaden, samt för att belysa kopplingen mellan vräkning och hemlöshet. En minskning av antalet vräkningar behöver inte innebära att

---

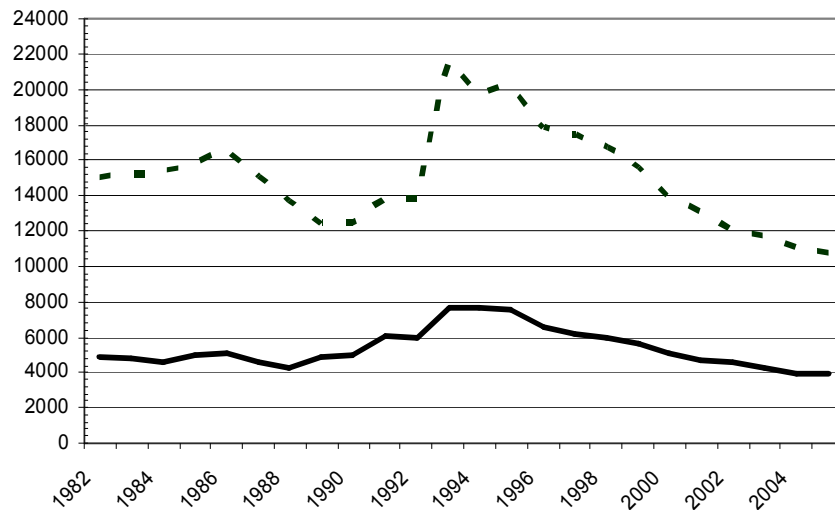
¹ I England exemplifieras det med *The Anti Social Behaviour Act*. Se även Brown 2004.

antalet personer med mycket svag position på bostadsmarknaden minskat; det sjunkande antalet vräkningar kan tvärtemot vara ett tecken på att antalet hemlösa ökat. Detta då vräkta har fått det svårare att komma tillbaka in på bostadsmarknaden (Flyghed 2000b). Hypotesen är att det parallellt med en ökad marginalisering också skett en polarisering inom grupperna. Ytterligare en fråga är den om faktorer som utlöser in- och utgångar från dessa positioner. Vilken effekt har vräkning och straff för rörelsen mellan inkludering och exkludering? I vilken utsträckning innebär vräkning och straff ytterligare marginalisering? I det följande ska vi redogöra för utvecklingen över tid beträffande fångar och vräkta och förändringar i de sociala förhållandena för dessa grupper.

Vräkta

Fram till 1991 verkställdes strax under 5000 vräkningar per år i Sverige. I samband med den ekonomiska krisen på 1990-talet skedde sedan en mycket snabb ökning av såväl verkställda vräkningar som ansökningar om vräkning (se Figur 1). Efter 1994 har antalet verkställda vräkningar sakta men säkert minskat. Detta skall dock inte nödvändigtvis tolkas som att problemen för hushåll med svag position på bostadsmarknaden har minskat. Bostadsmarknaden består av såväl utgångar som ingångar. Om vi bortser från dem som frivilligt lämnar sin bostad för annat boende, så heter utgången vräkning. Ingången är kontraktstecknandet. Båda dessa slussar har stor betydelse för vräkningsutvecklingen. Vi vet att det är svårt för den som blivit vräkt att komma in på bostadsmarknaden igen. Andelen som fått eget kontrakt trots att de tidigare vräkts och som sedan vräks igen är nämligen liten. Av de vräkta som vi har intervjuat är det cirka en av tio som blivit vräkt vid tidigare tillfälle (Nilsson & Flyghed 2004b). Vårdarna skärpte under 1990-talets första hälft sin bedömning av nya hyresgäster. Till exempel blev man mer restriktiv till personer med socialbidrag, betalningsanmärkning och tidigare hyresskuld. Under de senaste tio åren finns det en tendens till en än mer restriktiv hållning (SOU 2005:88, 247). Då hyresvärdarna inte tar in potentiella problemhushåll i samma utsträckning behöver de inte heller ansöka om lika många vräkningar hos kronofogdemyndigheten. 1990-talets vräkningsvåg torde därför ha genererat ett stort antal personer som inte längre har ett eget hyreskontrakt. En del av dessa bor i andra hand, andra är inneboende och vissa är hemlösa. Enligt Social rapport 2006 har också hemlösheten efter att ha legat relativt konstant under 1990-talet ökat sedan den senaste nationella kartläggningen 1999 (Social rapport 2006).

Figur 1. Ansökta vräkningar (streckad linje) och verkställda vräkningar (heldragen linje), 1982-2005.²

De vräktas levnadsförhållanden

De vräktas levnadsförhållanden uppmärksammas i två studier vi gjort av vräkta i Stockholms län. Den första studien gäller ett urval av vräkta 1991 (Flyghed & Stenberg 1993) och den andra studien ett urval av vräkta tio år senare (Nilsson & Flyghed 2004a). Båda dessa studier baseras i huvudsak på strukturerade intervjuer liknande dem som görs i levnadsnivåundersökningarna. Intervjuerna har i båda fallen gjorts 1,5 – 2 år efter vräkningen.

Som grupp kan de vräkta karaktäriseras som marginaliserade eller socialt exkluderade. Det ligger i sakens natur att en stor del av dem som vräks har dålig ekonomi.

² *Källa:* Skatteverket, kronofogdemyndigheten. En del av vräkningarna avser lokaler, garage etc. och inte bostad. Antalet vräkningar från bostad ligger därför ca 20 procent lägre än vad siffrorna i Figur 1 visar (Nilsson & Flyghed 2004b).

Det är också väl belagt att gruppen vräkta i jämförelse med andra hyresgäster i långt större utsträckning har ekonomiska problem (Flyghed & Stenberg 1993; Nilsson & Flyghed 2004b). Det är vidare ett välbekant faktum att de vräkta som grupp har sämre hälsa och är överrepresenterade för olika typer av slutenvård, i synnerhet vård för psykiska störningar. De senare inbegriper missbruksrelaterade diagnoser (Flyghed & Stenberg 1993; Flyghed 2000a).

Enligt den svenska hyreslagen (Jordabalken 12 kap.) förverkas hyresrätten om hyran dröjer med mer än sex vardagar. De som inte vräks p.g.a. hyresskuld, tvingas lämna sin bostad antingen därför att de betalt hyran för sent för många gånger eller varit störande. Den direkta vräkningsorsaken är dock i mer än fyra av fem fall ekonomisk; det handlar i regel om hushåll som av olika skäl hamnat i ekonomiska problem och kommit efter med hyran. Oftast rör det sig om förhållandevis små belopp. Av de vräkta år 2001 som vi intervjuat hade två av tre en skuld som understeg 24 000 kronor. Men trots att skulderna i den absoluta majoriteten av fallen således är förhållandevis små, blir konsekvenserna av en vräkning många gånger förödande. De som en gång vräkts från sin bostad har mycket svårt att komma tillbaka till ett eget boende.

Den direkta vräkningsorsaken är i regel hyresskuld men de bakomliggande orsakerna varierar, det rör sig om arbetslöshet, sjukdom, separation och missbruk. Många gånger är det svårt att separera dessa problem; det handlar ofta om en ansamling av olika problem eller resursbrister. En från början ansträngd ekonomisk situation har förvärrats ytterligare genom sjukskrivning, arbetslöshet eller skilsmässa. Det är belagt i tidigare forskning att olika välfärdskomponenter – sysselsättning, ekonomi, hälsa, boende och trygghet – tenderar att hänga samman, d.v.s de med bristande resurser inom ett område har ofta brister även inom andra. Därför är det också flera av de intervjuade som velat ange mer än en utlösande eller bakomliggande orsak. Ofta handlar det om en kombination av händelser och förhållanden som lett fram till vräkningen

Efter vräkningen är situationen fortsatt problematisk. Till en redan problematisk situation har boendeproblem tillkommit. De vräktas marginaler för oförutsedda utgifter är också högst begränsade. På en fråga om kontantmarginal – om de skulle kunna skaffa fram 12000 inom en vecka – var det en dryg tredjedel som svarade ja. I en jämförelsegrupp är denna andel 88

procent.³ Registeruppgifter visar att nära hälften – 46 procent – av dem som vräktes i Stockholms län andra halvåret 2001 hade socialbidrag under vräkningensår. Det är en dramatisk mycket större andel än i en jämförelsepopulation. Exempelvis var det samma år bland hyresgäster i Stockholm 5 procent som haft socialbidrag.⁴ Det faktum att gruppen kan karaktäriseras som mycket resurssvag gör att möjligheterna att själv lösa boendesituationen är ytterst begränsade. Vräkningen, och det boendeproblem denna fört med sig, i kombination med dålig ekonomi och också andra resursbrister gör att handlingsutrymmet är begränsat. I flera av intervjuerna framkommer att de vräkta känner sig maktlösa.

Tabell 1. Jämförelse av vräkta 1991 och 2001. Procent.

	1991	2001
Före vräkning; Arbete som försörjning	58	53
Efter vräkning; Arbete som försörjning	50	47
Saknar kontantmarginal	73	66
Sökt lägenhet efter vräkning	44	45
– därav fått lägenhet	50	33
N	144	97

Andelarna av de vräkta som under vräkningskvartalet respektive vid intervjutillfället (cirka ett och ett halvt år efter vräkning) hade arbete som försörjning är ungefär desamma 1991 och 2001; ungefär hälften av de intervjuade har uppgett att de hade arbete. Det är lika stora andelar 1991 och 2001 som sökt ny lägenhet efter vräkning – 45 procent. En skillnad är dock att 1991 hade hälften av dem fått en ny lägenhet medan det 2001 endast var en tredjedel.

En grupp som först under senare år uppmärksammats i vräkningsproblematiken är barnen. I vår studie *Tryggare kan ingen vara? Vräkning av barnfamiljer:*

³ Frågan om kontantmarginal ingick även i en levnadsnivåundersökning riktad till fångar. Av fångarna var det en femtedel som saknade kontantmarginal. Skillnaderna gentemot befolkningen i övrigt var här mindre än vad som kunde förväntas utifrån från svaren på andra frågor om ekonomi och sysselsättning. Ser man till sätten att få fram pengarna var dock skillnaderna stora. Ungefär hälften av fångarna hade kontantmarginal genom legala medel (Nilsson 2002).

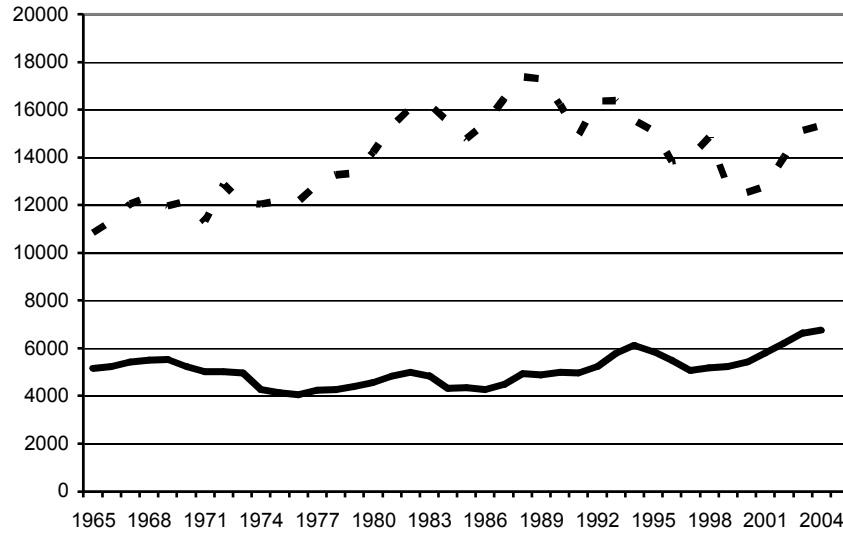
⁴ Jämförelsepopulationen är framtagen genom egna bearbetningar av SCBs ULF undersökning från år 2001.

Förekomst, orsaker och konsekvenser (Nilsson & Flyghed 2004b), uppskattade vi att mellan 1500 och 2000 barn årligen drabbas av att en eller båda föräldrarna vräks. Något som betraktades en mycket hög siffra, i synnerhet med beaktande av att socialtjänstlagen ändrades 1998 just med syfte att förhindra förekomsten av vräkningar där barn var inblandade.

Det är i nuläget svårt att säga något bestämt om utvecklingen över tid beträffande de vräktas sociala situation. De intervjuunderlag vi har att tillgå är begränsade. Jämförelsen försvåras också av stora bortfall och att detta är större för den senare undersökningen. Samtidigt är detta ett intressant resultat i sig. Trots omfattande spårning gick tio procent av dem som vräktes 1991 inte att lokalisera 18 månader efter vräkningen. Mycket talar för att dessa personer befann sig i hemlöshet, eller åtminstone i en ytterst svag position på bostadsmarknaden (Flyghed 2000b). I undersökningen år 2001 var andelen icke lokaliserade densamma. Det är dock färre som lyckats få en ny lägenhet, vilket tyder på att konsekvenserna av att ha blivit vräkt blivit svårare.

Fångar

År 2006 var det genomsnittliga antalet fångar på landets kriminalvårdsanstalter 4781 och i häktena 1831. Under senare år har både antalet dömda till fängelse och det genomsnittliga antalet fångar ökat. Figur 1 visar utvecklingen av antalet fängelsedömda och det genomsnittliga antalet personer i kriminalvårdsanstalter och häkten sedan 1965. Från att ha legat på en nivå kring 12000 ökade användningen av fängelsestraffet kraftigt under 1980-talet. Som en konsekvens av införandet av intensivövervakning (s.k. fotboja) som alternativ till fängelse under 1990-talets andra hälft minskade intagningen av fångar. Att beläggningen samtidigt inte minskade i någon större utsträckning berodde på avskaffandet av den obligatoriska halvtidsfrigivningen 1993, längre strafftider och att andelen av den utdömda tiden som avtjänas för de långtidsdömda ökade. Under de senaste 10 åren har fängelsedomarna ökat, både till antal och som andel av det totala antalet lagföringar. Under denna period har också den utdömda strafftiden ökat. Under 2000-talet är tendensen till fler och längre fängelsestraff tydlig. För första gången på mycket länge pågår nu också en utbyggnad av fångkapaciteten, till år 2008 planeras 1100 nya fängelse- och häktesplatser (von Hofer 2007).

Figur 2. Fängelsedömda (streckad linje) och fångpopulation, genomsnittligt antal fångar på anstalt och häkte (heldragen linje), 1965-2005. (Källa: Kriminalvårdsstyrelsen)

Hur ska senare års ökning av antalet fångar förstås? Studier har visat brottsligheten inte ger någon bra förklaring till antalet fångar vare sig i variationer över tid eller mellan länder (Lappi-Seppälä 2000; Westfelt 2001). I stor utsträckning är antalet dömda till fängelse och fångpopulationens storlek istället resultat av kriminalpolitiska beslut (von Hofer 2003). Så kan man också förstå den skilda utvecklingen sedan 1980-talet mellan de nordiska länderna, som länge hade en relativt stabil eller periodvis (i Finlands fall) minskad fångpopulation, och länder med en kraftig ökning av antalet fångar, som USA och England. Tham (2006) menar att ojämlikhet är en av förklaringarna till att fångpopulationen ökar. Över tid och i jämförelser mellan länder finner han ett samband mellan antal fångar och ekonomisk ojämlikhet. Hur detta samband ska förstås är dock inte helt klart. Som två mekanismer nämner Tham att kriminalpolitiken blivit en viktigare arena för politiker att visa handlingskraft och en förändrad – mindre tolerant – syn på gärningsmannen. (Se även von Hofer 2007).

För att förstå fångpopulationens utveckling och förändringar i dess sammansättning måste man ta hänsyn till kriminalpolitiska förändringar som påverkat selektionen till fängelse. Införandet av alternativ till fängelse som intensivövervakning och en ökad användning av samhällstjänst bidrar till att fångpopulationen framstår som mer belastad.⁵ Sysselsättning och bostad är förutsättningar för att kunna beviljas intensivövervakning och en ansökan om intensivövervakning kan avslås om det föreligger risk för alkohol- eller narkotikamissbruk under verkställigheten (BRÅ 1999). Indikatorer på att de kvarvarande fångarna utgör en mer belastad population sedan de nya påföljderna införts är en ökning av andelen missbrukare och en ökad andel som tidigare avtjänat fängelsestraff (KVS 2000). Att fångpopulationen blivit mer belastad är därför åtminstone delvis en effekt av ändringar i valet av påföljd. Även den straffmässiga bedömningen av olika brottstyper påverkar bilden av fångars sociala situation. Senare års platsbrist på svenska fängelser kan till stor del hänföras till narkotikarelaterade brott. Fler personer döms för sådana brott, samtidigt som strafftiderna blivit längre (von Hofer 2004). Vi vet sedan tidigare att fångar med missbruksproblem är en särskilt marginaliserad grupp. I jämförelse med övriga fångar är det t.ex. en betydligt större andel av dem som har problem med sysselsättning och boende (Nilsson 2002:122).

Fångars levnadsförhållanden

Fångars levnadsförhållanden skiljer på flera områden från den övriga befolkningen. Jämförelser av resursbrister och problem inom olika välfärdsområden – hälsa, ekonomi, boende, sysselsättning, utbildning, politiska resurser – pekar på avsevärda skillnader mellan fångar och befolkningen i övrigt. Skillnaderna blir särskilt tydliga då man ser till ansamling av resursbrister (Nilsson & Tham 1999; Nilsson 2002). Bristande delaktighet och anknytning till arbetsmarknaden och förekomsten av resursbrister gör att fångarna som grupp kan beskrivas som socialt exkluderade. I början av 1990-talet gjorde den svenska Kriminalvårdstyrelsen en undersökning av sociala förhållanden för de fångar som frigavs under oktober månad 1992. Uppgifterna samlades in genom en enkät som besvarades utifrån de intagnas akter. Denna studie upprepades med frigivna i oktober 2002. I tabell 1 redovisas resultat från en jämförelse av dessa studier (Nilsson 2005; se även Kling & Gustavsson 2004). Man kan konstatera att det är en större andel av

⁵ Villkorlig dom med föreskrift om samhällstjänst infördes den 1 januari 1999 som ersättning till fängelsestraff. Intensivövervakning infördes 1997.

de frigivna fångarna som står utanför arbetsmarknaden och som saknar fast bostad 2002 jämfört med 1992. Andelen med stadigvarande arbete som huvudsaklig sysselsättning senaste månaden före frihetsberövandet har exempelvis minskat från 25 till 13 procent.

Tabell 2. Jämförelse av frigivna fångar 1992 och 2002. Procent.
(Källa: Nilsson 2005)

	1992	2002
<i>Före frihetsberövandet:</i>		
Stadigvarande arbete	25	13
Arbete som försörjning	39	23
Stadigvarande bostad	73	59
<i>Efter frigivning:</i>		
Arbete som försörjning	39	24
Stadigvarande bostad	74	62
N	1 187	740

Hur ska denna förändring förstås? Det finns här åtminstone två tolkningar. Den första är att det är en effekt av ändrad selektion till fängelset. Den straffmässiga bedömningen av olika brott har ändrats och påverkat sammansättningen av fångpopulationen. Vidare är de alternativa påföljder till fängelse som införts under perioden – samhällstjänst och intensivövervakning – bara öppna för vissa och har därigenom bidragit till en större social skevhet. Den andra tolkningen är att det är en effekt av en tilltagande marginalisering och ojämlikhet i samhället där skillnaderna i levnadsförhållanden mellan lagöverträdare och befolkningen i övrigt ökat. Det är i första hand för gruppen med korta strafftider som de alternativa påföljder som införts är aktuella och därmed i denna grupp som effekter av selektionsändringar bör vara störst. En jämförelse där de frigivna delats in efter strafftid (Nilsson 2005) visar också att det framförallt är för dem med korta strafftider (upp till två månader) som den sociala situationen försämrats.

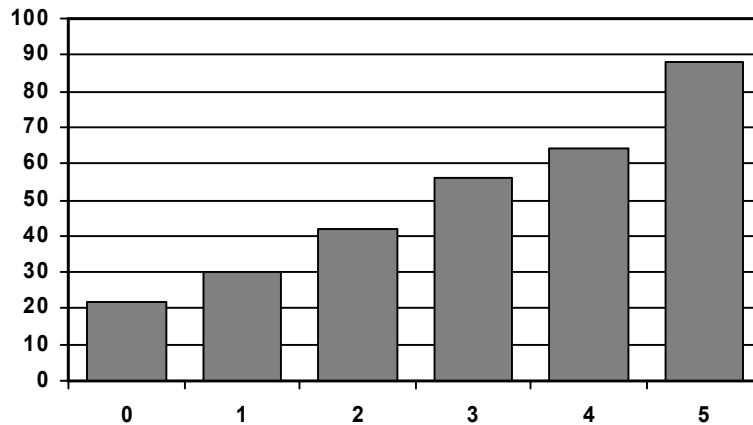
Den bild av fångars situation som framkommer bekräftar tidigare bilder av dåliga levnadsförhållanden bland fängelsedömda. Flertalet står utanför arbetsmarknaden och många saknar också ett ordnat boende. Samtidigt har det över tid skett stora förändringar. Jämfört med situationen 1992 så är det 2002 en betydligt större andel av de frigivna fångarna som saknar förankring i form av ordnad sysselsättning och stadigvarande boende. Fångarna kan

därför beskrivas som en mer marginaliserad grupp idag än för tio år sedan. De förändringar som skett kan till stor del tillskrivas gruppen med kortare strafftider. Den tolkning som görs är därför att den försämring som skett i första hand är ett resultat av selektionsförändringar. Men försämringarna gäller inte enbart de korttidsdömda och är inte heller begränsad till dem som dömts för narkotikabrott, även för övriga fångar har den sociala situationen avseende boende och försörjning i vissa avseenden försämrats (Nilsson 2005). Det finns således en tendens till en mer generell försämring av fångars levnadsförhållanden. Vi ser en utveckling där gruppen fångar marginaliserats; utanförskapet och avståndet gentemot befolkningen i övrigt har ökat.

De tveeggade sanktionerna

Såväl vräkning som fängelsevistelse innebär generellt försämrade levnadsförhållanden. En studie av levnadsförhållanden och återfall i brott bland svenska fångar (Nilsson 2003) visar att såväl tidigare brottsbelastning som problem med missbruk, utbildning, sysselsättning, sociala relationer och boende har samband med återfall. I Figur 3 visas andelen av de intervjuade fångarna som återfallit under en uppföljningstid på 1-3 år efter förekomst av resursbrister. Av de fångar som saknar denna typ resursbrister är det en av fem som återfallit medan det i den mest resurssvaga gruppen är en av tio som *inte* återfallit. I studien konstateras att fångarna skiljer sig från befolkningen i stort, bl.a. i det att de har sämre uppväxt- och levnadsförhållanden, och vidare att de fångar som senare återfaller kännetecknas av sämre levnadsförhållanden än de som upphör med brott. Straffet och fängelset kan dessutom i sig ses som en komponent i en marginaliseringsprocess.

Figur 3. Andel fångar (procent) som återfallit med ny kriminalvårdspåföljd efter antal resursbrister (additivt index med indikatorer på problem med sysselsättning, ekonomi, boende, sociala relationer samt missbruk). (Efter Nilsson 2003:69)

Levnadsförhållandenas stora betydelse framkom även i en studie av norska fångar 2004/05. Enligt fångarna själva fanns det vissa åtgärder i fängelset som i förlängningen kunde förhindra återfall. Det gällde framförallt skolverksamheten. I viss mån kunde även arbetet i fängelset ha positiva effekter, men då sådant arbete som innebar förtroende och som avlönades. Men viktigast var levnadsförhållandena, just de förhållanden som riskerar att försämrans i fängelse. Särskilt framhölls att banden till nära och kära tunnans ut och i många fall kapas helt. "De insatte som har store levkårsproblemer fra før blir satt i en situasjon der deres problemer forverres", skriver rapportens författare fängelsechefen på Bastøy-fängelset, Øyvind Alnaes (Alnaes 2006:193).

Den svenska Kriminalvården har som "vision" att den dömde ska lämna fängelset bättre rustad och i bättre skick än vad han/hon var när straffet började. Denna vision går under namnet "bättre ut" (KVS 2004:7). Att det sker någon förbättring av den sociala situationen går dock inte att se (Nilsson 2005). Innan frihetsberövandet var det år 2002 endast en femtedel som hade huvudsaklig försörjning genom arbete eller studiemedel och samtidigt en stadigvarande bostad. Situationen ser likadan ut vid frigivning. Förhållandena är särskilt svåra för de kvinnliga fångarna.

För de vräkta försämras situationen på ett flertal områden efter vräkningen. Vräkningen kan påskynda processer som leder till temporär, i värsta fall permanent, hemlöshet. Den som blir av med sin bostad har mycket svårt att behålla jobbet och även att upprätthålla sociala relationer. Möjligheterna till ordnad försörjning försämras och andelen med socialbidrag ökar. I de intervjuerna med de vräkta har det beskrivits som att ”bottenpluggen i existensen drogs ur”. En man beskrev det som att tillvaron rasat efter vräkningen. Kontakten med barnen har blivit svår att upprätthålla och han känner sig utslagen och uppgiven. En ensamstående mamma med två barn, vid intervjutillfället inneboende hos släktingar, kan inte se hur situationen ska lösa sig; ”Jag sitter verkligen fast. Jag vet inte vad jag ska göra”.

Få händelser skapar så stor risk för en drastiskt försvagad position på bostadsmarknaden som att bli vräkt från sin lägenhet. Att det finns en koppling mellan vräkning och hemlöshet har bl.a. belagts i amerikanska undersökningar. Där har man till och med menat att vräkning är den främsta orsaken till hemlöshet (Sosin m.fl. 1988). Våra undersökningar visar också på ett samband mellan vräkning och hemlöshet. Av de intervjuade som vräktes år 2001 bodde nära hälften kvar då kronofogden kom för att verkställa vräkningen. Flertalet av dem var hemma då vräkningen verkställdes. Boendesituationen för de personer som intervjuades såg perioden närmast efter vräkningen ut på följande vis: 12 personer bodde i egen eller sambos bostad, 62 var inneboende hos släkt eller vänner, fyra bodde på institution (sjukhus eller behandlingshem) och 12 var bokstavligt hemlösa – de drev runt, bodde i bil, på härbärke eller i tält. Till bilden hör också att det är många i urvalet som vi inte lyckades lokalisera – de saknade uppgift om såväl adress som telefon.

Slutord

Tendenserna till marginalisering är idag tydligare än vad de var i början av 1990-talet. Vi har under det senaste decenniet kunnat se ökade skillnader i levnadsförhållanden mellan olika samhällsgrupper. Det vi fokuserat på i detta kapitel är hur förhållandena för särskilt utsatta grupper har förändrats. Fångar, vräkta och hemlösa är till viss del överlappande grupper vilka per definition förknippas med avvikande beteende. Inte sällan ses det avvikande beteendet i sig som orsak till andra problem. Missbruk framhålls t.ex. som orsaksfaktor till såväl kriminalitet som hemlöshet. Det avvikande beteendet i sig tenderar att förklara och riskerar därmed att normalisera marginalisering och utslagning av dessa grupper. Genom att studera utvecklingen över

tid och avståndet till befolkningen i övrigt, är det möjligt att problematisera denna ”normalisering”. Kriminalitet eller missbruk kan knappast förklara en generell utveckling mot tilltagande marginalisering av dessa grupper.

Vad kan vi då säga om utvecklingen? Om man ser till de straffade så stöder de indikationer som finns en sådan slutsats. Här har det även skett en polarisering inom gruppen då alternativ till frihetsberövande bara är öppna för vissa. Samtidigt har strafftider blivit längre och restriktionerna fler för dem som placeras på anstalt. Det senare är också en av förklaringarna till varför fångarna som grupp idag framstår som mer marginaliserad än för tio år sedan. En annan är att det skett en relativ försämring av förhållanden för denna grupp. För gruppen vräkta är det svårt att säga något säkert om utvecklingen. Konsekvenserna av att ha blivit vräkt förefaller dock ha blivit svårare. Vårdarna har blivit restriktivare vid bedömningen av nya hyresgäster. Samtidigt som vräkningarna minskat har hemlösheten ökat.

De människor som stått i fokus för detta kapitel, fångar och vräkta, har det gemensamt att de alla varit utsatta för sanktioner. Det paradoxala är att sanktionerna riskerar att placera dessa grupper allt längre ut i marginalen. Samhällets åtgärder är tveeggade. Fängelsestraffet exkluderar, men ska samtidigt bestå av insatser som gör den dömdes återanpassning så smidig som möjligt. Vräkning har liknande effekt. Så snart den är verkställd, satsas resurser på att de vräkta snarast möjligt ska få någonstans att bo igen. Den korrigerande sanktionen måste kompenseras så den inte får negativa konsekvenser på lång sikt. Men sällan står styrkan i de inkluderande motåtgärderna i proportion till kraften i de exkluderande sanktionerna.

Litteratur

- Alnæs, Ø. (2006). *Fengsel - forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt. Slik de innsatte opplever det*, Oslo: Kriminalomsorgens utdanningssenter.
- Bergmark, Å. (1995). *Prioriteringar i socialtjänsten*. Institutionen för socialt arbete, Socialhögskolan, Stockholms universitet.
- Brown, A. (2004). ”Anti-Social Behaviour, Crime Control and Social Control”, *The Howard Journal*, Vol 43(2), pp. 203-211
- BRÅ (1999). *Intensivövervakning med elektronisk kontroll. En utvärdering av 1997 och 1998 års riksomfattande försöksverksamhet*. Brå-rapport 1999:4. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

- BRÅ (2006). *Kriminalstatistik 2005*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- CAN (2006). *Drogutvecklingen i Sverige 2006*. CAN rapport 98. Stockholm: CAN.
- Ericson, R. (2007). *Crime in an insecure world*. Cambridge: Polity press.
- Flyghed, J. & Stenberg, S-Å. (1993). *Vräket i laga ordning*. Stockholm: Konsumentverket.
- Flyghed, J. (1994). *Värden, kronofogden, socialtjänsten och de vräkta*. Stencil. Socialstyrelsen.
- Flyghed, J. (2000a). *Vräkningar och psykiatriskt slutenvårdade*. Underlagsrapport till Kommittén för hemlösa (SOU 2000:14). Stencil.
- Flyghed, J. (2000b). Vräkning – orsak eller verkan? En studie av marginellt boende. I Runquist, W. & H. Swärd (red.): *Hemlöshet. En antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller*. Stockholm: Carlssons.
- Flyghed, J. (2005). Avhysningspraxis hos socialtjänst, hyresvärdar och kronofogdar 1995-2005 med särskilt fokus på barnfamiljer, Bilaga 2 i SOU 2005:88 *Vräkning och hemlöshet drabbar också barn*, 219-260.
- von Hofer, H. (2003). Prison populations as political constructs: The case of Finland, Holland and Sweden. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 4(1), 21-38.
- von Hofer, H. (2004). *Fulla fängelser – nykter politik?* Stencil, Stockholm: Kriminologiska institutionen.
- von Hofer, H. (2007). Current Swedish Prison Policy. I Träskman, P.O. (red.): *Rationality and Emotion in European Penal Policy – Nordic Perspectives*. Copenhagen: DJØF Publishing. (Under publicering)
- Hörnqvist, M. (2003). Ordningspolitikens födelse. I Flyghed, J. & Hörnqvist, M. (red.): *Laglöst land*. Stockholm: Ordfront.
- Kling, B. & Gustavsson, J. (2004). *Fångarna, fängelset och samhället*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2000). *Kriminalvårdens redovisning av återfall. Uppföljningsperiod 1994-1999*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- KVS (2004). *Kriminalvårdens officiella statistik 2003*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Lappi-Seppälä, T. (2000). The Fall of the Finnish Prison Population. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 1(1), 27-40.
- Mooney, J. & Young, J. (2006). The decline in crime and the rise of anti social behaviour. *Probation Journal*, 55, 397-407.
- Nilsson, A. (2002). *Fånge i marginalen. Uppväxvillkor, levnadsförhållanden och återfall i brott bland fångar*. Avhandlingsserie nr. 8. Stockholm: Kriminologiska institutionen.

- Nilsson, A. (2003). Living conditions, social exclusion and recidivism among prison inmates. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 4(1), 57-83.
- Nilsson, A. (2005). Var är nytt med "det nya klientelet"? *Nordisk Tidskrift för Kriminallvetenskap*, 92:2, 147-161.
- Nilsson, A. & Flyghed, J. (2004a). Vräkt och hemlös? Marginaliseringsprocesser bland vräkta. *Socialmedicinsk tidskrift*, 84(1), 14-21.
- Nilsson, A. & Flyghed, J. (2004b). Tryggare kan ingen vara? Vräkning av barnfamiljer: Förekomst, orsaker och konsekvenser. I Ds 2004:41, *Ekonomiskt utsatta barn*, Stockholm: Fritzes.
- Nilsson, A. & Tham, H. (1999). *Fångars levnadsförhållanden*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Palme, J., Bergmark, Å., Bäckman, O., Estrada, F., Fritzell, J., Lundberg, O. & Szebehely, M (2002). "Welfare Trends in Sweden. Balancing the Books for the 1990's". *Journal of European Social Policy*, 12, 329-346.
- Sahlin, I. (2000). Enclosure or Inclusion? Implications of policies targeting homeless people, paper presented at the ENHR 200 conference in Gävle, 26-30 June 2000.
- Socialstyrelsen (2006). *Social rapport 2006*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Sosin, M., Colson, P. & Grossman, S. (1988). *Homelessness in Chicago: Poverty and Pathology. Social Institutions and Social Change*. Chicago: University of Chicago Press.
- SCB (2003). *Välfärd och ofärd på 90-talet*. Rapport 100. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SOU 2005:88. *Vräkning och hemlöshet drabbar också barn*. Stockholm: Fritzes.
- Tham, H. (1979). *Brottslighet och levnadsnivå*. Stockholm: LiberFörlag.
- Tham, H. (1984). Hur skall välfärd mätas? *Socialt arbete*, 10.
- Tham, H. (1994). Ökar marginaliseringen i Sverige? I Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.): *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Tham, H (2006). *Imprisonment and Inequality*. Working paper. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Waquant, L. (2004). *Fattigdomens fängelser*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Westfelt, L. (2001). *Brott och straff i Sverige och Europa*. Avhandlingsserie nr. 5. Stockholm: Kriminologiska institutionen.
- Zaremba, M. (1999). *De rena och de andra: om tvångsteriliseringar, rasbygien och arvsynd*. Stockholm: Bokförlaget DN.

KAPITTEL 16.

”Modern kriminalpolitik”.

TVå åtgärdsmodeller mot brott tolkade ur ett modeperspektiv*

Lise-Lotte Rytterbro

Mode som vetenskaplig disciplin etablerades i Sverige år 2006 genom inrättandet av Centrum för modevetenskap vid Stockholms universitet. Det möjliggjordes genom en donation på 30 miljoner kronor från ägare till klädbutikskedjan Hennes & Mauritz. Modevetenskap skall enligt beskrivningen på Stockholms universitets hemsida vara ett tvärvetenskapligt ämne där såväl estetiska och etnologiska som ekonomiska och sociologiska perspektiv används. Ytterligare en forskningsinriktning analyserar organisations- och managementmoden där spridning av olika metoder går till analyseras (se t.ex. Benders & van Veen 2001).

För ett ämne som kriminologi kanske mode verkar irrelevant. Men ser man på brottstyper och olika sätt att bemöta dem finner vi att också dessa kan vara ”inne” vid vissa tidpunkter. Somliga brott kan sägas ha en särskild attraktionskraft för poliser, socialarbetare, jurister, politiska makthavare, forskare och journalister. Jerzy Sarnecki menade i en artikel i Sydsvenska Dagbladet 1987 att ”modebrotten styr kriminalpolitiken”: Och fortsättningsvis: ”För ett par år sedan var det kampen mot narkotikan som var den allt överskuggande kriminalpolitiska frågan. Nu är det våldsbrotten. – Nästa gång kan det bli bilstölder, inbrott eller alkoholism som är det asociala beteende som ska bekämpas” (citerat i Sellerberg 1987:177).

---

* Stort tack till Ann-Mari Sellerberg för värdefulla synpunkter och till Dave Shannon för hjälp med översättning till svenska av några engelska citat.

Syftet med detta bidrag är att visa hur två åtgärder mot brott kan förstås som en sorts behandlingsmoden inom kriminalpolitik. Den ena åtgärden är medling mellan brottsoffer och gärningsman och den andra familjerådslag vid brott. De brukar anses besläktade med varandra eftersom de betraktas som praktiska uttryck för en och samma teori, restorative justice (på svenska ibland översatt till reparativ rättvisa). Restorative justice har också betecknats som en social rörelse som samlat många forskare och praktiker från skilda yrken och olika delar av främst västvärlden (Svanberg 2000; Daly & Immargeon 1998).

Idéerna bakom medling växte fram i slutet 1970-talet i USA och Kanada och spreds därefter till en rad länder. De lanserades och realiserades under främst 1990-talet då de fick ett uppsving med en allt större spridning och kan därför ses som relativt nya i det moderna rättsväsendet.

* * *

Mode hämtar ofta inspiration och material från det avlägsna i historisk, social och geografisk mening. Det är nämligen viktigt att det moderna ses som olikt det rådande i tid och rum. Det som skiljer sig från vanliga normer utövar här en speciell lockelse (Simmel 1904/1973). Detta kan beskrivas som en modets paradox för att å ena sidan ska mode upplevas som annorlunda, ett brott mot det gamla och något annat. Å andra sidan refererar det samtidigt till och bygger retoriskt på det avlägsna i tid och rum. Det är detta sätt att argumentera för och presentera medling mellan offer och gärningsman och familjerådslag vid en viss tidpunkt som bildat utgångspunkt för denna analys.

Det material som analyserats utgörs av beskrivningar där modellerna och teorin presenteras som nya samtidigt som man refererar till gamla tider eller avlägsna kulturer då modellerna ska framstå som moderna. I artikeln ska jag visa hur de som förespråkar medling och familjerådslag vid brott förhåller sig till och rör sig mellan dessa poler. Dessa förespråkare refererar till det ”det avlägsna i tid och rum” och därigenom markerar metodernas modernitet gentemot det traditionellt rådande just nu.

Materialet består mer precist av texter i dels forskningslitteratur på engelska producerad inom eller i anslutning till restorative justice och som författats av forskare och praktiker från främst USA och Australien. Dels används svenska och norska handböcker, utvärderingar och rapporter om medling och familjerådslag. Texterna härrör från slutet av 1970-talet och framåt och

samlades in under mitt avhandlingsprojekt om medling som finns publicerat i boken *Medling – möten med möjligheter. En analys av en nygammal reaktion på brott* (Rytterbro 2002).

De utsagor som används i analysen kallar jag för referenser eftersom förespråkarna för teorin och åtgärderna just refererar och hänvisar till vissa avlägsna platser, grupper eller tidsdimensioner i sina beskrivningar. Det ska kanske sägas att resultatet av analysen inte syftar till att visa vad dessa referenser härbärgerar beträffande modellernas konkreta innehåll och variationer, t.ex. hur en speciell konfliktlösningsmetod går till i t.ex. indiska byar. Det essentiella är istället att man refererar till indiska byar i sina beskrivningar. I en svensk antologi från Brottsförebyggande rådet (BRÅ) nämner straffrättsprofessorn Josef Zila en herre vid namn Danzig som var en av de första förespråkarna för alternativa konfliktlösningsmetoder: ”Som förebild (...) anger Danzig den typ av konfliktlösning som numera förekommer i några indiska byar”, skriver Zila (1988:111).

Det bör även påpekas att analysen inte har som mål att visa på modellernas förgänglighet då beteckningen mode ju står för något som blott för tillfället är populärt, blir ”ute” istället för ”inne”, snart faller i glömska och i det närmaste kanske upphör. Medling och familjerådslag i både Sverige och andra länder praktiseras idag i mindre eller större skala och det finns inga tendenser till att de skulle vara på väg att försvinna. Presentationerna bygger idag kanske inte heller lika mycket på att modellerna och teorin är epokgörande, annorlunda och skall lösa alla de problem som tidigare var på tapeten. Syftet är inte heller att uppmärksamma att dessa modeller bär på ett löjets skimmer för att de egentligen är gamla beprövade metoder men framställs som nya eller att avslöja denna eller andra motsägelser hos dem som pläderar för metoderna. Mode *per se* innehåller både denna och andra paradoxer.

Mode: attraktion genom avstånd

Jag kommer att basera mina tolkningar av hur medling och familjerådslag vid brott samt teorin restorative justice fördes in i debatten på en bok skriven av den svenska sociologen Ann-Mari Sellerberg med titeln *Avstånd och attraktion. Om modets växlingar*. Det är en sociologisk analys av mode som socialt – och bitvis ganska krångligt – fenomen. I boken exemplifierar hon med bl.a. inredning, mat, barnuppfostran, sjukdomar och missbruksbehandling. Hennes viktigaste teser, som bitvis baseras på Georg Simmel, sammanfattas i bokens

titel och är att mode kännetecknas av attraktion till det avlägsna i tid och rum. Det är det avlägsna som förs fram som det nya och aktuella:

- Historisk distans, med vilket avses att inom mode hämtas ofta inspiration från tidsperioder som inte ligger nära nutid. Det måste alltid ha förflutit en viss tid för att något som tidigare varit populärt skall kunna uppfattas som nytt, som mode. För att ta ett exempel ur Dagens Nyheters bostadsbilaga 2007-01-16 där det står: ”Har du tänkt slänga dina gamla kopparkittlar, gör inte det! Nu är de högsta mode”. Ett annat exempel är rockabillyn, en musikstil som uppstod i USA i mitten på 1950-talet. Den sägs ha legat i dvala i ett decennium men fick ett uppsving under sjuttioåret och sägs idag vara ”större än den var på 50-talet” bland vissa unga svenskar (Dagens Nyheter, På Stan 2007-04-07).
- Geografisk distans, vilket syftar på att inom mode används referenser till avlägsna platser. Det kan röra sig om att svenskar anammar musikstilen rockabillyn, som i samma tidning sägs ha uppstått i amerikanska södern, såväl som att norrlänningar börjar äta fisk fångad i Stockholms skärgård. Huvudsaken här är att man inte är infödd och uppvuxen i en rockabillykultur eller i en familj i norrland där skärgårdsfisk varit vardagsmat. Vi måste alltså själva ha *vallt* att anamma en stil, maträtt etc.
- Social distans. Med det avses åter att mode bara kan bli mode om det används av grupper som själva väljer att använda en kulturell stil, en produkt, metod osv. I nämnda tidning påpekas också att rockabillyn uppstod i ”femtioårets rassegregerade USA”, dvs. en social kontext som unga i dagens Sverige befinner sig på avstånd ifrån. Ett annat exempel som Sellerberg ger är att mat från slummen som ”submarines” – ett bröd med olika fyllningar och som ursprungligen kom från fattiga italienska invandrargrupper i USA – kunde bli mode först när de välbeställda eller medelklassen attraherades av denna mat. Ytterligare ett exempel är att det under 1970-talet var inne i Sverige och andra rika västländer att äta den mat man åt i tredje världen (för att förena sig med de svältande massorna) (Sellerberg 1987).

Medling och familjerådslag – en bakgrund

Medling vid brott började tillämpas på spridda ställen i Sverige och i liten skala under slutet av 1980-talet. Därefter startade alltfler medlingsprojekt

och under de första åren av 2000 fanns enligt Brottsförebyggande rådet medlingsverksamheter i hälften av landets kommuner (BRÅ 2005).¹

Medling vid brott har definierats på olika sätt men det är vanligt att medling beskrivs som att ett möte ska äga rum mellan brottsoffer och gärningsman tillsammans med en medlare. I en svensk statlig utredning står det: ”(Ett) medlingsförfarande innebär normalt att gärningsmannen och offret efter erforderliga förberedelser möts inför en opartisk medlare. Vid mötet får båda parter berätta om sina upplevelser av brottet. Gärningsmannen får tillfälle att be offret om ursäkt och parterna kan diskutera hur gärningsmannen kan gottgöra brottsoffret och träffa ett avtal om gottgörelse” (SOU 2000:105, s. 9). De vanligaste brotten inom de svenska medlingsverksamheterna är snatteri och de lagöverträdare som deltar är vanligtvis i åldern 14-17 år. 2002 trädde en ramlag om medling ikraft i Sverige där medlingens rättsliga ställning beskrivs som ett komplement till det ordinarie rättssystemet (Westfeldt 1999; Rytterbro 2000; BRÅ 2000; 2005).²

I samma statliga utredning redovisas också vad som avses med familjerådslag. Familjerådslag sägs bygga på att föräldrarna och den unge ska bjuda in sin utvidgade familj att delta i familjerådslaget. Den utvidgade familjen kan avse t.ex. lärare till den unge, fotbollstränare, avlägsna släktingar, vänner och grannar till familjen och ska ha en privat utläggning där inga tjänstemän eller professionella är närvarande. Familjerådslagen ska förberedas och ledas av en samordnare som ska vara fristående från socialtjänsten och oberoende av familjen och ska leda fram till en handlingsplan som ska godkännas av socialtjänsten (SOU 2000:105, s. 137). En mindre utvärdering som omfattade ett 40-tal ärenden och där unga erkänt brott, visade att stöld och inbrott var de vanligaste brotten samt att de flesta gärningsmän var 15-17 år där familjerådslag sattes in (Svenska kommunförbundet 2000).³

---

¹ Inventeringen av BRÅ visade dock att av de kommuner som uppgav sig ha medlingsverksamheter var många på planeringsstadiet och endast 17 hade genomfört fler än 15 medlingar (BRÅ 2005).

² Uppgifterna om ålder och brottstyp avser olika år från mitten av 1990-talet till början av 2000 och antal medlingsverksamheter som ingår i undersökningarna varierar. Den åldersgrupp och brottstyp som dominerar har i det stora hela dock varit densamma över tid.

³ Någon svensk utvärdering av familjerådslag vid brott av senare datum eller en mer omfattande sådan har inte stått att finna. Det är oklart hur många svenska kommuner som idag använder sig av familjerådslag.

Åtgärderna och teorin presenteras som nya alternativ

Både medling och familjerådslag har alltså behandlats i en och samma svenska statliga utredning och de praktiseras idag inom socialtjänsten. Modellerna presenterades också som nya och intressanta åtgärder under ungefär samma tidsperiod.

En svensk socionom skriver om medling:

”Både politiker och praktiker har i olika sammanhang lovordat medling som en *ny* och fruktbar metod” (Nehlin m.fl. 1998:9; min kursiv).

På motsvarande sätt sägs det i en svensk rapport att familjerådslag innebär ”ett *nytt* tänkande för socialtjänsten” (Svenska kommunförbundet 1998:18; min kursiv). Och i en annan svensk utvärdering står det:

”Familjerådslag är både ett *nytt* förhållningssätt där familjer ges rätt att påverka samhällets stöd till barn som far illa och en metod för att utreda vilka insatser som en familj behöver” (Sundell 2002:7; min kursiv).

Teorin restorative justice brukar också sägas representera en ny och annorlunda syn på vad man ska göra med, främst unga, som begått brott. En engelsk socialarbetare och forskare uttrycker sig så här:

”Nyligen har det i flera länder uppmärksammats att en *ny* fundamental princip anammats – restorative justice – som många människor, även offer, ser som attraktiv” (Wright 1996:228; min översättning, min kursiv).

Restorative justice-anhängarna och de som förespråkar medling och familjerådslag beskriver dessutom sina lösningsmodeller i kontrast mot de vanliga traditionella åtgärderna straff och vård. Istället för att se brottslingen som ond och som därför behöver straff eller som sjuk och därför behöver vård betraktas denne inom restorative justice som en ansvarig individ som kan reparera de skador han eller hon ställt till med. I en rapport från BRÅ kommer kontrasterandet explicit till uttryck när det sägs att en princip inom restorative justice är att ”ge brottsoffret och gärningsmannen en chans att söka försoning och ett känslomässigt avslut på brotts handlingen i stället för att straffa gärningsmannen på *traditionellt* vis” (BRÅ 2000:11; min kursiv).

Man markerar alltså tydligt en distans till de gamla vanliga koncepten ”straff eller vård” och i modevärlden är det viktigt att det som skall uppfattas som nytt och modernt skiljer ut sig från det gamla vanliga.

Medling och familjerådslag och teorin som sägs ligga bakom dem har alltså explicit presenterats som nya inom social- och kriminalpolitik. Man har också ställt sina rättsfilosofiska idéer i kontrast till traditionella rättegångsprocesser. Medling och familjerådslag har dessutom presenterats och lanserats som alternativ till polisförhör och socialtjänstens samtal med unga som begått brott (Rytterbro 2002). Samtliga kan ses som traditionella och ”vanliga” åtgärdsformer inom social- och kriminalpolitik som rör ungas brott. Genom att ställa de två modellerna och teorin restorative justice i kontrast till traditionella sätt att handskas med unga brottslingar, vilka betraktas som ineffektiva, otillräckliga eller kanske bara tråkiga framstår både teorin och åtgärdsmodellerna som speciella.⁴ Det moderna markerar alltså ett brott med det traditionella och etablerade: "Här är något annat!" (Sellerberg 1987).

Historisk distans

Det räcker dock inte alltid att påstå att någonting är nytt för att detta ska legitimeras och bli populärt. Modets stora paradox är som nämnts att det som skall uppfattas som mode och därmed nytt eller det allra senaste samtidigt hämtar referenser, inspiration och anspelar på det avlägsna i tid och rum. Detta avstånd i geografisk och historisk mening används för att presentera produkten som ny och modern eftersom det i ett modeperspektiv som sagt är det avlägsna som attraherar oss.

När modeprodukter lanseras är budskapet ofta dubbelt genom att man vill försäkra att det moderna *inte handlar om mode* utan är något som står sig och därigenom faller utanför modets nycker. Bland svenska förespråkare talas det – i detta fall om familjerådslag – i termer som kan tolkas på ett sådant sätt:

”Att samla släkten och byn till rådslag för att diskutera och lösa problem *är inte något nytt*. Tillvägagångssättet representerar en *urgam-mal tradition* av problemlösning som *fanns långt innan* socialtjänsten kom till. Det är nog en förklaring till att familjerådslag av många

---

⁴ Det finns flera socialpsykologiska förklaringar till mode varav en kallas för ”the collective boredom explanation” (se t.ex. Abrahamson 1996:131).

uppfattas som så självklar och enkelt” (Svenska kommunförbundet 2000:7; min kursiv).

Om det gått tillräckligt lång tid kan det gamla återigen bli modernt. Det moderna introduceras då som klassiskt eller tidlöst. Det klassiska legitimeras därmed det moderna (Sellerberg 1987:41f).

Ytterligare ett exempel härpå ur akademisk litteratur inom restorative justice illustrerar detta. De principer som nedan nämns av den australiensiska kriminologen John Braithwaite, och som blivit en centralgestalt inom restorative justice, avser de tankegångar som restorative justice bygger på:

”Vissa, som exempelvis Maorifolket på Nya Zeeland, har både förstått och tillämpat dessa principer (...) *i hundratals år*” (Braithwaite & Mugford 1994:140; min kursiv).

Här poängteras att det är en gammal beprövad metod snarare än en ny, även om denna skall ses som ny i dagens samhälle. En annan illustration som kan tolkas på detta vis återfinns i en svensk handbok om medling:

”Medling i betydelsen att helt enkelt sammanföra ungdomar och brottsoffer är ingenting nytt. Det har ”i alla år” utförts av till exempel poliser, socialarbetare, föräldrar och lärare” (Nehlin m.fl. 1998: 19).

En av modets paradoxer är alltså att det som ska lanseras som nytt och modernt samtidigt presenteras som att detta *inte* är nytt. Eller riktigare: Det nya presenteras *både* som nytt och gammalt.

Geografisk distans

Ideologiskt har medling, familjerådslag och tankarna bakom teorin restorative justice influerats av främmande länders konfliktlösning som exempelvis kamratdomstolar i Kina under kulturrevolutionen och afrikanska länder (Ericsson 1982; Lingås 1987; Rytterbro 2002). Zila skriver att den tidigare nämnde Danzig i sina arbeten åberopar ”forskning som genomförts i några afrikanska länder” (Zila 1988:111). Huvudsaken är att dessa länder befinner sig på avstånd.

Att referera till länder som befinner sig från avstånd finns också tydligt hos Braithwaite. Innan restorative justice riktigt hade slagit igenom publicerade Braithwaite i slutet av 1980-talet sin kriminologiska teori om återintegrerande skambeläggning och som idag kan sägas ha inlemmats i restorative justice (Braithwaite 2002). Hela denna bok, *Crime, Shame and Reintegration* (Braithwaite 1989) har ett särskilt land som förebild vilket ska ge legitimitet till teorin, nämligen Japan. Landets låga brottnivå sammanhänger, menar Braithwaite, med att det japanska samhället bygger på och genomsyras av kommunitarianism där den informella sociala kontrollen är stark samt att skam och ursäkt är centrala i den japanska kulturen.

En annan inflytelserik person för utvecklingen av tankarna bakom restorative justice och medling är den norska kriminologen Nils Christie som i mitten av 1970-talet skrev en artikel med titeln "Konflikt som eiendom".⁵ Christie ses ibland som medlingens ideologiska fader och hänvisar i sin artikel till ett land i Afrika. Då Christie i artikeln berättar om och vill förmedla ett annat sätt att se på och behandla konflikter än den hantering av brott som finns i den moderna västvärlden, inleder han på följande vis:

”Låt oss ta vår utgångspunkt långt härifrån. Låt oss förflytta oss till Tanzania. Låt oss närma oss problemet från den soliga årstiden i Arusha-provinsen. Här, i ett relativt stort hus i en liten by, ägde det rum ett slags happening (...). Det var en lycklig happening, upprymt prat, (...), skratt, ivrig uppmärksamhet (...). Det var en rätts-sak” (Christie 1977:114; min översättning).

Gemensamt för de referenser i form av länder, befolkningsgrupper, platser eller kulturer som här syftar till att illustrera modellerna som mode är att de befinner sig på geografiskt avstånd. Byar i Indien och Afrika och länder som Japan och Kina är exempel på detta.

Social distans

Det som hämtas fjärran har således en särskild lockelse i modets värld. En viss epok eller kultur, ett visst land och vissa sociala grupper kan komma i

---

⁵ Artikeln publicerades första gången 1976 i *Sociologi idag*, vol 6, men brukar dateras till 1977 då den publicerades i *Tidskrift för rättsvetenskap*, vol 61 samt samma år i *British Journal of Criminology*, vol 17. Jag har använt artikeln ur den norska *Tidskrift för rättsvetenskap*.

ropet och fungera som mall för hur vi ska klä oss, vad vi ska göra och hur det ska göras. Men denna epok eller sociala grupp måste alltid befinna sig på avstånd i historisk, geografisk eller social mening (Sellerberg 1987). Det sociala avståndet tydliggörs i en annan utsaga av Braithwaite då han refererar till landets inhemska ursprungsbefolkning aboriginerna när han i en tidskrifts-artikel ska beskriva sin teori om återintegrerande skambeläggning:

”Syftet med denna artikel är att argumentera för att den gängse uppfattningen om skam avspeglar en förenklad förståelse för skammens betydelse i människans historia. Den förståelse som jag kommer att presentera nedan (...) blir bara en aning mer komplex och samtidigt begränsad till västvärldens historia, även om jag misstänker att en mer intressant diskussion skulle kunna åstadkommas genom att lägga fokus vid det japanska eller kinesiska folkets, eller de *australiensiska aboriginernas, historia*” (Braithwaite 1993:2; mina kursiv).

Det är viktigt här att notera att det inte är nutidens aboriginer i Braithwaites eget samtida australiensiska samhälle som han refererar till utan till gruppens historiska rötter. Om Braithwaite istället referat till dagens aboriginer inom det samhälle han lever hade det sociala avståndet kunnat bli mindre. Denna ursprungsbefolkning är dock överrepresenterad i kriminalstatistiken och många lever under svåra sociala förhållanden och därigenom skiljer sig denna från den akademikerklass Braithwaite tillhör. Det skulle troligtvis också te sig djupt opassande att framställa denna grupp som förebild för hur man bör se på och handskas med brott utifrån den misär många av aboriginerna lever i det moderna Australien. I presentationer av teorin om skam refereras det här visserligen till aboriginer men under en annan tid.⁶

Referenser till ursprungsbefolkningar och fjärran kulturer då modellerna och teorin ska legitimeras förekommer ganska ofta i litteratur inom restorative justice. Det gäller särskilt när familjerådslag beskrivs, vars ursprung brukar hänföras till maorierna. Två forskare menar i en antologi *Restorative Justice. International Perspectives* att ”de mest utförliga resonemangen om skam finns i traditionella samhällen och kan hittas i diskussioner om *whakamaa* som är begreppet för skam i det maoriska samhället” (Sheff & Retzinger 1996:320).

---

⁶ Liknande tendenser finns i exempelvis intervjuer med medlare i Sverige som gjorts inom ramen för avhandlingsprojektet. Ibland tycktes man här *ta avstånd* från den medling eller de familjerådslag som man uppfattade att invandrargrupper i Sverige själva hade men utanför medlingsverksamhetens ram.

I samma bok finns ett särskilt avsnitt (fem kapitel) som handlar om ursprungsbefolkningars praktisering av restorative justice, varav minst två är skrivna av personer som själva tillhör någon ursprungsbefolkning. Det kan tolkas som att dessa låter sig lånas ut för att ge legitimitet till restorative justice i en modern västerländsk kontext. Författarna beskriver här den form av lag och rätt som används i deras egen kultur och gör den liktydig med restorative justice:

”Människor tror sig veta vad ordet “lag” betyder men när man pratar om den traditionella rättens, eller Navajo-folkrättens språk, är de helt borta. De har ingen som helst aning om vad vi, som indianer, menar (...) Lagen är något centralt i Navajoernas legala tänkande. Den är enväldig och har existerat sedan tidens början. Den är bestämd av de heliga från tidens begynnelse, och livet kommer ur den (...) Navajo-rättvisans metoder ser behovet av att implementera rättvisan i en lokalsamhällelig kontext, eftersom lokalsamhället i sista hand måste lösa sina egna problem (...) Navajoernas korrekta rättvisa är egentligen restorative justice” (Yazzi & Zion, 1996:161, 172).

För att ge modeller ytterligare en prägel av äkthet kan man alltså låta autentiska medlemmar av en ursprungsbefolkning representera och framföra modellen eller teorin.

Indianer, afrikaner och maorier framstår som främmande och exotiska genom att utgöra avlägsna befolkningsgrupper med andra kulturella referensramar, samhällen och traditioner än Sverige och andra delar av västvärlden. De befinner sig således på socialt avstånd och det är just detta avstånd som skapar attraktionen. Simmel uttrycker detta genom att skriva: ”Vad jag tänker på är den enorma attraktion som stilar som kommer fjärran ifrån – både när det gäller tid och rum – har i vår tid (...). Dessa former placerar oss på avstånd från tingen som ting betraktade. Och verkligheten beröres därvid inte direkt – utan med fingertoppar som genast dras tillbaka” (citerad i Selnerberg 1987:47).

Mode blir institution?

Till Henrik har jag här velat presentera en analys av åtgärder mot ungdomsbrott, ett ämne som brukar vara moraliskt laddat, men som liksom andra företeelser i samhällen genomgår förändringar. Jag har i enlighet med det

distanserade förhållningssätt som är kännetecknande för Henriks forskargärning analyserat ett material för att visa att beskrivningar och argumentationer av åtgärder och teorier som handlar om brott stämmer överens med hur moden presenteras och legitimeras.

Trots att mode numera finns som vetenskaplig disciplin betraktas mode ofta som trivialt inom forskarvärlden. Mode per definition innebär ju en ”dag-slända”, något snabbt övergående och framstår kanske därför som ointressant då någorlunda stabila samhällens struktur ska studeras. Klassiska sociologer som Torstein Veblein, Georg Simmel och Herbert Blumer har dock ägnat stor tankemöda åt att förstå och analysera mode som socialt fenomen (Sellerberg 1987). Ty även om mode står i bjärt kontrast mot ett av sociologins kärnämnen, nämligen analyser av samhällsliga institutioner, går det inte att komma ifrån att mode som socialt fenomen i sig är en institution genom dess existens inom en rad olika samhällsområden som utbildning och pedagogik, konst, medicin och ledarskap eller forskning. Även metoderna för att komma till rätta med missbrukare, psykiskt avvikande och ungdomars brottslighet har växlat över tid: ”50-talet hade sina metoder, 60-talet kom med andra och på 70- och 80-talen kom återigen nya idéer”, skriver Sellerberg (1987:65).

Mode är inte heller så harmlöst som man kan tro och väcker flera frågor, säger Sellerberg. En fråga är av sociologisk natur: ”Ytterst gäller det frågan om det tidstypiska och övergående gentemot det mer tidlösa och varaktiga” (Sellerberg 1987: 7, 165). Gränsen mellan institution och mode är ibland svår att dra. Å ena sidan är ju mode en institution genom att det är ett institutionaliserat fenomen i vårt samhälle. Men mode *per se* framstår som motsatsen till institution. Mode är dock beroende av institutioner genom att dessa skapar utrymme för mode, men mode kan också ge upphov till institutioner. Då något som först användes av blott ett fåtal, sprids och börjar praktiseras av alla tyder det på modets undergång (Simmel 1904/1973:178).

Litteratur

- Abrahamson, E. (1996). "Technical and Aesthetic Fashion" I: Czarniawska, B. & Sevón, G. (ed.): *Translating Organizational Change*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Benders, J. och van Veen, K. (2001). "What's in a Fashion? Interpretative Viability and Management Fashions" *Organization*, vol. 8, pp. 33-53.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J. (1993). "Shame and Modernity". *British Journal of Criminology*, vol. 33, pp. 1-18.
- Braithwaite, J. och Mugford, S. (1994). "Conditions of Successful Reintegration Ceremonies" *British Journal of Criminology*, vol. 34, pp. 139-171.
- Braithwaite, J. (2002). *Restorative justice & responsive regulation*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- BRÅ (2000). *Medling vid brott. Slutrapport från en försöksverksamhet*. BRÅ-rapport 2000:8. Stockholm: Fritzes/BRÅ
- BRÅ (2005). *Medling vid brott i Sverige på 2000-talet*. BRÅ-rapport 2005:14. Stockholm: Fritzes.
- Christie, N. (1977). "Konflikt som eiendom". *Tidskrift för rettsvetenskap*, vol. 61, pp. 113-132.
- Daly, K. och Immarigeon, R. (1998). "The Past, Present and Future of Restorative Justice: Some Critical Reflections" *Contemporary Justice Review. Issues in Criminal, Social and Restorative Justice*, vol. 1, pp. 21-61.
- Ericsson, K. (1982). *Alternativ konfliktlösning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lingås, L. G. (1987). "Innledning" I: Lingås, L. G. (red.): *Skurkestreker og laerepenger. Håndbok i konfliktrådsarbeid*. Kolbotn: Tano.
- Nehlin, C. Lindström, P. och Svanberg, K. (1998). *Medling vid brott. Om mötet mellan unga gärningsmän och brottsoffer*. Södertälje: Kommentus
- Rytterbro, L.-L. (2000). *Medlingens externa brottsofferorientering. Vilka organisationer och brott aktualiseras?* Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University. Rapport 2000:2. Lund: Lunds Universitet, Sociologiska institutionen.
- Rytterbro, L.-L. (2002). *Medling – möten med möjligheter. En analys av en nygammal reaktion på brott*. Avhandlingsserie Nr 9. Kriminologiska institutionen. Stockholm: Stockholms universitet.
- SOU (2000:105). *Medling vid ungdomsbrott*. Betänkande av Utredningen om medling vid ungdomsbrott. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Svanberg, K. (2000). "Medling vid brott – olika inriktning på projekten". *Apropå*, nr 2, s. 24-25.

- Sheff, T. J. och Retzinger, S. M. (1996). "Strategy for Community Conferences: Emotions and Social Bonds." I: Galaway, B. & Hudson, J. (eds.): *Restorative Justice: International Perspectives*. New York/Amsterdam: Criminal Justice Press/Kugler Publications.
- Simmel, G. (1904/1973). "Fashion". *The American Journal of Sociology*, vol. 62, no 6. (Ursprungligen publicerad i *International Quarterly*, 1904, vol. 10.)
- Sellerberg, A.-M. (1987). *Avstånd och attraktion. Om modets växlingar*. Uddevalla: Carlssons.
- Svenska kommunförbundet (1998). *Rapport från projektet Familjerådslag i Sverige 1995-1997*. Stockholm: Katarina Tryck/Svenska kommunförbundet.
- Svenska kommunförbundet (2000). *Rapport från projektet familjerådslag för unga som begått brott*. Stockholm: Katarina Tryck/Svenska kommunförbundet.
- Sundell, K. (2002). *Familjerådslag i Sverige- Socialtjänstens fortsatta insatser till barn och föräldrar*. Forsknings- och Utvecklingsenheten, Stockholms stad. FoU-rapport 2002:3. Stockholm.
- Zila, J. (1988). "Förlikning mellan brottsoffer och gärningsman" I: *Brottsoffer*. BRÅ-utredning 1988. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Yazzie, R. och Zion, J. W. (1996). "Navajo Restorative Justice: The Law of Equality and Justice" I: Galaway, B. & Hudson, J. (eds.): *Restorative Justice: International Perspectives*. New York/Amsterdam: Criminal Justice Press/Kugler Publications.
- Wright, M. (1996). "Can Mediation be an Alternative to Criminal Justice?" I: Galaway, B. & Hudson, J. (eds.): *Restorative Justice: International Perspectives*. New York/Amsterdam: Criminal Justice Press/Kugler Publications.
- Westfeldt, L. (1999). *Medling vid ungdomsbrott. En studie av vilka ärenden som inkom till sex svenska medlingsverksamheter*. C-uppsats. Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.

KAPITEL 17.

Penge er ikke alt - eller er de?

Anita Rönneling

Denne artikel handler om Mie, en ung og gældstynget stofbruger fra København. Artiklens fokus er ikke på Mies brug af stoffer, som man jo sagtens kunne tro, men derimod på hendes socialt udsatte position og meget besværlige økonomiske situation. Begrundelsen for valget af dette emne er, at jeg dels vil benytte anledningen til at fortælle en vigtig historie, der mangler opmærksomhed, dels er det et tema, som refererer til Henrik Thams forskningsmæssige interessefelt.

Artiklen¹ er baseret på de to interviews jeg har gennemført med Mie i løbet af sommeren 2006. I interviewene har vi først og fremmest talt om Mies økonomiske forhold, men samtalerne er selvfølgelig også kommet til at handle om hendes trang til stoffer, hendes baggrund, fremtidsdrømme, familieforhold og hendes nuværende sociale situation. Det har været mit mål at fortælle Mies historie på en så personlig og vedkommende måde som muligt, men selvfølgelig uden at sætte hendes anonymitet på spil. Det betyder to ting. For det første har jeg været nødt til at ændre ved nogle af de ting Mie² har fortalt, fordi jeg har bedømt, at visse oplysninger er alt for personspecifikke. De ændringer jeg har foretaget, har dog ingen betydning for helhedsbilledet af Mies situation. For det andet har jeg valgt at holde Mies fortælling på et nært og deskriptivt niveau, og det betyder, at artiklen

---

¹ En stor tak til Mie fordi hun har delt ud af sine erfaringer og talt om sit liv. For gode kommentarer vil jeg gerne takke Evy Frantzen samt Nanna og Emil fra organisationen Gadejuristen.

² Og Mie er selvfølgelig et opdigtet navn.

ikke byder på en teoretisk analyse, men dog forsøger at sætte hendes fortælling ind i et større perspektiv.

Jeg møder Mie første gang en fredag i starten af juni 2006, vi har bestemt at mødes på Vesterbro i hjertet af København, på Gadejuristens kontor.³ Det er Nanna fra Gadejuristen, der har formidlet kontakten mellem os, og hun har også fortalt mig en smule om Mies situation, så jeg er forberedt.

Det har været let at få lavet en aftale med Mie. Hun svarede med det samme på min telefonbesked og ville meget gerne mødes for at fortælle om sin situation. Og selv om Mie faktisk løber en risiko ved at komme ind på Vesterbro i København – hun kan nemlig få en forbudsbøde af politiet⁴ – så møder hun smilende op, er meget imødekommende og undskylder desuden at hun kommer 10 minutter for sent. Allerede da jeg ser Mie første gang kan jeg fornemme, at hun er en stolt og stærk kvinde, der ikke så let lader sig slå ud – en fornemmelse, som også bliver bekræftet i løbet af vores samtaler. Mie er slank, rank i ryggen, hun går med oprejst pande og er let at få øjenkontakt med.

Som tidligere, når jeg har mødt og snakket med stofbrugere, så slår det mig også denne gang, hvor taknemmeligt og vedkommende det er. Selv om flere af dem jeg tidligere har mødt har været medtagne og haft en meget besværlig social situation, så har de altid mødt mig med varme og et åbent sind. Og

---

³ Gadejuristen er navnet på en mindre men meget betydningsfuld privat organisation, som har sit primære fokus rettet mod hårdt belastede stofbrugere og bestræber sig på at være nyttig for dem i deres aktuelle situation og miljø, og på stofbrugernes egne præmisser. Gadejuristen blev stiftet i 1999 (og hed tidligere Center for Narkotika Indsats), den er beliggende på Vesterbro i det centrale København og organisationens arbejdskraft er og har fra starten primært været baseret på frivillige kræfter. Organisationen har en bestyrelse, hvor bl.a. professor Henrik Tham sidder (for mere information se www.gadejuristen.dk).

⁴ En forbudsbøde er en bøde som personen får for at opholde sig i bestemte såkaldte forbudszoner på Vesterbro. Hjemlen mod ophold bestemte steder reguleres af politiets ordensbekendtgørelse § 6. Når en person har fået en mundtlig og tre skriftlige advarsler mod at opholde sig et bestemt sted, så straffes vedkommende med en bøde på 600 kr. hver gang politiet træffer vedkommende på dette sted indenfor en radius af 100 meter. Forbudszonerne er et redskab, som politiet på Vesterbro bruger i deres arbejde med at holde stofbrugere væk fra det offentlige rum (se endvidere Frantzen 2005). På trods af risikoen for en forbudsbøde, er det Mie som foreslår at vi skal mødes hos Gadejuristen på Vesterbro, for – som hun siger – "...jeg ved ikke hvor man ellers kan mødes".

Mie er minsandten ingen undtagelse. Hun fortæller sin historie uden omsvøb, og viser mig en fantastisk tillid uden egentlig at kende mig.⁵ Da vi skilles efter det andet interview og giver hinanden et venskabeligt knus, tænker jeg, at Mie har sat et varigt spor i mit sind. Hendes fortælling bevæger mig, fordi den er så fortvivlende, men uden at være fortalt fra et tragisk perspektiv. Selv om jeg gennem årene som forskerstuderende har gennemført mange interviews med mennesker i forskellige sociale vanskeligheder, er det egentlig først under og efter samtalerne med Mie, at jeg oplever det som svært at træde ind i forskerrollen og opretholde en ”akademisk begrundet afstand” til det menneske jeg interesserer mig for. Tidligere er det lykkedes mig at træde ind i og opretholde en ”tilpas involveret” forskerrolle ved hjælp af grundig metodeundervisning og anden intellektuel træning, men det viser sig at blive en langt sværere opgave i forhold til Mie. Hun berører mig på et personligt plan, og det er også derfor, at jeg har valgt at fortælle hendes historie fra en personlig indgangsvinkel.

Gælden – en dobbelt straf

Mies økonomiske situation er muligvis ikke unik, men den er omgivet af en hel del problemer og karakteriseret af mangel på positive fremtidsudsigter, og derfor er den også værd at fortælle om. Mie er stofbruger, ung og ”bistandsklient”.⁶ Hun har en gæld på halvanden million kroner, og ingen muligheder for at komme ud af den håbløse økonomiske situation. Hun deler skæbne med mange andre socialt udsatte mennesker i dagens Danmark, som sidder med en udsigtsløs gæld, men det som gør Mies fortælling speciel er, dels at hendes gældsbyrde er meget omfattende, dels at der tilsyneladende ikke er nogen hjælp at få i de gældssaneringsordninger som samfundet kan tilbyde for gældsramte personer, fordi en væsentlig del af Mies gæld er pådraget ved strafbare forhold. Omstændighederne ved Mies situation og ved hendes gæld omfattes f.eks. hverken af konkurslovens regler om gældssanering, eller af det forsøg med eftergivelse af gæld til det

---

⁵ Samtidig ved jeg godt, at åbenheden også kan være et udtryk for at Mie, ligesom de fleste andre stofbrugere, er vant til at fortælle sin livshistorie i rollen som ”klient” i forhold til forskellige repræsentanter for det offentlige hjælpesystem (se f.eks. Sahlin 2001).

⁶ Nu for tiden hedder det ”kontanthjælpsmodtager”, men her og et par andre steder i teksten har jeg valgt den tidligere betegnelse, fordi det er den Mie bruger om sig selv.

offentlige for socialt udsatte grupper, der blev vedtaget af Folketinget den 23. maj 2006.

Det er flere betingelser i lovteksterne som Mie har problemer med at leve op til. I forsøget med eftergivelse af gæld for socialt udsatte grupper er der ikke megen hjælp at hente for Mie, selv om hun bestemt må karakteriseres som socialt udsat. For det første gælder forsøget kun gæld til det offentlige, og det er ikke det som er Mies største problem. Det er derimod gælden til private forsikringsselskaber, der udøver regres mod hende for de erstatninger selskaberne har udbetalt i forbindelse med de forhold af indbrud som Mie er dømt for. Mie kalder det selv for en ”dobbelt straf”, først blev hun dømt til fængsel for indbruddene og nu bliver hun straffet økonomisk. ”Jeg stjal jo fordi jeg ikke havde nogen penge” siger hun, og ”... nu er jeg nødt til at stjæle igen for at give dem de penge de vil ha’ ”.

Konkurslovens bestemmelser om gældssanering er heller ikke til megen hjælp for Mie. Loven omfatter godt nok anden gæld end den til det offentlige, men her er Mie udelukket af en helt anden grund. Konkursloven opregner nemlig en række forhold, der i almindelighed vil være til hinder for, at der kan afsiges kendelse om gældssanering. Der kan f.eks. i almindelighed ikke afsiges kendelse om gældssanering, hvis en ikke uvæsentlig gæld er pådraget ved strafbare eller erstatningspådragende forhold.⁷ I Konkursrådets betænkning om gældssanering fra august 2004 hedder det bl.a., at hvis gælden eller størstedelen af gælden er opstået i forbindelse med et strafbart forhold, så vil præventionshensyn såvel som almindelige moralske hensyn som regel føre til, at gældssanering nægtes.⁸

---

⁷ Konkursloven, afsnit IV, § 197, stk. 2, nr. 3. I forsøget med eftergivelse af gæld til det offentlige for socialt udsatte grupper er det også en betingelse for gælds-eftergivelse, at gælden ikke er pådraget ved strafbare eller erstatningspådragende forhold (L 174 , hentet fra www.folketinget.dk, dokumenter, lovforslag, skatteministeriets område, Af ministeren.Vedtagne. Hentet d. 25/8-06).

⁸ For god ordens skyld skal jeg selvfølgelig nævne, at det af Konkursrådets betænkning om gældssanering også fremgår, at det ikke er helt udelukket at afsige kendelse om gældssanering, selv om en væsentlig del af gælden er opstået ved strafbare forhold. Ved vurderingen lægges der vægt på forholdets grovhed og den tid, der er forløbet siden det strafbare forhold blev begået. Der kan ikke opstilles nogen fast tidsgrænse for, hvornår gælden er ”saneringsmoden” (Betænkning om gældssanering, afgivet af Konkursrådet og hentet fra www.jm.dk, publikationer, betænkninger, betænkning nr. 1449, kap. 6 afsnit 6.1.2.3. Hentet d. 25/8-06).

En anden omstændighed i Mies nuværende situation, som også begrænser hendes mulighed for gældseftergivelse er, at hun modtager kontanthjælp. I konkurslovens bestemmelser om gældssanering, er det en betingelse at skyldnerens økonomiske forhold er afklarede, et forbehold som Mie har meget svært ved at leve op til. Dels modtager hun kontanthjælp og har ikke noget bud på sin fremtidige situation, dels har hun ikke noget samlet overblik over sin gæld, det har hun simpelthen ikke ressourcer eller overskud til at skaffe sig. I forsøget med eftergivelse af gæld til det offentlige for socialt udsatte grupper, er Mie også udelukket pga. sin aktuelle situation. I forsøgsordningen er det en betingelse for at få bevilget eftergivelse af gæld til det offentlige, at skyldneren er kommet i beskæftigelse, i fleksjob, under uddannelse eller under revalidering. Formålet med forsøgsordningen er nemlig først og fremmest at fjerne den barriere for beskæftigelse som gæld menes at kunne være, snarere end at skabe bedre økonomiske vilkår for skyldnerne.⁹

Gælden – en barriere for beskæftigelse

Og barriere det kan man bestemt tale om i Mies tilfælde, for – som hun selv siger – ”...det holder aldrig op. Hver gang jeg betaler en (regning) så kommer der fire nye. Alle vil ha’ penge af mig, men jeg kan jo ikke betale 100 kr. til alle. Jeg betaler de regninger som er vigtigst, politiet f.eks., og resten smider jeg ud, for jeg ved jo at de kommer igen”. I Mies tilfælde har barrieren mod beskæftigelse sin årsag i flere aspekter. For det første kan man sige, at gælden er med til at øve en negativ indflydelse på Mies perspektiv og på hendes motivation, hun har for eksempel meget svært ved at få øje på sine fremtidsmuligheder og har ikke overskud til at få orden i sin meget besværlige økonomiske situation. Mie siger selv, at hun for længst har opgivet alle sine drømme om fremtiden. ”Før plejede jeg altid at tænke, at

---

⁹ Af lovforslaget fremgår det at: ”Sigtet med ordningen er på forsøgsbasis i 4 år at etablere et regelsæt, som giver mulighed for gennem eftergivelse af gæld til det offentlige at sikre, at det økonomiske incitament til at komme i arbejde for personer, der har været i langvarig offentlig forsørgelse, ikke bliver fjernet ved krav om tilbagebetaling af gæld, samtidig med at der sikres incitament til at fastholde skyldneren i beskæftigelse. Forslaget skal ses som et målrettet beskæftigelsesfremmende initiativ for de langvarige kontanthjælpsmodtagere” (L 174, hentet fra www.folketinget.dk, dokumenter, lovforslag, skatteministeriets område, Af ministeren.Vedtagne. Hentet d. 25/8-06).

jeg kunne blive pædagog, nu ved jeg ikke engang længere, hvad man kan blive”.

Udover at indvirke på Mies fremtidsperspektiv så kan gælden også siges at udgøre en barriere for beskæftigelse, fordi en indtægt fra beskæftigelse ikke nødvendigvis vil føre til flere penge i lommen på Mie, som også fortæller, at hun bestemt ikke kan se nogen mening med at arbejde og tjene penge, ”... for så ta’r de jo bare mere til min gæld, og så sidder jeg uden penge alligevel”.

I forbindelse med en undersøgelse i Danmark af langvarige kontanthjælpsmodtageres gæld til det offentlige, har man udover oplysninger om gældsbyrden indhentet fra forskellige registre, også gennemført en mindre spørgeskemaundersøgelse med kontanthjælpsmodtagerne, bl.a. for at få belyst omfanget af privat gæld.¹⁰ Spørgeskemaet indeholdt også nogle spørgsmål, der på enkel vis har forsøgt at afklare, om gælden virker som en barriere for at søge beskæftigelse. Flertallet af de 75 personer, som har svaret på netop disse spørgsmål fortæller, at de allerede betaler ydelse på deres gæld, men mange forventer samtidig at være tvunget til at betale større ydelse på gælden, hvis de får en højere indkomst i fremtiden. Et mindretal, men trods alt 10 ud af 75 personer svarede også, at gælden virker som en barriere, og af disse 10 var det kun to personer, der havde en gæld over 100.000 kr. (Rasmussen 2006, s. 43.).

Mie er altså ikke forskellig fra andre gældsplagede kontanthjælpsmodtagere, når hun giver udtryk for holdningen, at hun ikke kan se meningen med et arbejde. Det som gør Mie, eller snarere hendes situation, specifik er derimod størrelsen på hendes gæld, som altså løber op i langt over en million kroner. Til sammenligning viser undersøgelsen af langvarige kontanthjælpsmodtageres gæld til det offentlige, at blandt dem, der oplyser at de har en gæld på over 10.000 kr., så ligger den gennemsnitlige samlede gæld (dvs. offentlig og privat gæld) på 81.806 kr. (Rasmussen 2006, s.40).¹¹

Mies gæld er altså ikke bare en barriere, men en gigantisk forhindring og der er ingen tvivl om, at hun har brug for hjælp til at komme ud af den svære,

---

¹⁰ Med privat gæld menes gæld til private kreditorer i modsætning til det offentlige.

¹¹ Det skal dog nævnes at i en undersøgelse af denne slags er svarprocenten relativt lav, og de personer, som ikke kunne interviewes af forskellige grunde kan sagtens tænkes at afvige systematisk med hensyn til gældsstiftelse fra de personer, hvor interviewet er gennemført (Rasmussen 2006, s.39).

pressede og uoverskuelige situation hun befinder sig i. Samtidig indebærer den omstændighed, at Mie ikke kan hente hjælp i samfundets officielle gældssaneringsordninger, men er henvist til private aftaler med kreditorerne, at hun havner i en ekstra udsat og svær situation, fordi hendes muligheder for at finde en langvarig løsning på problemerne og komme videre altså er stærkt begrænsede.

Mie lever med en konstant trussel fra kreditorerne om at miste sin bolig på grund af sin gæld. Mie fortæller også, at hun ikke får hjælp fra andre steder end Gadejuristen med at skabe overblik i den økonomisk kaotiske situation, og forsøge at tackle det konstante pres som hun er udsat for af kreditorerne, "...min tidligere sagsbehandler hun var ligeglad, hun syntes det var min egen skyld" siger Mie. Og generelt er det den indvending som Mie oftest er blevet mødt med, at det er hendes egen skyld, at hun i dag sidder med en kæmpegæld. Men for Mie handler det ikke så meget om skyld som om livsbetingelser og nødvendighed, "...jeg stjal jo fordi jeg var nødt til det", siger hun og synes i øvrigt at hun har betalt for sin "skyld" ved at sidde i spjældet.

Ifølge Mies logik så burde der altså være et "bytteforhold" mellem de kriminelle handlinger og den pris hun har betalt i form af en fængselsstraf, og derfor føles det urimeligt, uretfærdigt og meningsløst for Mie, at hun også skal sidde fast i en gældsfælde på grund af indbruddene. Hvis man bare for et øjeblik betragter denne tankegang i et teoretisk perspektiv, så kan man sige at den indeholder en kritik af "funktionssystemernes egendynamik" for nu at bruge et begreb fra Luhmann (2002, s. 128). Ifølge Luhmanns teoretiske model er det moderne samfund et funktionelt differentieret system, der består af et antal funktionelt specifikke subsystemer, så som økonomi, politik, ret, religion, familie – og listen er ikke endelig fordi nye funktionssystemer kan opstå (Kneer 2004). Luhmann betragter også et samfund som et system af kommunikation (Thyssen 1991), og i samfundets forskellige subsystemer er kommunikationen koordineret af forskellige symbolsk generaliserede medier så som penge, magt, love og sandhed. Hvert medie regerer i sit subsystem og medierne kan ikke konverteres eller oversættes til hinanden (Thyssen 1991). Subsystemerne er operationelt lukkede om sin egen kommunikation, men samtidig strukturelt knyttet til hinanden (Kneer 2004).

For at sige det noget forenklet så koordineres de funktionelle problemer i retssystemet af lovene, mens de funktionelle problemer i det økonomiske system koordineres ved hjælp af mediet penge. Når Mie begår en kriminel handling så koordineres løsningen på problemet via lovene. Løsningen på

det ”problem” som aktuelt opstår i retssystemet når Mie begår og tilstår en række indbrud, er i det konkrete tilfælde en fængselsstraf. Men Mies handling betragtes også som årsag til et problem i det økonomiske system, fordi forsikringsselskaberne udbetaler erstatning til de skadelidte.¹² I det økonomiske system koordineres problem og løsning ved hjælp af penge, og løsningen på det aktuelle problem kan altså ikke ”oversættes” til den fængselsstraf som Mie har aftjent, men kan kun balanceres gennem den sum penge som hun bliver pålagt at betale til forsikringsselskaberne. Situationen bliver selvfølgelig både vanskelig, uhensigtsmæssig og absurd fordi Mies ”kommunikative rolle” i det økonomiske system er stærkt begrænset, eftersom hun ikke er i besiddelse af nogen penge udover dem hun får i kontanthjælp. Samtidig er gælden med til at gøre det vanskelig for Mie at forbedre sin situation gennem et arbejde – og på den måde skaffe en bedre kommunikativ rolle i det økonomiske system. Mie er altså henvist til at agere og kommunikere i et system men uden at være i besiddelse af det middel, som bruges til at kommunikere, og hun er unægtelig fanget i en ond cirkel, ikke kun teoretisk men også i det virkelige liv!

Gælden – en barriere for en fremtid uden stoffer og kriminalitet?

I løbet af vores samtaler kommer vi ind på forskellige aspekter af gælden, og Mie fortæller bl.a. at hun egentlig ikke rigtig har styr på, hvor meget hun skylder, men hun ved, at det har rundet halvanden million. Mie ved heller ikke helt hvem hun skylder pengene til, men hun ved, at en meget stor del af gælden er til forsikringsselskaber og DSB¹³. Lige som så mange andre hjemløse brugte Mie nemlig togene til at overnatte i dengang hun befandt sig i situationen, der var jo varmt i togene og koldt på gaden, forklarer hun. Og for det, og andre forhold i hendes livssituation, pådrages hun nu uendelige renter på lån som hun ikke engang har overskud til at kende størrelsen på. Mie får godt 6.000 kr. efter skat om måneden i kontanthjælp. Hun har boligudgifter på omkring 3.500 kr. uden el og gas. Det giver hende i gennemsnit knap 2.000 kr. om måneden, når de faste udgifter er betalt.

---

¹² Og her ”samarbejder” det økonomiske system med det retslige, for selskaberne har hjemmel i loven til at udøve regres.

¹³ DSB er en forkortelse af ”De Danske Statsbaner”, og det betyder altså, at Mie har en gæld fordi hun har benyttet offentlige transportmidler uden at indløse billet.

Men sådan har det ikke altid været. Da jeg mødte Mie første gang holdt SKAT¹⁴ mere end 1.000 kr. tilbage af hendes kontanthjælp hver måned til dækning af gælden til det offentlige. Mie har nu fået bevilget henstand med afdragene på gælden til *det offentlige* ud fra regler, der har været gældende siden november 2005, men det er udelukkende grundet et dybt engagement og stædig hjælp fra organisationen Gadejuristen, at Mie nu har fået en beskeden, men dog vigtig forbedring i sin situation. Men det tog Gadejuristen omkring to måneder med korrespondance, fremskaffelse af dokumentation mm. at få bevilget henstand med betalingen, det til trods for at reglerne havde været gældende et år. Et af mange skræmmende og illustrative eksempler i Mies fortælling på hendes sårbarhed og socialt udsatte position. Skræmmende i dette tilfælde, fordi det viser, dels at Mies rettigheder uden videre krænkes, hvis ingen gør modstand og råber op, dels at det kræver en specifik kompetence, udholdenhed og mange ressourcer at ”tage kampen op” – ressourcer som Mie og andre i en lignende situation sjældent er i besiddelse af.

At få en bedre økonomisk og social situation er altså ikke så ligetil for Mie. Derimod bliver hun ofte mødt af forestillingen at det er enkelt – de sagsbehandlere og behandlere hun har haft kontakt med gennem årene mener, at stofbruget er helt centralt i hendes vanskelige situation. Hvis bare hun bliver clean fra stofferne, så ligger fremtiden åben. Men som Mie selv siger, ”...hva’ skal jeg så gøre med min tid? Jeg har ikke engang råd til at købe noget og skaffe en masse tv-kanaler. Dem jeg kender det er jo folk fra stofmiljøet og dem må jeg sgu da ikke ha’ i min stue, hvis jeg selv er clean”.

Set på den måde bliver gælden ikke bare en barriere for beskæftigelse og en bedre økonomisk situation, men indirekte er den også med til at danne en (mental) forhindring for et stoffrit liv og samlet set får gælden derfor en væsentlig betydning for Mies sociale position. Selvfølgelig er der ikke en enkel sammenhæng mellem gæld og brug af stoffer, men i Mies oplevelse af sin situation så er stoffrihed, gæld og fremtidsmuligheder knyttet meget tæt sammen. Mie fortæller blandt andet, at stofferne er en af de få glæder hun faktisk har i tilværelsen. Det stresser hende at være tynget af gæld og hun fortæller, at når det hele virker håbløst, så er det også meget lettere at retfærdiggøre et fortsat brug af stoffer over for sig selv. ”Når jeg får bre-

---

¹⁴ SKAT er en del af Skatteministeriet og tager sig bl.a. af opkrævning af personskat, erhvervs- og selskabsskat, arbejdsmarkedsbidrag, ejendomsskat, moms, afgifter, told og inddrivelse af offentlig gæld.

vene er det jo røvirriterende, når jeg så ta'r stoffer så bliver jeg ligeglad med om jeg skylder folk penge", siger hun.

I Mies oplevelse af sin virkelighed så hænger gæld, stofbrug og fortsat kriminalitet også meget tæt sammen. Mie fortæller hvordan hun ser sig nødsaget til at stjæle og begå indbrud, hvis hun har brug for ekstra penge, og faktisk bliver jeg fascineret over den sikkerhed hun udstråler, når hun fortæller om sine færdigheder som indbrudstyv. Men Mie har også mange års træning og ved præcis, hvordan hun skal gøre for at omsætte de varer hun stjæler til penge.

Gælden – en konsekvens af svære livsbetingelser

Mies baggrund er velkendt i stofbrugerkredse, men det gør den ikke mindre relevant eller vigtig at fortælle om og tage hensyn til, når man skal forholde sig til fortællingen om Mies nuværende situation. Faderen var aktiv stofbruger under hele Mies opvækst og døde af en overdosis heroin da Mie var ganske ung. Mie fortæller, at hun tog faderens død meget hårdt, for det skete på et tidspunkt i hendes liv, hvor hun havde regnet med at kunne opbygge en mere regelmæssig kontakt til ham. Mies mor havde alkoholproblemer og var heller ikke i stand til at tage sig af Mie og hendes storesøster da de voksede op. Da søstrene var helt små boede de først på en række børnehjem, men blev senere placeret hos en plejefamilie, hvor de opholdt sig i mere end 10 år. Det var ingen succes, og Mie blev også "smidt ud da de ikke fik betalt for mig længere" som hun selv beskriver det. Forholdene i plejefamilien var svære, meget svære. Mie og søsteren fik "...tæsk og måtte ikke rigtig noget" fortæller hun.

Plejeforældrene behandlede sine biologiske børn godt, men Mie og hendes søster blev behandlet rigtig usselt. De blev holdt helt udenfor familiens fællesskab og overladt til sig selv. "Når vi kom hjem fra skole gik vi ind på vores værelser og blev der så meget som muligt for at undgå problemer", fortæller Mie. Søstrene kunne ikke engang finde støtte hos hinanden, for plejeforældrene yndede at spille dem ud mod hinanden. Når jeg spørger Mie om hun slet ikke havde nogen at kunne vende sig til og snakke med om de vanskelige forhold, så kigger hun direkte på mig og den følelse jeg får ud fra hendes blik er, at jeg har rørt ved et følsomt punkt. "Nej", siger hun, "...der var ikke nogen, der kendte til forholdene indenfor hjemmets fire vægge og jeg turde heller ikke sige noget om det". Mie fortæller, at plejeforældrene

nemlig sørgede for en meget effektiv og konstant trussel, hvis hun eller hendes søster fortalte om situationen derhjemme så skulle de i hvert fald ikke regne med at se deres mor igen, som trods sine alkoholproblemer prøvede at opretholde en kontinuerlig kontakt til sine døtre. Forholdene i plejefamilien bevirkede også, at Mie fik en svær og ensom skolegang. ”Jeg kunne aldrig ta’ nogen med hjem efter skole, for ingen måtte vide, hvad der foregik indenfor hjemmets fire vægge” siger Mie og fortæller også, at hun blev drillet og holdt udenfor det sociale fællesskab blandt klassekammeraterne fordi de andre børn opfattede hende som anderledes.

Efter at Mie var blevet smidt ud ”hjemmefra” så eskalerede hendes svære situation. Hun blev hjemløs et par år og begyndte at bruge stoffer da hun mødte en fyr, som overbeviste hende om heroinens medicinerende funktion. Og det hjalp med heroin fortæller Mie. ”Når jeg tog stoffer så blev jeg ligeglad med alt”, og – hånden på hjertet - hvem kunne ikke forfalde til eskapisme, hvis man befandt sig i Mies situation? Men stofbruget indebar også, at Mie blev nødt til at skaffe mange penge hver dag til stofferne, og det betød, at hun måtte lære sig et håndværk, som hurtigt kunne indbringe de nødvendige midler. Som aktiv stofbruger, med en kort skoleuddannelse og en belastende social arv i bagagen, så var mulighederne imidlertid ikke så mange for Mie i hendes arbejde med at skaffe penge nok til stoffer og anden overlevelse. Prostitution var en mulig strategi - rent teoretisk - men når jeg spørger Mie om hun nogensinde har ”valgt” det, så siger hun bestemt nej, at det kunne hun aldrig tænke sig at gøre. Mies hovedsagelige forsørgelsesstrategi blev indbrudstyveri, og det lykkedes hende at holde sig væk fra politiets søgelys igennem flere år. Men en dag klappede fælden. Politiet tog hende ind til forhør og konfronterede hende med en lang række indbrud som de mente, at hun havde gjort sig skyldig i. Mie fortæller, at hun helt sikkert tilstod flere indbrud end hun faktisk havde udført, bare for at slippe for abstinenserne efter stoffer under de timelange og meget belastende politiforhør og de efterfølgende domsforhandlinger.

Det antal indbrud som Mie tilstod, står dog i et direkte forhold til den erstatningsgæld hun har pådraget sig, og derfor har denne hændelse en meget central betydning for Mies nuværende situation, og det er vel nærmest åbenlyst, at der i det mindste set ud fra et retssikkerhedsmæssigt perspektiv er flere problematiske aspekter ved Mies ”tilståelse”. Om de nærmere omstændigheder ved tilståelsen fortæller Mie at hun var syg og havde kraftige abstinenser – dvs. hun svedte, rystede, havde opkastningsfornemmelser og diarré – alt imens hun skulle forholde sig til utallige billeder og detaljerede fakta om en række indbrud, hvoraf nogle var begået

for flere måneder siden. Det er ikke særlig svært at forestille sig, at Mie i en sådan situation kommer til at tilstå forhold hun ikke har begået, for enten at komme hurtigere tilbage til cellen og fængselslægens lindrende medicin eller ud på gaden og skaffe stoffer for at blive frisk igen. Hvad Mie dog ikke havde en anelse om var den dyre prisseddel, der hængte på hver enkelt tilståelse! Om hændelsen fortæller Mie også, at hun ikke orkede at protestere kraftigt nok da retssystemets forskellige aktører gjorde deres krav gældende, og at hun ikke havde nogen gennemslagskraft fordi hun bare var tyv – ”... og der (i retten) er vi jo ligesom ingenting vi tyve”, siger hun. Desuden oplevede Mie, at aktørerne i retssystemet så ned på hende fordi hun var misbruger og havde abstinenser ”... jeg havde ikke metadon eller noget i spjældet og så kan de rigtig se at man er misbruger og man er syg, man havde abstinenser, man følte at dommeren var imod en, og alle advokaterne sad bare og kiggede ned på en og man tænker: bare kyl mig i spjældet så jeg kan få et eller andet”.

Sammenlagt blev Mies kontakt til retssystemet en dyr omgang i mere end en forstand. Dels blev hun idømt en frihedsstraf for indbruddene, dels fik hun krav på store erstatningsbeløb fra forsikringsselskaberne, som udbetalte erstatning til de skadelidte. Men Mie fortæller også om en anden omkostning, der fortjener lidt opmærksomhed, fordi den er en vigtig men måske også en noget overset del af retsforfølgelsen. Ved anholdelsen blev Mie gjort bekendt med sine rettigheder, bl.a. retten til en advokat. Hun fik at vide, at hvis hun ikke selv havde råd til at bekoste en advokat, så kunne retten beskikke en – ”og så tænkte jeg fint nok for jeg har da ikke råd til nogen advokat, så jeg regnede jo med at det var gratis, det tror man sgu da når de siger sådan, men når man så kommer ud på den anden side så får man lige en regning på 36.000” siger Mie, og lægger ikke skjul på at hun føler sig både snydt og vildledt af retssystemet.

Nanna på Gadejuristen fortæller, at det hænger sammen med at man i Danmark faktisk ikke har adgang til gratis at få beskikket en forsvarer. Dømmes man, som langt hovedparten af de tiltalte gør, pålægges man også selv at betale sagsomkostningerne, herunder udgifterne til den beskikkede forsvarer.¹⁵ Nanna fortæller videre, at alt for mange af de stofbrugere hun kender og kommer i kontakt med i sit daglige arbejde kun prøver dette en enkelt gang, og så benytter de sig ikke af forsvarer mere – yderligere et

---

¹⁵ Retsplejeloven Kap. 91, § 1008, stk. 1. Hentet fra www.retsinfo.dk, danske love, Bekendtgørelse af lov om rettens pleje, LBK nr. 1001 af 05/10/2006. Hentet d. 14/12-06.

særdeles problematisk aspekt set ud fra et retssikkerhedsmæssigt perspektiv.¹⁶

Penge som penge?

Da Mie og jeg mødes for anden gang i løbet af sommeren 2006 snakker vi en del om hendes forhold til gælden og til penge i det hele taget. Jeg spørger bl.a. om Mie har en følelse af at tage ansvar og ”sone” for sine handlinger med ydelserne på sin gæld, og hvor meget hun egentlig tænker over gælden til daglig. Mie fortæller, at hun ikke tænker på afdragene som en måde at tage ansvar og ”sone” for sine handlinger, fordi hun helt grundlæggende ikke synes hun har gjort noget forkert, ”...det er jo ting som jeg har gjort på grund af at jeg var nødt til det”, siger hun og synes i øvrigt det er ”... irriterende at folk ikke kan forstå, at jeg har gjort det af nødvendighed”. Mie fortæller også, at hun ikke har det godt med de penge som hun får ved at stjele og begå indbrud i folks hjem, ”...penge jeg stjæler dem bruger jeg hurtigt, det er andres penge. Det er overlevelse, jeg skal jo ha’ mine stoffer, men jeg vil ikke ha’ de penge. Men de penge jeg f.eks. får fra kommunen dem er jeg mere forsigtig med, selv om jeg ikke har gjort noget for dem, men dem har jeg mere fortjent”, forklarer Mie.

Gælden er en ufravigelig og en meget stressende faktor i Mies liv og hun fortæller også, at den fylder meget. Samtidig kan jeg forstå ud fra vores samtaler, at Mie holder gælden på afstand. Jeg genkender hendes måde at forholde sig på fra tidligere interviews med socialt udsatte mennesker, der også var tyngt af gæld og andre økonomiske vanskeligheder. Byrden bliver for stor og manglen på udsigter til en forbedring af situationen skaber en oplevelse af magtesløshed og kronisk bekymring for fremtiden, der slår over og bliver til en slags fornægtelse. Mie fortæller, at gælden også har konsekvenser for andre end hende selv, bl.a. oplever moderen, at hun – på trods af sin egen dårlige økonomi – er nødt til at hjælpe Mie langt mere end hun egentlig formår, fordi Mie har så knappe ressourcer og ikke modtager nogen langsigtet økonomisk hjælp vedrørende gælden. Når jeg spørger Mie om hun tænker meget på, hvordan situationen kan løse sig eller blive bedre så

---

¹⁶ I forbindelse med en undersøgelse af lovovertræderes levevilkår gør Kyvsgaard (1989) ligeledes opmærksom på, at omkostninger og måske gæld i forbindelse med straffesagen også er en del af virkeligheden for mange lovovertrædere. Det er dog ikke lykkedes for mig at finde nogen nyere forskning på dette område vedrørende danske forhold.

svarer hun: ”Jeg har bare tænkt, at jeg gerne vil vinde i Lotto så jeg kan betale mig ud af det her”.

Afsluttende kommentarer

Man kan se Mies fortælling både som et unikt, men også som et karakteristisk eksempel på en situation af alvorlig økonomisk fattigdom. Det som udmærker Mies fattigdomssituation er først og fremmest den meget omfattende gældsbyrde og knapheden eller manglen på positive fremtidsudsigter. I den forbindelse vil jeg i øvrigt tilføje, at Mie udover den officielle gæld også har en uofficiel gæld til mennesker i stofbrugermiljøet. Foruden den store gæld og manglen på udsigter til en varig forbedring af situationen, så kendetegnes Mies situation også af manglen på (legale) økonomiske ressourcer og afsavn af hjælpeforanstaltninger fra det offentlige system til at håndtere gælden og de problemer, der er forbundet med den. I den henseende er Mie henvist til sig selv og til den hjælp og støtte hun til alt held får af organisationen Gadejuristen. Yderligere et træk, som er karakteristisk og ikke uden betydning for Mies situation er selvfølgelig, at hun bruger stoffer. Det betyder, at Mie dagligt har brug for penge til stoffer, dog ikke så mange i sin aktuelle situation, hvor hun også får metadon. Men da Mie er stofbruger så tilhører hun også en socialt meget udsat og stigmatiseret gruppe i samfundet, og det gør antagelig ikke sagen bedre, at hun har forsøret sig som indbrudstyv. Det bidrager med yderligere et stigma til Mies profil – hun er kriminel – og det vejer tilsyneladende tungt i vægtskålen over det som taler imod at hun skal få hjælp. Som Mie selv siger så er hun oftest blevet mødt af holdningen at det er hendes egen skyld, at hun i dag må slås med en kæmpegæld.

Et træk ved Mies situation som hun derimod har til fælles med andre mennesker, der lever i en situation af alvorlig økonomisk fattigdom er den markante ”blokering af livsmuligheder og livsytringer” (Andersen og Elm Larsen 1989, s.142), som også er beskrevet flere steder i nyere ”fattigdomsforskning”. I Mies tilfælde giver det sig bl.a. udtryk i, at hun ikke kan se nogen mening med at skaffe et arbejde eftersom det ikke er særlig sandsynligt, at det vil indebære en forbedring af hendes levevilkår. Hun forventer, ligesom andre gældsplagede kontanthjælpsmodtagere, at en større indtægt også vil betyde større ydelser på gælden, og så er hun egentlig nået lige vidt. Mie fortæller, at hun har opgivet sine fremtidsdrømme om at blive til noget andet end ”bistandsklient”, og hun oplever at situationen udelukkende kan løses ved en udefrakommende kraft, nemlig en Lottogevinst. I Mies speci-

fikke situation giver blokeringen af livsmuligheder sig også udtryk i, at hun savner motivation til at komme ud af sit stofbrug, fordi hun ikke kan se hvordan livet skal hænge sammen, når hun ikke engang har nogen økonomiske muligheder for at gøre de ting som hun mener hører til et normalt godt liv. Desuden, som Mie selv siger, er stofferne et af de få positive indslag hun kan få øje på i sin tilværelse, fordi de er med til at give hende lidt tiltrængt ro fra den stress og uro, som er forbundet med gælden og de andre vanskeligheder som Mie må forholde sig til i sit liv.

Og til sidst, hvis Mie skal have en reel chance for at få en varig forbedring af sin situation og kunne deltage i det etablerede (og legale) samfundsliv, så har hun brug for hjælp. I det lange løb er det ikke tilstrækkeligt, at hun har fået henstand med betalingen af den offentlige gæld, for situationen er stadigvæk uoverskuelig og udsigtsløs. Henstand er kun en stakket frist og vedrører desuden kun en del af Mies samlede gæld. Mie har brug for en langsigtet plan, som er realistisk både i forhold til den situation hun aktuelt befinder sig i, men også i forhold til de muligheder og ressourcer Mie er i besiddelse af. Det er både urimeligt og umenneskeligt at henvise Mie til sin egen ”løsning” på problemet, som i al sin enkelthed består i at betale de vigtigste regninger og smide resten ud, når alternativet i stedet kunne være en gælds-saneringsplan med et realistisk indhold og sigte eller eftergivelse af både offentlig og privat gæld. Et tilbud som samtidig med en økonomisk lettelse forhåbentlig kunne være med til at give Mie en tro på fremtiden og på sig selv i en anden rolle end den som ”bistandsklient”.

Litteratur

- Andersen, John & Jørgen Elm Larsen (1989). *Fattigdom i velfærdsstaten*. København: Samfundslitteratur.
- Frantzsen, Evy (2005). *Narkojakt på gateplan. Om politikontroll av narkotika på Vesterbro*. Avhandling. Juridisk Fakultet: Københavns Universitet.
- Kneer, Georg (2004). *Niklas Luhmann: introduktion til teorien om sociale systemer*. København: Hans Reitzel.
- Kyvsgaard, Britta (1989). *...Og fængslet ta'r de sidste. Om kriminalitet, straf og levevilkår*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.

ANITA RÖNNELING

- Luhmann, Niklas (2002). "Inklusion og eksklusion". *Distinktion. Tidskrift for samfundsteori*, Nr. 4, s. 121-139.
- Rasmussen, Martin (2006). *Langvarige kontanthjælpsmodtageres gæld til det offentlige*. Arbejdsrapport 01: 2006. København: Socialforskningsinstituttet.
- Sahlin, Ingrid (2001). "'Hemlösa' i intervjuer: myndighetsdiskurs och mot-diskurs". *Sociologi i dag*, Årgång 31, Nr. 4, s. 47-71.
- Thyssen, Ole (1991). *Penge, magt og kærlighed. Teorien om symbolske generaliserede medier hos Parsons, Luhmann og Habermas*. København: Rosinante/Munksgaard.

KAPITEL 18.

Stöld i Sverige.

Utvecklingen av stöldbrottsligheten i Sverige 1841–2004
ur ett internationellt och teoretiskt perspektiv

Jerzy Sarnecki

I Sverige, liksom i många andra länder med hög ekonomisk standard, utgör stölder en stor andel av den totala brottsligheten. Av de brott som anmäldes till polisen år 2005 utgjorde stölder 51 procent (BRÅ 2006a).

Enligt beräkningar som gjorts utifrån de svenska offerundersökningarna (SCB 2004) begås i Sverige ca 1,2 miljoner stölder per år som drabbar privata hushåll.¹ Drygt hälften av dessa utgörs av angrepp på olika fordon. 25 procent av respondenterna i dessa undersökningar uppger att någon i deras hushåll, under en period av ett år vid minst ett tillfälle, blivit utsatt för stöld eller skadegörelse.

I en undersökning som genomfördes 2005 på ett representativt urval av elever i årskurs nio uppgav 30 procent att de under det senaste året blivit bestulna på cykel, plånbok eller något annat värdefullt (BRÅ 2006b). I den självrapporterande delen av undersökningen uppgav 52 procent av de tillfrågade eleverna att de under det senaste året begått ett stöldbrott. De vanligaste stölder som redovisas av ungdomarna avser mindre värdefulla föremål som har stulits från skolan, en affär eller ett varuhus (ibid.).

Enligt de internationella brottsofferundersökningarna (EUICS 2005) ligger den svenska tillgreppsbrottligheten på en tämligen genomsnittlig nivå i

---

¹ Utöver detta begås årligen ett okänt antal stölder riktade mot offentlig egendom.

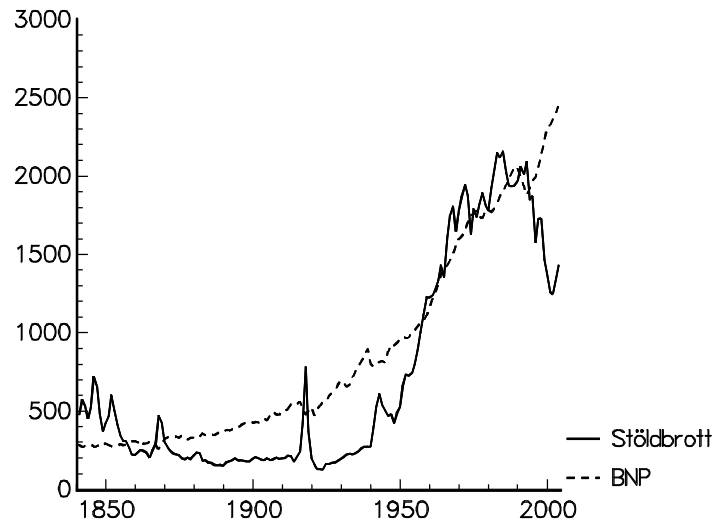
jämförelse med andra västländer. Om man tittar mer i detalj på statistiken framgår det att en mycket hög andel svenskar uppger att de har varit utsatta för cykelstöld. Vad gäller bostadsinbrott ligger Sverige däremot klart under genomsnittet.

Stöldbrottslighetens utveckling över tid

Bland de mått på stöldbrottsligheten som är tillgängliga i Sverige används bl.a. ett mått som redovisar antalet personer (räknat per 100 000 i befolkningen) som lagförts för stöldbrott. Uppgifter finns sedan mitten av 1800-talet (diagram 1) och kan anses avspegla utvecklingen av stöldbrottsligheten förhållandevis väl. Av diagram 1 framgår att antalet dömda för tillgreppsbrott minskade mellan mitten och slutet av 1800-talet. Antalet personer dömda för stöld ökar under första och andra världskriget, samma sak gäller svältåren på 1860-talet och depressionsperioderna under 1840-talet och början av 1850-talet. Dessa uppgångar är dock tillfälliga och åtföljs av motsvarande nedgångar.

Ett trendbrott inträffar efter första världskriget. Då påbörjas en stadig ökning av antalet personer som dömts för stöld, en ökning som pågår fram till slutet av 1980-talet. Ökningen accelererar under perioden efter andra världskriget för att sedan minska under 1970- och 1980-talen. Förloppet då präglas av upp- och nedgångar. Den generella trenden visar emellertid på en långsam ökning fram till mitten av 1980-talet. Fram till mitten av 1990-talet ligger andelen personer dömda för stöld på historisk sett mycket höga nivåer. Skillnaden mellan den lägsta nivån på antalet lagförda personer (1920-talet) och den högsta (1980-talet) är dramatisk (drygt 15 gånger).

Under andra hälften av 1990-talet inträffar en påtaglig nedgång av antalet personer (per 100 000 i befolkningen) som lagfördes för stöld. Den nedgången sammanfaller dock med en generell försämring av effektiviteten i det svenska rättssystemet. Mellan 1975 och 2005 ökade antalet polisanmälda brott i Sverige med 62 procent samtidigt som det skedde en nedgång av antalet lagföringar med 63 procent (BRÅ 2006a). Orsakerna till denna effektivitetsminskning är många. En viktig faktor är strukturella förändringar i samhället. Emellertid kan även reformer inom rättssystemet anses ha bidragit, inte minst ett försök att reformera den svenska polisen som påbörjades på 1980-talet.

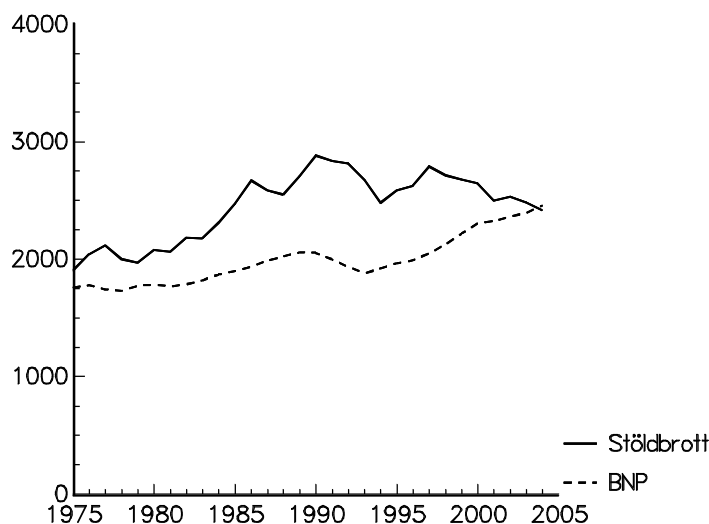

Diagram 1. Utveckling av antalet personer lagförda för stöldbrott i Sverige åren 1841–2004 samt utveckling av BNP per capita. (Båda korrigerade för befolkningsökning, BNP korrigerad även för inflation.) (Källa: von Hofer, personlig kommunikation)

Den kraftiga uppgången av antalet stöldbrott som framgår av diagrammet ovan bekräftas av statistiken över polisanmälda brott (1950–1990). Liknande tendenser uppvisas i statistiken från flera andra västländer (Westfelt 2001:62). Uppgången av antalet polisanmälda stölder avstannade i Sverige i början av 1990-talet följt av en mindre nedgång (se diagram 2). Den nedgång under 1990- och 2000-talen som framgår av diagram 1 orsakas alltså inte enbart av en minskad effektivitet inom rättssystemet, utan bekräftas även av en källa som inte bör anses ha något starkare samband med rättssystemets effektivitet.² Av diagram 2 framgår dock att nedgången är betydligt mindre än diagram 1 antyder. Liknande tendenser kan också observeras i andra västländer (European Sourcebook of Crime and Criminal Justice

² Vanligen anmäls stölder till polisen av de drabbade och uppdagas alltså inte genom polisens egen verksamhet. Polisen är skyldig att registrera inkomna brottanmälningar. Det medför att enda sättet på vilket antalet polisanmälda brott kan påverkas av polisens försämrade effektivitet är om allmänheten förlorar förtroendet för polisen och därför låter bli att göra anmälningar. Detta tycks inte vara fallet i Sverige.

Statistics 2003,³ U.S. Department of Justice 2004, Home Office Statistical Bulletin 2006).

Diagram 2. Utveckling av antalet polisanmälda stöldbrott i Sverige åren 1975–2004 samt utveckling av BNP per capita. (Båda korrigerade för befolkningsökning, BNP korrigerad för inflation.) (Källa: BRÅ 2006a och von Hofer, personlig kommunikation)

Det bör poängteras att den stora majoriteten av stölder inte polisanmäls, vilket gör att inte heller antalet polisanmälda brott är en tillräckligt säker indikator på brottslighetens omfattning. Nedgången kan t.ex. bero på minskad anmälningsbenägenhet. En närmare granskning av utvecklingen av antalet polisanmälningar av vissa tillgreppsbrott bekräftar emellertid intrycket

³ Enligt denna källa har de polisanmälda stölderna under åren 1995–2000 gått ner mellan 10 och 50 procent i Finland, Frankrike, Tyskland, Grekland, Irland, Norge, Schweiz, England och Wales, samt Skottland och varit oförändrade ($\pm$ 10 procent) i Österrike, Danmark, Nederländerna, Portugal, Spanien, och Nordirland. Endast ett av de undersökta västländerna rapporterade en ökning av stölderna, nämligen Italien. Bland övriga länder som redovisas i rapporten (forna kommuniststater samt Turkiet) har flertalet rapporterat en ökning av stölder under den aktuella perioden. Enligt European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics 2006 har nedgången av tillgreppsbrott i Västeuropa bromsats upp under perioden 2000–2003. I majoriteten av de undersökta länderna låg stölderna på konstant nivå, i tre noteras uppgång, i ett en nedgång.

att tillgreppen minskar under senaste 15 åren. I synnerhet gäller detta bostadsinbrott och bilstölder. Offer för den typen av brottslighet är nästan alltid försäkrade och gör därför polisanmälan för att kunna få ersättning för de uppkomna skadorna från sitt försäkringsbolag. De polisanmälda bostadsinbrotten uppnår den högsta nivån i mitten av 1980-talet och minskar sedan med 33 procent (BRÅ 2006a: 32). Bilstölderna uppnår den högsta nivån år 1990, för att fram till 2005 minska med 44 procent (BRÅ 2006a: 33).

Alternativa datakällor om utveckling av stöld

Som tidigare nämnts genomförs undersökningar av utsatthet för brott i Sverige av Statistiska centralbyrån (SCB). Undersökningarna har genomförts årligen sedan 1982 och avser bl.a. utsatthet för stöld/skadegörelse och våld hos personer i åldern 16–84 år. På SCB:s hemsida (SCB 2007) redovisas resultat av dessa undersökningar fram till år 2003. Den generella bilden är att andelen hushåll som blivit utsatta för stöld/skadegörelse når en kulmen år 1990, då c:a 28 procent av samtliga hushåll drabbades, för att sedan minska och lägga sig på en nivå av ungefär 25–26 procent.

Om man gör en mer detaljerad studie av dessa uppgifter blir det bestående intrycket en tämligen hög stabilitet i den rapporterade utsattheten. Mycket små minskningar av utsattheten kan möjligen registreras när det gäller stöld och skadegörelse på bil och i/från bostad efter 1990. En svårighet här är att SCB vanligen redovisar stöld och skadegörelse tillsammans. Enligt den officiella statistiken över polisanmälda brott har stölderna som tidigare nämnts minskat under den aktuella perioden medan skadegörelsebrotten har ökat.⁴

Vartannat år genomförs det sedan 1995 en kombinerad självrapport-/offerundersökning av elever i nionde klass i svenska grundskolor. I offerdelen, som nämndes i inledningen, tillfrågas eleverna om sin utsatthet för tre typer av stöld; stöld av cykel, stöld av plånbok samt stöld av annat värdefullt. Några förändringar i utsatthet kan inte observeras mellan 1995 och 2005 (BRÅ 2006b).

Intressant nog kan man däremot observera en påtaglig nedgång i antalet elever som uppger att de har stulit något. Vid det första undersökningstill-

---

⁴ Sedan 1990 har antalet till polisen anmälda skadegörelsebrott ökat med 52 procent.

fället 1995 uppgav 66 procent att de under det senaste året har begått någon typ av stöldbrott, vid senaste undersökningstillfället (2005) var motsvarande andel 52 procent. Nedgången är likartad hos pojkar och flickor. Liknande tendens kan observeras när det gäller den självrapporterade skadegörelsen, men inte för våldsbrott och övriga brott som ligger på en konstant nivå.

Den generella bilden av den självrapporterade ungdomsbrottsligheten är att allt fler ungdomar uppger att de *inte* har begått några brott under det senaste året, omkring hälften 2005 mot c:a 40 procent 1995. Det är också allt färre som uppger att de har begått många brott. Andelen av eleverna som rapporterar att de har begått fler än 15 brott under det senaste året har minskat från 14 procent till åtta procent (ibid.).

Nedgången av andelen ungdomar som rapporterat att de har stulit det senaste året avser alla fyra typer av stöld man frågar om i självrapportdelen i undersökningen; stöld från skolan, stöld i affär, stöld från det egna hemmet och annan stöld. Kraftigast nedgång uppvisar stölder från en affär/butik där minskningen är hela 42 procent.

Då vi vet att brott som begås mot ungdomar vanligen förövas av andra ungdomar (Sarnecki 2001) kan det synas märkligt att andelen elever som uppger sig vara utsatta för stöld är oförändrad, medan andelen elever som uppger att de har stulit minskar. Den påtagliga nedgången i andelen elever som uppger att de har stulit, och överhuvudtaget begått brottsliga handlingar, måste ändå kunna tolkas i termer av att stöld inte är ett lika accepterat beteende bland svenska ungdomar idag som det var för 10 år sedan.

Sammanfattning: utveckling av stöld i Sverige

Sammanfattningsvis kan konstateras att stöldbrottsligheten i Sverige visade en minskande tendens under slutet av 1800-talet för att under 1900-talet, och i synnerhet under seklets andra hälft, öka dramatiskt. Liknande ökningskurvar har ägt rum under andra hälften av 1900-talet i jämförbara västländer. Det finns starka belägg för att denna ökning avstannade under förra seklets sista två decennier. Det finns t.o.m. indikatorer som visar på en viss minskning av stölderna från 1990-talet och fram till våra dagar. Empiriska data ger stöd för von Hofers och Thams tes, som de presenterade första gången i början av 1980-talet, att utvecklingen av stöldbrottsligheten i Sverige kan beskrivas med en S-kurva (nedgång, stagnation, accelererande uppgång, stagnation, och till slut åter en nedgång; von Hofer och Tham 1983, 1989, 2005). I nästa avsnitt diskuteras tänkbara orsaker till den ovan beskrivna utvecklingen.

Förklaringsmodeller

I diagram 1 och 2 jämförs kurvan över utvecklingen av indikatorer på stöld med utvecklingen av bruttonationalprodukten (BNP) per capita. BNP, som är korrigerad för inflationen, används som en indikator på den ekonomiska utvecklingen. Utgångspunkten är att det råder ett samband mellan tillgreppsbrottslighetens omfattning och den ekonomiska situationen i landet.

Från början är sambandet mellan antalet stölder och BNP negativt. Ökad ekonomisk tillväxt sammanfaller med en minskning av antalet stölder. I kausala termer skulle denna utveckling kunna tolkas som en bekräftelse av tesen att stölderna orsakas av fattigdom. När fattigdomen minskar, minskar stölderna. Denna tes stöds av det faktum att stölderna ökade påtagligt när landet befann sig i ekonomiska svårigheter, t.ex. under svältåren på 1860-talet, hungersnöden under Sveriges isolering mot slutet av första världskriget och under de ekonomiska svårigheter (dock ej svält) som uppstod under andra världskriget.

Brottsutvecklingen under denna period kan förstås utifrån klassiska kriminologiska teorier som relaterar brottslighet till fattigdom.

Granskar man diagram 1 kan man se att det negativa sambandet mellan stöldutveckling och BNP upphörde någon gång vid sekelskiftet mellan 1800- och 1900-talen. Efter första världskriget tog en ny trend vid där sambandet är positivt – en ökning av BNP skedde parallellt med en ökning av antalet stölder. Detta samband blir starkare efter andra världskriget. Den utvecklingen har relaterats till förändringar av tillfällesstrukturen (Cornish & Clarke 1986, Clarke 1995). Den perioden, och då i synnerhet dess senare hälft, karakteriserades av en mycket snabb tillväxt av konsumtionssamhället med bl.a. massbilism, snabbköpsbutiker och massproduktion av elektronik. Dessa tre faktorer är direkt relaterade till ökningen av antalet stölder och står för ansenliga delar av den moderna tillgreppsbrottsligheten.

Felson (1998) beskriver fyra egenskaper som gör något till ett lämpligt brottsobjekt (lämpligt för ett brottsligt angrepp): Värde (value), tröghet (inertia), synlighet (visibility) och tillgänglighet (accessibility). Granskar man den enorma ökningen av antalet bilar, handelns övergång till självbetjäning och den stora spridningen av allt mer miniatyriserade elektroniska föremål, inser man att dessa förändringar väl uppfyller Felsons kriterier. Utgår man ifrån att brottsligheten i stor utsträckning styrs av tillfällena till brott bör man förvänta sig att brottsligheten ökar kraftigt till följd av ökat välstånd som

bl.a. yttrar sig i de tre ovan nämnda fenomenen. Att förklara hela ökningen av antalet tillgreppsbrott under den aktuella perioden med en förändrad (ökning) av tillfällesstrukturen medför emellertid en del problem.

Problem 1: Utvecklingen av ungdomsbrottsligheten. En jämförelse av ålder hos personer lagförda för grövre brott under mitten av 1800-talet respektive mitten av 1970-talet (von Hofer 1985) visar att andelen 15–17-åringar som lagfördes för grövre brott ökade från c:a 0,35 per 100 000 individer i åldersgruppen till 27,60 per 100 000. Det handlar alltså om en ökning på nästan 80 gånger. Ökningen var betydligt mindre för äldre åldersgrupper, för 18–20-åringar 26 gånger, för 21–29-åringar 16 gånger samt för 30–39-åringar 6 gånger. För den äldsta av de redovisade grupperna, 40 år och äldre, var ökningen endast c:a 2,8 gånger, från 0,58 per 100 000 under mitten av 1800-talet till 1,56 per 100 000 under mitten av 1970-talet. Därefter har andelen ungdomar i åldersgruppen 15–17 år som lagförs för brott närmast sig nivåerna för åldersgrupperna 18–20 år respektive 21–29 år.⁵

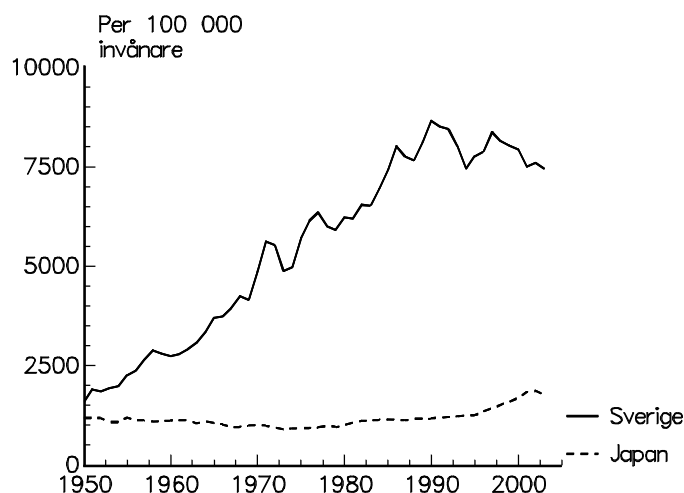
Med endast teorin om hur förändringar av tillfällesstrukturen påverkar brottsnivån är det svårt att förklara den stora skillnad i ökning av brottslighet som kan observeras mellan de yngre och de äldre.⁶

Problem 2: Jämförelse med Japan. Som nämnts uppvisar flera västländer en liknande brottsutveckling som Sverige. Detta kan tolkas som att den ökning av tillfällen till brott som har ägt rum i dessa länder under stora delar av 1900-talet kan förklara trenden. Emellertid finns det länder i andra delar av världen som också upplevt en dramatisk ökning av välståndet om man mäter detta som BNP-tillväxt. Under 1950- och 1960-talen hade t.ex. Japan en mycket kraftig tillväxt av BNP per capita (omkring 10 procent per år). Efter det blev tillväxten allt långsammare för att praktiskt taget stagnera under andra hälften av 1990- och i början av 2000-talet (Moriguchi och Saez 2005).

---

⁵ Det sista av von Hofer redovisade året är 1985, statistiken över grövre brott upphörde beklagligt nog i början av 1990-talet.

⁶ Uppgifterna ovan avser den totala brottsligheten. Dock dominerar stöldbrotten kraftigt hos personer misstänkta för brott varför resonemanget kan tillämpas på denna brottskategori.

Diagram 3. Antalet polisanmälda stöldbrott per 100 000 invånare i Japan och Sverige 1950–2003. (Källa: Shikita & Tsuchiya 1990, Japan Statistical Year Book 2005 och BRÅ 2004)

Av diagram 3 framgår att den polisrapporterade tillgreppsbrottsligheten i Japan utvecklas helt annorlunda än i Sverige (och således också i de andra västländerna). År 1950 låg antalet polisanmälda stöldbrott per 100 000 invånare på ungefär samma nivå i Japan och Sverige. I Japan, efter en liten nedgång och uppgång, tycks nivån fortfarande vara densamma i slutet av 1980-talet.⁷ Under samma tid ökade den svenska stöldbrottsligheten c:a åtta gånger. Noteras bör att under den allra kraftigaste ekonomiska tillväxten i Japan så minskade stöldbrottsligheten medan den ökade under perioden av svag tillväxt. Också i detta avseende tycks utvecklingen i Japan vara motsatt den svenska.

Jämförelsen mellan Japan⁸ och Sverige leder till slutsatsen att effekten av ökande tillfällen till brott som är relaterade till den ekonomiska tillväxten

⁷ Efter 1980-talet ökar de polisanmälda stölderna i Japan kraftigt. Se nedan.

⁸ Att stöldbrottsligheten i Japan ligger på en betydligt lägre nivå än i andra industriländer bekräftas av offerundersökningar (Kesteren m.fl. 2000). Enligt resultat från denna studie uppgav 1999 i genomsnitt 1,2 av hushållen i de industrialiserade länderna att de under det senaste året blivit utsatta för stöld av en bil. Motsvarande andel i Sverige var 1,6 procent och i Japan 0,1 procent. Skillnaderna var emellertid mindre när det gäller inbrott och försök till inbrott. Den

inte är universell. Slutsatsen liknar den man kan dra när det gäller skillnaden i ökning av antalet brott i olika åldersgrupper i Sverige.

Social kontroll

Delvis utifrån Cohen och Felsons (1979) teori om rutinaktiviteter hävdar Sarnecki (2003) att brottslighetens variationer i ett samhälle kan förklaras utifrån två faktorer; dels utifrån den tidigare nämnda tillfällesstrukturen, dels utifrån den sociala kontrollen. Social kontroll måste här förstås utifrån ett brett perspektiv. Det handlar dels om den omedelbara sociala kontrollen som direkt hindrar individen från att begå handlingar som strider mot sociala normer (Cohen och Felsons ”kapabla väktare”) och dels, och kanske i första hand, om utfallet av de långsiktiga socialisationsprocesserna (dessa har stor betydelse för att individen utvecklas till en motiverad förövare som nämns i Cohen och Felsons teori). Vidare handlar det både om band till det etablerade samhället (Hirschi 1969) och om självkontroll (Gottfredson & Hirschi 1990).

Utvecklingen av den sociala kontrollen utgör enligt min mening nyckeln till att kunna förstå de stora skillnaderna i ökning av brottslighet hos olika åldersgrupper i Sverige. Den kan även förklara varför utvecklingen av tillgrepsbrottsligheten i Japan inte liknar det västerländska mönstret.

Den samhällsomvandling som påbörjades i Sverige någon gång i mitten av 1800-talet har självfallet påverkat levnadsförhållandena för alla generationer. Den grupp som har påverkats mest är dock troligen ungdomsgruppen. Det vore kanske en överdrift att påstå att denna numera så lätt identifierbara grupp i samhället överhuvudtaget inte fanns tidigare. Men den var i vart fall betydligt mindre, omfattande betydligt färre årskullar, och var inte lika kraftigt framträdande. Denna, delvis nya och i varje fall kraftigt utvidgade, grupps tillkomst/utvidgning har att göra med de förändringar i produktionsförhållandena som ägde rum under industrialismen.

Industrialismen medför nämligen att den decentraliserade produktion som rådde i ett bonde- och hantverkssamhälle, och som i mycket stor utsträckning byggde på familjegemenskapen, långsamt upphörde. Produktionen övergick istället till allt större enheter. Denna förändring ledde bl.a. till att arbetslivet, både tidsmässigt och rumsligt, separerades från människornas

---

genomsnittliga andelen för samtliga industriländer låg på 3,3 procent, för svenska hushåll vara andelen 2,3 procent och för de japanska 1,8 procent.

övriga liv såsom hushållssysslor, barnuppfostran, eventuella fritidsaktiviteter och annat.

Den decentraliserade produktionsformen i bonde/hantverkssamhället innebar att barntillsyn, barnuppfostran och utbildning av barnen förenades med andra hushållssysslor och produktion av nyttigheter inom jordbruk och/eller hantverk. Under de förhållandena var det både naturligt och nödvändigt att från mycket tidigt ålder involvera barnen i de vuxnas aktiviteter. Det innebar att man kunde utöva tillsyn, uppfostra och utbilda barnen samtidigt som man själv arbetade. Allt eftersom barnen blev äldre och klarade flera arbetsuppgifter blev den nytta de gjorde allt större. Beräkningar finns som visar att före industrialiseringen producerade barn i Sverige mer än de konsumerade redan vid 15 års ålder (Gaunt 1983).

Man ska kanske inte idealisera bonde/hantverkssamhällets lugna övergång från barndom till vuxenliv. Även på 1800-talet fanns olika typer av ungdomsgemenskaper, pigor, drängar, studenter och lärlingar bildade någorlunda åldershomogena gemenskaper utanför det "vuxna samhällets" kontroll. Men trots allt var den övergången betydligt enklare än den är idag. En viktig orsak är att ungdomsperioden var kortare och endast omfattade ungdomar från vissa segment av samhället. Att nivån av social mobilitet var låg har också betydelse. Man övertog långsamt föräldrarnas roll i samhället, flickorna mammans, pojkarna pappas.

Intressant utifrån det här förda resonemanget är de effekter på den sociala kontrollen som den sortens arbetsgemenskap mellan barn och vuxna i samhället medförde. Man kan utgå ifrån att en hög grad av ömsesidigt beroende är en viktig förutsättning för en hög nivå av social kontroll. Bonde/hantverkssamhället medförde ett extremt stort beroende mellan individer som tillhörde samma hushåll. Det karaktäristiska för den typen av samhälle är också att individerna vanligen befinner sig fysiskt nära varandra (detta gäller i synnerhet kvinnor och barn). Det normala för vanliga (fattiga) människor var en mycket liten privat sfär och ytterst begränsade möjligheter till avskildhet. Utrymmet delades med många andra i samband med arbete, fritid och vila.

Den både sociala och fysiska tätheten (jämför Christies idéer i "Hvor tett et samfunn?" från 1974) som karakteriserade det dåtida samhället är en viktig förutsättning för en hög nivå av social kontroll. Man kan utgå ifrån att konformiteten i ett sådant samhälle vanligen är hög och att utrymmet för brottslighet och avvikande beteende är tämligen lågt. Ett undantag kan gälla

vissa typer av våld. Bonde-/hantverkssamhällets sätt att leva innebar en hög grad av friktioner mellan människor. Detta ledde till många konflikter som inte sällan ledde till våld.

Under industrialismen bryts familjens arbetsgemenskap när produktionen av nyttigheter flyttar utanför hushållet. Det går inte längre att förena försörjningen med barntillsynen. Till att börja med följer barnen med till fabriker och andra arbetsplatser, men det så naturliga barnarbetet i det förindustriella samhället förkastas snabbt i industrisamhället. Invändningarna handlar både om dålig effektivitet och om det oetiska i att låta barn arbeta. Barn ställs därför utanför produktionsprocessen, vilket gör att de ställs utanför den sociala gemenskap som ett deltagande i produktionen av nyttigheter innebär. Samhället behöver hitta nya lösningar för både barntillsyn och utbildning. Staten träder in som ny aktör på arenan, en aktör som hitintills inte direkt har befattat sig med frågor rörande barnuppfostran och utbildning.

I Sverige infördes allmän folkskola genom stadgar av 1842. Denna allmänna skola togs emot med skepsis och motstånd på landsbygden där barnen fortfarande var involverade i produktionsprocessen och många inte hade tid att gå i skolan (Larsson 2006). I europeiska storstäder var däremot allmän skolplikt efterfrågad. Den tillfredställde nämligen behovet av kontroll över de fattiga arbetarnas barn som inte längre effektivt kontrollerades av föräldrarna. Dessa förvärvsarbetade nämligen och befann sig utanför hemmet stora delar av dygnet (Bauman 1992, de Cornick-Smith 2001). Den allmänna skolundervisningen innebar att fattiga, tiggande och stjälande barn utan vuxentillsyn delvis försvann från de västeuropeiska städernas gator och torg.

Skolreformen innebar samtidigt att kontrollen över barnen, främst de fattigas, till stor del ändrade karaktär. Från de informella relationerna i familjen till de mycket mera formaliserade relationerna inom skolan, och sedermera åtskilliga andra samhällsinstitutioner. En process som pågått under det dryga ett och ett halvt sekel som gått sedan en allmän skola infördes.

Även det moderna skolsystemet kan ses som en form av formaliserad social kontroll där samhället tar hand om, och i viss mån inkapaciterar, individer som inte behövs på arbetsmarknaden. Den stora förändringen, jämfört med mitten av 1800-talet, är att den grupp det handlar om numera är mycket större. Gruppen innefattar numera alla åldersgrupper från små barn, som tas hand om av barnomsorgen medan föräldrarna arbetar, till vuxna individer

som deltar i avancerade utbildningar i avvaktan på att efterfrågas på arbetsmarknaden. Det karakteristiska för dessa individer är att deras relationer till andra människor inte är baserade på samma sorts ömsesidiga beroende som i det gamla jordbruks- och hantverkssamhället. En hel del av sådana ömsesidiga beroenden finns dock fortfarande kvar mellan de individer som har lämnat skolsystemet och har ett arbete. Lite tillspetsat kan man hävda att unga människor inte behövs i samma utsträckning idag som tidigare och därför har svagare sociala band till det etablerade samhället än tidigare generationer.

Resonemanget ovan är förenligt med Hirschi (1969) teori om sociala band. Hirschi ställer sig frågan varför människor inte begår brott. Utifrån ett empiriskt material bestående av ungdomars svar på frågor rörande sin egen brottslighet, sociala förhållanden samt attityder och värderingar drar han slutsatsen att individer avstår från att begå brott p.g.a. banden till det etablerade samhället. Som känt är för de flesta kriminologer skriver Hirschi om fyra typer av band: anknytning till konventionella personer/aktiviteter, åtaganden i förhållande till den konventionella samhällsordningen, delaktighet i konventionella aktiviteter och övertygelse om samhällsordningens legitimitet.

Hirschis empiriska material och hans teoretiska överväganden ligger på individnivå, och det kan därför vara vanskligt att utgå ifrån denna teori när man diskuterar brottsförändringar på samhällsnivå. Kornhauser (1978) tolkar emellertid hans resultat i makrosociologiska termer. Enligt min mening är det en riktig tolkning. Teorin om sociala band är förenligt med Elias (1994) beskrivningar av de historiska civiliseringsprocesser som har omvandlat de mellanmänniska relationerna i det västerländska samhället. Enligt Elias civiliserar samhället genom att individer blir involverade i allt mera sofistikerade relationer med andra individer. Den sociala kontroll som utövas i de sociala gemenskaperna tvingar individen att underkasta sig gruppens normer och avstå från beteenden som strider mot gemenskapens intresse. Ju större och mera sofistikerade typer av samhälleliga institutioner individen är relaterad till/beroende av, desto starkare tryck på konformitet. Hirschis teori om sociala band utgör en adaptation av Elias civilisationsteori till specifika kriminologiska frågeställningar.

Jag anser alltså att industrialismens omvandling av produktionsförhållandena inneburit att de sociala banden mellan unga människor och det etablerade samhället har försvagats, och att de "civiliserande krafternas" effekter på just denna åldersgrupp har minskat. Det i sin tur har lett till att de ovan

beskrivna förändringarna i tillfällesstrukturen har fått dramatiska effekter på ungdomsgruppens brottslighet.

Som tidigare nämnts var introduktion av allmän skola i de västerländska samhällena ett sätt att kompensera för förlusten av kontrollen över ungdomen som blev en av konsekvenserna av industrialismen. Införande av den allmänna skolplikten förefaller ha varit en förhållandevis effektiv metod för att öka kontrollen över de unga. I de samhällen där denna reform inte genomförts eller har fått genomslag har konsekvenserna blivit mycket allvarliga. De är synliga bl.a. genom förekomsten av stora skaror av barn och tonåringar utan tillsyn i stadens centrala delar (europeiska och nordamerikanska storstäder på 1800-talet, sydamerikanska, afrikanska och även delvis asiatiska storstäder ända fram till våra dagar). Gatubarn som lever under mycket svåra sociala och ekonomiska förhållanden utsätts ofta för hård exploatering och övergrepp. Allehanda typer av kriminalitet utgör för dessa barn ett av få sätt att överleva. Gatubarn utgör också en rekryteringsbas för den grova och organiserade brottsligheten.

Det råder knappast någon tvekan om att utbyggnaden av skolan och andra samhällsinstitutioner som riktar sig till unga i de västerländska välfärdssamhällena har, i alla fall delvis, haft en avsedd effekt när det gäller den sociala kontrollen av ungdomsgruppen. Samtidigt har denna kontroll sina begränsningar. Skolans kontroll kan inte vara lika effektiv som den som utövas i en familje- och arbetsgemenskap. Ett viktigt skäl till detta är att skolans kontroll är formell och därför inte kan vara lika ingripande och heltäckande som den informella kontrollen som utövas inom nära relationer.

Det bör påpekas att den strikta, informella, vertikala (uppifrån och ner) sociala kontroll som de unga utsattes för i jordbruks-/hantverkssamhället hade en mycket förtryckande karaktär och skapade bl.a. ett ytterst begränsat utrymme för social mobilitet. Mycket av det som idag uppfattas som centrala värden i det moderna västerländska samhället, t.ex. religionsfrihet, åsiktsfrihet, frihet att välja samlevnadsform och samlevnadspartner, frihet att välja utbildning och yrke o.s.v., begränsades kraftigt av den täta informella sociala kontrollen. De förändrade relationerna som började utvecklas i samband med den begynnande industrialiseringen (och urbaniseringen) har givit ungdomsgenerationen en frihet som de inte har haft tidigare. På så sätt kan övergången av social kontroll över unga, från den mera effektiva, informella formen, till den mindre effektiva och betydligt mer formaliserade, sägas ha inneburit ett förverkligande av viktiga frihetsideal.

Japan

Resonemanget om styrkan i sociala band (den sociala kontrollen) kan enligt min uppfattning även tillämpas för att förstå varför brottsutvecklingen i Japan i allmänhet, och utvecklingen av antalet stölder i synnerhet, inte följer det västerländska mönstret. En omfattande litteratur (bl.a. Bayley 1978, Braithwaite 1989, Shikuta och Tsuchiya 1990 samt Sugimoto 2003) hävdar att det japanska samhället präglas av en mycket stark social kontroll och att denna kontroll i stor utsträckning kan sägas vara vertikal (hierarkisk) och informell. Relationen mellan den formella och den informella sociala kontrollen i det japanska samhället är omdiskuterad.

Haley (1991) hävdar att den formella kontrollen i Japan är ganska svag. Rättssystemet är ganska utvecklat och lagens främsta uppgift är snarare att skapa konsensus än att vara ett instrument för tvång riktat mot medborgarna. Att det japanska samhället har en så låg nivå av brottsligt och avvikande beteende beror enligt Haley på styrkan i de informella normerna. För att stödja sin tes anför Haley exempel både från Japans historia och från modern tid.

Tesen om den inte alltför tvingande (coercive) lagen i Japan som inte tillgriper allt för mycket tvångs- och våldsmedel gentemot medborgarna har emellertid ifrågasatts, bl.a. i en recension av Haleys bok skriven av Danelski (1993). Danelski hävdar att tesen i vart fall inte håller för tiden före slutet av andra världskriget. Då användes den kejsrerliga lagstiftningen och rättsapparaten i förtryckande syfte mot hela befolkningen, främst mot dem som uppfattades som statens fiender.

Enligt mitt synsätt råder det inte nödvändigtvis en motsättning mellan tesen att den formella sociala kontrollen har varit, och kanske även i viss mån är, stark och förtryckande i Japan och tesen om att den informella sociala kontrollen dominerar i det japanska samhället. Om ett samhälle under en lång period präglas av en stark formell kontroll, och denna kontroll uppfattas som legitim,⁹ kan det leda till att normerna internaliseras hos befolkningen. Ett sådant samhälle präglas av en låg grad av social desorganisation (Clifford 1976, Braithwaite 1989, Komiya 1999).

Jag har inte kunnat finna någon empirisk forskning om orsakerna till den relativt låga nivån av tillgreppsbrottlighet i Japan. Däremot finns det flera

---

⁹ Konfucianismen, som under lång tid varit det japanska samhällets ideologiska grund, kan ha stor betydelse för denna acceptans.

publikationer som intresserar sig för den låga nivån av våldsbrottsligheten och jämförelser med USA i detta avseende. En ambitiös undersökning av detta slag har genomförts av Roberts och Lafree (2004). Författarna studerar utvecklingen av antalet fall av polisanmält dödligt våld och rån i Japan 1950–2000 och relaterar denna utveckling till indikatorer på kulturell och social desorganisation (skilsmässofrekvensen, andelen kvinnor inom förvärvsarbete, urbaniseringsgrad), ekonomisk stress (inkomstskillnader, arbetslöshet, andelen fattiga), sannolikheten för straff (uppklaringsprocenten) och befolkningens åldersstruktur (andelen unga män i befolkningen). Analysen visar att det endast var variabler som indikerade ekonomisk stress som uppvisade genomgående signifikanta samband med utvecklingen av de två studerade brottskategorierna.

Det är inte möjligt att dra direkta paralleller mellan faktorer som påverkar utvecklingen av våldsbrott och utvecklingen av stölder. Mekanismerna bakom utvecklingen av de två brottstyperna är åtminstone delvis olika. Trenderna i utvecklingen av dessa brottskategorier i Japan är emellertid delvis likartade. Liksom när det gäller tillgreppsbrotten (se diagram 3) sjunker antalet våldsbrott mellan 1950 och 1980-talet för att sedan börja öka. Nedgången och uppgången för våldsbrott (i synnerhet rån) tycks emellertid vara kraftigare än för tillgreppsbrotten (Roberts och Lafree 2004: 189).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att brottsligheten i allmänhet och tillgrepsbrottsligheten i synnerhet i Sverige och övriga västländer under större delen av andra hälften av 1900-talet uppvisar ett positivt samband med den ekonomiska tillväxten, medan motsvarande samband är negativt i Japan. Även den kraftiga ökningen av egendomsbrott i Sydkorea, som när det gäller vissa kulturella aspekter liknar Japan, anses ha samband med den ekonomiska kris som landet drabbades av på 1990-talet (Joo 2003).

Som nämnt ovan finner inte Roberts och Lafree (2004) något samband mellan indikatorer på social desorganisation och variationer i våldsbrottsligheten i Japan. Detta innebär emellertid inte att hypotesen om effekter av den sociala kontrollens verkan på våldsbrott eller stöldbrott kan förkastas. Det kan anses troligt att den sociala kontrollen i det japanska samhället utgör ett skydd mot att ökande tillfällen till brott påverkar människors beteende, detta oberoende av ökningen av antalet skilsmässor, ökande urbaniseringsgrad och variationer i antalet förvärvsarbetande kvinnor (enligt Roberts och Lafree ökar andelen förvärvsarbetande kvinnor i Japan under större delen av 1950-talet, minskar sedan fram till slutet av 1970-talet för att därefter återigen öka).

Emellertid är den intressanta frågan den hur den sociala kontrollen påverkas av de ekonomiska svårigheter som Japan upplevt under de två senaste decennierna. Det är fullt tänkbart att dessa ekonomiska förändringar har så långtgående effekter på det japanska samhällets struktur att de kan förklara den senaste tidens öknings av brottsligheten.¹⁰

I en artikel från 1977 frågar Bayley vilka förutsättningar den starka sociala kontrollen i Japan, och den medföljande låga brottsligheten, har att överleva på sikt. Han pekar på den stora betydelse som den dåtida ekonomiska framgången hade på livsstilen och därmed den höga nivån på informell social kontroll i efterkrigstidens Japan. Inte minst handlade det enligt Bayley om anställningssystemet. Det gav ekonomisk trygghet och var centralt för social stabilitet, såsom boende och familjeliv. De ekonomiska problem som Japan har drabbats av anses bland annat ha påverkat just den stabiliteten. En indikator på denna förändring är en stadig ökning av arbetslösheten, från en procent på 1970-talet till fem procent i början av 2000-talet (Mariguchi & Saez 2005).

En annan intressant indikator på försvagningen av den sociala kontrollen i det japanska samhället är en uppseendeväckande minskning av uppklaringsprocenten på brott, från c:a 65 procent i slutet på 1990 talet till c:a 25 procent i början av 2000-talet (Roberts & Lafree 2004: 192).

Som avslutning på denna del en, något spekulativ, kommentar om att sambandet social kontroll/ekonomisk tillväxt även kan ses från ett annat perspektiv. Den höga nivån av social kontroll och dess vertikala, hierarkiska karaktär har med stor säkerhet varit till gagn för det japanska samhällets ekonomiska utveckling under industrialismen. Detta inte bara genom att hålla brottsligheten på en lång nivå, utan kanske främst genom en allmän disciplinerande verkan på produktionen.

Svårigheter i den japanska ekonomin under den (sent-) postindustriella perioden kan vara relaterade till att den moderna produktionsformen kräver en betydligt mer flexibel styrning. I ett samhälle med stränga hierarkiska strukturer kan det vara svårt att uppnå denna nivå på flexibilitet (t.ex. med arbetsgrupper och roterande ledarskap istället för hierarkier). Moderna produktionsmetoder kräver en hög grad av autonomi och individualism hos de

---

¹⁰ Under de senaste decennierna är denna ökning verkligen dramatisk, 1985 registrerades 1,4 miljoner stöldar i Japan och 2003 redovisas drygt 2,2 miljoner stöldar. (Japanese Statistical Year Book 2005).

enskilda aktörerna, något som den moderna västerländska individualistiska kulturen klarar bättre än den traditionella japanska. Sett ur det perspektivet skulle de senaste decenniernas stagnerande japanska ekonomi utgöra priset för den strikta sociala kontrollen.

De ekonomiska imperativen tycks leda till att den sociala kontrollen i Japan långsamt upplöses, med en växande brottslighet som en av konsekvenserna. För västerlandet började däremot den sociala kontrollen försvagas och brottsligheten att öka redan tidigt under industrialismen, samtidigt som både industrialismen och den postindustriella epoken präglades av ekonomisk tillväxt. I västvärlden skulle alltså den höga brottsligheten utgöra priset för den industriella revolutionen och den därmed förknippade ansenliga ökningen av den individuella friheten (främst bland unga). Det intressanta här är att ökningen av brottslighet i vår del av världen tycks avstanna. Detta diskuteras i nästa avsnitt.

Tiden efter 1990

Kurvan över tillgreppsbrottsligheten i Sverige uppvisar efter 1990 en svag nedgående trend. En närmare granskning ger vid handen en påtaglig nedgång under perioden av svag ekonomisk utveckling (t.o.m. en viss recession) under början av 1990-talet. Under andra hälften av decenniet, då ekonomin återhämtar sig, sker en viss uppgång. En fortsatt stark tillväxt i ekonomin förefaller emellertid inte påverka stölderna, som åter minskar under de sista åren på 1990-talet och i början av 2000-talet. Nedgången tycks avse de flesta kategorier av tillgreppsbrott. Således redovisas i den svenska kriminalstatistiken (BRÅ 2006a) påtagliga minskningar under den aktuella perioden av polisanmälda cykelstölder, bostadsinbrott och även, om än i mindre utsträckning, butiksstölder. Också biltillgreppen har minskat, även om nedgången är starkare räknat i absoluta tal jämfört med andelen stulna bilar per en miljon bilar som är registrerade i landet. Uppgifter från statistiken över polisanmälda tillgreppsbrott bekräftas av offerundersökningar (SCB 2007) även om nedgången efter 1990 är liten. Det kan nämnas att även, ett annat egendomsbrott, de polisanmälda bedrägerierna uppvisar en tillbakagång.

Nedgången av tillgreppsbrottsligheten under recessionen i ekonomin är förenlig med hypotesen om tillfällesstrukturens betydelse för brottslighetens utveckling. Tillgången på lämpliga objekt (Cohen & Felson 1979, Felson 1986, 1998) kan tänkas minska, i synnerhet om människor i tider av ekonomisk tillbakagång skyddar sin egendom bättre. Det finns en del empiriska belegg för att de senaste 15 åren präglats av intensifierade insatser för att skydda egendom mot stölder, såväl i Sverige som i flera andra västländer

(Alvazzi & van Kesteren 2004). Det anses (BRÅ 2004) att de tekniska åtgärderna kan ha haft effekt på t.ex. nedgången av antalet bilstölder (obligatoriska elektroniska lås som genom ett EU direktiv införts i alla nya bilar sedan 1998) och bostadsinbrott (bättre lås, starkare dörrar, och larm). Satsningar på tekniska brottskydd har emellertid inte upphört i och med att konjunkturen vände i mitten av 1990-talet, den har tvärtom fortsatt och tilltagit (ibid.).

Utvecklingen som beskrivs ovan leder till två frågeställningar: Kan olika åtgärder som syftar till att minska tillfällena till brott förklara hela den aktuella nedgången i tillgreppsbrottligheten? Finns det andra samhällsförändringar som är relaterade till denna utveckling? När det gäller den första frågeställningen finns det för närvarande inget entydigt svar. Förhållandet att de flesta kategorier av tillgreppsbrott (samt andra brott mot egendom) tycks ha slutat öka och kanske t.o.m. minskar i omfattning (inklusive sådana där en förstärkning av åtgärder som minskar tillfällena till brott inte är lika given) och att det finns en generell trend bland ungdomar att rapportera färre brottsliga handlingar tyder på att förändringen även kan ha andra orsaker än enbart förstärkt brottskydd.

Den andra frågeställningen är av ett större principiellt intresse. De olika typerna av utökade tekniska åtgärder mot brott sammanfaller nämligen med andra samhällsförändringar som är relaterade till synen på och åtgärder mot brott. Generellt kan man hävda att det rör sig om olika åtgärder som syftar till att utöka den formella sociala kontrollen, och i så måtto kan trenden uppfattas som en fortsättning på utvecklingen under den föregående perioden. Skillnaden är att kontrollen får en betydligt mera repressiv inriktning (t.ex. Tham 2001, Flyghed 2005; för ett internationellt perspektiv Christie 2001, Garland 2001). Man kan hävda att perioden karaktäriseras av en kraftig betoning av det individuella ansvaret utifrån ett neoklassicistiskt perspektiv inom straffrätten (Straffsystemkommittén 1995).

Rättssystemet i Sverige, liksom i flera andra väständer, genomgår under perioden en rad reformer som minskar inslaget av den tidigare så inflytelserika välfärdsorienterade kriminalpolitiken med starka behandlingsinslag. Denna ersätts i stället av en strafforientering som betonar lag och ordning, allmänprevention, inkapacitering, brottsoffrens rätt till upprättelse och den brottsliga handlingens straffvärde (Christie 2001, Garland 2001, Tham 2001). Långsiktigt leder dessa reformer bl.a. till att antalet fångar ökar. I Sverige har dock denna ökning hitintills varit förhållandevis liten, antalet personer som

avtjänar fängelsestraff har på tio år ökat från knappt 5000 till knappt 6000 (BRÅ 2006a).

Att ökningen inte har varit större beror på att kortare fängelsestraff samtidigt har ersatts med alternativa påföljder som samhällstjänst och elektronisk övervakning. Den genomsnittliga längden på fängelsestraffen har dock ökat under perioden. Personer på kriminalvårdsanstalter som är dömda till fyra års fängelse eller mer har t.ex. ökat med 37 procent under de senaste fem åren. På längre sikt är ökningen ännu större. Särskilt dramatisk är ökning antalet personer som avtjänar livstidsstraff, som har ökat mer än fem gånger under de senaste decennierna (Kriminalvården 2006: 39).

Ökningen av antalet personer som avtjänar långa fängelsestraff kan främst hänföras till strängare påföljder för grova våldsbrott och narkotikabrott. Motsvarande skärpning kan inte observeras när det gäller påföljderna för stöldbrott (ibid.). En hel del av stölderna begås emellertid av personer som även begår vålds- och/eller narkotikabrott. En kraftig ökning av inkapaciteringen av personer som begår vålds- och narkotikabrott kan därför teoretiskt även påverka nivån på stöldbrottsligheten. I Sverige är emellertid än så länge den totala ökningen av inkapacitering så liten att en sådan effekt knappast är trolig.

Återigen: De ovan beskrivna tendenserna i utvecklingen inom rättssystemet sedan 1990 är inte unika för Sverige. Även i andra västländer har det skett en övergång till en mer restriktiv kriminalpolitik. I de flesta av dessa länder (inte minst i USA och England) har fångtalen ökat mycket mer påtagligt än i Sverige (Kangaspunta m.fl. 1998, Blumstein 2006, Grech 2006).

Utöver den strängare kriminalpolitiken har ytterligare förändringar ägt rum som syftar till att utvidga den formella sociala kontrollen över medborgarna. Det gäller bl.a. en utvidgad lagstiftning och en tillämpning av redan existerande lagar som tillåter myndigheterna att kontrollera olika aspekter av individers privata sfär. Denna utveckling har ägt rum i hela västvärlden som en reaktion på attentatet mot World Trade Center i New York (Talbot 2002) samt attentaten i Madrid och London (Flyghed 2005).

Den stora frågan i detta sammanhang är om dessa förändringar i rättssystemet och den, till dessa förändringar relaterade generellt sett strängare synen på brottsligheten, kan förklara den observerade minskningen i antalet brott. Det finns för närvarande ingen forskning som på ett mer systematiskt sätt tar sig an denna fråga, i varje fall inte när det gäller tillgreppsbrott. I det

internationella forskarsamfundet är man emellertid tämligen skeptisk mot tanken att så skulle vara fallet. Man anser att de stora formaliserade kontrollsystemen vanligen saknar förmåga att på ett effektivt sätt analysera och utnyttja de gigantiska mängder av information som de har teknisk kapacitet, och allt oftare även juridiskt mandat, för att samla och utnyttja (t.ex. Sheptycki 2004).

Forskarna är också ofta skeptiska mot tanken att lagskärpningar med kraftig förlängning av strafftider skulle leda till påtagliga nedgångar av brottsnivån. Lindström (2007) har gjort en genomgång av utvärderingar av den amerikanska ”Three-Strikes and You’re Out” lagstiftningen. Han finner att de flesta av dessa utvärderingar inte visar på att de kraftiga straffskärpningar som denna lagstiftning innebär ger några som helst nedgångar i brottsnivån. De forskare som anser att den typen av åtgärder kan ha en viss effekt på brottslighetens omfattning (bl.a. Blumstein 2006, Blumstein och Wallman 2000 och 2005), framhåller att effekterna är tämligen begränsade, de svarar t.ex. endast för en mindre del av den nedgång av våldsbrottligheten som har ägt rum i USA under det senaste decenniet. Blumstein menar att andra faktorer är av större betydelse för att våldsbrotten i USA har minskat. Minskande efterfråga på crack-kokain har enligt honom större betydelse för minskningen av våldsbrottligheten i USA än mångdubblingen av antalet fångar.

Emellertid kan man ställa sig frågan vad för sorts samhällsförändringar som ligger bakom den minskande efterfrågan på crack? Blumstein (2006:28; se även Johnson m.fl. 2006) hävdar att orsaken till denna är att den nya generationen ungdomar har sett och dragit konsekvenser av vad drogerna har gjort med deras föräldrar och äldre syskon. Detta påstående bör emellertid granskas mera ingående. Vi vet väldigt litet om de processer som får ungdomar i USA (främst svarta och fattiga) att avstå från droger.

I Sverige har drogutvecklingen varit något annorlunda än i USA. Narkotika-bruket (främst hasch) har ökat bland svenska ungdomar under hela 1990-talet för att minska först under 2000-talet (CAN 2006). En liknande trend kan eventuellt observeras när det gäller en mera omfattande alkoholkonsumtion bland ungdomar (ibid.). Vi kan alltså möjligen skönja samma sorts trend bland svenska ungdomar (både när det gäller attityder till droger och till brott)¹¹ mot de mera prosociala beteendemönster som Blumstein beskriver

---

¹¹ Nedgången i drog - och alkoholbruk tycks emellertid starta något senare än nedgången i självrapporterad brottslighet.

när det gäller USA. Den svenska trendförändringen inträffar emellertid något senare än den i USA. Vi vet dock varken om denna utveckling är långsiktig eller dess orsaker. En hypotes kan vara att dessa förändringar är indirekt relaterade till den allmänt hårdnande attityden mot brottsligheten. Vi bör alltså fråga oss: Kan den allt hårdare formella sociala kontrollen, och de attityder och värderingar som är relaterade till den trenden, avsätta spår i den informella sociala kontrollen, i första hand hos de unga?

Mot denna tes talar att den observerade nedgången i brottsligheten än så länge är svag och osäker och att, om den överhuvudtaget finns, inte avser alla brott och inte ens alla ungdomsbrott (den polisanmälda skadegörelse-brottsligheten minskar t.ex. inte). Situationen är vidare oklar när det gäller våldsbrottsligheten. Även om det starkt kan ifrågasättas om den påtagliga ökningen av antalet polisanmälda misshandels- och andra våldsbrott motsvarar utvecklingen av den faktiska brottsligheten (Estrada 2005), finns det idag inte särskilt många indikatorer på att våldsbrottsligheten skulle minska. Skulle vi ha att göra med förändrade attityder gentemot brottslighet i stort är det svårt att föreställa sig att dessa gäller tillgreppsbrott samt bruk av narkotika och alkohol men inte våldsbrott.

Kanske kan en del av förklaringen trots allt ligga i förändringar av tillfällesstrukturen. När det t. ex. gäller unga som lever i postindustriella samhällen skulle denna förändring kunna relateras till förändringar i fritids- och umgängesvanor. Vi vet än så länge alldeles för lite om effekterna av den nya tekniken på de ungas brottsliga beteende. Kan det vara så att den nya generationen umgås mindre rent fysiskt och mera över cyberrymden, och att de ”varor” de efterfrågar inte finns i affärer och butiker utan på Internet. Ett enkelt exempel, varför snatta skivor eller DVD-filmer i en affär (något som p.g.a. olika typer av modern stöldskydd är mycket svårt) om man kan ladda ner dem, olagligt, från nätet. Vi vet idag inte hur omfattande den typen av ny brottslighet är bland unga, bara att den är omfattande. Denna förklaring kan inte avse annat än en del av den aktuella förändringen i stöldbrottsligheten, men kan utgöra ett viktigt element i vår förståelse av de nu pågående och därför svårtolkade förändringarna.

Avslutande diskussion

Den svenska utvecklingen av stöldbrottsligheten påminner i stort om utvecklingen av denna brottstyp i andra västländer; en kraftig ökning efter andra världskriget och en stagnation och möjligen också minskning sedan

början av 1990-talet. Denna utveckling sammanfaller under större delen av perioden med en kraftig ekonomisk tillväxt. Mot bakgrund av detta har orsaken till ökningen av tillgreppsbrottligheten sökts i en ökning av tillfällena till brott som relateras till den materiella välfärden. Det finns emellertid ett antal skäl till att denna förklaring inte kan anses vara tillräcklig.

1. Stölderna minskar under andra hälften av 1800-talet trots ekonomisk tillväxt
2. Stölderna ökar under större delen av 1900-talet betydligt snabbare bland unga än bland vuxna trots att den ekonomiska tillväxten omfattar alla generationer.
3. I efterkrigs Japan (och möjligen i andra länder i sydöstra Asien) minskar stölderna under perioder av god ekonomisk tillväxt och ökar när tillväxten är dålig.
4. Stölderna minskar i Sverige och flera andra västländer under andra hälften av 1990-talet och första hälften av 2000-talet trots en god ekonomisk tillväxt

Det är således uppenbart att teorin om tillfällesstrukturens effekter på brottligheten (Cornish & Clarke 1986, Clarke 1995) måste kompletteras med ett eller flera andra element. Här föreslås social kontroll som en faktor, vilken i samverkan med tillfällesstrukturen inverkar på brottsnivån.

I det förindustriella och tidigt industriella samhället var nivån på den sociala kontrollen mycket hög, i synnerhet gällde det unga individer. Stölderna låg på förhållandevis låg nivå och var ofta nödrelaterade – mycket fattiga människor tvingades att stjäla för sin egen och närståendes överlevnad. Den ekonomiska tillväxten ledde till en ökad levnadsstandard även för de allra fattigaste, vilket i sin tur ledde till att brottligheten minskade.

Industrialismen i väst leder till att de sociala strukturer som befrämjar en hög nivå av, i första hand informell, social kontroll försvagas och delvis ersätts av mera formaliserade kontrollformer. Dessa kontrollformer tycks vara mindre effektiva när det gäller i första hand unga människor. Samtidigt som detta sker ökar antalet tillfällen till brott kraftigt. Brottligheten, i synnerhet stölderna, ökar.

Den annorlunda utvecklingen i Japan, och möjligen andra länder i sydöstra Asien, kan möjligen tolkas i termer av att dessa samhällen, till följd av den starka sociala kontrollen, reagerar på ekonomiska förändringar på samma sätt som Sverige och andra västländer gjorde i början av industrialismen. En fråga som bör diskuteras mera ingående i den framtida forskningen på detta

område är statliga välfärdssystem, som i de flesta västeuropeiska länder skyddar stora delar av befolkningen mot direkt nöd till följd av t.ex. arbetslöshet eller sjukdom, och deras betydelse för att den gamla formen av nödkriminalitet är sällsynt i dessa länder. Det bör påpekas att dessa system även innebär en omfattande kontroll av förmånstagarna (bl.a. i syftet att avslöja fusk). Denna kontroll har ökat under den senaste perioden i Sverige och utgör ytterligare en del av den ovan omtalade ökningen av den formella sociala kontrollen.

Det är alltid svårt att få en klar bild av vilka faktorer som styr den samtida utvecklingen. Detta gäller även den minskning av stöldbrottsligheten som kan skönjas i Sverige och andra västländer. En tänkbar förklaring som har förts fram här är att den ökning av formell kontroll som har ägt rum i väst indirekt, genom att påverka attityder, har lett till en minskad brottsbenägenhet. Medborgarna, i synnerhet de unga, i Sverige och liknande samhällen har fått en strängare syn på vissa typer av brott¹² samt på drog-användning. Detta skulle kunna bero på ett övertagande av de attityder som råder i samhället i stort och möjligen vara en reaktion (jämför Blumstein 2006) på den föregående periodens omfattande antisocialitet. En alternativ och/eller kompletterande hypotes går ut på att det sker en omfördelning av tillgrepsbrottsligheten och att denna så att säga flyttar till cyberrymden där de efterfrågade produkterna finns och där tillfällesstrukturen är mycket gynnsammare än i övriga samhället.

Det är ett rimligt antagande att förändringar av den sociala kontrollen i interaktion med förändringar i tillfällesstrukturen är avgörande för brottsutvecklingen. Vi vet idag förhållandevis mycket om hur tillfällesstrukturen har förändrats under det senaste seklet. När det gäller den sociala kontrollen är vår bild emellertid betydligt sämre. Här står två uppfattningar, i varje fall delvis, mot varandra.

1. Den sociala kontrollen har minskat till följd av den ökande individualiseringen som urholkar de *informella* relationerna mellan människor.
2. Den sociala kontrollen har ökat genom statens och de överstatliga organens, allt mera intensiva, *formella* övervakning av individer.

---

¹² Den internationella offerundersökningen (EUICS 2007: 88) visar att svenskar efter 1996 har blivit mer positiva till fängelse som straff för inbrott.

Dessa två postulat behöver inte vara ömsesidigt uteslutande eftersom de handlar om två olika typer av kontroll. Det krävs dock mer både teoretiskt och empiriskt arbete om de ska kunna integreras och att frågan om hur den sociala kontrollen förändras ska kunna få bättre belysning. Det bör påpekas att olika samhällen och olika grupper av individer i ett samhälle kan påverkas olika av dessa förändringar.

Litteratur

- Alvazzi del Frate, A. & van Kesteren, J. (2004): *Criminal Victimization in Urban Europe*. Key Findings of the 2000 International Crime Victimization Surveys. Turin: UNICRI.
- Bauman, Z. (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bayley, D. H. (1978): The Future of Social Control in Japan. *Pacific Affairs*. Vol. 51, 24-40.
- Blumstein, A. (2006): The Crime Drop in America. An Exploration of Some Recent Crime Trends. *Journal of Scandinavian Studies and Crime Prevention*. Vol. 7(2), 17-35.
- Blumstein, A., Wallman, J. (Eds.) (2006): *The crime drop in America*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J. (1989): *Crime, shame and reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRÅ (2004): *Brottsutveckling i Sverige 2001–2003*. BRÅ-rapport 2004:3. Stockholm: Fritzes.
- BRÅ (2006a): *Kriminalstatistik 2005*. BRÅ-rapport 2006:4. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- BRÅ (2006b): *Ungdomar och brott 1995–2005*. BRÅ-rapport 2006:7 Stockholm: Fritzes.
- CAN (2006): *Drogutveckling i Sverige 2006*. Rapport 98. Stockholm: CAN.
- Christie, N. (1974): *Hvor tett et samfunn?* [Andra utgåva 1982.] Oslo: Universitetsforlaget.
- Chrisie, N. (2001): *Crime control as industry: towards gulags, Western style*. New York: Routledge.
- Clarke, R. V. (1995): Situational Crime Prevention, I: Tonry, M. & Farrington, D. P. (Eds.), *Building Safe Society Strategic Approaches to Crime Prevention*, pp. 91-150. Chicago: Chicago University Press.

- Clifford, W. (1976): *Crime Control in Japan*. Lexington, Mass.: Lexington Books.
- Cohen, L. E. & Felson, M. (1979): Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach. *American Sociological Review*. Vol. 44, 588-608.
- de Cornick-Smith, N. (2001): *The culturalization of childhood*. Ethnologia Scandinavica. Lund: Folkuniversitet.
- Cornish, B. D. & Clarke, R. V. (Eds.) (1986): *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspective on Offending*. New York: Springer-Verlag.
- Danelski, D. J. (1993): Authority Without Power: Law and the Japanese Paradox by Owen Haley. *Law and Polices Book Review*, Vol. 3, 49-50.
- Elias, N. (1994): *The civilizing process*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Estrada, F. (2005): *Våldsutveckling i Sverige*. En presentation av analys av sjukvårdsdata. Arbetsrapport 2005:4. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier.
- EUICS 2005: *The Burden of Crime in the EU*. Research Report: A Comparative Analysis of the European Crime and Safety Survey. www.gallup-europe.be/euics/Xz38/downloads/EUICS_The%20Burden%20of%20Crime%20in%20the%20EU.pdf (hämtat 2007-05-04).
- European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* (2003): Den Haag: WODC.
www.wodc.nl/onderzoeken/onderzoek_212.asp?loc=/onderwerp (hämtat 2006-12-29).
- European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics – 2006* (2006). Den Haag: WODC etc.
www.wodc.nl/eng/Onderzoeken/Onderzoek_416.asp (hämtat 2006-12-29).
- Felson, M. (1986): Linking Criminal Choices, Routine Activities, Informal Control, and Criminal Outcomes. I: Cornish, D. B. & Clarke, R. V. (Eds.), *The Reasoning Criminal: Choice Perspectives on Offending*, pp. 119-128. New York: Springer-Verlag.
- Felson, M. (1998): *Crime and Everyday Life*. Second Edition. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Flyghed, J. (2005): Crime Control in Post-Wall Era: The Menace of Security. *Journal of Scandinavian Studies and Crime Prevention*. Vol. 6, 165-182.
- Garland, D. (2001): *Mass imprisonment: social causes and consequences*. London: Sage.
- Gaunt, D. (1983): *Familjeliv i Norden*. Stockholm: Gidlund.
- Gottfredson, M. R. & Hirschi, T. (1990): *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Grech, J. P. (2006): *Crime and Criminal Justice Systems in Europe and North America*. Helsinki: HEUNI.

- Haley, J. O. (1991): *Authority without power: law and the Japanese paradox*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Joo, H.-J. (2003): Crime and Crime Control. *Social Indicators Research*. Vol. 62-63, 239-263. www.springerlink.com/content/jw5lk87687440kr1/ (hämtat 2006-11-20).
- Hirschi, T. (1969): *Causes of Delinquency*. Berkley: University of California Press.
- von Hofer, H. (1985): *Brott och Straff i Sverige*. Historisk kriminalstatistik 1750–1984. Diagram, tabeller och kommentarer. Andra upplagan. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- von Hofer, H. & Tham, H. (1983): *Stöld i Sverige 1831–1980*. Stockholm: Stockholms universitet. Institutet för social forskning. Särtryck.
- von Hofer, H. & Tham, H. (1989): General Deterrence in a Longitudinal Perspective. A Swedish Case: Theft, 1841-1985. *European Sociological Review*. Vol. 5, 25-45.
- von Hofer, H. & Tham, H. (2005): Stöld i Sverige 1831–2002. I: Golberg, T. (red.). *Sambällsproblem*. Sjätte upplaga, pp. 425-447. Lund: Studentlitteratur.
- Home Office Statistical Bulletin (2006): *Crime in England and Wales 2005/06*. 12/06. London: Home Office.
- Japan Statistical Year Book (2005): *25 Justice and Police*. Statistics Bureau & Statistic Research and Training Institute. Ministry of Internal Affairs and Communications. www.stat.go.jp/english/data/nenkan/1431-25.htm (hämtat 2007-05-05).
- Johnson, B. D., Golub, A., Dunlap, E. (2006): The rise and decline of hard drugs, drug markets, and violence in inner-city New York. I: Blumstein, A., Wallman, J. (Eds.), *The Crime drop in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Komiya, N. (1999): A cultural study of the low crime rate in Japan. *British Journal of Criminology*. Vol. 39, 369-390.
- Kangaspunta, K., Joutsen, M., Ollus, N. (1998): *Crime and Criminal Justice Systems in Europe and North America. 1990-1994*. Helsinki: HEUNI.
- Kesteren, J. van, Mayhew, P. & Nieuwbeerta, P. (2000): *Criminal Victimization in Seventeen Industrialised Countries: Key findings from the 2000 International Crime Victims Survey*. The Hague, Ministry of Justice, WODC. Onderzoek en beleid, nr. 187. www.unicri.it/wwd/analysis/icvs/pdf_files/key2000i/index.htm#download%20full%20text%20in%20pdf (hämtat 2007-05-05).
- Kriminalvården (2005): *Kriminalvård och statistik*. Norrköping: Kriminalvården.

- www.kvv.se/templates/KVV_InfopageGeneral___4152.aspx (hämtat 2007-05-05).
- Kornhauser, R. R. (1978): *Social sources of delinquency: an appraisal of analytic models*. Chicago: Chicago University Press.
- Larsson, E. (2006): *Det svenska utbildningssystemets födelse*. Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi. Nr 38. Uppsala: Uppsala universitet.
www.skeptron.uu.se/broadly/sec/sec-38.pdf (hämtat 2007-08-06).
- Lindström, P. (2007): Tredje resan – vart bär det hän? Utvärderingsresultat av den amerikanska lagen ”Three-Strike and You’re Out”. *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap*. Årg. 94, 40-55.
- Moriguchi, C. & Saez, E. (2005): *The Evaluation of Income Concentration in Japan 1885–2002*. Evidence from Income Tax Statistics.
<http://elsa.berkeley.edu/~saez/moriguchi-saez05japan.pdf> (hämtat 2006-12-29)
- Roberts, A. & Lafree, G. (2004): Explaining Japan’s Postwar Violent Crime Trends. *Criminology*. Vol. 42, 179-209.
- Sarnecki, J. (2001). *Delinquent Networks. Youths Co-Offending in Stockholm*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarnecki, J. (2003): *Introduktion till kriminologi*. Lund: Studentlitteratur.
- SCB (2007): Utsatt för någon stöld eller skadegörelse. *Levnadsförhållanden*. Undersökningar av levnadsförhållanden (ULF).
www.scb.se/templates/tableOrChart___48978.asp (hämtat 2007-05-04).
- Shaw, C. R. & McKay, H. D. (1942): *Juvenile Delinquency in Urban Areas*. A Study of Rates of Delinquency in Relation to Different Characteristics Local Communities in American Cities. Chicago: University of Chicago Press.
- Sheptycki, J. W. E. (2004): *Review of the influence of strategic intelligence on organised crime policy and practice*. Special Interest Paper 14. London: Home Office Research, Development and Statistics.
- Shikita, M. & Tsuchiya, S. (1990): *Crime and Criminal Policy in Japan 1926 to 1988*. Analysis and Evaluation of the Showa Era. Tokyo: Japan Criminal Policy Society.
- Straffsystemkommittén (1995): *Ett reformerat straffsystem*. SOU 1995:91. Stockholm: Fritzes.
- Sugimoto, Y. (2003): *An Introduction to Japanese Society*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talbot, R. (2002): The balancing act: counter-terrorism and civil liberties in British anti-terrorism law. I: Talbot, R., Strawson, J. (Ed.), *Law After Ground Zero*. London: Glasshouse.

JERZY SARNECKI

- Tham, H. (2001): Law and Order as a Leftist Project? The Case of Sweden. *Punishment and Society*. Vol. 3, 409-426.
- U.S. Department of Justice (2004): *Cross-National Studies in Crime and Justice*. Washington: U.S. Department of Justice. Office of Justice Programs. Bureau of Justice Statistics.
- Westfelt, L. (2001): *Brott och straff i Sverige och Europa*. En studie i komparativ kriminologi. Stockholm: Stockholms universitet, Kriminologiska institutionen.

JERZY SARNECKI

KAPITEL 19.

The Populist Exploitation of Cultural Trauma

Heinz Steinert

Shaking the foundations

On November 1st, 1755, an earthquake shook the wealthy harbour and merchant town of Lisbon, capital of Portugal, killing some thirty thousand¹ and laying waste to most of the city. When news of the disaster reached Paris, London and Geneva towards the end of the month, religion was quick to preach, as always, of the disaster as God's punishment for a sinful humanity, but had serious competition this time: numerous men of letters were moved to write poems on the meaning of this event, none of them more consequential than Voltaire's "Poème sur le désastre de Lisbonne", followed by his most famous novel four years later, the "Candide" of 1759. Voltaire saw this disaster as further proof that not only is there no benevolent God but also that Nature is indifferent to human desires and efforts to rationally order the world. Optimistic ideas like "the best of all possible worlds" or "whatever is, is reasonable" were proved ridiculous, were up for satire. Voltaire's interpretation of the earthquake did away with naive Enlightenment optimism for good. After 1755 Enlightenment thinking had a dark, ironic, even cynical side: There is no moral universe to be relied upon.

As far as our culture is based on the Enlightenment, it is also based on a "cultural trauma". Seen the other way around: The earthquake is the proto-

---

¹ Other estimates (or rather guesses?) range up to 60,000.

typical “cultural trauma”. It is an experience that literally shakes the foundations, that makes people see that there is no taken-for-granted world in which we can trust, not natural nor moral. In 1755, this new insecurity was the root of the freedom to change the world, to topple traditional regimes of domination. The shaking of the foundations can be a chance for the future too.

The terminology of “cultural trauma” has only recently been suggested² to conceptualise dramatic and painful events and their memories that shape a cultural “working alliance”³ – the taken-for-granted narrative (and thus understanding) of events that have historically determined central aspects of the culture; tacit or explicit and emotionally charged knowledge that is shared by all and is referred to at least negatively when people think and talk about themselves. In what follows I will apply this concept to a recent event, 9/11 (and its pre-history), an event that has generally been attributed a “trauma” as well as a “world-historical” quality. I was in New York at the time and together with a group of NYU Graduate Students collected narratives of people’s immediate as well as longer-term reactions to the event. The results of this research have been reported elsewhere⁴ and will be used here again. If it really qualifies, this event provides the opportunity to observe a “cultural trauma” in the making.

---

² Ron Eyerman (2001) *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press; Jeffrey C. Alexander et al., (2004) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.

³ Christine Resch & Heinz Steinert (2003) *Die Widerständigkeit der Kunst: Entwurf einer Interaktionsästhetik*. Münster: Westfälisches Dampfboot. In this use, it corresponds to the phenomenological “life world” (before its banal simpli- and falsification by the opposition of “system” and “life world”, following a simplified Habermas), the taken-for-granted “horizon” of experience and understanding. I have suggested distinguishing between layers of generality and scope: cultural, sub-cultural, institutional, situational, interpersonal (plus the remaining “idiosyncratic” elements of the working alliance).

⁴ Heinz Steinert (2003) ‘Unspeakable September 11th: Taken-for-granted assumptions, selective reality construction and populist politics’, in: *International Journal of Urban and Regional Research* 27(3): 651-66.

HEINZ STEINERT

The World Trade Center attack – a case of ”cultural trauma”?

Did Sept 11, 2001, shake the foundations, and if so, which foundations exactly? Two comparisons were used most frequently on 9/11 and during the days immediately following in New York: movies and Pearl Harbor.

The movie analogy was used to underscore the “unreal“, sometimes ”surreal“, the hard-to-believe character of what we clearly saw happen before us on that sunny morning in late summer. Flying planes into the Twin Towers seemed like an idea out of a James Bond movie. In the reality we actually live in such events with a quality that is at the same time horrible and picturesque just do not have a place. To kill thousands and at the same time produce images like made for TV, is a mixing of mass-murder with a film director’s imagination that blurs the barriers between media and reality – which for most of us, in spite of what concerned culture critics fear, are still intact.

The Pearl Harbor analogy points to the exceptional character of an attack on the US from outside. The fear of such an attack, though, is not new at all – it was the standard Cold War fear since the Russians had “the bomb” and intercontinental missiles. If this could be seen as a shock in 2001, either we never believed this possibility could become reality or at least we stopped doing so after 1989. The possibility must have remained abstract – we couldn’t imagine the exchange of intercontinental missiles carrying atomic war-heads destroying whole cities in the US and the USSR, which was the – imagined – threat behind the forty years of Cold War mutual containment. That something approaching this nightmare, a bombing of the highest buildings in New York, did happen was the realization of “our worst fears”. The shaking of the foundations need not come as beyond imagination or as a complete surprise, but rather can be a nightmare come true.

A third striking element of the immediate reaction was the speedy presidential definition linking ”act of war” with “Osama Bin Laden” with “Afghanistan“, a chain that led to the helpless question “why do they hate us so much?” – a question that was predominantly answered with some variant of “the clash of civilisations”. The broad consensus that this definition enjoyed does not make this a ”simple trauma“, as Neil Smelser

maintains.⁵ On the contrary, the consensus reflects the urgency and strictness with which obvious elements of the act had to be put to the side. These included the fact that the blow was to the New York upper-middle class in particular, the anti-Semitic aspect of the act, and the fact that it was not primarily aimed at a US, but rather at a Saudi and generally Arab public.⁶ Far from a “simple” trauma, 9/11 took a lot of skilful political defining in order to become a “nationalist” trauma and a reason to go to war in the Near East, and had to be continuously re-enforced in step with developments in the Iraq war.⁷

---

⁵ Neil J. Smelser (2004), September 11, 2001, as cultural trauma’, in: Jeffrey C. Alexander et al. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. 264-82, esp. 279ff.

⁶ All this was obvious to the observer immediately and even more so after a week or two, as more information became available, not least through the daily “Portraits of Grief” published in the *New York Times*, a long series of individual obituaries from which the social position of victims could easily be judged. A simple count of the occupations given there shows that a sizeable proportion of the New York financial upper-class was unheroically and helplessly killed that day, accompanied by some administrative and a few service and working-class personnel. To concentrate on the comparatively few (and traditionally Irish and Italian/Hispanic) police and fire-fighters killed also helps to eliminate the anti-Semitic dimension of the attack, of which the “official” New York and US remained in complete denial. See details in the report mentioned in fn 4.

⁷ One interesting re-enforcement is the recent (2006) Oliver Stone movie *World Trade Center*. The story of 9/11 is here turned into the classic rescue story that New Yorkers and probably the world expected but were denied at the time: People either got out in time and without major physical harm or they were killed in the collapse of the towers. The huge rescue effort led to a very small number (in the twenties) of survivors being rescued from the rubble. Even the blood donated so eagerly found no needy survivors. In the end the rescue effort concentrated on miniscule remains of bodies mostly incinerated.

This film re-enforces the original expectation that a catastrophe has to be answered by a concerted “national” effort and it re-enforces the working-class hero as the main actor in the drama: our courageous police and fire-fighters. Inadvertently the movie shows that these heroes actually had no clue as to where they were and what to do there and were sent to their death gratuitously. Even five years later, the US public cannot be offered a version of the tough truth. Instead of changing in a more realistic direction, the original definition of the event, as an act of war on America with all of us – and especially our heroic lower-class masculine fire-fighters, as the victims, becomes more forbidden to question over time.

Cultural trauma and its social definition

A specific "cultural trauma", as it has recently been called, is the founding myth not only of the Enlightenment, but also of many national states as well as social reform or liberation movements. But the quality of the event is only one factor giving it this status. While the earthquake of Lisbon in 1755 changed people's world view, nothing of the kind happened after the earthquake of Kobe in 1995, nor following the Tsunami of 2004. It took some effort by the best brains in Europe at the time to develop the implications of that Lisbon event, to "define" it, and to spread the news of that meaning: The Lisbon earthquake was *used* in the intellectual debates over optimism versus pessimism, over the perfectibility of societies and the course of history, including theological assumptions. Cultural trauma is a matter of intellectual struggle, of a politics of definition.

Obviously, this is not just a matter of "academic", but of much wider relevance, and is, therefore, not to be left to lofty debates among intellectuals but rather to be given the full attention of media consulting, PR and propaganda, of the highly developed and refined apparatus of political "culture industry". Such work of definition has a history of its own – an event is defined and re-defined in terms of changing aims for which it is to be used. There is also a generational dynamic: from immediate involvement to hearsay, from personal trauma to a family history, from a shaking of the foundations to a taken-for-granted, if painful, part of the past and, accordingly, the present. This process of definition and re-definition has probably been best analysed in the case of the Nazi genocide of the European Jews, which at one point in its historical and generational dynamic (and even here not without a little help from culture industry) became the "Holocaust".

There is a danger of an inflationary use in the very concept of "cultural trauma". In order to separate it from "identity" we should insist on the characteristic of a "shaking of the foundations". The earthquake of Kobe, traumatic enough for the inhabitants of that Japanese city, produced no "cultural trauma" (other recent earthquakes in Turkey or Iran may even have been forgotten once the dramatic images disappeared from the news after a week of sensationalist coverage) because we see earthquakes as natural disasters now, unfortunate but to be expected from time to time, the same as the yearly bush fires in Australia or the Mediterranean countries and the yearly

floods along rivers everywhere.⁸ Accustomed to these images on the screen, we “know” these disasters, there is a fixed sequence of public and political reactions – and also of personal reactions which rarely reach the point of donating money for rescue and restitution work, and practically never go beyond that level. These events do not “teach” us anything, they do not shake any foundations.

The same is even true with some wars. Many generations before us seem to have taken wars for granted, recurring events to be expected over an average life-span. Traumatic for those immediately involved, they did not leave deep traces in history. Even Napoleon’s war against the rest of Europe and his defeats from Russia to Waterloo did not, in hindsight, “shake the foundations“, much as they may have changed Europe. Judging by the traces left in literature, art and philosophy,⁹ the “cultural trauma” was not so much Napoleon and his wars, but rather the French Revolution, 1789 and the Bastille, the execution of the emperor, his queen and the aristocracy, Robespierre and the Guillotine. The “cultural trauma” of later wars was the mechanization of killing and the mass destruction, not only by and of soldiers, but of civilians as well. The “cultural trauma” of WW I includes trench warfare, heavy artillery, the tank and poison gas. These are the first instances of what we today call weapons of mass destruction, WMDs in political short-hand (since they were used to legitimate the Iraq war by the Bush and Blair administrations, who lied to the world). The trauma of WW II is the eliminatory racism leading to industrialized genocide. In the post-WW II world, it is the threat of the atomic bomb as used on Hiroshima and Nagasaki. Genocide and war against the population, including mechanical, abstract mass-murder as well as personal cruelty, torture and other atrocities, de-humanisation in both forms, are the cultural trauma of the 20th century. They shook the foundations because they turned civilians into the primary targets and victims of war and made

---

⁸ Exceptional floods, like those of summer 2002 in Europe, can, on the other hand, help secure the re-election of governments that show “firm and compassionate” leadership (and a generous hand in compensations for damage) – as happened in Germany and Austria. Cf. Kathy Laster & Heinz Steinert (2003), *Höhere Gewalt und anderes Unglück.. Über den politischen Nutzen von Naturkatastrophen*, in: *Wespennest*, Nr. 130, S. 107-110; cf. www.links-netz.de/K_texte/K_laster_gewalt.html.

⁹ Of course there is “War and Peace” and the “Eroica“, but they are not expressions of trauma. Edmund Burke’s, Alexis de Tocqueville’s and Lorenz von Stein’s writings are attempts to come to grips with what may approach a traumatic historical experience.

governments and their military a threat to entire populations (including their own) that are seen as mere abstract “losses”.

The cultural trauma of terrorism in the 1970s and since¹⁰

The “trauma of terrorism” is not as new to other parts of the world as it was made to appear in the US. The case of Europe is particularly relevant: Terrorism was a “cultural trauma” in Europe as early as the 1970s¹¹ for two or three reasons: It brought distant, traditionally colonial wars into the, until recently, peaceful metropolitan areas; it inaugurated an era of a new omnipresent, incalculable threat to civilians; and it threatened members of the ruling class (not only political, but even economic leaders), those traditionally best protected against violence even in wars.

In a way, terrorism can be understood to have brought colonial wars home to a Europe that had turned colonialism into imperialism, that is, into its more abstract, purely economic form. The US, during the colonial era a liberated colony in the north, a “passive” (slave-importing) colonial power in the south, an isolationist nation after the Civil War, started into a “benevolent” and even “invited” imperialism. Their role in both world wars had confirmed the US as a “liberating” military force. Their cultural trauma of the 1960s is the internal strife over civil rights and the related political assassinations. Then came the re-definition of the Vietnam war as *not* a war of liberation (a similar view of the Korean war was still largely intact), a war that was lost in spite of over-powering technical supremacy. The coincidence with a generationally propelled “cultural revolution” in all industrialised parts of the world made this cultural trauma even more ambiguous and harder to define. To this day, there is still dispute and struggle

---

¹⁰ This section draws on Fritz Sack & Heinz Steinert (1984) (eds) *Protest und Reaktion. Analysen zum Terrorismus*, Band 4/II. Opladen: Westdeutscher Verlag; and Heinz Steinert (1988) „Erinnerung an den „linken Terrorismus““, in: Henner Hess et al. *Angriff auf das Herz des Staates: Soziale Entwicklung und Terrorismus*. Frankfurt: Suhrkamp. Vol. 1: 15-54. The analysis is confined to Germany, Italy, France and the Netherlands and a comparison between the four countries’ experience of protest, terrorism and reaction, deriving from their historical and structural frameworks.

¹¹ Not counting the original anarchist attacks on monarchs of the 19th and early 20th c. and the fascist intimidations before fascism came into power. After that they were (state) terror, not terrorism, a different phenomenon.

over the meaning of these phenomena: liberation from or a catastrophic break-down of traditional patriarchal-masculine white supremacy? Universal civil-rights or merely a shift between different particularisms? An awakening of ecological sensibilities or anti-industrial hysteria? Human-rights internationalism or a new round of imperialism?

There seems to be more of a consensus on the third part of the cultural trauma, that is, the experience of the vulnerability of a high-tech civilisation, vulnerable exactly because of its advanced character and in its proudest examples: air transport, underground transport, centralized energy supply, and centralized communication. High-tech turned out to be high-risk at the same time.

The trauma had additional aspects in different countries of Europe: a left-right confusion in Italy, the Irish nationalism and religious element in Great Britain, the connection to anti-fascist as well as anti-communist traditions in Germany, and the anti-colonialist, Algerian War connection in France. But the core of the trauma and its long-term effect is probably the element of "risk society" and of the impossibility of isolation from the world that became an integral part of our self-understanding. The cultural trauma consisted of a fundamental disruption of trust in technical progress and political security. In Europe this was certainly reinforced by the Chernobyl accident; an interesting example due to the very different reactions in different countries, especially between Germany and France. Judging from the reactions there, the radioactive fallout stopped abruptly at the border between the two countries. To this day, atomic energy is far less dangerous in France than it is in Germany.¹² The cultural trauma varies with variants of the culture.

The populist uses of cultural trauma

The cultural trauma of terrorism has nearly exclusively been defined by governmental reactions to and uses of such attacks. There are two main dimensions: the politics of paranoia, the attempt to prevent disruptions at any price; and the politics of elimination, the attempt to keep subversion out.

---

¹² The US equivalent, interestingly, is, or so it seems, not Three Mile Island (who even remembers that accident?) but more likely the Challenger explosion (which occurred on screen and with a nice lady teacher with whom to identify on board) and the demise of the entire space program that followed.

All governments have initially responded to terrorism by new laws, by new police and secret service resources, and by new practical measures of protection for potential terrorist targets, including themselves, politicians as well as other members of the ruling class. Laws were generally designed to broaden the possibilities of information gathering, questioning, detention, trial and punishment. They were used to widen the circle of suspects to include ideological “instigators“, ”propagandists” or “sympathizers”. They were used to “dry up” the “surrounding field” – in Germany, the metaphor used was one of a “swamp” from which the few militant fanatics rose up and by which they were protected. The all-round effect is a “politics of paranoia“, in which people have to prove their firm allegiance to the state, their steadfast anti-violence attitudes, and their unconditional condemnation of even attempts to understand or theorize how terrorists become terrorists.

The other part of the reaction is a “politics of elimination“, of closing the borders to potential subversives and of expelling suspects. Terrorism is primarily understood as an intrusion from outside, by people who “ab-use our hospitality“, by subversives who try to undermine and destroy our tolerant, liberal system. The participation in the 1970s of some of “our own“, even upper-class youngsters was very irritating and could only be normalized by the assumption that they were steered from “the east”.

Both of these converge in the *populist* framework of politics.¹³ Next to a declaration of war, a terrorist attack is the supreme “populist moment“, an ideal occasion for appeals to a united nation, united against an enemy intrusion of the most fiendish and cowardly kind. Mass appeals, which are necessary in a democracy, cannot rely on single interest positions but have to bridge them. The everyday, onerous way of doing this is by forging coalitions of divergent but momentarily reconcilable interest positions. The short-cut across this is populist appeals, forging identification with a broad

---

¹³ Populist politics is best understood as the opposite of interest politics: Populist appeals try to cut across all differences of interest and to reach “the whole nation”, “all hard-working, honest citizens” and similar all-encompassing categories (including racist ones). Populism, contrary to popular use, is not confined to the radical right, but rather has become a structural feature of politics with the conversion of interest parties to “Volksparteien” – in Europe in the last 40 years only (before that fascism used populist appeals in an extreme way), since much further back in the USA. See the chapter on “Culture Industry Politics” in Heinz Steinert (2003) *Culture Industry*. Cambridge: Polity Press.

category, if possible one comprising the whole state, nation, Western culture or civilized world.

In a political situation of a near-balance of power, as is characteristic of many democracies, the populist appeal is one of the few (temporary) ways out. In order to be able to move politically at all, governments need states of extraordinary danger and urgency. Natural and other catastrophes, therefore, have become political godsend. They are used accordingly.

Fantasies of paranoia and elimination¹⁴

There is an interesting parallel to the politics of paranoia and elimination in culture-industry products and fantasies, especially in the genre of action movie.

Action films follow a simple pattern: Some evil power (and I'll come back to its variants) has a monstrous plan and sets out to destroy a group of hostages, a skyscraper, New York or Los Angeles, several US metropolitan areas, the balance of atomic terror between the US and the USSR, recently China, Fort Knox, Silicon Valley and the US chip industry, all the oil pipelines from the Caucasus region to the Mediterranean except one – in the final analysis it's always the world. A super-hero fights this evil, takes awful beatings and bruising in the process and, usually with the help of an attractive female (who may or may not survive), saves the world by a hair's breadth.

The predominance of the genre is mainly due to the cultural neutrality of the plot and its elements: chase stunts, which makes these films marketable on a world scale, and the adolescent if not latency phase psychology which corresponds to the main movie public: kids and adolescents (of all ages, we may add).

---

¹⁴ On what follows cf. Heinz Steinert (2003) *Culture Industry*. Cambridge: Polity Press; and Heinz Steinert (2005) "Die Kriminologie hat keine Fehler, sie ist der Fehler": Kulturindustrielles Wissen über Kriminalität und populistische Politik, in: Arno Pilgram & Cornelius Prittwitz (eds) *Kriminologie: Akteurin und Kritikerin gesellschaftlicher Entwicklung*. Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie 2004. Baden-Baden: Nomos. 265-279.

When the world was still in a clear and simple order the evil power used to be communists, but more and more we get mad generals,¹⁵ mad businessmen and –women,¹⁶ mad Secret Services and even mad (or power-drunk) Presidents.¹⁷ Another recent variety is monsters,¹⁸ but mainly aliens attacking. Aliens originally made for the best paranoia movies since they invaded unnoticed even by those persons whom they took over.¹⁹

If we can take these multiple and widely consumed public fantasies to be expressions of popular fears, we have to accept that there is a deep distrust of the ruling class, mainly its military and secret service branches, but including its political and even business factions. And there is a fear of invasions, open or clandestine. The politics of paranoia and elimination have a solid foundation in popular fears as addressed and represented in narratives for entertainment.

Playing on popular fears

Terrorism aims at popular imaginations. In its more elaborate 1970s forms, there were two main ideas. The first, inspired by anti-colonialist freedom struggles, was to encourage the population by making them realize that the “oppressor” is vulnerable. The second, inspired by anti-fascist resistance (against a state assumed to still be “fascist” under a thin veneer of democracy), was to incite the population’s resistance against a regime that becomes intolerably oppressive by its “fascist” reaction to the “freedom

---

¹⁵ From the early *Dr. Strangelove* (Stanley Kubrick, 1964) to the more recent *Outbreak* (Wolfgang Petersen, 1995), *The Rock* (Michael Bay, 1996) or *The Siege* (Edward Zwick, 1998).

¹⁶ For instance in the James Bond adventures *Tomorrow Never Dies* (Roger Spottiswoode, 1997) or *The World Is Not Enough* (Michael Apted 1999).

¹⁷ Unsurpassed in Clint Eastwood’s *Absolute Power*, 1997. Interestingly, the mad scientist has been absent from the screen for some time. In *Outbreak* it’s even the scientist who stands up against the mad general. The mad scientist sure must turn up again to do some cloning of humans soon.

¹⁸ From *King Kong*, the monster born of colonialism, starting in 1933, several re-makes, to *Godzilla*, the monster born of the atomic bomb, from 1956 to the 1998 Roland Emmerich re-make.

¹⁹ From the classic of the genre: *Invasion of the Body Snatchers* (Don Siegel, 1956, remade several times), to the recent *Men in Black* (Barry Sonnenfeld, 1997) or in the feminist version *The Stepford Wives* (Bryan Forbes, 1975, re-make Frank Oz, 2004).

fighters” acts. Today’s image is of the population “taken hostage” so that the terrorists have to be accepted as equal partners in negotiations with heads of states. The victims of terrorist acts are targeted using nationalist, racist or religious criteria. The terrorist mis-en-scene has to meet the demands of sensationalist media coverage: spectacular destruction, high numbers of casualties, picturesque methods of killing (suicide bombings, beheadings, executions for the camera and the internet) – which makes for “good news” in the sense of “good images”.²⁰

Fears in the general population, therefore, are diffuse. If there is a pattern of “dangerous places” people try to avoid them, within the margin of what is “reasonable” and not too disruptive of everyday life. If the story involves a major disaster that people do not expect ever to re-occur we will allow an “exceptional” period of coping with the aftermath and of mourning. After that, though, we want the proper authorities to take over so that we can go on with our everyday lives. What remains for those not personally traumatized is a problem of orientation in the world, of “what is this all about?” and of “who am I?” We try to solve it by turning to those next to us, to the community and to diverse authorities, most of them brought to us via mass media. Obviously, politicians have a major hand in this process of the “definition of the situation”.

What sets in is a public contest of such definitions, offered for more or less obvious reasons of self-interest. In the present situation of a “populist structure” of politics, top politicians, including governments, share a formal interest with sensationalist media in making the definition “dramatic”. There is little political interest in “down-playing” the seriousness of the situation, and usually there is no media interest in a quick resolution of the situation. Politics, once a definition of the situation has been found that connects people’s fears with political interests, has an interest in sustaining that definition so it becomes the “master definition“, uncontested and incontestable.

Family – community – nation

Let us return to popular culture, adding one more aspect to what was discussed in section VI. The heroes of action movies are lonely men. But what they protect – from its classical “Western” to the “police” and “spy”

---

²⁰ 9/11 is unsurpassed in this optical quality, adapted to an age of television.

variants – is the family, the community, and in the last instance the nation. And they are not more than functionaries, dramaturgical devices used for a purpose; while they are necessary to establish or mend the social bond, they are no stable part of it. In the end they ride out again, into a setting sun, into an empty future. It's what they leave behind that counts, the community delivered from evil, amen.

Action movies, then, do not only describe popular fears, they also tell us what the struggle is about and what heals our troubles: family, community and nation. Contrary to what the surface story seemingly tells to inattentive (young-macho) viewers, the warrior hero is not what the drama is about. Instead the drama is about the foundations of (capitalist) society carved out of (colonial) conquering of the wilderness by excelling in its law of life-or-death competition. Society is founded upon violence that enables small-patriarch-family units to form a peaceful republican community of equals.²¹ It excludes the savages as well as big capital and monopolies. There, energetic and pious matriarchs, with God's help, can go to work taming the young-macho men and their cravings for conquests, fights, gambles, whiskey and loose females.

The Western genre, the popular founding myth of the US, brought this out most clearly in films ranging from the classic *Shane* (George Stevens, 1953) to, even, *Once Upon A Time In The West* (Sergio Leone, 1969).²² In the 1970s ff Cop Film the Western myth was transposed to the big-city frontier and could take over from the by then defunct Gangster genre as well. They all deal in the foundations of social life, in the birth of the social bond in family, community and nation. The Western hero, the policeman (alone and against his organisation), even the avenger, in order to eliminate violence from the community, use the violence that needs to be eliminated from the community. Accordingly, they have to leave after they have done their job. The personal drama of the hero, who needs to be and to remain an outsider, is merely a vehicle for an enactment of the theme: the founding of community and the nation.

---

²¹ The equivalent – and contrasting – European myth is the Leviathan (as reconstructed for social science by Thomas Hobbes): patriarchal autonomy yielded to the sovereign prince and henceforth dependent on being granted by his domination.

²² It is only in the "late Western" and the "decline Western" in which the element of racism, reckless egotistic bounty hunting and desperate (self-)destruction, the dark flip-side of the myth, is openly revealed and made thematic.

The populist use of popular fears by appeal to family, community and nation

In the WTC case, the master definition was “act of war” first, “Afghanistan” second, and “Saddam Hussein” third. It was most surprising how fast the “act of war” depiction was formed, actually during the very first presidential comment on the disaster. The “Afghanistan” definition took a little longer, but followed “logically”: there had to be *states* to blame, otherwise there could be no war. The third step in the chain of definitions was “Iraq”, which required much more time and more convoluted manoeuvres of definition.

Public management of fears consists in using them for political aims. And that may mean keeping them alive instead of alleviating them. It may also mean keeping an understanding of the terrorists’ aims diffuse, keeping the threat diffuse, the action directed against “us” and “everyone”. Getting a grip on fears includes finding out against whom exactly a threat is directed, thus turning diffuse anxiety into directed fear (knowing the precise threat against which we can then take precautions).

There are cases, like the “left terrorism” in Europe of the 1970s, where the target is specific (political and economic leaders) and there is a clear relation between aims and target (intimidate leaders, present them as vulnerable). There are other cases where the target is, as in the 9/11 attack, fairly general (symbols of US power) and the relation between aims and targets is indirect (regime change in Saudi Arabia and Egypt by making their US allies withdraw). In neglect and denial of such specific and specifiable aims, governments in both cases have defined the threat as directed against “the state”, the nation, everyone, an “us” as comprehensive as possible. Specific analysis of political aims and likely targets of attacks was prevented. One specific way of doing this could be observed in the US, that of investing the event with some “deep” meaning – “God’s wrath” and a “struggle between good and evil”. One other variant of “deep” meaning is to be found in making the suicide bomber “incomprehensible” – as if a soldier’s job wouldn’t always include the extreme of the individual’s sacrifice of life. Public debate also took quite some time to get down to asking what the economic basis – and the economic gain – of terrorist acts might be. The short-circuit ideas of a “clash of civilizations” and of “religious fanaticism” also prevent the pedestrian questions of organization and ways of everyday

living, of terrorists' political aims and their main enemies – the operational logic of their everyday and political acting.

In using the popular insecurity following the WTC attack as a call to arms, popular fears were kept alive, even enhanced, and turned into national enthusiasm. This was done by drawing analogies with family and community situations (find strength in your family, protect your house, retaliate in kind to make it clear attacks on the community will not be tolerated, personal sacrifice makes us members, all masculine men band together against the intruder) – tapping powerful and plausible patriarchal motives that still regulate our emotions, including those that are transferred onto abstract objects like “the state” or “our nation”. This also means that problems of orientation (“Why do ‘they’ hate ‘us’ so much?”) were offered closure in unanimous support of government action in international as well as internal politics.

Instead of taking the event out of the politics of paranoia and elimination, media and populist politics have a tendency to do the exact opposite: mystify the event, infuse it with “deep” meaning, use it to mobilize emotions/enthusiasm, not least by metaphorical framing. Accordingly, the actors for a sober assessment and down-to-earth approach are hard to find and will have to use other than the dominant media and public sphere.

Cultural trauma by populist politics

9/11 certainly was a shock to New Yorkers and to the world, but it could have become a cultural trauma of a different scope and meaning than what it was actually made into.

One possible difference in understanding such attacks is well known from the European experience of 1970s terrorism: Do we accept the “act-of-war” understanding offered by the terrorists or do we stick to the “crime” understanding that is appropriate according to all legal definitions? Terrorists claim to be political actors on the same level as legitimate state governments and force themselves into this position by the monstrosity of their acts. Government acts and even plans have access to the legitimate public sphere (down to the caricature of the news being “court reports”) because of the political weight they constitutionally have. Terrorists, on the other hand, force their way into the public sphere in order to usurp political

weight. That's why they have to claim to be at war.²³ The struggle over the "combatant status" they claim is not just one over rights they then have according to international laws and conventions, it is also a struggle over their legitimate and equal footing with state administrations.

In this struggle the worst that can be done to terrorists is to treat them as "common criminals". If this happens they must refuse the legitimacy of the court and the applicability of the law, the same way fallen dictators do. (We have last seen Milosevic and Saddam Hussein do so. Neonazis still call the Nürnberg trial "Siegerjustiz" – "victors' justice".) During the years of terrorism in Europe starting in the 1970s, it was not at all easy to succeed in having police, justice and politics stick to the "crime" definition of what was going on. In the end, though, this was how states and societies were victorious in this struggle. Democracy did suffer during those years and since (for instance, the "terrorism laws" enacted speedily at that time have not yet been repealed), but politicians still held that what happened was (the extreme of) "something ordinary" that could be dealt with by ordinary means.

In contrast, the "war" definition of 9/11 offered by the fighters was endorsed willingly and offensively by the Bush and Blair administrations, and it has since been used in the US to legitimate indeterminate detention, torture and presidential prerogatives earlier unheard of. The civilized world has accepted that there can be "pre-emptive strikes" and "irregular wars", that national parliaments and world assemblies can be openly lied to, and that powerful nations can wage wars outside the jurisdictions of international law, international courts and the United Nations – and even their own national laws and constitutions. The Bush administration has voluntarily done what everyone who has seriously studied terrorism could tell them: What's most dangerous about terrorism is the state reaction to it.

Given a "normalization" of the act to the monstrous crime that it was, there is a second variation to what was actually done. The trauma could have been the recognition that the US had taken sides in an inner-Arabian struggle, the struggle of parts of the Arabian elite against the feudal Saudi regime. The US had once again taken sides with a tyrannical regime, as they had done before on numerous occasions, in some cases for anti-communist aims, but in others for simple reasons of expediency, of accepting the

---

²³ The German "RAF" even claimed in their name ("Rote Armee Fraktion") to be part of the Red Army.

powers that be, no matter by what means they came into and stayed in power. There should have been recognition that the world has changed in such a way that wars cannot be kept across the ocean or in the back yard – they have a way of entering the main office and even the sitting room. 9/11 could have been a trauma conducive to causing another look at reality being taken – as the Lisbon earthquake of 1755 had been.

What is to be learned?

There is a number of morals to be drawn from this story.

- Criminology deals with the subsumption of occurrences under the categories of the institution of “crime & punishment”. Critical Criminology has mostly studied examples in which the interaction and its result could also have been included under a category of conflict or even accident. This applies to a lot of “common crime” and in particular to much of juvenile delinquency. But there is also the opposite possibility that the category of “crime & punishment” is denied, mostly in cases of “crimes of the powerful” and with the consequence of civil-law or administrative-law solutions instead of penal law responses or even no state reaction at all. Here we have the exceptional case that the “crime & punishment” category is denied in favour of a “war” categorization. This possibility needs to be included in the study of the process of criminalization.
- The assumption that the institution of “war” is increasingly used when dealing with questions traditionally seen as problems of “crime” does not seem too far-fetched. The “war on drugs”, the “war on crime”, at times also a “war on poverty”, have ante-dated the “war on terrorism”.²⁴ Taken together all these “wars” have contributed to a hegemonic pattern in which social exclusion – which is primarily a “war” category – has replaced concerns of participation and its resources and its facilitation if not guarantees.
- The interpretation offered here is that use of the “war” metaphor fits well into the “populist structure” of politics that dominates the neo-liberal

---

²⁴ For a broader and historical treatment of this connection see Heinz Steinert (2003). The indispensable metaphor of war: On populist politics and the contradictions of the state’s monopoly of force, in: *Theoretical Criminology* 7(3): 265-291.

state. Beginning with Thatcher and Reagan a new (“exclusionary”) regime of a “war” dimension in all kinds of institutions from international relations to economic competition to ethnic relations to treatment of poverty and deviance to border control has been developed.

- The paradigm of a “populist situation” is the declaration of war which unites the nation behind its leaders against “the enemy”. Populist politics needs this situation or its equivalents and works at finding and creating it. That’s why governments who have always been out to demonstrate strength and resolve are now in the business of fear-mongering: they must first fabricate the danger and fear in the face of which they prove their strength and resolve.
- Skilful populist politics uses real emotions and patterns of handling them that are present in everyday practice, both according to patriarchal structures and rules at present (even in societies in which patriarchy has lost its basis, even more so in societies where it is still valid, that is, the majority). This does not mean that these same emotions and their patterns could not be used to different political ends. To wage a war is not the only possible, not even the only possible patriarchal, reaction to an attack.
- “Cultural trauma” needs political defining and fabricating. Otherwise the most horrendous acts and events may get lost in history, be denied and even forgotten.
- There is no Voltaire around today, and if he were his voice would not be audible against the noise of political culture industry.

KAPITEL 20.

En bra fråga.

Definitioner & validitet vid studiet av hatbrott

Eva Tiby

*E*n bra fråga! När professor Tham och jag ansvarade för uppsatsmomentet på tredje terminens kriminologiutbildning i Stockholm upprepades detta som ett mantra för studenterna. För att göra en intressant uppsats krävs en bra fråga, inte som tillräckligt, men som nödvändigt kriterium. Bakom kulisserna var Henrik lite irriterad över att studenternas val av ämne ibland handlade om det spektakulära och dispositionslösa snarare än det vetenskapliga. Snarare med inriktning på att ”titta lite närmare på” seriemördare, pedofilnätverk och mc-gäng än att metodologiskt och teoretiskt formulera svarbara frågor.¹

I denna artikel ska jag dels reflektera och fördjupa begreppet ”En bra fråga”, dels exemplifiera från studier om hatbrott mot homosexuella. Det blir fler frågor än svar.

En bra fråga

Begreppet en bra fråga bör diskuteras innan vi kan tala om vad det består av, och varför. Det finns dels en pedagogisk, dels en forskningsmässig innebörd.

---

¹ Om studenterna kunde presentera sitt tänkande i en fyrfältstabell, blev professor extra glad, därför kommer en sådan att ges lite längre fram.

– En pedagogiskt bra fråga innebär att frågeställaren undrar över något som hon vill ha svar på. Frågor återfinns i meningar som avslutas med ett frågetecken. Om ett uppriktigt frågetecken saknas, eller har rätats ut till ett utropstecken, kallas det retorisk fråga, och är snarast ett påstående. Många frågor är i själva verket påståenden. Till och med i pedagogisk utövning är det ovanligt med äkta frågor, dvs. sådana där man själv faktiskt undrar över svaret, och är beredd på att få höra och pröva det oväntade. Metodfrågor är här i fokus, exemplifierat med ”som man frågar, får man svar”.

– En forskningsmässigt ”bra fråga” är givetvis en problematisk, värderande kategori, som bl.a. rör kvaliteten på frågan. Vem avgör vad som är ”bra”, för vem är den bra, hur länge kvarstår kvaliteten och inom vilka kretsar? Flera av dessa frågor rör maktperspektiv, dvs. vem som har resurser och finanser att formulera och besvara frågor. Centralt för frågeställande är att frågorna röjer ens vetenskapssyn, eller bristen på (redovisad) sådan. Ett exempel är ”*Hur mycket ökade de homofobiska hatbrotten mellan 2003 och 2004?*” respektive ”*Finns homofobiska hatbrott?*” där den första frågan är en typisk journalistfråga, och den senare en mer reflekterande forskarfråga.

Formulerandet av en fråga hör ihop med förförståelse, tidigare forskning på fältet, forskningsklimat/-trender, finansiering mm. Men det hör kanske ännu mer ihop med förväntningar, dvs. vad forskaren tror att svaret kommer att bli. I synnerhet gäller detta hypotesstyrda frågor. Detta gör att forskaren och hennes finansörer har en påtaglig maktposition.² De metoder som väljs avgör vilket resultat studien ger, vilket i sin tur skapar bilder, sanningar om eller reproduktioner av gärningsmän, brott och offer. Med makt följer ansvar. Forskaren ska väl ha ansvar för att hennes forskning är objektiv, valid och reliabel? Om hon inte kan göra det troligt att resultaten, tolkningarna, analyserna och slutsatserna är sanna, blir det problematiskt. Vad skiljer i så fall forskaren från studenten, bloggaren, journalisten eller politikern?³

En temporal kontextualisering av frågan om sanning, objektivitet och validitet, dvs. frågor om varför vi (och andra) ska tro på forskningen, visar att utvecklingen går undan. Perioden från tidigt 1900-tal till idag kan indelas i olika delar som beskriver respektive epoks forskningsmetodsdiskurser, dvs.

² Roxell, L & Tiby, E (2006 s 11), se även Enerstvedt (1989 s 158), som menar att validitet alltid är en fråga om makt, antingen ideologisk eller/och materiell. Se även Coleman m. fl. (2004 s 142). Se särskilt Svenssons diskussion om etikkommittén, Svensson (2007 s 112 f).

³ Se DN-debattredaktörens förslag att behandla samhällsvetenskapliga forskare som politiker (Bergstrand 2007).

vilka frågor och debatter som var centrala vid respektive tidpunkt. Alla handlar de om vad som är sant, trovärdigt, intressant, meningsfullt och forskningsbart.⁴ Av forskning om metodutveckling⁵ framgår att de nuvarande stora frågorna fortfarande rör legitimeringen av forskningen och dess institutioner. Från Berger & Luckmans 40 år unga Kunskapssociologi⁶ till 2000-talets tunga metodantologier⁷ är det egentligen samma fråga: Vem kan vi lita, på vilka grunder? Och vilka är ”vi”?

Olika material/metoder förknippas med olika slags brister, utifrån olika syn på vad vetenskap och kunskap är. Officiell statistik är resultat av mänskliga beslut och den mänskliga faktorn. Den består snarare av ett beslutslopp inom och utanför rättsväsendet, än av brotts- och gärningsmannafördelningar.⁸ ”Sellins dictum” beskriver problematiken: ”*the value of criminal statistics as a basis for the measurement of criminality in geographic areas decreases as the procedures take us farther away from the offense itself.*”⁹ Händelsen ska upptäckas, anmälas, registreras och klaras upp innan den hamnar i statistiken.¹⁰ Bland annat på grund av detta filtreringssystem började man diskutera fenomenet mörkertal, som har estimerats att gömma ”verkligheten”. Man antar att 3-5 gånger fler brott begås än de som finns i statistiken, beroende på brottstyp. Och vetenskapssyn.

Offerstudier började genomföras för att komplettera den officiella statistiken. Ganska snart började man diskutera offerstudiernas eget mörkertal. Det visade sig att dessa innehåller både händelser som inte är anmälda, anmälda händelser samt anmälda och registrerade händelser. Därtill innehåller de händelser som filtrerats genom olika aktörer, gärningsmannen, offret och polisen.¹¹ Det visade sig också att offerstudierna kunde innehålla så mycket

⁴ Denna epokindelning är givetvis diskuterad och kritiserad i forskarsamhället, se t. ex. Atkinson m. fl. (2003 s 58).

⁵ Varmed avses både kvalitativ och kvantitativ sådan, om någon till äventyrs fortfarande skulle hävda att det finns substantiella olikheter dem emellan, vad gäller validitetsfrågor. Se t. ex. Kvale (1989) s 9 angående ”not-issues”, dvs. att frågan om skillnader mellan kvalitativ och kvantitativ metod är en ickefråga. Se även Newman & Benz (1998).

⁶ Berger & Luckmann (1966/2003).

⁷ Se t. ex. trebandsverket av Denzin & Lincoln, omfattande ett 40-tal olika forskare och ca 1500 sidor. Denzin & Lincoln 2003a, 2003b, 2003c.

⁸ Coleman m. fl. (2004 s 16).

⁹ Coleman m. fl. (2004 s 10 med hänvisning till Sellin 1951 s 494 i *The Significance of records of crime* i *The Law Quarterly Review* 67;489-504).

¹⁰ Ibid (2004 s 32-38).

¹¹ Ibid (2004 s 89 och 131).

mer än bara addering av brott, vilket ledde till en hausse i den typen av studier. Till denna rikedom hör frågor som varför vissa blir utsatta, medan andra inte, varför vissa blir *chronic* eller *serial victims*, och kanske framför allt kunde man undersöka *the social meaning of criminal victimization*.¹² Allt detta bidrog till att bilden av gärningsmän och offer kunde korrigeras. Andra metoder och mått ger andra frågor och andra sanningar.¹³ Det blev också tydligt att resultatet från offerstudierna inte beskrev en faktisk brottsmängd, eller ett mörkertal, utan de svar vissa människor gav vissa frågor under speciella omständigheter.¹⁴

Validitetsfrågan

Frågan om hur forskningen kan hävdas vara sann, legitimeras, stärkas, göras trovärdig, giltig, ha hög kvalitet osv., handlar om validitet. Begreppet är mångfacetterat, men central är frågan om forskaren verkligen mäter det som avsetts mätas.¹⁵ Forskning som handlar mindre om mätning och mer om möten använder inte samma slags utgångspunkter, verklighets- och vetenskapssyn eller verktyg, varför validitetsbegreppets lämplighet har diskuterats.¹⁶ Själva ansatsen i validitetssträvan har rubricerats *The corrosion of validity*.¹⁷ Ofta framhålls problem med att validera forskning som baseras på mindre numeriska eller strukturerade metoder. Detta gäller när forskningen syftar vidare än att predicera händelser, (som t. ex. olika händelsers och relationers mening). Detta behöver dock inte bero på svagheter i dessa metoder. Det kan ju i stället bero på dessa metoders förmåga att reflektera komplexiteten i det som skildras.¹⁸

Det finns dock många förespråkare för extensiv validering, i synnerhet när det gäller forskning som svårligen kan presenteras i tabeller.¹⁹ I stället för att redovisa vilka formler och ceremonier som använts, gäller det att visa steg för steg vilka beslut som tagits, vilka val som gjorts och vad de har innebue-

¹² Coleman m. fl. (2004 s 83).

¹³ Coleman m. fl. (2004 s 137).

¹⁴ Ibid (2004 s 80). S

¹⁵ Bryman (2002 s 88f). Det har också höjts varningar för att fastna i validering, i stället för att utveckla metoder (Kvale 1989a s 90).

¹⁶ Bryman (2002 s 257f).

¹⁷ Kvale (1989a s 90).

¹⁸ Kvale (1989a s 83).

¹⁹ Se t. ex. Bruhn Jensen (1989 s 93f) och Richards (2005 s 143f).

rit.²⁰ Föreligger det intersubjektivitet mellan forskare på fältet, mellan forskaren och den hon forskar om samt i samhället? Detta anses vara centralt för validiteten.²¹ Triangulering, dvs. att kombinera olika typer av metoder i samma studie, är också ett centralt begrepp för validitetsfrågan. Det finns dock en äldre och en nyare syn på begreppets innebörd. Enligt den äldre synen förespråkades triangulering som en stärkning av validiteten, vilket sedermera kritiserades för bristen på problematisering av respektive metods underliggande vetenskapssyn. Eftersom olika metoder är kopplade till olika vetenskapsteoretiska inriktningar, kan det bli problematiskt med kombinationer, t.ex. registermaterial respektive livshistorier.²² Med beaktande av riskerna och att olika frågor passar olika bra för triangulering, framhåller flera forskare dock fördelarna.²³

Utvecklingen har under de senaste decennierna gått från att forskaren hävdade en positivistisk icke-position, där hon beskrevs som den tysta författaren,²⁴ som inte har någon påverkan på resultatet, till att hon numera själv anses vara en av forskningens källor.²⁵ Denna roll har på grund av sin centralitet också tillskrivits ett antal önskvärda egenskaper/förmågor. Dessa kan sammanfattas i begreppen bildning, vetenskapsteoretisk integrationsförmåga, multipla metodkonster, kritiskt perspektiv och lingvistisk analysförmåga, allt utövat med *aesthetic sensitivity*.²⁶ Inom dessa ramar förväntas forskaren enligt ett tolvstegsprogram reflektera över och problematisera sin forskning med nedslag i bl.a. representativitet, forskningseffekter, triangulering, viktning av resultat, kontraster/jämförelser, udda/negativa/motsägande fall, replikationsmöjlighet och feedback från informanter.²⁷ Detaljerna för tillvägagångssättet torde styras av forskarens utgångspunkter. Debatten därom har pågått länge och ivrigt.²⁸

---

²⁰ Richards (2005 s 143), Hörnqvist (2006).

²¹ Enerstvedt (1989 s 168).

²² Se bl a Bryman (2002 kapitel 20: Kombination av kvantitativ och kvalitativ forskning).

²³ Richards (2005 s 140), Atkinson m. fl. (2003 s 144f), se även Denzins kritik mot begreppet till fördel för användande av begreppet "kristallisering" (Denzin m. fl. 2003b s 8f).

²⁴ Atkinson m. fl. (2003 s 65).

²⁵ Atkinson m. fl. (2003 s 60, 65, 81, 106).

²⁶ Salner (1989 s 65f).

²⁷ Kvale (1989a s 78)

²⁸ Se t. ex. Berger & Luckmann (2003 s 216f) samt en lite mer avmått ton hos Kvale (1989a s 9), som undrar varför positivist-kritikerna fortsätter att piska en häst som varit "*theretically dead for a long time*" (ibid s 11). Se även Coleman & Moyni-

Klart är dock att forskarens perspektiv har avgörande betydelse för vilka frågor som ställs, till vem, hur, när och varför. Ett exempel från en central kriminologisk fråga får illustrera detta. Utgångspunkterna vad gäller mörkertal kan vara helt olika om man räknar sig till realisterna, de radikala eller till konstruktivisterna.²⁹ Realisten tror att det finns ett mörkertal därute, ett antal oanmälda brott som tillsammans med de anmälda utgör totalen. Den radikals utgångspunkt är att rättssystemet är diskriminerande och makt-skevt, de maktlösa är överrepresenterade i polisanmälningar och i fängelser, vilket en studie av mörkertalet skulle kunna skildra. Konstruktivisten hävdar att myndigheternas officiella brottsstatistik är socialt konstruerad. Det handlar snarare om polisprestationer än om verkligheten,³⁰ och i förlängningen är då mörkertalet en myt. Inget brott har ju begåtts innan det är rättsligt konstaterat.³¹ Av olika skäl, t. ex. praktiska sådana, finner vi ofta en blandning av perspektiven.³²

Idealet med distans³³ för relationen mellan forskare och det/den som studeras har sin motsats i den närhet, eller de möten, som många forskare hävdar är en förutsättning för att kommunikation skall uppstå, vilken är en förutsättning för förståelse.³⁴ Grundskillnaden mellan dessa två falanger, är att den förra utgår från en mer eller mindre artikuleraad objektivitetstro, medan den senare ställer sig kritiskt konstruktivistisk till sådana föreställningar. Ett exempel på uttalande från de senare utgör begreppet *The corrosion of objectivity*.³⁵ Många nutida forskare undviker att dikotomisera dessa ståndpunkter, och menar att metodansatsen beror på vad det är som ska studeras. Är det frågan om förändring i antal cykelstölder per år i Uppsala, eller gäller frågan hur det känns att vara socialt exkluderad på grund av drogbruk?

---

han (2004 s 6) där termen nuförtiden mer används som ”a term of abuse than a source of pride or claim for superiority”.

²⁹ Fritt skildrat utifrån Coleman m. fl. (2004 s 16-17, 44 och 142).

³⁰ Coleman m. fl. (2004 s 80, 136).

³¹ Coleman m. fl. (2004 s 17 med hänvisning till Ditton J (1979 s 20): *Controlology*. London, Macmillan).

³² Coleman m. fl. (2004 s 17). Se även Lindgren (2005).

³³ Eller illusionen om distans.

³⁴ Ett exempel är Landers studie om narkotikabrukande kvinnor och frågan hur de förhåller sig till dominerande föreställningar om dem som ”missbrukande kvinnor”. Se Lander (2003 s 4 samt 90-133).

³⁵ Polkinghorne (1989 s 24).

Frågor i studier om homofobiska hatbrott

Hatbrott är en ny figur på den rättsliga arenan. Det handlar, liksom vid kvinnofridskränkning, om en motivbrottslighet. Att kränka. Sådillvida är handlingen uråldrig, men begreppet är nutida. Om en person begår brott mot en annan person som tillhör vissa i lagstiftningen om straffskärpning uppräknade grupper, och motivet varit att kränka gruppmedlemmen, så kan straffet skärpas. Sedan 1994 har homosexuella implicit ”skyddats” av brottsbalken 29:2:7, och sedan 2002 är detta uttalat i lagtexten.³⁶

Det finns enstaka studier om brott mot homosexuella från tiden före 1980-talet.³⁷ I takt med den s.k. homosexuella frigörelsen har antalet studier ökat avsevärt. De tidigaste studierna frågade huruvida utsatthet förekom och följdes av studier om vilka som utsattes, var, när och hur, och möjligen av vem. Därefter ställdes frågor om lagstiftningen och tillämpningen. En period dominerade frågorna om vilka konsekvenser denna typ av utsatthet förde med sig för de utsatta och för samhället i stort, detta kopplades ofta till åtgärdsfrågor. Inkilat mellan dessa studier märks enstaka studier/artiklar, ofta av juridisk art, som ställer sig kritiska till fenomenet att lagstifta mot känslor (hat).³⁸

I viss kriminologisk forskning om hatbrott, baserad på officiell statistik, hävdas att sju frågor är viktiga. Vad är problemet? Hur mycket av problemet finns det? Vilka är inblandade/påverkade? Var sker det? När sker det? Varför sker det? Vad bör göras?³⁹

I andra studier ställs frågor av mer normativ, kriminalpolitisk karaktär, vilka kräver andra metoder: Är hatbrott ett allvarligt problem? Är lagstiftning om hatbrott nödvändigt? Borde hate-speech förbjudas? Hur kan hatgrupper stoppas?⁴⁰

³⁶ Förutom de ”åkta” hatbrotten Hets mot folkgrupp, Olaga diskriminering samt Förolämpning.

³⁷ Se litteraturgenomgång i Tiby 1999 s 5 f.

³⁸ Se särskilt Jacobs & Potter 1997), se även Dahl (2005), Tiby (1999 och 2006) respektive Perry (2003): *Hate and Bias Crime. A Reader* för beskrivning av forskningsläget under de senaste 20 åren. Se även Gårdfält (2005) *Hatar Gud bögar?* för en teologisk vinkel på hatbrottsproblematiken.

³⁹ Hall (2005 s 20).

⁴⁰ Connors (ed) (2007). Där frågorna dels besvaras jakande, dels nekande, med argument från olika författare/debattörer.

I ytterligare andra studier återfinns frågor som kräver större närhet till dem som ska studeras. *Reducing Hate Crimes and Violence Among American Youth* är en postmodernistisk, aktionsargumenterande studie som presenterar ett dussintal ungdomars olika livshistorieberättelser om hatbrott.⁴¹

Dessa tre nedslag i olika typer av frågor får representera de olika ansatser som finns på det internationella området hatbrott. Den övergripande frågan är dock, nu som då, vad hatbrott är, hur det definieras, hur det bör definieras, av vem, och vilka konsekvenser det får för statistiken över och åtgärderna mot hatbrott.⁴²

Definitionsfrågan är central och fokuseras i en komparativ studie där hatbrottslagstiftningar och dessas tillämpning i New York respektive London jämförs. Hur kan det komma sig att de två städerna har så totalt olika nivåer på (rasistiska) hatbrott? Medan London hade 20.628 sådana hatbrott registrerade för 2001, hade New York 484.⁴³ Det finns likheter i populationsstorlek, antal poliser, hatbrottsenheter och multietnicitet, men det finns en avgörande skillnad. I New York är det en överordnad polisman som fattar beslutet om händelsen ska karaktäriseras med hatbrotts-etiketten.⁴⁴ I London filtreras inte händelsen på detta sätt, utan kallas hatbrott i utredningen om (t. ex.) den utsatta anser det. *A racist incident... is now defined as any incident which is perceived to be racist by the victim or any other person.*⁴⁵

Är då England mer rasistiskt än USA? Den frågan går inte att besvara utifrån detta material.⁴⁶ Däremot går det att konstatera att kategorin brott generellt och hatbrott i synnerhet konstrueras socialt.⁴⁷ I denna process rekommenderas ett antal frågor: Vilka hat/fördomar som leder till handlingar ska kriminaliseras? Hur ska vi kunna veta om dessa handlingar konstituerar hatbrott? Vilka brott ska ingå? Vilka grupper är acceptabla offergrupper?⁴⁸ Hur starkt samband mellan hat/fördom och handlingen ska krävas? Måste

⁴¹ Goodman (2002).

⁴² Hall (2005 s 1-21).

⁴³ Hall (2005 s 151, tabell 9.1).

⁴⁴ Hall (2005 s 158).

⁴⁵ Hall (2005 s 172).

⁴⁶ För svensk komparativ forskning på området våldtäkt har motsvarande fråga ställts och besvarats av von Hofer (2006).

⁴⁷ Jämför Tham som skildrar brottsofferforskningen i relation till konstruktion (Tham 2006 s 155). Se även Lindgren (2005 s 8).

⁴⁸ Se Hall, som diskuterar frågan om att minoritetsgrupper ska skyddas genom hatbrottslagstiftning, men när de eventuellt hämnas, så kallas det inte hatbrott (Hall 2005 s 1-21). Se även Brå:s distinktioner (Brottsförebyggande rådet 2007).

sambandet vara helt eller delvis kausalt? Vem bestämmer detta och hur? Hur kan tillämpningen undvika att krocka med yttrandefrihet? Och varför är det viktigt att beakta alla dessa frågor?⁴⁹ Svaret på den sista frågan är att utan svar på delfrågorna kommer vi inte att veta vad det är statistiken eller offerstudierna undersöker.

Antag att vi har fyra olika fall.⁵⁰

- I. En person slår eller dödar en homosexuell person för att han avskyr homosexuella och vill visa det. Han kan ha samlat på sig material om och tror på en homosexuell världskonspiration. (Urtyper av hatbrott, och därmed inte problematiskt att definiera händelsen som sådant.)
- II. Ett rån begås i en s.k. bögpark, rånaren räknar med att offret inte kommer att anmäla. (Den utsatte är homosexuell, rånaren vet det. Rånarens inställning till homosexuella är negativ, men valet av offer görs primärt för att offret inte antas anmäla händelsen till polisen. Hatbrottskategoriseringen beror på om det är tillräckligt att delvis ha ett hatmotiv.)
- III. En inbrottstjuv har efter research i taxeringskalendern och på diverse hemsidor/chatrum specialiserat sig på homosexuella medelålders mäns bostäder i en viss stadsdel. (Inriktningen är inte baserad på hat mot offren, utan på föreställningen att just dessa män har gott om dyra möbler och konst.)
- IV. Två grannar bråkar om gränsdragningen mellan tomtarna. I den allt hetsigare situationen skriker den heterosexuella grannen till den homosexuella: ”*jag ska döda dig, flatjävell!*” (Händelsen kan betecknas som situationell, den uppstår i stunden och handlar primärt om gränstvisten. Hatbrottskategoriseringen är här av den svagaste arten.)

En fyrfältsfigur kan illustrera detta.⁵¹

---

⁴⁹ Hall (2005 s 15).

⁵⁰ Resonemang från Tiby (1999 s 254) samt Hall (2005 s 14 f), se även Hilton (2005). Hall har hämtat sin inspiration att ifrågasätta hatbrottskategoriseringen från Jacobs & Potter, som starkt ifrågasätter den rättsliga regleringen av moralfrågor. (Jacobs & Potter 1997).

⁵¹ Hall (2005 s 15, figur 1.1), inspirerad av Jacobs & Potter.

Figur 1. Kopplingar mellan hat och kausalitet

Hög nivå av hat Hög kausalitet (I)	Låg nivå av hat Hög kausalitet (III)
Hög nivå av hat Låg kausalitet (II)	Låg nivå av hat Låg kausalitet (IV)

Beroende på vilka nivåkrav som ställs för hat respektive kausalitet mellan detta motiv och den utförda handlingen, kommer händelsen att definieras eller inte definieras som hatbrott. En enklare modell skulle kunna vara Om-inte-testet. Det vill säga att ställa sig frågan: skulle denna händelse ha skett med dessa inblandade om inte den misstänkta hyste negativa känslor mot homosexuella?⁵² Sammantaget kan vi konstatera att den för validitetsfrågan centrala definitionsfrågan är komplex och ska avgöras av flera olika aktörer i kedjan från händelse till hatbrott.

En stor del av den svenska kriminologiska forskningen på området hatbrott mot homosexuella står undertecknad för.⁵³ I pilotstudien 1996, som 1999 ledde till en avhandling, och vidare till en replikationsstudie 2004 samt en registerstudie 2006 har ett stort antal frågor ställts och delvis besvarats.⁵⁴

Pilotstudie -96

I den initiala studien gällde frågorna förekomst, mönster och skadeverkningsningar av hot och våld mot homosexuella kvinnor och män. Detta projekt var ett uppdrag från Folkhälsoinstitutet och avsikten var enligt dåvarande generaldirektören att *kartlägga förhållandena för att bättre kunna bedöma vilka eventuella insatser från myndigheter m. fl. som skulle kunna förbättra situationen. En*

⁵² Här bortses från diskussionen om medvetna och omedvetna hatkänslor och fördomar, vilket komplicerar frågan, se Hall (2005 s 17).

⁵³ Se även rapporten *Intolerans* (Forum för Levande historia 2004). Från arbetslivsforskningen finns också viktiga bidrag i form av frågor om diskriminering, öppenhet och utsatthet på grund av sexuell läggning, se Bildt (2003). Se även Sonnelind (2006). För övrig hatbrottsforskning, se Forum för Levande Historia (2006) samt Otterbeck & Bevelander (2006).

⁵⁴ Tiby (1996, 1999, 2005, 2006).

*djupare analys av studien skall förhoppningsvis även kunna ge ett bättre underlag för arbetet med att motverka diskriminering av homosexuella.*⁵⁵

Detta var en explorativ studie, där frågorna och frågeställningarna inte aviserades initialt. Först ett 30-tal sidor in i skriften beskrivs orsaken: frågeställningarna växte fram utifrån den inledande litteraturstudien, nyckelpersonsintervju-studien och en första pilotenkät.⁵⁶ Den senare utförda enkätstudien innehöll klassiska kriminologiska frågor om ålder, kön, nationalitet, boendeort, yrke samt detaljfrågor om utsatthetens art, plats, tid, utövare och konsekvenser, liksom frågor om polisanmälan.⁵⁷

Lite mindre klassiska var frågorna om sexuell identitet, umgängesvanor (t. ex. monogami, tillfälliga sexuella förbindelser på offentliga platser) samt kännedom om andras utsatthet.⁵⁸ Operationaliserandet av hatbrottsfrågan (och därmed validitetsfrågan) lydde: ”*Har Du någonsin utsatts för något brott på grund av att Du är bi/ homosexuell eller lesbisk, eller för att angriparen trodde det?*” Till denna fråga fogades följande: ”*Vad i brottet tydde på att Du blev utsatt på grund av din sexuella läggning?*”⁵⁹

Hatbrottstudie -99

Syftet med studien följde den reviderade pilotstudiens mall och var nu uttalat:

- Att få en bild av människors upplevelse av utsatthet för brott pga de är (eller uppfattas som) homosexuella och effekterna av sådan utsatthet.
- Att undersöka vilka metoder som ger störst insikt vad gäller denna typ av brott.
- Att undersöka vilka jämförelser med andra utsatta populationer som kan göras.

En central validitetsfråga formulerades också: *Kan utsattheten karaktäriseras som hatbrott?*

---

⁵⁵ Tiby (1996, förord av generaldirektör Agneta Dreber)

⁵⁶ Tiby (1996 s 28f).

⁵⁷ Ibid s 78. För en annorlunda ordning, se Lander i Tiby (1996 s 104-106), där frågeställningarna till dokumentmaterialet redovisas inledningsvis.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid s 79.

I denna studie användes en extensiv triangulering avseende metoder och material. Förutom litteraturstudien ingick en enkätstudie omfattande ca 2800 individer, samt ytterligare en enkätstudie omfattande 28 organisationer och deras utsatthet för hatbrott. Då individenkäten innehöll en fråga med fritextfält med möjlighet för respondenterna att fritt berätta vad som hände och vad som kändes, skapades även en s.k. berättelsestudie. Vidare ingick en djupintervjuomgång omfattande 25 individer, med fokus på frågor om vad som hände, hur det kändes och efterreaktioner. Dessutom ingick ett par analyser av hur media, dels gaypress, dels allmänmedia skildrat fenomenet.⁶⁰ Det som däremot saknades, var en problematisering av mål, fördelar och nackdelar med denna triangulering.⁶¹

Replikationsstudie -05

Genom anslag från Brottsoffermyndigheten blev det möjligt att göra en replikationsstudie 2004. Denna var dock betydligt mer begränsad än hatbrottsstudien, enbart vissa delar kunde replikeras. Det gällde frågor om utsattheten, typ av utsatthet och antal utsattheter. Vidare ställdes frågan om respondenten deltagit i den tidigare studien. Avsikten var att göra en uppföljning för att se om några förändringar hade skett.⁶² Det hade det. Framst framkom att andelen som upplevde att de utsatts för homofobiska hatbrott nu hade ökat från ca 25% till ca 50%. Huruvida detta beror på ökad faktisk utsatthet, ökad anmälningsbenägenhet eller på metodologiska skillnader diskuteras på annat ställe.⁶³ Till exempel var svarsfrekvensen i hatbrottsstudien ca 67%, och knappt 50% i replikationsstudien.⁶⁴

I denna replikationsstudie lyftes berättelserna fram ordentligt. Enkätfrågorna rymdes på en sida, vars andra sida var avsedd för en berättelse. Respondenterna ombads att skriva en berättelse om det som kändes viktigast för dem. Sidan inleddes med en exemplifiering av vad berättelsen kunde handla om: vad som hände, rädsla, om man polisanmälde och vilka konsekvenser

---

⁶⁰ Tiby (1999 s 66, tablå 3:2).

⁶¹ Vilket påpekats av Åkerström (1999), avhandlingsopponent 1999 09 17, Stockholms universitet.

⁶² Tiby (2005).

⁶³ Tiby (2005).

⁶⁴ Här kan nämnas att Säkerhetspolisens årliga registerstudier för homofobiska hatbrott samma år, 2004, visade en ökning på ca 75%, vilket förklarades med förändrad insamling och hantering av anmälningarna, Säkerhetspolisen (2005 s 4).

händelsen fick. I den studien gick enkäten ut till drygt 4000 personer, varav knappt 2000 svarade. Hälften av dessa, ca 1000, svarade att de hade utsatts för något som de definierade som hatbrott under de senaste åtta åren. Av dessa hade ca 500 bifogat en egen berättelse om händelsen. Här har alltså ingen konkret fråga ställts, utan det är fria berättelser i skriven text.⁶⁵ Detta har skett med inspiration från bilden av hatbrott och dess konsekvenser som process, inte som enskilda händelser. Med isbergsmetaforen har det hävdats att efterfrågandet av incidenter i stället för berättande döljer de pågående processerna och deras påverkan.⁶⁶

Registerstudie -06

Hatbrottsarenan rymmer även myndigheten Forum för Levande Historia, som har i uppdrag att genom kunskap och kultur verka för alla människors lika värde. Man har bl.a. publicerat rapporten *Intolerans*⁶⁷ som visar att ungdomar som hyser negativa mot en grupp, t. ex. judar, ofta har negativa attityder mot andra grupper, t. ex. homosexuella.

Uppdraget i registerstudien gällde att undersöka hatbrottshändelser från polisanmälan till dom. Frågorna löd:

- Vilka är de misstänkta, var begår de brotten och vilken relation har de till de utsatta?
- Vilka indikationer på hatbrott redovisas?
- Vad händer med anmälningarna, går de vidare till åtal? Döms någon, skärps straffen?
- Används de verktyg mot homofobisk hatbrottslighet som straffskärpningsregeln i 29:2:7 brottsbalken utgör?⁶⁸

Underlaget bestod av polisanmälda händelser med någon slags hatbrottsmärkor som gällde homofobi, slutredovisningsuppgifter som visar hur anmälan har bedömts, åklagaruppgifter om bedömning av åtalsfrågan samt, i

---

⁶⁵ En tanke med berättelseinitiativet var att inte styra frågandet för mycket, att inte tvinga in rösterna i färdiga mallar, men också att fånga in framtida frågeområden.

⁶⁶ Hall (2005 s 195 f). Jämför dock användandet av isbergsmetaforen och risken att hamna i realist-facket med Colemans språk (Coleman m. fl. 2004 s 3 och 20).

⁶⁷ Forum för Levande Historia (2004).

⁶⁸ Tiby (2006 s 13).

förekommande fall, domar.⁶⁹ Resultatet visade att det var ca tio procent av polisanmälningarna som ledde till åtal och dom. Detta kan ha berott på att det förefaller som om de anmälningsmottagande myndigheterna och de åtalande samt dömande myndigheterna arbetar med olika definitioner av hatbrott.⁷⁰

Validitetsfrågan i studier om homofobiska hatbrott

Kriminologiska studier har ofta validitetsproblem. Det betyder att oavsett metod, material och underliggande perspektiv, så måste studiens giltighet diskuteras. När det är fråga om validitet och hatbrott med homofobiska motiv finns andra validitetsproblem än när det gäller cykelstölder i Uppsala. Ju svårare det är att definiera en brottstyp (eller straffskärpningsgrund), desto svajigare kan en undersökning om den bli.

När det gäller offerstudierna⁷¹ ska vi återvända till det som nyss kallades validitetsfrågan.

*Har Du någonsin utsatts för något brott på grund av att Du är bi/homosexuell eller lesbisk, eller för att angriparen trodde det? Till denna fråga fogades följande: Vad i brottet tydde på att Du blev utsatt på grund av din sexuella läggning?*⁷² Problemen med dessa operationaliseringar är att de bygger på att respondenten ska spekulera, att det är oklart om händelsen uteslutande skedde på grund av läggningen och att det är svårt att veta vad som är brott. Men huvudinvändningen borde vara att skulden läggs på respondenten. Rimligtvis begås inte hatbrott på grund av att någon är homosexuell, utan för att någon annan har problem med detta.⁷³ Däremot spelar det stor, och säkerligen olika, roll för respondentens svar om hon/han är benägen att tolka händelsen som kopplad till homofobi.

---

⁶⁹ Ibid. I studien ingår även Sörbergs intervjustudie, där fyra av fallen har lett till djupintervjuer, se Sörberg (2006).

⁷⁰ Tiby (2006 s 45-47).

⁷¹ Tiby (1996) och (1999).

⁷² Tiby (1996 s 79).

⁷³ Tiby (1999 s 243, tabell 10:1). Av de ca 400 svar som har givits på frågan om vad som tydde på homofobisk brottslighet gällde merparten, att gärningsmannen skrek "djävla bög/flata" (65%), att han väntade vid ett eller kom in på ett gayställe (13 respektive 9%).

När det gäller registerstudien⁷⁴ bygger anmälningarna, som Säkerhetspolisen har kodat som hatbrott, på markörer av homofobi. Finns det i anmälningens så kallade fritext ord som *bögdjäväl*, *lebbäckel*, *homo* o dylikt, ingår anmälningen i Säpos årliga presentation av brott mot rikets inre säkerhet.⁷⁵ Vid genomläsning av 367 sådana fritexter från 2004 års anmälningar, framgår att det är ytterst vanskligt att dra slutsatser av vilka motiv gärningsmannen har haft för sin handling. Det kan vara fråga om en skolscen där en elev mobbas och kallas för en uppsjö av förklenande omdömen, däribland bög. Det kan vara fråga om en make som ratats av sin fru som valt en annan man. Ex-maken hotar den nya mannen och kallar honom *bögdjäväl*. Det vill säga den typ av fall där det inte står helt klart om lagstiftarens skydd av minoriteter är aktuellt. Å andra sidan ryms i materialet även fall där kända s.k. gayaktivister blir utsatta för hotelser och trakasserier. Den övergripande frågan blir förstås vad ett hatbrott är, och vilka som kan utsättas för det. Studien visar att polisanmälningsmaterialet vilar på begreppet *homofobiska hatbrott*, dvs. att vem som helst kan utsättas, oavsett läggning. Här är det fokus på vad som uttrycks, inte vem som är mottagaren. Vid analys av de 24 domar som de 367 anmälningarna resulterade i, förefaller det vara en annan definition som är ledande, nämligen *hatbrott mot homosexuella*. Där är den utsattes sexuella läggning avgörande för vad händelsen kommer att kallas.⁷⁶

Utan en enhetlig definition är det vanskligt att uttala sig om flödet från anmälan till dom. En central fråga gäller här varför polisens, åklagarnas och domstolarnas definitioner skiljer sig åt. Ett svar är att dessa olika aktörer i rättskedjan befinner sig på olika stadier och har olika uppgifter i relation till ärendet. Polisen är först i den kedjan och är satt att bekämpa hot mot demokratin, mänskliga rättigheter och att tillämpa strafflagstiftningen. I många fall finns order om prioritering, och det blir då en fråga om legitimitet.⁷⁷ Det vill säga att i strävandena från polisens håll att erhålla medborgarnas legitimitet för maktutövandet, så är man mån om att följa en vid definition, även om denna leder till att ca 90 procent av anmälningarna inte leder till åtal.⁷⁸

---

⁷⁴ Tiby (2006).

⁷⁵ Fr o m 2006 Brottsförebyggande rådet, se Brottsförebyggande rådet (2006).

⁷⁶ Tiby (2006 s 46).

⁷⁷ Se Hall (2005 s 198).

⁷⁸ De olika definitionerna av hatbrott inom samma land men mellan olika myndigheter har uppmärksammats (Hall 2005 s 6, 8, 194f).

Avslutning

Vilka är då svaren på frågor som gäller flödet från händelse till hatbrott? Vad sker med de anmälda händelserna respektive mörkertalsfrågan? Vi vet helt enkelt inte om det är fråga om homofobiska hatbrott. Vi vet bara att några aktörer inom rättsväsendet ansåg det, andra inte. Vi vet också att offerstudierna visar betydligt högre nivåer av upplevd utsatthet än anmälningsmaterialen. Men vi vet dessutom att en hel del av dessa berättelser kanske inte skulle bedömas som brott om de anmäldes. Och så vet vi att en hel del händelser som med största säkerhet skulle bedömas som hatbrott inom rättsväsendet, förblir oanmälda.⁷⁹

Figurerna vi stiftade bekantskap med ovan, Realisten, Radikalen och Konstruktivisterna kommer att ha olika tolkning av denna slutsats. Realisten föreslår att en rejäl offerstudie med fokus på frågor om anmälningsbenägenhet skulle råda bot på (en del av) osäkerheten. Radikalen menar att polisens ansträngningar att minska mörkertalet för homofobisk brottslighet är minimala, vilket leder till kraftiga underrapporteringar för sådana hatbrott. Medan konstruktivisterna hävdar att både anmälningsregister och mörkertalet är konstruktioner, båda visar vilka prioriteringar som görs utifrån ideologier, makt och kriminalpolitik.⁸⁰

Med en så komplex konstruktion som motiv-/hatbrottslighet, får man nog finna sig i att validiteten haltar. Det finns skeptiker på området, som hävdar att lagstiftning om hatbrott och tillämpningen av den ställer till mer problem än den löser. Och att vi kanske inte ens skulle försöka förhindra hatbrott genom lagstiftning.⁸¹ Den frågan är ju också beroende av vad vi svarar på Nils Christies fråga: *Vad är lagom mycket kriminalitet?*⁸²

Henrik Tham hävdar att en utvidgning av brottsofferperspektivet riskerar att leda till att om alla är offer, så är ingen offer.⁸³ Analogt föreligger en risk att all brottslighet skulle kunna kallas hatbrott, och då är begreppet meningslöst.⁸⁴ Tham befarar också att kriminologins konfliktperspektiv förs åt

⁷⁹ Genom intervjustudierna (Tiby 1999).

⁸⁰ Figurerna har dramatiserats efter original i Coleman & Moynihan (2004 s 16 f).

⁸¹ Hall (2005 s 147).

⁸² Christie (2004).

⁸³ Tham (2001 s 38).

⁸⁴ Hall (2005 s 10, 11 och 20). Se även Hall (2005 s 234), där författaren hävdar att om vi har en bred definition av hatbrott, så ger det en utmaning av enorma proportioner.

sidan i takt med förskjutningen av fokus från gärningsman till brottsoffer.⁸⁵ Jag tror Henrik kan vara lugn. Just hatbrottsområdet, allt från lagstiftning, tolkning, definitioner och tillämpning till studier av desamma, rymmer komplexiteter och konflikter så det räcker åt alla!

Några *bra frågor* att fundera på är då:

- Vad ger en jämförelse av anmälningar som rör hatbrott med homofobiska respektive främlingsfientliga inslag?
- Hur kan en genusanalys berika viktimologin och kriminologin när det gäller offerstudier med fokus på homo-, bi- och transpersoner?
- Kan fokusgruppsintervjuer i kombination med livshistorieberättelser belysa konstruktioner av individuellt och kollektivt offerskap i olika minoritetsgrupper?
- Vilka för- och nackdelar finns det med nuvarande svenska lagstiftning, jämfört med andra lösningar?⁸⁶

Litteratur

- Atkinson, P, Coffey, A & Delamont, A (2003): *Key Themes in Qualitative Research. Continuities and Change*. AltaMira Press, Walnut Creek.
- Berger, Peter L & Luckmann, Thomas (1966/2003): *Kunskapssociologi Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm, Wahlström & Widstrand.
- Bergstrand, Mats (2007): *Behandla forskare som politiker*. DN 2007-01-13.
- Bildt, Carina (2003): *Diskriminering och trakasserier. Homo- och bisexuellas arbetsvillkor – en delrapport*. Stockholm, Arbetslivsinstitutet.
- Bruhn Jensen, Klaus (1989): Discourses of Interviewing: Validating Qualitative Research Findings Through Textual Analysis. In: Kvale, Steinar

---

⁸⁵ Tham (2006 s 156).

⁸⁶ Se Gavrielides (2007); Restorative justice and hate crime – Addressing the gap between theory and practice. Se även debatten utifrån perspektivet mänskliga rättigheter om att utöka grupperna, som avses skyddas av straffskärpningsregeln (debatt bl. a. på The Stockholm Criminology Symposium 2007).

- (ed.): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur, s 93-108.
- Brottsförebyggande rådet (2007): *Hatbrott 2006. En sammanställning av polisanmälningar med främlingsfientliga, islamofobiska, antisemitiska och homofobiska motiv*. Rapport 2007:17.
- Bryman, Alan (2002): *Samhällsvetenskapliga metoder*. Malmö, Liber
- Christie, Nils (2004): *Lagom mycket kriminalitet*. Stockholm, Natur och kultur.
- Coleman, Clive & Moynihan, Jenny (2004): *Understanding Crime Data. Haunted by the Dark Figure*. Crime and Justice Series. Buckingham, Open University Press.
- Connors, Paul (ed.) (2007): *Hate Crimes. Current Controversies*. Farrington Hills, Thomson Gale.
- Dahl, Ulrika (2005): *En kunskapsinventering av forskning om homofobi och heteronormativitet. "Det viktigaste är inte vad extremisterna tycker utan vad den stora majoriteten gör."* Stockholm, Forum för Levande Historia.
- Denzin, Norman K & Lincoln, Yvonne S (eds.) (2003a): *The Landscape of Qualitative Research. Theories and Issues*. Thousand Oaks, Sage.
- Denzin, Norman K & Lincoln, Yvonne S (eds.) (2003b): *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. Thousand Oaks, Sage.
- Denzin, Norman K & Lincoln, Yvonne S (eds.) (2003c): *Strategies of Qualitative Research*. Thousand Oaks, Sage.
- Enerstvedt, Theodor (1989): The Problem of Validity in Social Science. In: Kvale, Steinar (ed.) (1989): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur, p 135-173.
- Forum för Levande Historia (2004): *Intolerans. Antisemitiska, homofobiska, islamofobiska och invandrarfientliga tendenser bland unga*. Stockholm, Brottsförebyggande rådet.
- Forum för Levande Historia (2006): *Antisemitiska attityder och föreställningar i Sverige*. Stockholm, Brottsförebyggande rådet.
- Gavrielides, Theo (2007): Restorative justice and hate crime – Addressing the gap between theory and practice. In: Brottsförebyggande rådet (2007): *The Stockholm Criminology Symposium 2007*, p 185-186.
- Goodman, Greg S (2002): *Reducing Hate Crimes and Violence Among American Youth. Creating Transformational Agency Through Critical Praxis*. Studies in the Postmodern Theory of Education. Vol. 186. New York, Peter Lang.
- Gårdfält, Lars (2005): *Hatar Gud bögar?* Stockholm, Normal förlag.
- Hall, Nathan (2005): *Hate Crime*. Crime and Society Series. Cullompton, Willan Publishing.
- Hilton, Johan (2005): *No Tears for Queers*. Ett reportage om män, bögar och hatbrott. Stockholm, Atlas förlag.

- von Hofer, Hanns (2006): Svensk våldtäktsstatistik i internationell belysning. I: Roxell, Lena & Tiby, Eva (red.): *Frågor, fält och filter. Kriminologisk metodbok*. Lund, Studentlitteratur, s 175-190.
- Hörnqvist, Magnus (2006): Efterfrågestyrd metod. I: Roxell, Lena & Tiby, Eva (red.): *Frågor, fält och filter. Kriminologisk metodbok*. Lund, Studentlitteratur, s 253-270.
- Jacobs, J & Potter, H (1997): Hate Crimes: A Critical Perspective. In: Tonry, M (ed.): *Crime and Justice. A Review of Research*. Vol. 22, p 1-50.
- Kvale, Steinar (ed.) (1989): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur.
- Kvale, Steinar (1989a): To Validate Is to Question. In: Kvale, Steinar (ed.) (1989): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur, p 73-92.
- Lander, Ingrid (1996): Dödligt våld mot homosexuella män – en registerstudie. I: Tiby, Eva (1996): *Hat, bot, våld – utsatta homosexuella kvinnor och män*. Folkhälsoinstitutet 1996:84, s 103-146.
- Lander, Ingrid (2003): *Den flygande maran. En studie om åtta narkotikabrukande kvinnor i Stockholm*. Kriminologiska institutionens avhandlingsserie 11. Stockholm, Stockholms universitet.
- Lindgren, Sven-Åke (2005): Social Constructionism and Criminology: Traditions, Problems and Possibilities. In: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Vol. 6, No. 1, p 4-22.
- Newman, Isadore & Benz, Carolyn, R (1998): *Qualitative-Quantitative. Exploring the Interactive Continuum*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Otterbeck, Jonas & Bevelander, Pieter (2006): *Islamofobi*. Stockholm, Forum för Levande Historia.
- Perry, Barbara (ed.) (2003): *Hate and Bias Crime. A Reader*. New York, Routledge.
- Polkinghorne, Donald (1989): Changing Conversations about Human Science. In: Kvale, Steinar (ed.) (1989): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur, p 13-46.
- Richards, Lyn (2005): *Handling Qualitative Data. A Practical Guide*. London, Sage.
- Roxell, Lena & Tiby, Eva (red.) 2006: *Frågor, fält och filter. Kriminologisk metodbok*. Lund, Studentlitteratur.
- Salner, Marcia (1989): Validity in Human Science Research. In: Kvale, Steinar (ed.): *Issues of Validity in Qualitative Research*. Lund, Studentlitteratur, p 47-73.
- Sonnellind, Elin (2006): ”Don’t bitch med mig liksom”. En undersökning om anmälningsbenägenhet hos HBT-personer i Stockholmsområdet. C-uppsats i kriminologi vt 2006. Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.

- Svensson, Ingeborg (2007): *Liket i garderoben. En studie av sexualitet, livsstil och begravningar*. Stockholm, Normal förlag.
- Säkerhetspolisen (2005): *Brottslighet kopplad till rikets inre säkerhet 2004*. Rapportserie 2005:4. Stockholm.
- Sörberg, Anna-Maria (2006): Intervjuer. I: Tiby, Eva: *En studie av homofoba hatbrott i Sverige*. Stockholm, Forum för Levande historia, s 33-44.
- Tham, Henrik (2001): Brottsoffrets uppkomst och framtid. I: Åkerström, Malin & Sahlin, Ingrid (red.): *Det motspänstiga offret*. Lund, Studentlitteratur, s 27-45.
- Tham, Henrik (2006): Brottsoffret, kriminalpolitiken och kriminologin. *Nordisk Tidskrift för Kriminalvetenskap*. Årg. 93(2), s 147-159.
- Tiby, Eva (1996): *Hat, hot, våld – utsatta homosexuella kvinnor och män*. Folkhälsoinstitutet 1996:84. Stockholm.
- Tiby, Eva (1999): *Hatbrott? Homosexuella kvinnors och mäns berättelser om utsatthet för brott*. Kriminologiska institutionens avhandlingsserie nr 1. Stockholm: Stockholms universitet.
- Tiby, Eva (2005): Vem vinner och vem försvinner? Från händelse till hatbrott. I: Seppänen, Manu (red.): *Kärlekens pris*. En antologi om homofobi och heteronormativitet. Stockholm, Atlas förlag, s 42-57.
- Tiby, Eva (2006): *En studie av homofoba hatbrott i Sverige*. Stockholm, Forum för Levande historia.

KAPITEL 21.

Narkotikabrottslighetens gärningsmän och offer

Dag Victor

Det finns inte någon annan företeelse som på ett så genomgripande sätt har påverkat det kriminalpolitiska systemet under de senaste femtio åren som narkotikafrågan.

Under 1950-talet var det knappt att narkotikabrottslighet överhuvudtaget existerade som kriminalpolitiskt problem. Den rent illegala marknaden var liten och det narkotikamissbruk, i motsats till läkemedelsmissbruk, som den försörjde var socialt begränsat. Vad som bekymrade det straffrättsliga systemet när det gällde narkotika var främst traditionell brottslighet i form av apoteksstölder och receptförfalskningar. Det missbruk av främst legalt förskrivna preparat som fanns sågs som ett medicinskt problem.

På senare delen av sextioalet förändrades bilden drastiskt. Det uppstod en omfattande illegal marknad som nådde stora grupper och nya preparat introducerades. Narkotikafrågan började ses som en central kriminalpolitisk fråga. Någon tvekan om vilka som var narkotikabrottslighetens gärningsmän och vilka som var dess offer fanns knappast. Straffsystemets primära uppgift var att ingripa mot den illegala marknadens profitörer. Missbruket uppfattades däremot fortfarande som främst ett medicinskt problem. Missbrukaren sågs inte primärt som en brottsling utan som ett offer för andras brottslighet.

Under sjuttioalet och början av åttiotalet var den narkotikapolitiska debatten livlig. Det är under den här perioden som den narkotikapolitiska linje som alltsedan dess varit vägledande utvecklas.

Grundtanken i detta synsätt är att allt inte medicinskt motiverat bruk är missbruk och att det är brukaren som är narkotikaproblemets grundbult. Slagordet är "ett narkotikafritt samhälle". De "lätta" drogerna ses som inkörsporten till de "tyngre". Det viktiga är att "mobilisera" alla goda krafter och "sända rätt signaler". Detta innebär att brukaren bör stå i centrum även när det gäller de straffrättsliga åtgärderna eller, som det normalt uttrycks, insatser från "kontrollapparaten". Inriktningen är "att det skall vara jobbigt att vara missbrukare". Missbrukaren ses inte längre som ett offer utan som den kriminalpolitiskt centrale gärningsmannen.

Sett i ett internationellt perspektiv är denna svenska linje en narkotikapolitisk ytterlighetsriktning. Man kunde därför ha väntat sig att den skulle ha blivit föremål för en livlig diskussion. Så är dock inte fallet. Officiellt råder det istället en nästan bedövande enighet om den svenska politikens inriktning. En av orsakerna till detta torde vara att politiken i grunden är uttryck för ett ideologiskt/moraliskt förhållningssätt enligt vilket alternativa förklaringsmodeller eller intresseavvägningar utgör hot mot den gemensamma "mobilisering" som visionen om det narkotikafria samhället kräver. Det offentliga språket genomsyras av en i andra sammanhang lyckligtvis ovanlig bredskapsanda (Vi ger oss aldrig; Vägvalet).

Några ropande röster finns det dock som har vågat ifrågasätta den svenska narkotikapolitikens ändamålsenlighet och ofta deklarerade framgångar. En av de viktigaste av dessa är Henrik Thams.

Detta är inte platsen att redovisa för de betydelsefulla insatser som Henriks gjort för att skapa underlag för en mer kunskapsbaserad och nyanserad narkotikadebatt.¹ Mitt perspektiv är mycket snävare. Straffsystemet bygger på ett antal olika etiska premisser. Grunden för straff är individuellt klander och den åtalade gärningens klandervärdhet sätter gränser för hur ingripande en påföljd får vara. Frågan är vad som händer när etiska principer av detta slag konfronteras med en narkotikapolitisk ideologi som bygger på etiska premisser av ett annat slag.

---

¹ Se Henrik Tham (red.), Forskare om narkotikapolitiken, Rapport 2003:1 från Kriminologiska institutionen vid Stockholms universitet, och där förekommande vidare hänvisningar.

Det straffrättsliga regelsystemets utveckling

Utvecklingen av den straffrättsliga regleringen av narkotikahantering kan grovt sett indelas i fem perioder. Den andra och fjärde av dessa är formaterande när det gäller synen på narkotikabrott medan de andra i huvudsak endast innefattar tekniska justeringar.

1.

Under femtiotalet kan narkotika sägas ha framträtt som ett särskilt kriminalpolitiskt problem. Vid den tiden existerade emellertid inte narkotika som en särskild kategori i det straffrättsliga systemet. Den särskilda reglering av narkotika som fanns var de näringsrättsliga bestämmelserna i 1933 års narkotikakungörelse (1933:559) och vissa ytterligare bestämmelser i 1943 års giftstadga (1943:877) som, symptomatiskt nog, inte fanns återgivna utan endast anmärkta i lagbokseditionerna från den tiden. Bestämmelserna, som i princip helt tog sikte på den legala narkotikahanteringen, var visserligen delvis straffsanktionerade men, i likhet med vid annan näringsrättslig reglering, var straffet enligt huvudregeln endast böter även om det vid "försvårande omständigheter" fanns möjligheter att döma till fängelse (i högst två år).

Den "narkotikabrottslighet" som förekom bedömdes i allmänhet inte heller enligt dessa särskilda bestämmelser. Vad som framförallt skapade bekymmer var försöken att komma över narkotika från den legala marknaden genom brott. Det kunde exempelvis ske genom inbrott på apotek och läkarmottagningar eller förfalskning av recept och bedömdes då enligt de allmänna bestämmelserna om *stöld* och *förfalskning*. Den som tog befattning med narkotika som frånhänts annan genom brott kunde dömas för *häleri* eller, vid oaktsamhet, *häleriförseelse*. Och när det gäller överlåtelse av narkotika, som i och för sig var straffbelagt i narkotikaförordningen, bedömdes sådan (om ersättningen översteg apotekspriset) i många fall som *ocker* med dess, i förhållande till brott enligt narkotikaförordningen, strängare straffskala. Spridningen av narkotika uppfattades alltså huvudsakligen som specialfall av traditionell förmögenhetsbrottslighet. Den fara för människors hälsa som narkotikan innebär var däremot av underordnad betydelse för den straffrättsliga bedömningen. Den särskilda bestämmelsen om "*spridande av giff*" i strafflagen ansågs sålunda i princip inte tillämplig på narkotika. Narkotika ansågs inte tillräckligt farligt eftersom den i måttliga doser inte är livshotande utan endast innebär risk för "en fördärlig vana".

År 1962 var ett märkesår för svensk strafflagstiftning. Då lades den omfattande proposition fram enligt vilken den tidigare centrala straffrättsliga lagen, 1864 års strafflag, skulle ersättas med en helt ny central strafflag, brottsbalken. Någon förändring när det gäller synen på narkotikabrottsligheten innebar emellertid inte den nya brottsbalken. Lika lite som i den gamla strafflagen fanns det i balken någon särskild reglering av narkotikabrott. Trots motivens stora omfattning går det inte heller att i dessa hitta någon-
ting som ger ens en antydning om den centrala roll som narkotikabrottsligheten skulle komma att inta i den kriminalpolitiska debatten.

Narkotikafrågan behandlades istället i en annan proposition framlagd samma år med förslag till en ny narkotikaförordning. Denna överensstämde i allt väsentligt med den tidigare när det gäller den straffrättsliga regleringen. Den ändringen genomfördes dock att fängelse istället för böter angavs som "normalpåföljd" med möjlighet att döma till böter i ringa fall. Förändringen motiverades med att narkotikamissbruket och den illegala handeln av narkotika hade ökat och det framhölls att en fortsatt utveckling tedde sig som allvarlig. I vilken begränsad utsträckning som strafflagstiftningen uppfattades som ett verksamt och lämpligt medel för att hantera narkotikaproblemet illustreras dock av att maximistraflet, utan att detta föranledde någon särskild uppmärksamhet, tilläts gå ner från två till ett års fängelse den 1 januari 1965 till följd av brottsbalkens promulgationsregler.

2.

Efter denna inledande period av huvudsaklig passivitet kommer den första mer formaterande perioden. Det utmärkande för den är att intresset i princip är helt koncentrerat till den illegala narkotikahandeln.

Perioden inleds år 1968 då narkotikabrottsligheten rent rättsligt etablerade sig som en egen betydelsefull kategori genom att de straffbestämmelser i narkotikaförordningen som inte "avser brott mot rena ordningsföreskrifter" bröts ut till en särskild *narkotikastrafflag*. Gärningsformerna (tillverkning, saluhållning, överlåtelse och innehav) ändrades inte i förhållande till vad som gällde enligt narkotikaförordningen. Att den nya lagen, i motsats till förordningen, primärt tog sikte på den rent illegala hanteringen markerades däremot genom att brottet gradindelas och att maximum för det grova narkotikabrottet höjdes från ett till fyra års fängelse.² Dessutom straffbelades för-

---

² Det kan noteras att ett av de skäl som anförs för det föreslagna maximistraflet är att minska behovet att återöppna brottsbalkens ockerbestämmelse.

sök, förberedelse, stämpling och medverkan till andra gärningsformer än innehav. I motiven motiverades den nya lagstiftningen med det angelägna i att bekämpa ”den illegala handeln och då framförallt personer som i yrkesmässiga former distribuerar narkotika”.

När det gäller den missbruksrelaterade hanteringen av narkotika betonades i motiven att ”kontrollorganisationens verksamhet måste utformas så att den ej motverkar utan understöder samhällets ansträngningar att erbjuda vård åt vårdbehövande missbrukare”. En fråga som diskuterades i motiven var om innehav av narkotika borde vara undantaget från straffansvar. Det ansågs inte möjligt att avkriminalisera innehav på grund av föreskrifterna i 1961 års allmänna narkotikakonvention som Sverige ratificerat.³ Det betonades dock att risken för att kriminalisering av innehav (för eget bruk) kunde få negativa verkningar inte borde bagatelliseras. Som ett medel för att undvika sådana negativa verkningar pekades bl.a. på möjligheten att lämna *åtalsunderlåtelse* för innehavsbrott. Avsikten med de föreslagna straffskärpningarna var inte att den praxis enligt vilken åtalsunderlåtelse i stor utsträckning lämnades för olaga innehav av narkotika skulle ändras.

Mindre än ett år efter det att narkotikastrafflagen trätt i kraft är det dags för nästa höjning av straffmaximum, denna gång till sex års fängelse. Som skäl för den nya höjningen anfördes att den ”illegala handeln med narkotika visar tendenser att tillta och få en alltmer svårartad karaktär. Brottsligheten blir allt grövre och präglas av förslagenhet och hänsynslöshet. Det är nödvändigt att gripa in med kraft mot denna företeelse.” Samtidigt underströks att straffskärpningen ”är avsedd att bereda domstolarna ytterligare utrymme för att döma ut avsevärda straff främst för dem som i stor skala för egen vinning utnyttjar andras okunnighet, nyfikenhet eller beroende av narkotiska medel”. Även denna ändring är alltså inriktad på den illegala handeln. När det gäller den missbruksrelaterade hanteringen av narkotika framhölls att vad som sagts i motiven till narkotikastrafflagen om innehavsbrottet och åtalsunderlåtelse fortfarande skulle gälla.

År 1972 är det dags för nästa höjning av straffmaximum, nu till tio års fängelse. I motiven anfördes inledningsvis att det, endast tre år efter den tidigare höjningen, knappast fanns något behov av att överväga en allmän skärpning av straffen. Det ansågs dock finnas skäl för ”en lagändring av begränsad räckvidd” med hänsyn till den organiserade narkotikahandlingens interna-

---

³ Vilka krav de internationella konventionerna ställer i detta hänseende är fortfarande föremål för olika uppfattningar i olika länder.

tionella karaktär och tillämpliga straffmaximum i andra länder. Att beteckna en höjning av straffmaximum med fyra år till tio års fängelse som en ändring av begränsad räckvidd kan framstå som märkligt. Den förklaring som gavs var att ändringen var ”avsedd att få effekt endast beträffande den farligaste brottsligheten inom den kategori av förbrytelser som hör hemma under rubriken grovt narkotikabrott”. Någon generell skärpning av praxis ansågs inte vara önskvärd och förklarades inte vara avsedd. Detta markerades genom att det inte förslögs någon höjning av minimistraffet för grovt narkotikabrott eller några ändringar av straffskalorna för de andra graderna av narkotikabrott.

3.

Efter denna straffvärdemässiga eruption, där maximistraffet höjdes från ett till tio års fängelse inom en period om fyra år, inträdde åter en period som när det gäller det grundläggande synsättet på narkotikabrottsligheten är lagstiftningsmässigt lugn. De ändringar som görs avser narkotikahandeln och inte den missbruksrelaterade hanteringen.

Den allmänna narkotikapolitiska debatten var däremot mycket intensiv under denna period. Det var också under den perioden som det stora skiftet i synsättet på brukarens ställning i det kriminalpolitiska systemet började etablera sig. Regering och riksdag deklarerade det narkotikafria samhället som officiell målsättning och många började uppfatta straffrättsliga ingripanden mot missbrukarna som kungsvägen för att uppnå det målet. Utan att någon ny lagstiftning antogs kom det nya synsättet bl.a. till uttryck i en förändrad och väsentligt mer restriktiv praxis när det gäller åtalsunderlåtelse som manifesterades genom ett nytt cirkulär från riksåklagaren år 1980.

Det förändrade synsättet kunde också avläsas i nästa proposition (1980/81: 76) med förslag till ändringar i narkotikastrafflagen. I propositionen markerades intresset av ”att ytterligare markera samhällets avståndstagande till missbruk av narkotika” som ett syfte när det gäller ändringar i det straffrättsliga regelsystemet. Den fråga som ställt i förgrunden i debatten sades ha varit intresset av att åstadkomma skärpta åtgärder mot de lindrigaste formerna av narkotikabrott. Att det i propositionen inte lades fram några förslag när det gäller dessa brott förklarades med en hänvisning till behovet av att avvakta erfarenheterna av den återverkan på praxis som riksåklagarens nya riktlinjer för åtalsunderlåtelse skulle få.

Förslagen i propositionen gällde istället straffskalan och kriterierna för grovt brott⁴ och tog således återigen sikte på bestraffningen av den kvalificerade illegala narkotikahandeln. En bakgrund till förslagen i den delen var att det ansågs otillfredsställande att det i praktiken var den mängd narkotika som brottet hade avsett som ofta blev helt avgörande vid bedömningen. Större vikt borde enligt förslaget läggas vid om brottet kunde sägas vara av hänsynslös art. Att straffminimum för grovt brott höjdes skulle däremot, enligt vad som uttalades i propositionen, inte normalt medföra längre strafftider för ”t.ex. unga narkotikamissbrukare som överlåter eller medverkar till överlåtelse av narkotika i det huvudsakliga syftet att finansiera sitt eget missbruk”. När det gäller grunderna för bedömningen av narkotikabrotts straffvärde är propositionen fortfarande av central betydelse⁵ (även om mängdkriteriet i praktiken, nu som då, ofta är den helt avgörande faktorn).

Till den här perioden kan också den omfattande revidering av narkotikastrafflagens straffbestämmelser (prop. 1982/83:141) som genomfördes år 1983 hänföras. Ändringarna kan sägas ha varit en senfärdig lagteknisk anpassning till att narkotikaförordningens gamla straffbestämmelser, utformade för den näringsrättsliga regleringen av den legala narkotikahandlingen, kommit att bli en av de centrala strafflagarna.⁶

4.

I nästa period förskjuts tyngdpunkten även lagstiftningsmässigt från den illegala narkotikahandeln till den missbruksrelaterade brottsligheten. I centrum står framför allt den ideologiskt känsliga frågan om en kriminalisering av bruket som sådant.

---

⁴ Dessutom ändrades straffmaximum för grundformen av narkotikabrott. Ändringen motiverades dock av lagtekniska hänsyn och departementschefen förklarade sig vilja ”starkt understryka att denna höjning inte är avsedd att medföra en allmän höjning av straffen för narkotikabrott”.

⁵ Jfr t.ex. NJA 2004 s. 354.

⁶ I propositionen berördes visserligen även frågan om behandlingen av de lindrigaste formerna av narkotikabrott och då särskilt en eventuell kriminalisering av bruket av narkotika. Departementschefen erinrade om de skäl som riksdagen tidigare hade åberopat mot tanken på en kriminalisering av konsumtionen. Han framhöll emellertid att en sådan ändå kunde vara motiverad, om det kunde visas att väsentliga positiva effekter kunde uppnås. Frågan fick emellertid enligt departementschefen anses ha sådan principiell betydelse att den inte lämpligen borde prövas i det då aktuella sammanhanget. Han pekade på att narkotikakommissionen, som hade tillsatts i november 1982, avsåg att ta upp frågan till behandling.

Perioden kan sägas ha inletts genom en i oktober 1984 framlagd proposition (1984/85:46) i vilken regeringen tog ställning till den debatt som förts om den straffrättsliga behandlingen av gärningar i missbrukarledet. I propositionen föreslogs att beteckningen narkotikaförseelse skulle slopas för narkotikabrott som är att anse som ringa och att straffmaximum för sådant brott skulle höjas till fängelse i sex månader samt att böter skulle utgå ur straffskalan för normalgraden av narkotikabrott. I den för de ideologiskt renläriga tillskyndarna av "det narkotikafria samhället" viktiga symbolfrågan om kriminalisering av själva bruket av narkotika redovisades däremot ståndpunkten att bruk av narkotika även i framtiden borde falla utanför det straffbara området. Motiveringarna för de ändringar som föreslogs var emellertid utformade så att de inte stod motsättning till synsättet att brukaren borde ställas i centrum när det gäller de straffrättsliga åtgärderna. Med hänsyn till narkotikabrottslighetens allvarliga art framstod det således enligt propositionen som föga adekvat att beteckna ens den lindrigaste graden av narkotikabrott som förseelse. Det sades att det rimmade illa med den stränga inställningen till narkotikabrottsligheten att använda begreppet förseelse och att det kunde ge en felaktig föreställning om straffvärdet hos de aktuella gärningarna. Från att ha varit främst ett offer börjar missbrukaren att ses mer som gärningsman.

År 1988 tas nästa steg genom att också bruket av narkotika kriminaliseras. Propositionen (1987/88:71) andas visserligen knappast någon särskild entusiasm för förändringen. Till förmån för tanken på en kriminalisering talade enligt propositionen "vikten av att narkotikapolitiken utformas så att någon tvekan inte uppkommer om att samhället med fasthet och konsekvens tar avstånd från allt olovligt narkotikabruk. En straffri zon, låt vara att den i den praktiska hanteringen är av mindre betydelse, kan tänkas föra med sig fara för en bristande tilltro till rättsväsendets och rättsordningens möjligheter att motverka narkotika missbrukets utbredning. Narkotikastrafflagen bör – kan det hävdas – på ett klart och otvetydigt sätt ge uttryck för samhällets avståndstagande från alla former av befattning med illegal narkotika. Vidare kan det inte uteslutas att en kriminalisering som också omfattar konsumtionen som sådan kan ha ett psykologiskt värde och en preventiv funktion bland framför allt ungdomar och andra som befinner sig i riskzonen för att bli narkotika missbrukare eller som överväger att använda narkotika av okunnighet eller lättsinne."

De återhållsamma formuleringarna gör att man lätt får intrycket att "intresset av att undvika att de väsentliga inslagen i samhällets narkotikapolitik skymms undan av åsiktssplittring i frågor av mer begränsad betydelse för det

praktiska arbetet” var ett viktigare skäl för kriminaliseringen även om detta intresse enligt propositionen endast var något som man inte kunde bortse från. Förhoppningen framfördes att om ”man kan nå enighet i kriminaliseringsfrågan och avföra den som debattämne, kommer utrymmet att öka för att inrikta det praktiska arbetet på andra och mer centrala frågor på området”.

Samma år som bruket av narkotika kriminaliserades genomfördes en för straffsystemet i dess helhet viktig reform genom de nya bestämmelserna om straffmätning och påföljdsval i 29 och 30 kap. brottsbalken. Med tanke på den kvantitativa betydelse narkotikabrotten nu fått och de olika uppfattningarna om vilken roll som straffsystemet borde spela i narkotikapolitiken kunde man möjligen ha väntat sig att narkotikabrotten skulle ha varit centrala för övervägandena av hur dessa bestämmelser lämpligen borde utformas. I likhet med när brottsbalken infördes återspeglas emellertid de särskilda förhållandena när det gäller narkotikabrott i princip inte alls i motiven. Vad som finns inskränker sig i princip till en notering av att spridningen över straffskalan är större vid narkotikabrott än vid andra brott.

Den år 1988 framförda förhoppningen att frågan om kriminaliseringen av konsumtionen skulle kunna avföras som debattämne visade sig vara fåfång. I 1988 års lagstiftning hade vissa begränsningar av straffbarheten gjorts i syfte ”att motverka de negativa konsekvenser som en vidgad kriminalisering tidigare har befarats medföra”. Straffskala innehöll endast böter och det fanns en särskild ansvarsfrihetsregel för de fall då bruket uppdagats genom att brukaren hade sökt eller underkastat sig vård eller annan behandling. Dessa begränsningar kritiserades i den allmänna debatten och genom lagstiftning som trädde ikraft år 1993 upphävdes de. I motiven sades att ”narkotikalagstiftningen i sin nuvarande utformning speglar enligt min bedömning inte straffvärdet av eget bruk av narkotika. En omotiverad skillnad görs mellan eget bruk och andra former av narkotikahandling, särskilt innehav av narkotika avsedd för eget bruk.” Ett syfte med lagändringarna angavs vara ”att ge möjligheter att ingripa tidigt och med kraft förhindra att unga människor fastnar i missbruk och till att förbättra behandlingen av de missbrukare som avtjänar straff.” Vad som åsyftades var att införandet av fängelse i straffskalan för eget bruk gjorde det möjligt att ta bl.a. urinprov för att kontrollera misstänkt narkotikabruk.

5.

Efter 1993 års lagändringar inträder återigen en period av lugn när det gäller lagstiftningsåtgärder av betydelse för den principiella synen på narkotikabrott.

Det finns dock anledning att notera att de förhållandevis omfattande ändringar i lagen som trädde i kraft år 2006, och som bl.a. innebar en särskild straffbeläggning av olovlig befattning med narkotikaprekursorer, kan sägas innebära en förnyad inriktning på den illegala handeln. Detta är dock inte någon följd av någon nationell omorientering utan av att den nya lagstiftningen utgör en anpassning till det rambeslut om minimibestämmelser för brottsrekvisit och påföljder för olaglig narkotikahandel som antogs inom Europeiska unionen år 2004 (jfr prop. 2003/04:147 och prop. 2005/06:42).

I ingressen till rambeslutet sägs bl.a. att den ”olagliga narkotikahandeln utgör ett hot mot unionsmedborgarnas hälsa, säkerhet och livskvalitet samt mot medlemsstaternas lagliga ekonomi, stabilitet och säkerhet” samt att det ”är nödvändigt att anta minimiregler för brottsrekvisit” när det gäller sådan handel. Vilken hantering av narkotika (och s.k. narkotikaprekursorer) som medlemsstaterna är skyldiga att straffbelägga framgår av artikel 2.1 (se även artikel 3 angående anstiftan, medhjälp och försök). Vad som är av särskilt intresse i detta sammanhang är emellertid att alla gärningar där gärningsmannen ”har handlat endast i syftet privat konsumtion” är uttryckligen undantagna från rambeslutets tillämpningsområde enligt artikel 2.2. Det är alltså inte endast bruk av narkotika som är undantaget från rambeslutets tillämpningsområde utan också andra befattningar med narkotika, som exempelvis framställning, förvärv och innehav, i de fall som dessa syftar till privat konsumtion. I rambeslutets ingress anges visserligen att undantaget inte innebär något ställningstagande till hur medlemsstaterna bör behandla sådana gärningar i sin nationella lagstiftning. Att de hållits utanför rambeslutets tillämpningsområde förklaras emellertid med att EU:s insatser bör ”inriktas på de allvarligaste typerna av narkotikabrott”. Rambeslutets innehåll kan således knappast sägas ligga väl i linje med vad som ovan kallats den svenska linjen i narkotikapolitiken.⁷

---

⁷ Det är mot den bakgrunden föga förvånande att Riksförbundet Narkotikafritt Samhälle (RNS) i sitt remissyttrande över den promemoria i vilken det föreslogs att riksdagen skulle godkänna rambeslutet inte ansåg att rambeslutet borde godkännas eftersom det inte omfattade gärningar som avsåg privat bruk.

Det straffrättsliga regelsystemets tillämpning

Genom lagförings- och påföljdsstatistik är det förhållandevis enkelt att se på vilket sätt som den faktiska tillämpningen av regelsystemet har utvecklats under de olika ovan skildrade perioderna.

Under den *första perioden (1950 – 1967)*, innan narkotikabrottsligheten etablerat sig som en särskild lagteknisk kategori, förekommer, utom i slutet, rent statistiskt praktiskt taget ingen narkotikabrottslighet.

Under den *andra perioden (1968 – 1972)*, när narkotikastrafflagen trätt i kraft och straffmaximum höjs till tio års fängelse, är antalet domar och strafförelägganden drygt 2 000 varje år varav ungefär 15 procent (300 fall) bedöms som grova brott.

Under den *tredje perioden (1973 – 1983)*, då inga ändringar görs i lagstiftningen men ”den svenska linjen” börjar etablera sig, sker inledningsvis en förhållandevis begränsad gradvis tillväxt av antalet domar och strafförelägganden som följs av en kraftig uppgång år 1980 (från drygt 3 000 till drygt 5 000). Ökningen gäller huvudsakligen förseelser och motsvaras i betydande utsträckning av en nedgång av antalet åtalsunderlåtelse. Antalet grova brott går däremot ner inte endast i relativa utan också absoluta tal (363 år 1979 och 258 år 1980).

Under den *fjärde perioden (1984 – 1993)*, då straffansvaret skärps för de mindre allvarliga brotten och även själva bruket av narkotika kriminaliseras, stabiliseras antalet lagföringar på en något lägre nivå än efter uppgången år 1980. Det totala antalet lagföringar (domar, strafförelägganden och åtalsunderlåtelse) som helt eller delvis avsåg narkotikabrott var drygt 7 000 år 1993 varav drygt 300 avsåg grovt brott. Några mer dramatiska förändringar sker inte heller när det gäller lagföringsstrukturen i övrigt.

Under den *femte perioden (1994 –)*, då några för sammanhanget viktiga lagändringar inte gjorts, sker återigen en gradvis men nu relativt kraftig tillväxt av antalet lagföringar. År 1994 ökade antalet lagföringar till drygt 9 000 varav drygt 350 avsåg grovt brott. År 2005 hade antalet lagföringar ökat till närmare 20 000 varav knappt 450 avsåg grovt brott. Ökningen avser alltså nästan i sin helhet den mindre allvarliga brottsligheten och då särskilt ansvar för eget bruk. Innan lagändringen 1993 var det årliga antalet lagföringar för eget bruk kring 100. År 1994 lagfördes drygt 1 000 fall som sedan gradvis

ökat till närmare 8 000 fall år 2005. 88 procent av antalet lagföringar det året avsåg bruk eller innehav eller dessa två gärningsformer i kombination.

Antalet lagföringar och strukturen på dessa har ett nära samband med hur stora resurser som polisen använder mot narkotikabrottsligheten och hur dessa används. Under den aktuella perioden har antalet årsarbetskrafter som polisen använder för spaning och utredning av narkotikabrott mer än fördubblats. En prioritering har skett av bruk och/eller innehav för bruk. Antalet urin- och blodprovstagningar vid misstanke om bruk av narkotika har också mer än fördubblats (drygt 6 000 år 1994 och drygt 14 000 år 2002).

År 2004 var 34 procent av dem som togs in i fängelse dömda för ett eller flera brott mot narkotikastrafflagen mot 18 procent år 1995. Närmare 6 600 av dem som togs in i fängelse (58 procent av det totala antalet) var narkotikamissbrukare vilket är en ökning med cirka 2 300 jämfört med tio år tidigare. Cirka 35 procent av de intagna med högst två månaders strafftid bedömdes som grava missbrukare mot 9 procent år 1995. I oktober 2004 var andelen narkotikamissbrukare i anstalt 57 procent mot 40 procent tio år tidigare.

Det straffrättsliga regelsystemets etik

Om vi ser till straffsystemets utveckling och tillämpning kan vi alltså se ett tydligt mönster där det inledningsvis är den illegala handelns centrala aktörer som är de viktiga gärningsmännen medan missbrukarna mer ses som offer. Från slutet av 70-talet sker en markant förändring mot att se missbrukaren som en kontrollpolitisk nyckelfigur. Missbrukaren förvandlas från offer till gärningsman. Det är nästan helt på missbrukarledet som de nya polisresurserna satsats. Och den kraftiga ökningen av antalet lagföringar sedan mitten på 90-talet är också nästan helt hänförlig till missbrukarledet. Trots det ökade narkotikamissbruket har antalet grova narkotikabrott ökat förhållandevis lite. Däremot har antalet narkotikadömda och antalet narkomaner i våra fängelser ökat kraftigt.

Strafflagstiftning vilar ofta på långa och förhållandevis obrutna traditioner. Det är därför knappast märkligt att det vållar bekymmer för rättstillämparen när en helt ny brottskategori som kommer börjar inta en central roll såväl kvantitativt som kvalitativt. Och det gäller särskilt när, som fallet var när det gäller vad som ovan kallats den andra perioden, lagstiftaren endast har gett en mycket begränsad vägledning för hur de nya vida straffskalorna skall användas.

Det är förståeligt att det under sådana förhållanden utvecklas schabloner för tillämpningen. När en domare skall döma är det naturligt att söka vägledning i tidigare avgöranden och när en domare har begränsad erfarenhet av en brottstyp rådfrågar han gärna en domare med större erfarenhet. Det är också naturligt att allmänna jämförelser mellan olika fall i första hand inriktas på tydliga objektiva faktorer. När det gäller narkotikabrotten framstod art och mängd som självklart relevanta parametrar. Snart upprättades och spreds också tabeller för straffvärdebedömningen som tjänade till informell vägledning. I praktiken blev dessa ofta helt normerande även om det alltid har understrukits att tabellverk av detta slag måste användas med försiktighet eftersom det finns en rad andra omständigheter än art och mängd narkotika som bör beaktas vid påföljdsbestämningen.⁸

Vid gradindelade brott brukar det inom varje grad vara en ansamling av fall som ligger förhållandevis nära minimum för var och en av graderna. Narkotikabrotten avviker helt från detta mönster. En viktig orsak till detta är säkerligen utvecklingen av tabellverk för straffvärdet med utgångspunkt i art och mängd narkotika. Om man begränsar bedömningsunderlaget till dessa faktorer framstår det som naturligt med en kontinuerlig skala istället för en med olika kvalitativa nivåer som systemet med gradindelade brott bygger på. I de tabeller för straffvärdebedömningen som finns bortses också regelmässigt från gradindelningen. Istället anges ett kontinuerligt stigande straff i förhållande till mängden narkotika. Detta kan i och för sig framstå som begripligt om man nu menar att art och mängd av narkotika bör vara av avgörande betydelse för bedömningen av narkotikabrottens straffvärde. Varför det skulle vara motiverat att vid narkotikabrott avvika från de principer som annars gäller för straffmätning vid gradindelade brott kräver dock rimligtvis en förklaring. Någon sådan synes inte stå att finna i några vägledande rättskällor.

De grundläggande bestämmelserna om påföljdsbestämning finns numera i 29 och 30 kap. brottsbalken. Som påpekats ovan infördes dessa bestämmelser under vad jag här kallat den fjärde perioden. Någon särskild diskussion om påföljdsbestämningen vid narkotikabrott finns inte i motiven. Detta utesluter inte att bestämmelserna är tillämpliga också i förhållande till narkotikabrott.

---

⁸ Jfr den ovan redovisade kritiken mot renodlade mängdresonemang i prop. 1980/81: 76.

Enligt bestämmelserna är det brottet eller brottslighetens straffvärde som bildar utgångspunkten för påföljdsbestämningen. Enligt motiven avses med straffvärde en bedömning av hur allvarlig den brottsliga gärningen är. Preventiva synpunkter, eller med andra ord de brottsförebyggande effekter som en viss bestraffning kan förmodas få, saknar däremot i princip betydelse för straffvärdebedömningen. Någon definition av vad som menas med straffvärde finns inte i lagen. I 29 kap. 1 § andra stycket sägs emellertid att bl.a. att den skada, kränkning eller fara som gärningen inneburit skall beaktas särskilt vid bedömningen av straffvärdet. Det bör noteras att med skada etc. avses endast effekter som uppkommit till följd av den konkreta gärningen. Att gärningar av en viss typ sammantaget kan bedömas ha allvarliga skadeeffekter är således inte tillräckligt för att en enskild sådan gärning skall kunna anses ha allvarliga skadeeffekter. Det är inte heller så att varje skada etc. som en gärning kan sägas ha inneburit är relevant. Vilka skador etc. som är relevanta beror på det intresse som den straffbestämmelse som är aktuell är avsedd att skydda. Det är inte uteslutet att en viss straffbestämmelse kan anses uppställd till skydd för mer än ett intresse men i de fall som en viss gärning innebär ett angrepp på flera straffrättsligt skyddade intressen utgör gärningen i allmänhet brott mot flera olika straffbestämmelser.

Vad som är en straffbestämmelses skyddsintresse är många gånger ganska uppenbart. Detta gäller exempelvis de traditionella brotten mot person och förmögenhetsbrotten. I andra fall kan det vara svårare att definiera vilket skyddsintresse som straffbestämmelsen har. Detta gäller också narkotikabrotten. De tidigare citerade orden från EU:s rambeslut om den olagliga narkotikahandeln som ett ”hot mot unionsmedborgarnas hälsa, säkerhet och livskvalitet samt mot medlemsstaternas lagliga ekonomi, stabilitet och säkerhet” torde emellertid kunna anses ge en förhållandevis rättvisande sammanfattning av skyddsintressena när det gäller kriminalisering av gärningar som ingår som led i den olagliga handeln. Den exemplifiering som finns i den svenska lagen av omständigheter som särskilt skall beaktas vid bedömningen som av om ett brott är grovt – om det har utgjort led i en verksamhet som har bedrivits i större omfattning eller yrkesmässigt, avsett särskilt stor mängd narkotika eller eljest varit av särskilt farlig eller hänsynslös art – kan också sägas stå i god samklang med en sådan uppfattning av skyddsintressena.

När det gäller eget bruk av narkotika och andra gärningar som syftar till sådan privat konsumtion ger däremot ett på detta sätt uppfattat skyddsintresse uppenbarligen inte samma underlag för en differentiering av straffvärdet. Visst utgör narkotikamissbruk ett hot mot hälsa och livskvalitet. Men när

det gäller eget bruk och gärningar som syftar till sådant är det gärningsmannens egen hälsa och egna livskvalitet som står på spel. Och så kallad paternalistisk strafflagstiftning – lagstiftning som har till syfte att skydda gärningsmannen mot sig själv – anses i vart fall numera inte förenlig med rättsstatliga principer.⁹ Det skulle knappast kunna anses acceptabelt att betrakta den omständigheten att en missbrukare skadat sig själv allvarligt genom sitt missbruk som försvårande omständighet vid straffvärdebedömningen. Från straffrättslig synpunkt är det, oavsett vilka föreställningar man kan ha om ”epidemiologiska” spridningsmönster, svårt att i första hand uppfatta missbrukaren som annat än ett offer för den illegala narkotikahandeln.¹⁰ Inte heller är det lätt att se att den ersättning som den enskilde missbrukaren får betala för den narkotika som han använder, hur förödande den än kan vara för hans egen ekonomi, skulle kunna sägas innefatta något påtagligt hot mot den lagliga ekonomin i landet.¹¹

Det är också tydligt att lagstiftaren när det gäller kriminaliseringen av bruk av narkotika haft betydande problem med att formulera ett för differentiering av straffvärdet användbart skyddsintresse. En god illustration av detta ger rättsfallen NJA 2005 s. 348 I och II där Högsta domstolen tog ställning till om straffvärdet för bruk av narkotika borde differentieras med hänsyn till vilken slags narkotika som använts (vilket domstolen, med röstsiffrorna tre mot två, inte ansåg). I domskälen börjar domstolen, som man kunnat förvänta, sina överväganden med vilka intressen som straffbestämmelsen om konsumtion är avsedd att skydda. Efter en redovisning av de skäl för kriminalisering av bruk som citerats ovan från prop. 1987/88:71 finner domstolen, begripligt mot bakgrund av motivuttalandena men i sak anmärkningsvärt, att straffbestämmelsens skyddsintresse skulle vara ”allmän-

---

⁹ Striden om kriminalisering eller inte av bruket av narkotika kretsade till stor del kring denna fråga. Det förtjänar noteras att lagstiftaren, trots att kriminaliseringen kan ses och har setts som ett typfall av paternalistisk lagstiftning, inte motiverade kriminaliseringen med att det skulle föreligga något behov av att skydda missbrukaren mot sig själv.

¹⁰ En annan sak är att missbrukare i många fall deltar aktivt i narkotikahandeln. Det finns då normalt inte skäl att straffvärdemässigt bedöma dessa gärningar på annat sätt än om de begått av någon som inte är missbrukare (jfr dock 23 kap. 5 § brottsbalken).

¹¹ Att missbrukare ofta skaffar medel för att finansiera sitt missbruk genom brott saknar naturligtvis betydelse i detta sammanhang. Sådana brott skall straffas efter det straffvärde de har men påverkar självfallet inte narkotikabrottets straffvärde. Att missbruk kan bli dyrt för staten på grund av att det genererar behov av vård- och stödinsatser är inte heller något som kan påverka straffvärdebedömningen.

hetens tilltro till den förda narkotikapolitiken”. Om nu detta skulle kunna anses vara ett för strafflagstiftning legitimt skyddsintresse öppnar det oönskade perspektiv.¹²

För att motivera kriminalisering av även gärningar som syftar till eget bruk av narkotika krävs givetvis inte att sådana gärningar ses som ett angrepp på den förda narkotikapolitiken. Det är tillräckligt att narkotika uppfattas ha sådana hälsoskadliga effekter att detta motiverar ett principiellt totalförbud (utanför sjukvården). Vad som är svårare är att ange något skyddsintresse som skulle kunna motivera en mer långtgående differentiering av straffvärdet för olika gärningar som syftar till eget bruk. Det har inte hindrat att samma slags differentiering efter art och mängd av narkotika som vid narkotikahandel i praktiken tillämpas även vid gärningar som syftar till eget bruk.

Av naturliga skäl avser befattningar som endast syftar till eget bruk i allmänhet väsentligt mindre mängder än befattningar som ingår som led i handeln med narkotika. De tabeller som brukar läggas till grund för tillämpningen har emellertid en sådan utformning att också sådana mängder som en missbrukare kan inneha för eget bruk tillmäts ett betydande straffvärde. De mängder som anses indikera ett straffvärde som motsvarar fängelse ligger, helt i överensstämmelse med vad lagstiftaren uttalat,¹³ genomgående lågt och beträffande vissa preparat på enstaka doser och stiger därefter också förhållandevis snabbt.¹⁴ Det blir därför av stor betydelse hur man skall

---

¹² Vad en tidigare rikspolischef uttalade som rubrik till ett inlägg i rapporten ”Vi ger oss ALDRIG” från ”Regeringens Aktionsgrupp mot Narkotika” om att ”Kraven på avkriminalisering är lika farliga som knarket självt” skulle exempelvis få en helt ny och olycksbådande innebörd.

¹³ Jfr prop. 1992/93:142 s. 16 f. där det inte endast anges allmänna riktlinjer för tillämpningen utan också görs uttalanden om önskvärda förskjutningar av praxis på grannivå (som dock bygger på missuppfattningar av den då tillämpade praxisen; jfr Sterzel, Studier rörande påföljdspraxis m.m., 2:a uppl. s. 140).

¹⁴ Det förtjänar framhållas att rationaliteten i de tabeller som använts för straffvärdebedömningen uppenbarligen haft stora brister även om man skulle godta att art- och mängdfaktorer skall ha en sådan betydelse som tabellerna utgår från. Det är inte bara att olika domstolar har använt olika tabeller utan dessa har också haft en sådan utformning att gränser och nivåer för straffvärdebedömningen skiftat mellan olika preparat på ett oförklarligt sätt. Det är knappast överord när den praxis som grundats på tabellerna beskrivits som motsägelsefull, förvirrande och märklig (Sterzel, Studier rörande påföljdspraxis m.m., 2:a uppl. s. 144). En viktig insats för att avlägsna interna motsägelser mellan olika

beräkna den mängd narkotika som skall läggas till grund för straffvärdebedömningen.

Med narkotika avses i allmänhet ämnen som har en beroendeframkallande effekt. För den som utvecklat ett beroende kommer missbruket ofta att sträcka sig över långa tider. Sammantaget kan därför missbrukaren under en period ha befattat sig med betydande mängder narkotika även om det endast varit fråga om befattningar som syftat till eget bruk. Om man i sådana fall skulle betrakta all den befattning med narkotika som missbrukaren haft som ett brott och därför vid straffvärdebedömningen utgå från den hela den mängd narkotika som missbrukaren befattat sig med (s.k. tillbakaräkning) skulle det ofta innebära att befattningarna sammantaget skulle anses ha ett dramatiskt mycket högre straffvärde än om varje befattning betraktas som ett särskilt brott vars straffvärde bedöms efter den mer begränsade mängd narkotika som varit aktuell vid varje tillfälle. Vilket av dessa synsätt som var det korrekta ansågs länge oklart. Numera får det i och för sig anses klart att bedömningen i princip skall göras med utgångspunkt från varje befattning för sig.¹⁵ Även om detta framstår som rimligt från flera olika synvinklar utesluter det inte att tillämpningen ändå i vissa fall framstår som svårförklarlig från mer principiella utgångspunkter.

Som exempel kan NJA 1997 s. 522 nämnas. I målet åtalades Henrik för att han under tiden oktober 1995 – mars 1996 innehåft sammanlagt 30 gram amfetamin. Narkotikan var avsedd för eget bruk. Han erkände gärningen och dömdes av tingsrätten för narkotikabrott av normalgraden till fängelse i tre månader (enligt de tabeller som nu tillämpas ger 30 gram amfetamin fem månaders fängelse). Henrik överklagade och gjorde gällande att han inte skulle dömas för narkotikabrott utan för upprepade fall av ringa narkotikabrott. Han hade inte innehåft all narkotika vid samma tillfälle utan köpt den i omgångar, vid ett tillfälle 8 gram och vid fem eller sex tillfällen mellan 2 och 5 gram. I hovrätten och Högsta domstolen dömdes Henrik för ringa narkotikabrott för vart och ett av de innehav som avsåg mellan 2 och 5 gram (alltså gärningar som straffvärdemässigt ansågs ligga på bötesnivå) me-

---

tabeller har gjorts av den s.k. Drograxisgruppen (jfr 3:e uppl. av nyss nämnda verk, utvidgad och aktualiserad av Borgeke, s. 463 ff.). Även om de på detta sätt reviderade tabellerna rent tekniskt innebär ett klart framsteg bör det framhållas att de på intet sätt ger någon förklaring till den domstolspraxis som de är avsedda att återspegla.

¹⁵ Särskilt vid narkotikahandel kan det dock finnas anledning till annan bedömning och det är i praxis inte ovanligt att det görs en sammantagen bedömning även i andra fall. Jfr NJA II 1985 s. 516 f. och NJA 1986 s. 736.

dan innehavet av 8 gram bedömdes som narkotikabrott av normalgraden. Påföljden bestämdes till fängelse i två månader. Av fallet kan den lärdomen dras att den missbrukare som, av ekonomiska eller andra skäl, köper ett något större parti för eget bruk anses klart mer straffvärd än den som köper samma mängd i småpartier.¹⁶ Det är svårt att förstå vilken rationell grund som kan åberopas för en straffvärdedifferentiering av detta slag.

Om man nu skall tillmäta arten och mängden narkotika en så avgörande roll för straffvärdebedömningen som förutsätts i tabellverken kan det synas ligga nära till hands att fästa motsvarande vikt även vid den koncentration som ett preparat haft. Enligt praxis brukar emellertid koncentrationen i princip anses sakna betydelse för straffvärdebedömningen (om den inte varit särskilt hög eller låg).¹⁷ Varför en viss mängd aktiv narkotisk substans skulle ha ett högre straffvärde när den späts ut än i koncentrerat skick är inte lätt att begripa.

Att det på grund av konkurrensregler eller av andra skäl uppkommer effekter som kan framstå som irrationella vid bedömningen av olika gärningars straffvärde är nu inte något som är unikt för narkotikabrotten. Det är dock sällan som skillnaderna blir så pass dramatiska som de kan bli vid narkotikabrott. Detta sammanhänger med att det i allmänhet inte görs någon större straffvärdemässig skillnad mellan handel och befattningar som syftar till eget bruk. Det är således långt ifrån ovanligt att även befattningar med narkotika som endast är avsedd för eget bruk bedöms ha ett högt straffvärde (och

---

¹⁶ Av RH 2006:44 kan (även om hovrätten gjorde viss modifikation) den vidare lärdomen dras att missbrukare bör akta sig för att gå samman för att göra billigare inköp eftersom straffvärdet kan komma att bedömas efter den totala köpmängden och inte efter vad som förvärvats för var och en av köparna.

¹⁷ I sammanhanget brukar hänvisas till följande uttalande i NJA 1998 s. 512: ”Frågan kan ibland uppkomma om inte bara mängden utan också koncentrationen av rusgivande substanser (renhetsgraden) skall tillmätas betydelse vid bedömningen av om ett narkotikabrott är grovt eller i övrigt vid straffmätningen. Svaret på denna fråga kan bli beroende av omständigheterna i det särskilda fallet. Det finns vid tillverkning och försäljning av narkotika ofta anledning att utan närmare utredning utgå från att preparaten i fråga haft en relativt normal renhetsgrad, och mindre variationer i fråga om renhetsgraden är inte heller sådana att de bör påverka den straffrättsliga bedömningen. Det finns emellertid fall då renhetsgraden är särskilt hög eller låg och därför också utgör en relevant faktor vid värderingen av brottet (jfr uttalanden om renhetsgraden i rättsfallen NJA 1996 s 478 och 1997 s 193).”

även betecknas som grovt brott). Som ett exempel¹⁸ kan NJA 1992 s. 235 anföras. I målet åtalades John för att olovligen ha innehaft och till landet försökt smuggla in betydande mängder LSD-tripper och MDMA-tabletter. John hävdade att narkotikan var avsedd för eget bruk. Högsta domstolen antecknade också att narkotikan ”såvitt framkommit” varit avsedd för eget missbruk även om man också uttalade att det funnits en risk att han ”skulle bl.a. bjuda de flickor han skulle bo hos i Sverige på MDMA-tabletter”. Högsta domstolen bedömde brotten som grova med hänvisning till arten och mängden av narkotika och bestämde påföljden till fängelse i tre år.

Att befattningar som syftar till eget bruk kan tillmätas så varierande straffvärden skulle kunna anses vara av mindre praktisk betydelse om påföljden för den som är missbrukare som regel innefattade någon form av vård eller behandling. Som framgår redan av vad som redovisats ovan är det också en ofta uttalad målsättning att den som är missbrukare skall få vård. Vad man då i normalt tänker på när det gäller det straffrättsliga systemet är möjligheten att döma till skyddstillsyn som förenas med föreskrifter om vård eller behandling. När det gäller narkotikabrott är emellertid möjligheterna att döma till sådan påföljd begränsade. Det är inte endast så att det vid brott som bedöms ha ett straffvärde på ett år eller mer föreligger en presumtion för att påföljden skall bestämmas till fängelse. Dessutom anses narkotikabrott som inte är ringa generellt vara av sådan art att fängelse normalt skall väljas som påföljd. Att det endast varit fråga om befattning som syftar till eget bruk anses inte utgöra något skäl för att välja en annan påföljd (jfr t.ex. NJA 1997 s. 522). En följd av den här ordningen är att ett mycket stort antal missbrukare tas in i fängelse för att avtjäna straff. I många fall är det fråga om långa straff även om det inte visats att den dömda varit delaktig i narkotikahandel på annat sätt än som förvärvare för eget bruk. Den särskilda narkotikasatsning som pågått inom Kriminalvården sedan 2002 måste ses mot bl.a. denna bakgrund. Våra fängelser har utvecklats till att bli landets viktigaste behandlingsinstitutioner för narkotikamissbruk. Att de som dömts till fängelse får möjlighet till vård är naturligtvis i och för sig bra. Det problematiska är att det inte är den enskildes vårdbehov som avgör villkoren för vården utan en straffvärdebedömning som i många fall är svårt att uppfatta som annat än artificiell.

Om man jämför de svenska straffen för narkotikabrott med vad som förekommer i andra länder är vad som i första hand är slående att påföljderna för befattningar som syftar till eget bruk är väsentligt strängare än vad som i

¹⁸ Se även det i föregående not nämnda rättsfallet.

allmänhet är fallet i andra länder. Även enstaka och begränsade fall av befattning med narkotika kan bestraffas på ett kännbart sätt och straffvärdet anses öka snabbt i takt med den mängd narkotika som befattningen avser. Det är jämförelsevis lätt att komma upp i straffvärden som motsvarar fängelse i tre eller fyra år utan att det för den skull är nödvändigt att brottsligheten i vart fall i någon större utsträckning avsett annat än eget bruk. Kraven på den mängd narkotika som brottsligheten skall omfatta för att ett strängare straff skall dömas ut ökar därefter efterhand upp till straffmaximum om tio år. Sett från ett internationellt perspektiv är det anmärkningsvärt hur snabbt straffvärdebedömningen ”slår i taket”. För att döma ut maximistraff enligt de tabellverk som brukar tillämpas räcker det med befattning med exempelvis 2,4 kg kokain eller 1,2 kg heroin. Det betyder också att det i princip inte finns möjlighet att döma ut ett strängare straff även om mängden narkotika skulle var väsentligt större, vilket inte alls är ovanligt när det gäller den organiserade narkotikahandeln. Det svenska systemet har alltså en utformning som gör att det saknas möjligheter till differentiering vid den allvarligaste narkotikabrottsligheten. Detta hänger uppenbarligen samman med den narkotikapolitiskt betingade satsningen på ingripanden mot den mindre allvarliga narkotikabrottsligheten.

I 30 kap. 4 § finns den grundläggande bestämmelsen om påföljdsval i svensk rätt. Enligt andra stycket får rätten, utöver brottslighetens straffvärde och återfall i brott, beakta brottslighetens art som ett skäl för att välja fängelse framför en lindrigare påföljd. Som tidigare framgått anses narkotikabrott som inte är ringa vara brott av sådan art att fängelse normalt skall väljas som fängelse. Det innebär att det i allmänhet anses sakna förutsättningar för att döma till en lindrigare (inte frihetsberövande) påföljd även om det skulle föreligga sådana omständigheter som talar för en sådan påföljd och som rätten vid påföljdsvalet enligt första stycket i paragrafen skall fästa särskilt avseende vid.

Vad som kan tala för en lindrigare påföljd framgår bl.a. av 30 kap. 7 och 9 §§ där det anges omständigheter som skall beaktas som skäl för villkorlig dom respektive skyddstillsyn.

Som skäl för villkorlig dom skall rätten beakta ”om det saknas särskild anledning att befara att den tilltalade kommer att göra sig skyldig till fortsatt brottslighet”. Detta innebär att det vid förstagångsbrottslighet normalt föreligger en stark presumtion för att döma till villkorlig dom. Brottet antas ha berott på mer tillfälligt oförstånd och lättsinne. Eftersom narkotikabrott anses vara ett s.k. artbrott gäller detta dock inte för befattningar med narko-

tika även om det endast varit fråga om befattning som syftat till eget bruk. Det kan antas att denna praxis har sin grund i de föreställningar om allmänpreventiva effekter av strängare påföljder för den lindrigare narkotikabrottsligheten som lagstiftaren gett uttryck för i olika sammanhang. Något stöd för att de allmänpreventiva effekterna av strängare påföljder skulle vara större vid narkotikabrott än vid annan brottslighet synes dock inte föreligga.

Som skäl för skyddstillsyn skall rätten beakta ”om det finns anledning att anta att denna påföljd kan bidra till att den tilltalade avhåller sig från fortsatt brottslighet”. Påföljden är avsedd att anpassas i det enskilda fallet efter det behov av stöd eller behandling som den dömda har och kan på det sättet ses som särskilt lämplig för personer med missbruksproblem. Det bekräftas också av den uppräknade i lagen som finns av sådana omständigheter som utgör särskilda skäl för att bestämma påföljden till skyddstillsyn istället för fängelse (och som gör att påföljden kan bestämmas till skyddstillsyn trots att fängelse normalt skulle följa på grund av brottslighetens straffvärde eller art). Hur den tilltalade hanterat eller hanterar missbruk är här en viktig faktor. Har han förmått hantera sitt missbruk (”påtaglig förbättring av den tilltalades personliga eller sociala situation i något hänseende som kan antas ha haft samband med hans brottslighet”) är det ett särskilt skäl för skyddstillsyn, liksom om han ”undergår behandling för missbruk ... som kan antas ha samband med hans brottslighet” eller att han är villig att gå igenom lämplig behandling (s.k. kontraktsvård) för ”missbruk av beroendeframkallande medel ... [som] ... i väsentlig grad har bidragit till att brottet har begåtts”.

På grund av att även narkotikabrott som syftar till eget bruk anses vara brott av den art att påföljden normalt bör bli fängelse har emellertid den starka betoningen av behov av vård och behandling för missbruk som ett skäl för att döma till skyddstillsyn endast ett begränsat genomslag när det gäller påföljdsvalet för narkotikabrott. Narkotikabrotten avviker åter helt från vad som gäller vid ansvar för annan brottslighet. Vid sådan tillämpas påföljdsvalsreglerna i princip fullt ut och missbruk behandlas – helt i enlighet med lagstiftningen och dess förarbeten – som en faktor som kan tala för att välja en lindrigare påföljd än fängelse. Det är därför en långtifrån ovanlig situation att personer som åtalats för exempelvis traditionella förmögenhetsbrott i personliadelen berättar om sitt missbruk av narkotika som en faktor som bidragit till att brotten begåtts. Berättelserna är många gånger sådana att det av dem går att sluta sig till att den åtalade vid sidan av de åtalade brotten gjort sig skyldig till narkotikabrottslighet som om den omfattats av åtalet skulle anses vara brott av sådan art att det talade för fängelse. När missbru-

DAG VICTOR

ket istället kommer upp i personalidelen som underlag för påföljdsvalet förvandlas det från att vara skäl för fängelse till att bli skäl mot fängelse.

Vad som här kallats den svenska linjen i narkotikapolitiken har utan tvekan haft ett starkt inflytande på både strafflagstiftningens utformning och dess tillämpning. Det har bidragit till att vi på narkotikaområdet fått en praxis som i flera viktiga hänseenden avviker från de principer som annars tillämpas när det gäller påföljdsbestämning för brott. Om man ser det från straffrättsliga utgångspunkter är avvikelserna svåra att rättfärdiga. Att lagstiftaren önskar driva särpolitik på ett visst område är en sak. Det är dock viktigt att då vara medveten om vad detta kan kosta i form av avvikelser från annars tillämpliga principer. Riksdag och regering har vid åtskilliga tillfällen markerat den vikt som man lägger vid att upprätthålla den svenska linjen i narkotikapolitiken. Det skulle inte vara missklädsamt om man visade lite av samma slags engagemang när det gäller värnet av straffrättsliga principer och en konsekvent och sammanhängande straffrättskipning.

KAPITEL 22.

Coola offer.

Unga mäns balansering av brottsofferidentiteten

Malin Åkerström

Den våldsamme mannen är välkänd från nyhetsreportage, forskning och utredningar. Mannen som offer för våld möter vi mer sällan. Denna sakernas tillstånd lockar till en kriminologisk kommentar. Henrik Tham, alltid korrekt och välformulerad, kan med dessa egenskaper också vara relativt bitsk. I ett kritiskt brev (från 2004) till Brottsoffermyndigheten, som kommenterar deras tendens att prioritera anslag för forskning om mäns våld mot kvinnor, skriver han:

”Vilka brottsoffer måste historievetskapen om hundra år tro saknades i Sverige i början av 2000-talet om forskningen baseras på Brottsoffermyndighetens arkiv? Med reservation för svårigheten att tolka knapphändiga projekttitlar saknas helt eller så gott som helt beviljade projekt om t ex våld mot män, våld i socialt och ekonomiskt utsatta grupper, yrkesrelaterat våld, våld och annan brottslighet riktad mot ungdom ...”

I denna artikel skall emellertid denna underlåtelsesynd i någon mån sonas: unga män, som utsatts för brott, utgör analysobjekten. Förutom Thams implicita uppmaning är dessa värda att uppmärksammas i den mening att unga män enligt intervjuundersökningar och kriminalstatistik är en s.k. ”riskgrupp” (Häll, 2004:69, Wikström, 1987). Oavsett detta har dessa unga män, med eller utan Brottsoffermyndighetens stöd, inte ägnats särskilt stor uppmärksamhet i forskning om brottsoffer. (Burcar, 2005; Stanko och Hobdell, 1993)

Människor som utsatts för det vi i allmänhet benämner våld definierar inte alltid sig själva som offer. Så var fallet med den sjukvårdspersonal jag studerade, som vårdade äldre patienter på sjukhem (Åkerström, 2002). De avvisade uttryckligen ordet "våld" beträffande den fysiska aggression de äldre patienternas riktade mot dem. I en annan studie berättade en kvinna som skulle kunna typifieras som "en misshandlad kvinna", istället om våldet som ett samspel med inslag av konkurrens och ömsesidiga provokationer. Hon var snarare "Annie" i musikalen "Annie get your gun" än den svaga, utsatta, slagna kvinnan (Åkerström, 2001). Dessa studier behandlar, på ett mer generellt plan, hur identiteter gestaltas mot bakgrund av att man vill framställa sig som en kompetent yrkesmänniska eller en stark kvinna samtidigt som man berättar om hur man utsatts fysiska övergrepp.

Här rör det sig om unga män som utsatts för misshandel eller rån. Studien möjliggjordes genom ett anslag som NorFa beviljade och i projektet har Veronika Burcar (2005) skrivit sin avhandling: *Gestaltningar av brottsoffererfarenheter- samtal med unga män som utsatts för brott*. Här undersöker jag hur de unga männen "gör ambivalens", en kanske relativt vanlig, men inte särskilt utforskad praktik (Åkerström, 2006). Via Burcars arbete och en förnyad analys av intervjuerna betonas den *samtidiga, parallella* diskursen.¹ Jag vill åskådliggöra den skickliga och sofistikerade navigering de unga männen åstadkommer i sin framställning av att vara både unga män *och* offer. I dessa berättelser kan man framhålla att man utsatts för ett brott och ibland att man skadats, men samtidigt framhålla att "det är lugnt".

Den konsensus, som etablerats, beträffande problematiken för brottsoffer ser Henrik Tham (2001:34-36), som ett skäl till brottsofferrörelsens framgång. Även om brottsoffer som socialt problem har etablerats som ett icke-kontroversiellt samhällsproblem, kan den som själv utsatts för ett brott uppfatta identiteten som "brottsoffer" med viss ambivalens.²

---

¹ Burcars avhandling skildrar det tema som diskuteras här – ambivalensen - men utgör inte avhandlingens röda tråd. Avhandlingen innehåller så mycket mer. Den kan varmt rekommenderas för sina subtila analyser av såväl flera breda teman, som för sin närläsning av materialet i form av en samtalsanalytiskt inspirerad undersökning.

² Även omgivningen, som t.ex. brottsofferjourens personal och frivilliga kan ha svårt att fastställa om ett brottsoffer verkligen skall kategoriseras som ett sådant, då de möter konkreta individer och skall bedöma deras berättelser. Där handlar det inte heller i någon enkel mening om själva brottshandlingen (Ryding, 2005).

Vissa forskare menar till och med att egna offertillskrivningar helt avvisas inom vissa sociala kategorier. De två identiteterna ”man” och ”brottsoffer” sägs exempelvis vara oförenliga: ”If men are expected to be masculine and thereby powerful, dominant, and in control, they cannot be discursively produced as victims – the antithesis of masculinities” (Vanita Sundaram m.fl., 2004)³. Detta tycks dock vara ett alltför starkt och entydigt påstående. Burcar skriver i sin avhandling: ”’Manliga’ skildringar utnyttjas som en motverkande faktor i förhållande till offerskapet. De används för att modifiera, inte för att helt ta avstånd från detta.” (2005:165)

När jag formulerade projektet handlade grundfrågan om huruvida det kunde finnas ett dilemma i gestaltningen av de två identiteterna: ’ung man’ och ’offer’. Det fanns uppenbarligen en motsättning mellan dessa i intervjumaterialet⁴, men identiteterna var inte oförenliga. Min poäng här är att de utgör dubbla, parallella och samtida diskurser: de unga männen lyckas presentera sig som *både* offer och män.

Balansering

Även om forskning kring balansering i diskurser beträffande den egna identiteten inte är särskilt vanligt förekommande finns en del exempel på empiriska studier. Ett exempel är LaFrance och Stoppards (2006) undersökning av deprimerade kvinnors berättelser om tillfrisknandet, vars röda tråd är de lärt sig att ”ägna sig åt sig själva”. Temat utgör ett diskursivt problem eftersom det tycks hota deras identitet som kvinnor, vilket implicerar omsorg om andra. Skildringarna präglas därför av stakningar, dessutom vänder och vrider de på vad ”selfish” betyder, osv. Ytterligare ett exempel ges av Edley och Wetherells (1997) undersökning av unga män (17-18 år) i en engelsk skola. De analyserar hur vanliga unga män i sitt vardagsliv använder eller förhåller sig till olika bilder av manlighet, den klassiska bilden av den tuffe, sportiga, starka mannen samt ”den nye mannen”, där andra kvalitéer, såsom känslighet och mjukhet framhålls.

Beträffande de unga männen i denna artikel handlar den komplicerade identitetspresentationen om hur de både porträtterar sig som ”unga män” och

---

³ <http://jech.bmj.com/cgi/content/full/58/1/65?maxtoshow=&HITS=10&hits=10&RESULTFORMAT=&author1=sundaram&andorexactfulltext=and&searchid=1&FIRSTINDEX=0&sortspec=relevance&resourcetype=HWCIT>

⁴ För en precis redogörelse av intervjumaterialet, se Burcar (2005).

”offer”. De har att tampas med att ”manlig”, lätt förenklat, är synonymt med styrka och handlingskraft medan ”offer” representerar svaghet och passivitet. Den kulturella bilden av *manlighet*, det som i maskulinitetsforskningen kallats hegemonisk manlighet⁵, innebär att vara stark, ”hold your own”, ”not back down”, (se t.ex. Connell, 1995 och Messerschmidt, 2004), men också att vara aktiv, vara kompetent att klara upp problematiska situationer och att vara kontrollerad och ”cool” under press.⁶ *Offerskap* innefattar en tolkningsinstruktion, som ger helt andra associationer: ”Calling someone a victim encourages others to see how the labelled person has been harmed by forces beyond his or her control, simultaneously establishing the ‘fact’ of injury and locating responsibility for the damage outside the ‘victim’.” (Holstein och Miller, 1990:106).

Analysperspektiv: hur man berättar

Samtalsintervjun kan användas för att undersöka själva framställningen istället för att använda den som en rapportering av händelser eller erfarenheter. Samma händelse kan skildras på vitt skilda sätt (Jacobsson, 2005). Bakom en våldsskildring kan det till exempel finnas ett speciellt syfte. Yrkesgrupper inom rättsväsendet kan ha anledning att påvisa våldets frekvens och intensitet. De kan, som de amerikanska sociologerna Emerson (1996) och Sarat (1993) relaterat, via formuleringar och ordval förstärka skildringar av våld för att ta tillvara sina klienters intressen. Andra yrkesgrupper som viss vårdpersonal kan snarare underbetona våldet för att framhäva sin vårdande och kompetenta yrkesidentitet (Åkerström, 2002).

Ett särskilt sätt att undersöka framställningar är att betrakta dem som berättelser (Riessman, 1993). Inom detta numera omfattande analysperspektiv finns det en riktning, ett performativt perspektiv, vilket inspirerats av Goffmans analyser. Här ser man samtalsintervjun som en estrad där Goffmans ”presentation of self” i ”face-to-face” situationer istället appliceras på berätt-

---

⁵ Det som är “culturally honored, glorified, and extolled at the symbolic level...and constitute structural dominance ... hegemonic masculinity is the dominant form of masculine gender practice in a given milieu in which other types of masculinities are complicit, subordinated or opposed.” (Messerschmidt, 2004:43).

⁶ ”Manlighet” är alltså en starkt typifierad form; det innebär inte att man inte inser att det finns flera ”manligheter” (Connell, 1995) eller att reducera sådana egenskaper till biologiska kön. Även kvinnor kan självklart framträda eller berätta ”manlighet”.

tandet. Man kan studera hur berättaren ger publiken strategiska anvisningar genom att citera och spela upp dialoger, relatera implicita och explicita motiv, visa hur berättelser inleds och avslutas samt analysera berättarpoänger och berättelsepoängar.

Catherine Riessman beskriver perspektivet så att undersökningen av berättelser om exempelvis sjukdomar: "...shifts from 'the told' – the events to which language refers – to include 'the telling'....In a general sense, a performative approach asks the following kinds of questions of data: Why was the illness narrative developed that way, and told in that order? In what kind of stories does the narrator place him/herself? How does he/she strategically make preferred identity claims?" (Riessman, 2003:8).⁷

Riessmans analys har varit särskilt inspirerande eftersom även hon studerat mäns identitetsarbete. I hennes fall rörde det sig om män som hade multipel skleros, MS. Identitetsproblemet i deras fall rörde "masculinity in the face of a disease that challenges capacities usually associated with masculinity" (2003:9). Det är lätt att dra paralleller till de här studerade unga männen, även om det som utmanar manligheten istället består av brottsutsattheten.

Jag vill dessutom gå ett steg längre än Riessman i min analys. En viktig del i denna är visserligen att de på olika sätt betonar maskulinitet, men samtidigt är analysen inriktad på hur de unga männen balanserar de två identiteterna, brottsoffret och den kompetenta och kontrollerade unge mannen, vilka kan hantera det brott de utsatts för.

Läsnyckel för citaten

Citaten är mindre noggrant utskrivna än i Burcars analys. Viss noggrannhet har dock eftersträvat även här vilket utmärks av att tystnad eller pauser har utmärkts med punkt eller siffror inom parentes, ex (.) visar kort paus, längre paus, det vill säga 3 sekunder eller mer, utmärks med relevant siffra inom parentes. Understrykningar visar att de samtalande har betonat visst ord eller stavelse, > < visar snabbare tal och versaler indikerar högt tal.

---

⁷ Riessmans (1993; 2003) perspektiv på berättande, har applicerats utan att jag konsekvent använder mig av berättelseanalysens alla detaljerade möjligheter och anvisningar.

Identitet som offer och som ung man

Den balansakt beträffande framställningen av identiteten som ung man *och* som offer, aktualiseras på flera områden i intervjuerna. Kort innefattar dessa hur de intervjuade framträder som offer när de skildrar gärningsmannens provokation och initiativ, medan manlighetsdiskursen urskiljs i betoningen av hur man försvarat sig. I skildringen av skador tonas dessa manligt ner samtidigt som man låter andra vittna om att skadorna inte var så bagatellartade. Kategoriseringarna brottsoffer och gärningsmän tillåter dem att ömsom framstå som offer, ömsom som starka och kompetenta. Slutligen diskuteras omgivningens sympati som ett tveeggat fenomen.

Initiativ och försvar

Framställningen av det brottstillfälle där de varit utsatta för våld eller hot om våld färgas av den speciella situation de unga männen berättar om. De tillfrågas om en händelse där deras manlighet var satt på prov, där de haft tillfälle att demonstrera och försvara densamma. Ett rån eller ett överfall är med andra ord en situation där manligheten, med David Morgans ord, ”is put on the line” (1992:47).

I berättelserna om dessa specifika brottstillfällen kan det därför vara viktigt att både förklara att man var ett offer för en händelsekedja någon annan inledde eller tog initiativ till, samtidigt som man tacklar frågan om huruvida man försvarat sig. Elof inleder till exempel sin berättelse med att tala om att andra provocerat den våldshändelse, som han senare berättar om. Han och hans vänner förföljs av några unga män som ”började ropa: ja ’böggävel’ och dittan och dattan”,

Elof: så jag gick ju tillbaka och frågade vad fan det handlar om,

Veronika: Mm.

Elof: som jag inte skulle gjort. (skrattar lite)

Veronika: (skrattar lite) Men det kan nog va svårt att låta bli kan jag tänka mig?

Elof: Ja.

Veronika: Man tar inte vad som helst?

Elof: Nä det är sant. (.) Mm så ja (.) jag hade faktiskt ja det tog väl jag gick typ tillbaka och fråga v- vad det handlade om och så fick man en flaska i huvudet.

Elof beskriver alltså hur andra initierat våldshändelsen, men också hur han inte låter sig hunsas. Han svarar på provokationen och går tillbaka. Elofs respons ”vad fan handlar det om” tillhör ”manlighetsberättelsen”.

Nedan ska vi först ska vi uppehålla oss vid hur Elof och andra intervjuade unga män berättar som offer. Ett element i en idealtypisk offerberättelse är att man inte själv tagit initiativ till händelsen, man är ansvarsbefriad (Christie, 2001; Holstein och Miller, 1990; Emerson, 1996). Om skildringen istället handlat om en interaktion riskeras offertillskrivningen och parterna kan istället ses som deltagare i våldets samspel.

När de unga männen positionerar sig som offer klargör de att de inte är ansvariga; de betonar det oprovocerade och oväntade i det som hände. De tycks vara medvetna om att en potentiell egen delaktighet kan tillskrivas unga män som involveras i ett rån, överfall eller liknande. Genom kommentar som, ”det hade ju varit en sak om jag hade liksom förtjänat det”, kan det egna ansvaret för det inträffade avskrivs. Därmed betonas den egna oskulden och respektabiliteten, som är så viktig i offerframställningar (Christie, 2001).

Samtidigt framställer de sig i överensstämmelse med de anspråk som kan förväntas ställas på en ung man. Elof ovan svarade på utmaningen, vänder sig mot angriparna och ställer dem till svars. Ett element i manlighetsframställningen är vidare att tona ner motståndarnas roll. Berättartekniskt förminskar Elof gärningsmannen genom att skildra angriparnas attack genom ett passivt språkbruk. ”och så fick man en flaska i huvudet”. Han ”fick” en flaska i huvudet istället för att ”xx slog mig med en flaska i huvudet.” Att det är gärningsmannen, som tillfogat mannen skadorna, är givet men outtalat. Substantivistiska konstruktioner som ”slagsmålet kom igång” istället för ”han slog mig” är inte heller ovanliga.

Vidare kan ordval beträffande våldets konkreta former uppmärksammas. De unga männen talar t.ex. ibland om ”slagsmål” när de beskriver den handlingsutveckling, som följer på hotet, rånet eller överfallet. Ordvalet är betydelsefullt eftersom det implicerar delaktighet (Emerson, 1996, Åkerström, 1997; Åkerström, 2001); delaktighet är som ovan antytts anatema för offertillskrivningar. Att involveras och interagera i våldshandlingarna kan däremot ligga i linje med en manlighetspresentation.

Om berättelsens poäng handlar om en sens moral, handlar *berättarpöäng* (Adelswärd, 1997) om sådant, som belyser berättarens identitet. I de unga

männens skildringar finns flera berättelser där de intervjuade positionerar sig som män. Ibland infinner sig sådana poänger i inledningen av en skildrad handlingssekvens, som när Elof går tillbaka och frågar ”vad handlar det om?”. Ibland hittar man sådana berättarpoänger i avslutningar på en skildrad interaktionssekvens. Sådana exempel kan finnas i ”hjalteberättelser”, där hjältens/männens behärskade och bestämda respons understryks. De berättande spinner, ”As all narrators do ... on cultural stories to form his personal one”, som Riessman (2003:10) skriver. (Se också Denzin, 1989.) I sin analys av de MSsjuka män hon intervjuat visar hon hur männen återgav olika maskulina hjälteroller, som till exempel ”the lone trekker”, genom sitt sätt att redogöra för sin situation. De unga männen i denna studie kunde iscensätta en hjälteberättelse, där huvudrollsinnehavaren efter en rad provokationer stiger fram och säger: ”här går gränsen”, ungefär som västernfilmens hjälte när han ställer sig bredbent i dörren till saloonen... I följande berättelse har Patrik gjort flera försök att tala några inkräktare på en privat fest tillrätta. När inkräktarna slår en flicka, får han nog:

---en tjejkompis till mig blev slagen å (.) av en av killarna >dom var tre stycken< och då sa jag till att ”nä nu får ni sticka” liksom och ställde mig i dörren ”stick härifrån” (.) och då slänger sig en av killarna fram och slår mig (.) i ansiktet med >knuten näve då< ett par (.) två tre gånger liksom (.) och kommer då, forcerar sig in i huset och slår mig en gång till i huvudet. Och då blir jag riktigt sur och så tar tag i honom och bara puttar ut honom liksom ...

Patrik framträder som behärskad: han har inte ingripit förrän motståndarna ”gått för långt”. Han är, som Burcar (2005:67-69) beskriver dessa unga mäns hållning, ”en motvillig aktör”. Vidare noterar Burcar (2005:68) att ordvalet ”bli riktigt sur”, istället för uttryck som t.ex. ”rasande” eller förbannad”, inte ger en bild av affekterad eller emotionell individ. Skälet att avstå från sådana framställningar kan måhända finnas i att känslomässighet tillfaller den typifierade kvinnligheten. Här framträder istället en kontrollerad ung man, som på sin höjd blir irriterad över händelsernas förlopp. Liknande ordval används för övrigt av Mattias när han beskriver känslan efter att ha blivit rånad: ”man blir väl lite irriterad att man inte kan (skrattar till) röra sig hundra meter utan att bli rånad”.

Förklaringar till varför man inte försvarat sig

Vissa av de unga männen förklarar *hur* och *att* de försvarat sig. Andra förklarar varför de *inte* agerat gentemot gärningsmännen. Varför behöver de

redogöra för att de inte slagit tillbaka? Sannolikt därför att frånvaron av försvar, kan tolkas som att de inte lyckats ”stå emot som en man”.

Beträffande dessa urskuldande redogörelser är det värt att notera både *vad* och *hur* man svarar. Det innehållsiga i de sociala redovisningar⁸ man ger handlar, i de fall man rånats, om att de ting angriparna kommit åt varit av ringa värde i förhållande till de skador man kan få: en rationell analys⁹. När han i efterhand reflekterade över brotts handlingen, berättar Adrian, funderade han över om han och hans kompisar kanske kunde försvarat sig, eftersom de var fler än angriparna. Han konkluderar ändå att han handlingslinje nog var den lämpligaste:

Veronika: Nä det kanske är sånt som är lätt att tänka efteråt?

Adrian: Ja så att (.) förmodligen så handlar man liksom bäst så som jag gjorde genom att bara ta det lugnt å ge honom (.) det skramlet jag hade i fickan

En annan ung man tycks värja sig mot en outtalad kritik genom uttalandet: ”säg att du hade fått en kniv i magen eller nåt sånt, det hade liksom inte vart lönt för en liten mobiltelefon för att, för och få ha kvar den”.

Gärningsmannen kan alltså också beskrivas som så farlig och oberäknelig att man vore dumdrigtig om man gjort motstånd. Adrian berättar att den som angrep honom var: ”rätt så stor lång och stor så hade han stora kläder också så att han såg rätt skräckinjagande ut, speciellt i och med att han verkade va påverkad också och eh: så man blev ju jag blev ju livrädd, eh när han tog upp kniven så att säga”.

Anmärkningsvärt är också *hur* man formulerar sin förklaring. I detta material urskiljs tre speciella sätt att berätta: att ge svar som inte är ”interaktionsstyrda”, att presentera alternativa scenarier, som presenterar en scen där berättande skulle ha försvarat sig, att berätta om en situation som skulle

---

⁸ Detta begrepp används i denna artikel, ibland skriver jag ”förklarar”, för det på engelska vedertagna ”accounts” (Scott och Lyman, 1968; Antaki, 1994), som används inom denna tradition då man undersöker hur människor förklarar, redovisar, ursäktar eller legitimerar sitt eget eller andras handlande, skeenden etc. I denna undersökning ingår alltså inte ett studium av ”reella orsaker”, samband eller förklaringar – analysen handlar om framställningen och tolkningen av desamma. Forskaren tolkar s.a.s. tolkningen av förklaringar.

⁹ Man ansluter sig därmed till en rationalitet, som är en hyllad västerländsk hållning, (Ferguson, 1997; Perry, 2001-61-62).

kunna tolkas så att den intervjuade "gett sig" för angriparen, men att man egentligen höll sig kall och avvaktade händelseutvecklingen.

Svar utan ställda frågor

Adelswärd skiljer på förklarande redovisningar, som ges på explicita frågor och på responser på eller reaktioner på något som upplevs som underliggande frågor eller implicit kritik. Hon skriver i en kommentar till sin studie av jägares berättelser: "Ett studium av framförallt den senare typen kan ge en bild av vad det är som jägarna själva uppfattar som värt att förklara och försvara (1997:227).

I det här fallet formulerar de unga männen alltså ett rättfärdigande till varför de inte försvarat sig, vilket alltså tydliggör det de själva anser vara av vikt att förklara och försvara: sin manlighet. De unga männen ger, kan man säga, icke interaktionsinitierade svar (Jacobsson, 2000:112, Thelander, 2006:125-126). De svarar, som vi skall se nedan, även när Veronika inte ställt någon fråga. Istället för att svara på intervjuarens fråga kan de sägas svara på en allmän moraldiskurs kring hur unga män bör bete sig.

Vid ett tillfälle frågar Veronika en man som blivit misshandlad om han börjat träna "med tanke på försvar" *efter* misshandeln. Snarare än att besvara denna fråga ger mannen en förklaring till varför han inte lyckats med att försvara sig *under* misshandeln.

Veronika: Ja vad tänkte jag mer på har du *efter* det här har du gjort nånting speciellt för och med tanke på försvar och sånt om du har börjat träna eller nåt liknande?

Daniel: Nä jag tränade då åsså men det var (.) jag hade ju också alltså så (.) det var inte det att jag var försvarslös i den situationen när jag mötte honom det var bara det att jag hade två väskor på ryggen och va väldigt trött,

Veronika: Mm:.

Daniel: åeh då eh fick nära smällar i huvet när jag hade väskorna på ryggen,

Veronika: Mm:.

Daniel: och så ramlade jag ner mot marken och sen när jag väl skulle börja då försvara mig släss mot honom så drog han upp kniven ju,

Att Veronika frågar om han börjat träna *efter* att ha utsatts för brottet, ser ut att uppfattas som ett ifrågasättande av hans agerande i brottsituationen. Han talar om att han tränade innan misshandeln, varför han inte var för-

svarslös under överfallet. Det var bara det att han hade ”två väskor på ryggen och va väldigt trött”. Hans svar handlar alltså mer om kommunikation med en diskurs kring män och försvar, än om ett direkt svar på hennes uttryckliga fråga.

I Robert Lejeune och Nicholas Alexs (1973) undersökning av manliga brottsoffer, tolkar forskarna sådana svar som en form av skam, vilken: ”is evidenced by the great need to explain to others, including the interviewers, the conditions that made resistance impossible or highly dangerous” (Lejeune och Alex, 1973:272). Skam är något annat än det som diskuteras här, men iakttagelsen att manliga brottsoffer besvarar frågor som inte ställts rörande försvar är densamma.

Presentationer av ett alternativt eller hypotetiskt scenario

Ett sätt att hantera sin identitet som en ung man, som inte ger vika, är att skildra sig som någon som ”i vanliga fall” eller ”normalt sett” skulle ha försvarat sig. Situationen framstår då som avvikande, medan man själv inte kan sägas ha avvikit från den identitet man presenterat (som stark, kompetent ung man). Detta tycks åtminstone vara det underförstådda budskapet när Gunnar skisserar en alternativ händelseutveckling. Veronika har tidigare frågat om han blivit ifrågasatt av andra för att han inte försvarat sig och han har förklarat att han inte blivit det eftersom rånaren var drogpåverkad och hade kniv. Veronika frågar längre fram i intervjun om det finns olika förväntningar på killar och tjejer. Frågan används för att presentera vad han själv skulle gjort om bara situationen varit lite annorlunda, med det typiska sättet att inleda ett hypotetiskt resonemang ”Säg att ...”.

Veronika: ...om en kille blir utsatt ska han klara av det bättre än en tjej alltså?

Gunnar: Det beror ju helt på alltså jag det beror ju helt på situationen men nånstans där finns det liksom ändå nånting som säger typ att killen ska alltså, ja killen ska klara sig lite bättre än tjejen i situationen om han nu liksom blir utsatt för ett rån för hans manlighet och så vidare liksom. Men det är klart liksom, hade, säg att liksom jag och mina två kompisar liksom att tre kanske tre yngre personer hade kommit fram till oss och dom inte hade haft nåt vapen och så vidare då kanske vi hade liksom reagerat på nåt annat sätt inte kanske slagit dom eller nåt sånt men liksom sagt så ”ja vi har inga grejer ni får gå här ifrån” och så vidare men liksom nu i denna situationen som jag blev utsatt (fortsätter på temat att gärningsmannen hade vapen och var ”drogpåtänd”)

Transformerandet av det skamliga till det kulturellt berömvärda

Även om de unga männen inte uttryckligen redovisar varför de inte försvarat sig finns det delar i berättelserna, som kortfattat visar hur de hållit sig ”manligt kyliga” även då de ”gett sig”. Att underordna sig angriparna framstår då inte som feighet utan som ett taktiskt handlande. Adrian, som berättat om hur han rånats tillsammans med två kompisar och sprungit efter hjälp, skildrar här gärningsmannens agerande:

Adrian: ----tog han upp en kniv då å så hotade han oss så gav vi honom jag gav honom visserligen bara tretton kronor ----- mina pengar hade jag (.) stoppat undan på ett annat ställe eh: när vi mötte honom första gången så tänkte jag att jag kan lika gärna stoppa undan dom .

Veronika: Ja det var ju smart.

Adrian: ja eh:

Han har alltså redan från början varit taktisk och gömt undan sina pengar och belönas med Veronikas ”Ja det var ju smart”. Veronika frågar vidare och även om Adrian beskriver hur han ”blev livrädd”, handlar hans skildring mer om hur han överväger och ”tar tillfället i akt” än om rädslan:

Veronika: ---- Vad tänkte du kommer du ihåg det?

Adrian: Eh: jag tänkte att jag visste inte ifall jag skulle springa eller inte för eh: (2) man vet ju inte för han sa att han skulle hugga ner oss han sa aldrig att han skulle döda oss men han sa att han skulle hugga oss bokstavligt talat så "jag ska hugga er" (.) "om ni smiter" så att säga eh: så jag visste ju inte vad jag skulle göra så att jag tänkte att ah jag avvaktar å liksom ser (.) kanske att jag får nåt tillfälle att springa eller gå iväg å det fick jag ju då när det här paret gick förbi eh så att men det var väl det som figurerade i tankarna att försöka att inte bli skadad så att säga.

Adrian ”avvaktar” snarare än ger upp och hans tidigare berättelse om hur han sprungit efter hjälp när rånarna riktat in sig på hans kamrater framstår nu som ett resultat av något liknande ett kyligt avvägande och ordet springa korrigeras eller adderas med ”gå iväg”, som ger ett mer kontrollerat intryck.

Skador och rädsla

Väld, smärta och lidande tycks, som Sarat (1993) visat, vara svårt att formulera i ord. Istället använder man beskrivningar av hur våldet utövats (vapen, typ av rörelser – slag, sparkar osv.) och av våldets konsekvenser i form av sår och skador. Genom valet av benämningar och genom detaljrikedomen i

skildringen av skador kan man såväl tona ner som betona våldet. Vissa yrkesrepresentanter kan, som ovan nämnts, dramatisera alternativt tona ner våld i sina framställningar för att bättre hantera sina yrkesuppgifter eller för att presentera en prefererad yrkesidentitet (Emerson, 1996; Åkerström, 2003). Även rädsla, som vi också skall se nedan, kan språkliggöras så att den antingen förstärker eller minimerar en erfarenhet.

Skador

Flera av de unga männen lyckas med konststycket att både tona ner och dramatisera sina skador. Å ena sidan förringar de sina skador när de själva rapporterar om dem, å andra sidan framstår de som offer när de låter andra vittna om att skadorna eller brottsutsattheten i själva verket inte var så bagatellartade.

Elofs berättelse

Elof är den unge man som ”...gick typ tillbaka och fråga v- vad det handlade om och så fick man en flaska i huvudet”. I hans berättelse kan vi undersöka hur skador används som rekvisita både när den manliga identiteten presenteras och när offeridentiteten åskådliggörs. Han låter kompisar och föräldrar vara vittnen och stå för dramatiseringen av sår och skador; han levererar så att säga en offerberättelse via ombud.

”Det var lugnt”

Första gången Elof nämner något om sina skador är när Veronika frågar om vilka gärningsmännen var. Elof förklarar att han inte vet så mycket om gärningsmannen därför att:

...ja dom sprang ju iväg å sen vad heter det ja vi (.) ja vi tog oss därifrån så fort som möjligt. Det blödde ju ganska kraftigt ureh: ögonbrynet.

Lite senare utspelar sig följande dialog:

Veronika: Hur reagerade du lite senare då när du hade fått tid att vad ska man säga smälta det på nåt sätt?

Elof: Alltså det var ganska lugnt. Jag blev ju lite yr efter ett tag alltså när vi väntade på ambulansen det gick- dom- det- dom kom ju >det tog ju en kvart för dom å komma< cirka (.) men det var ganska lugnt.

Sammantaget får vi vet att det blödde ganska kraftigt från ögonbrynet och att han var ”lite yr” medan han väntade på ambulansen. Två gånger försäkrar han dock att ”det var ganska lugnt”.

Vittnen: ”det såg ganska brutalt ut”

Elof säger emellertid inte mer om hur han själv uppfattat skadorna. Men han hänvisar till vad vännerna sagt (för vittnes betydelse, citerande i berättelser, se t.ex Potter, 2000 och Holsanova, 2006). Dessa tyckte att ”det såg ganska brutalt ut”. Det är kamraterna som får vara vittnen till att Elof egentligen var rejält skadad. Han behöver på detta sätt inte själv framstå som gnällig eller ömklig.

Veronika frågar sedan vid två tillfällen hur han reagerade, kanske fiskar hon efter en mer traditionell känslobeskrivning. Nu, vid ett tredje försök, frågar Veronika öppet om emotionella reaktioner:

Veronika: Du måste ha blivit chockad?

Elof: Ja. Jag kom ju i ett sånt chocktillstånd men jag tror att kompiserna kom i mer chocktillstånd bara för att han såg på mig. (harklar sig och skrattar)

Elof håller med om att han blev chockad, men positionerar sig själv som en som klarat av situationen relativt bra, när han för in sin kompis i berättandet. Han ”kom i mer chocktillstånd” när han såg hur Elof såg ut. Elofs skador dramatiseras elegant utan att han själv behöver framställa sig som en chockad stackare. Det avslutande skrattet underlättar också identitetsarbetet. Det är ett sätt att meddela att han nu inte tar alltför allvarligt på det inträffade; det berättas som något av en kort anekdot.

Lite längre fram i intervjun frågar Veronika om familjens reaktion:

Veronika: --- Eh: ja: hur reagerade din familj på det här när du- när dom fick veta vad som hade hänt?

Elof: (skrattar) Dom var ju livrädda. (skrattar)

Veronika: Ja.

Elof: Dom trodde ju jag var ju ja, (3) farsan flög ju hit i ja (3) morgonkläder och så i typ ja mysbyxor å en liten skjorta, (skrattar) min brorsa cyklade upp där, (skrattar)

Veronika: Jaha:. (skrattar lite)

Elof: Mm och morsan fick inte, inte (.) eh jag hade inte fått,- fick inte reda på det förrän dan efter.

Här levereras ännu mer dramatik. Familjen blir ”livrädda” och betar sig därefter: hinner inte klä på sig utan rusar iväg. Detta vittnar om att de måste fått dramatiskt budskap: ”dom trodde ju jag var...” från den som kontaktat dem. Mamma placeras in i historien, inte för att förklara hennes reaktioner, utan kanske för att förklara hennes uteblivande från berättelsen—hela familjen måste så att säga in i berättelsen.

Martins berättelse

I Martins fall kombineras föringandet av skador med en skildring av dramatiken i anslutning till själva brottet, där uppståndelsen skildras via andras agerande. Hans eget relaterande av sina fysiska skador formuleras fåordigt och lakoniskt. Martin berättar om hur han blev slagen efter att varit på en krog:

Martin: (.) jag vet inte ja: (.) fick väl (.) nån tand blev sned så fick jag väl lite sår på läppen å (.) näsan blev sned också så (2) det var väl det

Skildringen fortsätter med att en dörrvakt ringde efter polisen, varvid Martin inflikar att han själv skulle nog inte ringt dem.

Veronika: Varför inte?

Martin: Nä:: alltså i efterhand hade man nog gjort det men inte då lik-som då (3) hade man väl (.) jag vet inte gått hem å sköljt av sig lite eller nåt sånt

Veronika: Mm:.

Martin: och sen gått å lagt sig. (skrattar)

Veronika: "Inget mer med det"?

Martin: Nä exakt men. (skrattar)

Martin tillfrågas om han blev överrumplad när han blev nerslagen. Han avdramatiserar både sina egna känslor och angriparen när han beskriver känslan efter att ha blivit nerslagen som att man blir ”lite sur” och tycker att det var ”onödigt gjort”: ett relativt ”coolt” sätt att formulera och sammanfatta attacken:

Veronika: Mm: vad tänkte du då?

Martin: (.) Nä jag vet inte jag eh: (3) tänkte väl inte (.) så mycket jag >kommer inte riktigt ihåg det gick rätt< snabbt alltihopa >och sen så bara kom dörrvakten å sa att< han hade ringt polisen åeh: (.) så dåeh: förstod man ju lite mer men (.) man blev lite småsur åeh:, (.)

Veronika: Mm.

Martin: tyckte det var rätt onödigt gjort.

Dramatiken och med den en offerberättelse uppnås istället genom att Veronika får veta vad andra har gjort: polis kallas till platsen, förbipasserande erbjuder sig att stanna kvar och vittna, hans kamrater springer efter angriparen, en ambulans anländer och hans skador blir fotograferade på sjukhuset osv. Jag saxar ur intervjun: händelseförloppet har startat med att dörrvakten ringde efter polisen. De kommer till platsen och kompisarna agerar:

Veronika: Och sen vad hände sen? Polisen kom dom dit?

Martin: Ja (.) dom hade sprungit in på eh: "L" (snabbmatsrestaurang) (.) eh:: det var där utanför "W" (krog) om du vet var det ligger?

Veronika: Mm.

Martin: Så hade dom bara sprungit gatan upp där till "L" så eh: försökte mina kompisar gå å stänga inne dom men så s-slank han ut så polisen fick tag i hans kompis men --- då hade väl >jag vet inte< dom bara ringde dit en massa (skrattar) folk så.

Veronika: (skrattar) Det gick undan?

Martin: (skrattar) Ja det gjorde det, det gick i---(.) det kom väl en tio femton stycken på (.) två tre minuter så, (skrattar)

Veronika: (skrattar) Oj!

Martin: så det var ingen fara.

I ett senare skede av intervjun när Martin berättar att polisen inte tog vara på vittnesmål från olika parter, lägger han till: ” Jo det (.) det stanna ju två killar som bara cykla förbi och sa att dom kunde vittna.”

Sammantaget finner vi att det manligt lakoniska återberättande av skador och sår balanseras genom att man låter *vittnen* berätta om hur skadad man ”egentligen” blev eller hur allvarligt omgivningen såg på själva brottet.

Rädsla som redskap i balanseringsarbetet

Ett liknande balanseringsarbete sker även vid relaterande av *rädsla*. Henrik berättar visserligen att han ”upplevde det som riktigt illa” när han blivit påhoppad i skolan i skolan inför en rättegång ”då hade han kommit och hotat mig och sänt och (3) så ströp han mig och (3) det upplevde jag som riktigt illa”. Den mest levande bilden låter emellertid Henrik leverera genom ombud:

...jag mätte riktigt dåligt hela den dan hela den veckan (3) mina kompisar dom tyckte att jag va- alltså dom sa till mig att "så konstig har du aldrig varit innan" "vi förstår inte vad som har hänt" eller nåt sånt,

Veronika: Hur tyckte dom då du var konstig?

Henrik: Ja vi snacka också om det sen och dom tyckte ju liksom jag var helt så tyst och ja jag brukar inte va tyst (skrattar) liksom uppe och hoppar hela tiden så dom tyckte att jag var jättetyst och var för mig själv å tänkte efter (.) i min egen lilla värld (.)

Andra kan också vara mer oroliga för följderna av brottet, dvs. rättegången, än den utsatte själv är. När Veronika frågar Henrik om rättegången, svarar han så här:

Jag var jätterädd alltså jag var så rädd min kompis var där jag tror han var mer rädd än vad jag var (skrattar till) han va han s- han skulle vittna där (2) jag tror fortfarande inte, jag tror hans mamma gillar inte mig (skrattar), hon va så hon va så man kan förstå henne i och för sig (3). Men alltså han va, han ville egentligen inte vittna och han sa att det var för min skull då för han visste att det va (.) det var det rätta å göra liksom (.) så han gjorde det.

Patrik, som slängde ut inkräktarna från festen berättar att flickan, som blev slagen, blev räddare än han efter händelsen. Patrik förklarar detta med att hon kände någon av angriparna sedan tidigare. Därför tyckte hon också att själva rättegången var mer skrämmande: "hon blev ändå mer rädd och det var lite sådär (.) jag vet inte om hon vågade ens (.) gå till rätten."

Det de intervjuade uppnår i dessa sammansatta beskrivningar är att balansera identiteten som ung med identiteten som offer. Är de rädda för gärningsmännen, låter de andra leverera vittnesmålen, alternativt kan de nämna att de är lite rädda, men att andra är mer skrämnda. Beträffande sina faktiska skador, meddelar de att de inte tar så allvarligt på dessa, men åstadkommer samtidigt en bild av att de faktiskt blev skadade genom att de låter kamrater, krogvakter, föräldrar, flickvänner osv. uppträda som vittnen eller dramaskapande aktörer i berättelserna.

Kategoriseringar

Även genom kategoriseringar av aktörer och händelser framställer sig de intervjuade unga männen som både 'unga män' och 'offer'. I männens berättelse finns flera aktörer: inkräktare, dörrvakter, poliser, ambulansmän,

föräldrar m.fl. I det följande skall vi undersöka två huvudaktörer: brottsoffer och gärningsmän. Vi skall se hur de intervjuade balanserar sin egen identitet både genom sitt sätt att tala om sig själva och genom det sätt de kategoriserar dem som attackerat dem.

Brottsoffer?

Skildrar de unga männen sig själva som brottsoffer? Vissa förklarade att även om de kan ses som brottsoffer *känner* de sig inte som sådana, andra att när de utsatts för *vissa* brott kan de acceptera benämningen, men inte när det gäller andra. Det finns också en skillnad i svar på explicita frågor om huruvida de är brottsoffer och när de relaterar den rättegång som följt på brottet. Beträffande det sistnämnda kan de uttryckligen använda begreppet brottsoffer för att förklara rättegångsscenen (offret satt där, gärningsmannen där...) eller som redskap i en kritisk retorik gentemot någon rättegångsaktör.

Flera av de unga männen var försiktigt positiva till att ställa upp på en intervju när Veronika tog kontakt med dem, men de var tveksamma till om de verkligen passade in i en undersökning om brottsoffer. Detta trots att de utgör en kategori (enskilda icke kriminella individer, som utsatt för s.k. traditionella brott) som exempelvis brottsofferrörelsen lyft fram och värnar om (Ryding, 2005). Begreppet "brottsoffer" tycks vara laddat med andra konnotationer än dess nominella betydelse: någon som utsatts för ett brott.

Några av männen tillfrågades explicit huruvida de känt sig eller betraktat sig som brottsoffer. Ingen av dem gav ett kortfattat "ja", "nej" eller "vet inte". Uppenbarligen var frågan inte helt enkel. Uppenbart är det något Jonathan har svårt att identifiera sig som, trots att han utsatts för ett rån, polisanmält händelsen och genomgått en rättegång där gärningsmännen dömts. Han relaterar hur han frågat sin syster innan intervjun.

Jonathan: Jag har faktiskt aldrig tänkt på det. Det var igår jag tänkte på det du vet det där att ja jag är ett brottsoffer.

Veronika: Men du har inte sett dig som ett?

Jonathan: Nä jag har inte sett mig som- det är ändå jag kom å tänka på det när jag sa igår att jag skulle på intervju så frågade då min syster om vad "ah brottsoffer" sa jag "är jag ett brottsoffer?" jag tänkte det lädet lät så det låter ju väldigt så brottsoffer ja nä men det är väl bara ett begrepp (.) men jag känner mig inte som ett brottsoffer.

Gunnar som blivit rånad under knivhot, vrider och vänder på frågan om han är ett brottsoffer. Han stakar sig, gör fler omtagningar "...det som det är klart att du kände dig som alltså att du kände dig som". Till slut stannar han inför formuleringen "ett litet brottsoffer".

Veronika: Ibland diskuterar man det här begreppet brottsoffer. Kände du dig som ett brottsoffer?

Gunnar: Nä men alltså det som det är klart att du kände dig som alltså att du kände dig som ett litet brottsoffer du hade liksom du hade liksom blivit utsatt för brott och liksom det var många liksom när du alltså när du pratade med perso- alltså vänner bekanta om det och så vidare, så liksom "åh vad synd om dig" alltså så så det liksom på k- på nåt sätt kände du dig liksom ändå som nåt litet brotts- alltså så (.) tycker jag (.) för du hade liksom blivit utsatt för brottet och så så att det är klart att du var ett brottsoffer å man hade en liten känsla av att du kände dig som det men liksom ändå inte det där jag kunde ju ändå inte liksom identifiera mig med att vara ett riktigt brottsoffer tyckte jag men känslan fanns ändå där någonstans (.) tycker jag,

Här kan man lägga märke till vikten av pronomval i balanseringsarbetet. Gunnar avstår från att framstå i "jagform". Han använder "du" för att berätta om hur man kan se på hans identitet och hur han kände sig. "Du kände dig som ett litet brottsoffer". Det är alltså inte bara så att han tonar ner genom ordet 'litet' utan också genom att presentera sin *eventuella* identitet med den distans som pronomenet 'du' ger. 'Du' kan vidare generalisera upplevelsen genom att det ger mer distans än 'jag' och även 'man' (för en analys av 'man' som pronomval, se Adelswärd, 1997; Burcar, 2005; Säwe, 1999; Thelander, 2005). Gunnar använder också vittnen i berättelsen: andra har gett en sympati på ett sätt som belägger att "du" – i betydelsen vem som helst - skulle kunna känna sig som ett brottsoffer. Först mot slutet av denna inramade utläggning väljer han "jag". Då positionerar han sig som en som inte är bekväm med identiteten, "jag" identifierar mig inte som ett brottsoffer, "men känslan fanns ändå där någonstans (.) tycker jag".

I samband med frågor om rättsväsendets behandling av de unga männen positionerade de sig emellertid oombedda uttryckligen som brottsoffer. Henrik har precis berättat om rättegången och avslutar det med en beskrivning av sin motpartners försvarsadvokat: "hon var lite konstig så tycker jag (.) men det är ju hennes uppgift".

Veronika: Försökte hon då med såna frågor liksom framställa dig som värre?

Henrik: Mm, precis det tyckte inte jag var bra (.) jag tyckte inte det alls va det var. Det kändes inte alls bekvämt och det va då jag tänkte liksom (.) hon, hon jag tycker inte liksom hon ska döma mig för att (.) Det är han som, jag är offret, det är han som är gärningsmannen då (.), hon ska inte, hon ska inte se honom som en ängel eller nåt sånt.

Gärningsmännen

Gärningsmännen kategoriseras av de unga brottsoffren, både som hotfulla och som några som inte är värda att bry sig särskilt mycket om. När Elof skildrar dem som attackerade honom nämner han deras vapen: flaska och kedjor. Via dessa konkretioner kan Elof sägas indirekt skildra gärningsmännen som farliga. Men på Veronikas direkta fråga ”vad var det för killar?” använder han uttrycket ”såna små”: en formulering, som inte kan beskrivas som annat än att det syftar till att förminska angriparna. Detta i sin tur skapar ett överläge och bevarar därmed hans egen manlighet:

alltså såna här små dom går ju runt och (harklar sig) dom går ju runt och skryter om att ”ja vi slog (.) en kille med en glasflaska” och dattan...

Henrik som berättat om en något äldre pojke som ”ströp mig” inför en rättegång, som handlat om ett annat bråk, presenterar denne sin angripare i samma mening som både större (genom att dels tala om att han gick två klasser högre), dels som psykologiskt och mindre (omogen):

...jag fattar fortfarande (skrattar) inte varför han gjorde det liksom va fick han nu alltså. Liksom jag gick i sjuan och han gick i nian alltså jag fatta inte hur han orka överhuvudtaget.

Händelsen – ett ”rånran” jämfört med ”ett enkelt personran”

Ett återkommande tema i männens berättelser är att våld är vanligt, som någon uttrycker det: ”Det är så himla naturligt här va alltså precis som man äter precis som man söver så slåss man” (Burcar, 2005:43) . De unga männen positioner sig som experter på våld i allmänhet.¹⁰ De förklarar då att våldet är vanligt förekommande. Tove Pettersson (2003) har också visat i en

---

¹⁰ En notering som gjordes av Jana Holsanova vid ett seminarium kring det material som diskuteras här.

fokusgruppsundersökning att inte bara unga män utan också unga kvinnor uppfattar våld mellan unga män som något som äger rum relativt frekvent.

Det brott, som är initierade intervjun i denna studie, beskrivs emellertid som annorlunda. Mattias markerar avvikelserna genom att kategorisera det han råkat ut för som ett ”rån”, (kanske till skillnad från det, som i en annan intervju, benämndes som ett ”enkelt personrån”):

Det kändes mer som ett rån när vi drabbades för det var ingen alkohol det var ingen det var en söndagskväll det var inte en lördags eller fredagskväll och alla var ju nyktra och vid sina sinnens fulla bruk om man säger så (skrattar till) (.) så jag vet inte det var väl lite annorlunda.

Det rån där de själva blivit utsatta, normaliseras inte på det sätt som när de berättar om ungdomsrån, som en allmän företeelse. Istället betonas det provocerade och oväntade i det som hände vid brottstillfället. Mattias berättar först som den coole experten, som är van vid rån. Det rån han nu berättar om är annorlunda.

Mattias: man har ju varit ute mycket på kvällar och sånt och det kommer fram liksom (.) oftast utländska killar och ska försöka råna och en av dom här var också utländsk,

Veronika: Mm.

Mattias: och så liksom. Mm, så man är ju ganska van, man har ju aldrig gett dom några pengar, dom har ju aldrig fått några pengar, det är ju mest skitsnack liksom. Det här var ju lite seriösare eftersom dom (.) helt provocerat och helt nyktra gick fram och skulle råna oss så det var väl det som var skillnaden.

Genom att inte skildra sig om upprörd och chockad över att ha utsatts för ett rån bibehålls en karga manlighet: man är van... Samtidigt hävdar han sin identitet som offer genom att tala om att just det brott vi nu diskuterar var annorlunda: ”lite seriösare”.

Omgivningens sympati

De amerikanska sociologerna Holstein och Miller (1990) påpekar i sin artikel ”Rethinking Victimization” att en av offerskapets attraktioner är att det ger en sympativärdighet. Denna sympati är emellertid tveeggad. När man ”tycker synd om” om någon meddelar man också att offret betraktas

som maktlös och svagt, vilket står i strid med bilden av den unge mannen, som ”cool”, kompetent och stark.

Nedan ska informella sympatyttringar från arbetskamrater, vänner och familj behandlas, men vi ska även undersöka hur man uppfattar ”sympatierbudanden” i form av mer formaliserad eller institutionaliserad hjälp från Brottsofferjouren. Slutligen skall jag också tolka de intervjuades sätt att tala om polisanmälningar som om dessa vore en begäran av sympati från omvärlden.

Det kan vara känsligt både att begära och att ta emot sympati. Man värjer sig mot öppna sympatyttringar. Som ung man klarar man att bli utsatt för ett brott utan att behöva bli ”tyckt synd om” eller älta detta i efterhand. Ändå tycks man vilja ha ett slags erkännande och sympati som brottsoffer. I skildringar av exempelvis polisens agerande blir detta extra tydligt. Ofta är man kritisk till att dessa inte tagit ens fall på allvar – trots att man själv varit tveksam till att polisanmäla.

Informella sympatyttringar

Den sympati som männen själva säger sig ha mött från personer i deras närhet beskrivs inte i odelat positiva ordalag. Visserligen har de uppskattat omgivningens förståelse men medkänslan får inte överdrivas ”...det är ju jobbigt sådär när folk ska börja tycka synd om en och så där då.” Elof positionerar sig i utdraget nedan, som någon som vare sig begär eller är odelat förtjust i att få sympati. Han behöver inte prata om det i onödan.

Elof: (skrattar lite) Ja nä man berättade ju för farsan och så och det tyckte jag var (.) nog. (skrattar lite)

Veronika: Ja.

Elof: Mm. (3) Plus att det är ju (leker med tändaren) jobbigt så där när folk ska börja tycka synd om en och så där. Då. (harklar sig)

Veronika: Mm är det lätt att det är så?

Elof: Jajaja när jag kom (.) till jobbet så alla ”äh, lilla Elof”, (pratar barnsligt) (skrattar)

Samtidigt tycks man ana en viss besvikelse när han tolkar motiven till att människor frågar om brottshändelsen:

Veronika: --- Jo jag tänkte dom du har berättat det för då upplevde du att dom förstod eller att de bara frågade liksom,

Elof: (avbryter) Dom frågade väl bara för och va trevliga (skrattar lite).

Veronika: Ja.

Elof: Ja många det tror jag i alla fall.

Brottsofferjouren

Flera av de intervjuade likställde Brottsofferjourens hjälp med allmänt förstående ”samtal”. I nedanstående utdrag har Veronika frågat om Daniel tagit kontakt med Brottsofferjouren. Han säger att polisen upplyste honom om denna möjlighet, men att han inte tagit kontakt med dem:

Daniel: Dom sa att d- om det var nåt jag ville vända mig till eller snacka om nånting så kunde jag ringa dit.

Veronika: Mm:.

Daniel: Det gjorde jag aldrig det var (.) jag är inte sån alltså jag var alltså, det var inte så mycket och snacka om alltså. Det som hände, hände liksom. Det var inget mer med saken det var (4) nä: jag vet inte,

Veronika: Det är inget sånt man behöver prata om?

Daniel: alltså det var inte så mycket och snacka om alltså det som hände, hände liksom. Det var inget mer med saken det var (4) nä: jag vet inte, [...] alltså jag hade inget och prata om

efteråt (.) det var samma s- alltså så det (.) jag var samma person

Veronika: Mm:.

Daniel: det var bara det att jag var en dator fattigare typ (skrattar).

”Jag är inte sån alltså” Daniel poängterar alltså att han inte vill identifieras som den typen av person som behöver hjälp av den sort han antar att Brottsofferjouren erbjuder. Dessutom vill han betona att brottshändelsen inte transformerat honom till någon annan än den han var innan brottet ägde rum: ”jag var samma person”. I sådana uttalanden finns en explicit identitetsförklaring – även om den ges i negerad form. Vad är det då för identitet han försvarar? Det tycks vara en ung man som klarar av en våldshändelse utan att göra en större affär av det. Händelsen har inte rört hans innersta. Han distanserar sig från känslor, behov av samtal: ”känslorjunk” Det var bara det att han ” var en dator fattigare typ”.

Å andra sidan finns exempel där detta manliga avvisande av hjälp från Brottsofferjouren, vilken tydligt associeras med en institution upptagen med ett terapeutiskt pratande, paras med formuleringar, där den intervjuade riktar indirekt kritik mot samma institution för att den inte riktar in sig på den målgrupp man själv tillhör.

Veronika: Mm.: Jag tänkte på polisen (.) upplyste dom dig om att du kunde kontakta nån sån här brottsofferjour eller?

Martin: Ja man fick hem brev med såna broschyrer och att det stod att man kunde kontaktaeh:(.) brottsofferjoren----

Veronika: Mm.:

Martin: men det är ju inte sådär jag har ju inte känt nånting (.) alltså nåt behov av att prata ut om det direkt så, ----

Veronika: Nä det är klart men man kan ju få lite upplysningar å-

Martin: (avbryter) Ja jo å där var det ju också så det var väldigt mycket såna (.) det stod en sån lista så var det kanske (.) sex av åtta det var för tjejer som hade blivit våldtagna.

Veronika: Jaså det var så? (förvånad)

Martin: Ja. (skrattar lite) Så dom hade man ju inte så mycket användning för så jag vet inte, (skrattar lite) ja.

Veronika: Det var ju intressant att det stod så (.) att det var så inriktat på,

Martin: Ja så är det en ung man som har blivit misshandlad så skickar dom ut den.

Veronika: Ja det kan ju kännas lite, (.)

Martin: Ja.

Veronika: jobbigt.

Martin: Ja. (skrattar lite) Det är ju det faktiskt.

I utdraget ovan ser vi hur Martin först förklarar ”jag har ju inte känt nånting (.) alltså nåt behov av att prata ut om det direkt så”. Sedan, när Veronika vänder samtalet till en fråga om att ”få lite upplysning”, kan Brottsofferjouren ramas in som en neutral instans, som ett ställe där man ges information. Även om Martin öppnat lite degraderande med ”nåra broschyrer”, nappar han nu på möjligheten att kritisera och riktar viss indirekt kritik mot innehållet i dessa. Med detta kan man säga att Martin kritiserar bristen på erkännande av hans erfarenheter som ett brottsoffers och också bristen på sympati i den vida mening som diskuteras här.

Polisen

Att polisanmäla det brott man utsatts för formuleras inte som någon självklarhet för de unga män, som intervjuats, utan som någonting de är tveksamma till. Vadan detta motstånd? En tolkning är att polisanmälan kan ses som en begäran om hjälp, eller att man gör anspråk på sympati. I en vid mening kan polisen, som samhällets representanter, ses som ”sympatigivare” för dem som kränkts. Samtidigt ironiserar ungdomarna kring polisens agerande och riktar på andra sätt indirekt kritik gentemot polisen. I denna

mening kan de sägas klaga över att de inte blir bemötta med den sympati som ett brottsoffer förtjänar.

Att polisanmäla kan alltså ses som en begäran om hjälp, vilket kan betraktas som ett brott mot så kallade manlighetsnormer ("bra karl reder sig själv"). Trots tveksamheter beträffande polisanmälan har de unga män som intervjuats förr eller senare kontaktat polisen. Skälen bakom polisanmälan tycks emellertid behöva förklaras: man ger en social redovisning till varför anmälan gjorts – ungefär på samma sätt som man förklarade varför man inte försvarat sig. Som Thelander (2005) visat kan redovisningar användas på skilda sätt, men det klassiska är att de levereras när man antar att de man interagerar med anser att man överträtt en norm. Polisanmälan kan således för dessa unga män uppfattas som något som måste ursäktas.

I några fall har andra polisanmält eller så har föräldrarna övertalat sonen att anmäla brottet. Utan att vara tillfrågad eller "anklagad" av intervjuaren, känner sig uppenbarligen Henrik tvungen att kommentera sin polisanmälan på följande sätt: "jag skäms inte för det jag har gjort heller för rätt ska va rätt tycker jag".

Mattias formuleringar skall granskas lite närmare. Han nämner både sin tvekan att polisanmäla att han blivit rånad tillsammans med sina kompisar och utdelar kritik (visserligen indirekt) mot polisens sätt att hantera denna anmälan. Hans formuleringar visar illustrativt det samtidiga balanserandet av identiteten som ung man (tvekan att anmäla) och som offer (en som polisen borde tagit på allvar).

Veronika: Nä. Hur kände du att ni blev behandlade och så här då?

Mattias: Jo ja sådär lite jag vet inte (.) vi (.) ehh, äh, jag kommer (för f-) inte- jag kände väl aldrig nånting speciellt med behandlingen där, jag vet inte,

Veronika: Nä.

Mattias: vi fick säga vad vi hade upplevt och hur dom såg ut och sådär och sen så (.) gick han och tog en kaffe liksom. Mer än så var det inte. (skrattar lite)

Mattias fortsätter att berätta att i ett senare skede tog polisen brottet på mer allvar: "kom hem och sånt och man fick titta på kort--- det var lite mer allvarligt liksom då kändes det som, att de brydde sig lite mer." Den indirekta kritiken av den kaffedrickande polisen, paras alltså med en uppskattande ton när polisen tagit saken på allvar, eller om man så vill, bekräftat

hans offeridentitet. Strax därefter positionerar han sig emellertid som en ung man, som egentligen inte tänkt blanda in polisen:

Vi hade ju inte ens tänkt gå till polisen från början, vi sket ju i det egentligen, liksom. (skrattar lite)

Han fortsätter med att ge en ”cool” förklaring till sin tvekan: Det var för lite pengar – fyrtio kronor – och ”kanske inte är värt promenaden upp (till polishuset)”, en redogörelse som följs av att han visar upp en viss expertis: ”eftersom det inte kommer att hända nånting”. Efter denna passus levereras emellertid en social redovisning till varför de ändå polisanmält rånet. Ett rån är ändå ett rån förklarar han, visserligen med mycket stöd från Veronika. Slutligen talar han om att han och hans kamrater blev övertalade att polisanmäla, ett uttalande som innebär att ansvaret för anmälningen egentligen inte är deras. Sådant ansvarsbefriande är i en mening inte heller särskilt manligt, vilket kanske kan förklara hans sista formulering: att han senare ”insett” att det var ”rätt” beslut. Han står, så att säga, för beslutet.

Mattias: och sen gjorde vi ju det i alla fall, det är ju ändå ganska allvarligt (.) och bli rånad liksom (.) det är ju ändå, även om dom inte hade nåt vapen eller nånting så är det ju ändå,

Veronika: Mm. Ja, det spelar ju ingen roll,

Mattias: Nä. (skrattar lite)

Veronika: om det är nåt vapen eller inte, det är ju ändå samma handling.

Mattias: Ja (.) ja.

Veronika: Jo.

Mattias: Så det var väl de vi blev ju övertalade å vi insåg väl att det kanske ändå var det bästa men från början såh: (3) hade vi ingen tanke på det liksom.

Skildringarna av poliskontakten visar å ena sidan en tveksamhet till att blanda in andra, att söka stöd hos en tredje part (polisen). Å andra sidan visar formuleringarna om hur de unga männen blivit behandlad av polisen ett visst *anammande* av offeridentiteten. När de väl polisanmält vill de bli bekräftade som brottsoffer. De uppskattar poliser, som tar dem på allvar: ”dom var hur schyssta som helst liksom (.) dom lyssnade på oss å [...] kom snabbt (till brottsplatsen) det gjorde dom också”. Poliser som inte sägs ha tagit dem på allvar, ironiserar man över på teman att saker tagit tid, eller så hänvisar man till ”kaffedrickande” för att visa på polisens brist på intresse. Polisens agerande i förhållande till ögonvittnen på brottsplatsen, beskrivs

ibland som märkligt. Med tydlig ironi understryker en av de intervjuade männen att ”alltså det jag såg och fyra av mina kompisar såg (.) räcker inte till bevis (.) till polisen”.

Sådana ironiska kommentarer i berättelserna om poliser och även rättsväsendet i övrigt, signalerar en besvikelse över att inte bli bekräftad som brottsoffer.¹¹

Avslutande reflektioner

Balanseringen av identiteterna är i detta fall speciell, den åstadkoms till stor del via negeringar. De unga männen talar om vilka de är genom att säga att ”så är jag inte ...”. Ibland uttryckligen, som när en av dem distanserade sig från behov att besöka Brottsofferjouren genom att tala om att ”jag är inte sån ...”, ibland på ett mer subtilt sätt.

I skildringarna av brottet, utsattheten, reaktioner hos andra, mötet med polis- och rättsväsende är skratt, humor och ironi återkommande inslag. Att så ofta återfinna skratt i intervjuer som handlar om att man blivit utsatt för ett brott inbjuder till reflektioner.

Mitt förslag till tolkning är att även skratten kan ses som en form av negering. Skrattets funktion i dessa fall är inte sällan att ta tillbaks – eller mjuka upp – det redan sagda. Skratt, är som Adelswärd (1998:19), påpekat en ”metakommunikativ handling där skrattaren uttrycker sin attityd till det man säger”. Även i andra ”offersammanhang” har de intervjuade använt sig av skrattet för att förmedla en önskad identitet. När personalen inom äldreården berättar om patienters fysiska aggressivitet, hotas bilden av sköterskan som kompetent omvårdare av de svaga och skröpliga (Åkerström, 2002). Det skrattet och berättelseformen ’en humoristisk anekdot’ åstadkommer i dessa skildringar är att avdramatisera händelserna. Personalen lyckas genom sitt framställningssätt dels visa att patienterna inte är farliga (sådana beskrivningar skulle transformera dem från vårdare till väktare), dels visa genom

---

¹¹ Detta gäller även övriga delar av rättsväsendet, som den unge man, som menar att han inte blev kontaktad av åklagaren förrän efter fem månaders tid och att *åklagaren som enligt honom säger att ”det går så söligt med småbrott” (rad 7). Begreppet ”småbrott” markerar ytterligare att den typ av brott som mannen utsatts för inte har någon högre prioritetsgrad.*

skrattet att händelserna inte är någonting att bli skrädd över: de är kompetenta att klara av dessa.

De unga männen använder alltså skratt, humor och ironi för att presentera en önskad identitet. I deras fall kan man emellertid urskilja balanseringen av dubbla identiteter. Ett sista belysande exempel kan ges via Martin, som (manligt) förklarar att han inte vill söka Brottsofferjourens tjänster. Han riktar emellertid en indirekt kritik mot dessa (som brottsoffer). Den broschyr han fick om jourens verksamhet illustrerades med exemplet våldtagna kvinnor, vilket han kommenterar: ”Ja. (skrattar lite) Så dom hade man ju inte så mycket användning för så jag vet inte, (skrattar lite)”. Om skrattet uteblivit hade han entydigt positionerat sig som ett missnöjt och rättfärdigt brottsoffer.

Litteratur

- Adelswärd, V. 1997. ”Berättelser från älgpassen.” I: Att studera berättelser, red. L.-C. Hydén och M. Hydén. Liber. Stockholm.
- Adelswärd, V. 1998. “Laughter and Dialogue.” *Nordic Journal of Linguistics*, 12:107-136.
- Antaki, C. 1994. *Explaining and Arguing*. Sage. London.
- Burcar, V. 2005. *Gestaltningar av brottsoffererfarenheter - samtal med unga män som utsatts för brott*. Lund dissertations in sociology. Lunds universitet. Lund.
- Christie, N. 2001. ”Det ideala offret.” I: *Det motspänstiga offret*, red. M. Åkerström och I. Sahlin. Studentlitteratur. Lund.
- Connell, R. 1995. *Masculinities*. University of California Press. Berkeley.
- Edley, N. och Wetherell, M. 1997. “Jockeying for Position: The Construction of Masculine Identities.” *Discourse & Society*, 8:203-219.
- Emerson, R. 1996. ”Konstruktionen av grovt våld och våldsoffer– att framställa ett besöksförbud.” I: red. M. Åkerström, *Kriminalitet, kultur, kontroll*. Carlssons. Stockholm.
- Ferguson, R. A. 1997. *The American Enlightenment*. Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Holsanova, J. 2006. “Quotations as Vehicles for Social Positioning.” I: *Communicating Citizenship and Social Positioning in Decision-Making*, red. A. Bora och H. Hausendoff. Benjamins. Amsterdam.

- Holstein, J. och Miller, G. 1990. "Rethinking Victimization: An Interactional Approach to Victimology." *Symbolic Interaction*, 13:103-122.
- Häll, L. 2004. *Offer för våld och egendomsbrott 1978-2002*. Levnadsförhållanden. Rapport 104. Statistiska centralbyrån. Stockholm.
- Jacobsson, K. 2000. *Retoriska strider. Konkurrerande sanningar i dövrärlden*. Palmkrons förlag. Lund.
- Jacobsson, K. 2005. *Mutor och moral- motstridiga versioner i svenska rättsfall*. Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University, 2005:1. Sociologiska Institutionen. Lund.
- LaFrance, M. N. och Stoppard, J. M. 2006. "Constructing a Non-depressed Self: Women's Accounts of Recovery from depression." *Feminism & Psychology*, 16:307-325.
- Messerschmidt, J. 2004. *Flesh and Blood*. Rowman & Littlefield. Oxford.
- Morgan, D. 1992. *Discovering men*. Routledge. New York.
- Perry, P. 2001. "White Means Never Having to Say You're Ethnic." *Journal of Contemporary Ethnography*, 30:56-91.
- Pettersson, T. 2003. "Föreställningar om flickor och pojkar som gärningspersoner vid våldsbrott." I: *Fokusgruppsintervjuer med ungdomar om genus och våld. Konstruktioner av gärningspersoner och offer*, red. J. Karlsson & T. Pettersson. Rapport 2003:2, s. 18-35. Kriminologiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Riessman, C. Kohler 1993. *Narrative Analysis*. Sage. Newbury Park.
- Riessman, C. Kohler 2003. "Performing Identities in Illness Narratives: Masculinity and Multiple Sclerosis". *Qualitative Research*, 3:5-33.
- Ryding, A. 2005. *Våhviljans variationer - moraliska gränsdragningar inom brottsofferjourer*. Sociologiska institutionen. Lund.
- Sarat, A. 1993. "Speaking of Death: Narratives of Violence in Capital Trials." *Law & Society Review*, 27:19-58.
- Scott, M. och Lyman, S. M. 1968. "Accounts." *American Sociological Review*, 33:46-62.
- Stanko, E. och Hobdell, K. 1993. "Assault on Men: Masculinity and Male Victimization". *British Journal of Criminology*, 33:400-415
- Tham, H. 2001. "Brottsoffrets uppkomst och framtid." I: *Det motspänstiga offret*, red. M. Åkerström och I. Sahlin. Studentlitteratur. Lund.
- Thelander, J. 2006. *Mutor I det godas tjänst? Biståndsarbetare i samtal om vardaglig korruption*. Lund dissertations in sociology. Lunds universitet. Lund.
- Wetherell, M. 1998. "Positioning and Interpretative Repertoires: Conversation Analysis and Post-Structuralism in Dialogue." *Discourse & Society*, 9:387-412.
- Wikström, P.-O. 1987. *Våld*. Brottsförebyggande rådet. Stockholm.

MALIN ÅKERSTRÖM

- Åkerström, M. 1997. "Police Persuasion: Making Battered Women File a Complaint." *International Journal of Law, Policy and the Family*, 12:62-73.
- Åkerström, M. 2001. "Annie - en motberättelse." I: *Det motspänstiga offret*, red. M. Åkerström och I. Sahlin, Lund. Studentlitteratur.
- Åkerström, M. 2002. "Slaps, Punches, Pinches – But not Violence: Boundary Work in Nursing Homes for the Elderly." *Symbolic Interaction*, 25:515-536.
- Åkerström, M. 2006. "Doing Ambivalence: Embracing Innovation – at Arm's Length." *Social Problems*, 53:57-74.

Utdrag ur Henrik Thams CV

- 1942   Född den 24 oktober
- 1962   Studentexamen, Lundsbergs skola
- 1962-64   Militärtjänstgöring: grundutbildning och reservofficersutbildning vid kavalleriet
- 1964-65   Stipendiat vid Jacksonville State University, Alabama, USA
- 1968   Fil. kand., Uppsala universitet
- 1968-69   Stipendiat vid Université de Montréal, Kanada
- 1969   Antagen som doktorand vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet
- 1970-talet   Verksam i KRUM (även som ordförande) och i Pockettidningen R:s redaktionskommitté 1977-81
- 1975   Dottern Sofie föds
- 1975-77   ”Brottslighet och levnadsnivå”, forskningsprojekt finansierat av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet
- 1978-82   Byrådirektör/avdelningsdirektör vid Brottsförebyggande rådet
- 1979   Fil. dr. i sociologi vid Uppsala universitet med avhandlingen ”Brottslighet och levnadsnivå. En undersökning av män i kriminalregistret födda 1892-1953” (Stockholm: LiberFörlag)
- 1979   Sonen David föds
- 1981-86   ”Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig”, nordiskt forskningsprojekt (tillsammans med Hannu Takala) med stöd av Nordiska samarbetsrådet för kriminologi, Brottsförebyggande rådet, Humanistisk-samhälls-

- vetenskapliga forskningsrådet och Allmenvitenskaplige forskningsråd
- 1982-93 Forskare vid Institutet för social forskning, Stockholms universitet
- 1984 Giftermål med Stina Holmberg
- 1987 Oavlönad docent vid Uppsala universitet
- 1988 Gästlektor vid Institutt for kriminologi og strafferett, Universitetet i Oslo
- 1988 Gästforskare vid Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA), Mannheim, Tyskland
- 1988-91 ”Välfärdsstaten och utvecklingen av avvikande beteende”, forskningsprojekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond
- 1989-96 Ämnesansvarig expert för kriminologi i Nationalencyklopedin
- 1990-92 Föreståndare vid Institutet för social forskning, Stockholms universitet
- 1991-93 Redaktör för Sociologisk Forskning
- 1993-97 Medlem av redaktionskommittén för Social Rapport, Socialstyrelsen
- 1993-98 Representant för Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet i Brottsförebyggande Rådets vetenskapliga nämnd
- 1994-96 T.f. professor vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- 1996 Gästforskare vid Salford University, UK
- 1996 Professor i kriminologi

- 1996-99 ”Svensk brottslighet och kriminalpolitik i europeisk belysning”, forskningsprojekt finansierat av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet
- 1998-2000 Prefekt vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- 1998-2001 ”Social exclusion as a multidimensional process” (CASE), internationellt forskningsprojekt under ledning av Heinz Steinert & Arno Pilgram (Wien, Österrike) finansierat av EU-programmet ”Targeted Socio-Economic Research”.
- 1999- Ledamot av Brottsförebyggande rådets vetenskapliga råd
- 1999-2002 ”Svensk kriminalpolitik 1950-2002”, forskningsprojekt finansierat av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet
- 1999-2006 Ledamot av Samhällsvetenskapliga fakultetsnämnden, Stockholms universitet
- 2002 Hedrad med Republiken Polens ”Golden Cross of Merit” för smuggling av tryckeriutrustning till Solidaritet under 1980-talet
- 2003-06 Ordförande i Samhällsvetenskapliga fakultetsnämndens jämställdhetsgrupp, Stockholms universitet
- 2004 Prefekt vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- 2005-07 Stf. prefekt vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- 2006- Ordförande i Samhällsvetenskapliga fakultetsnämndens Bologna-grupp, Stockholms universitet
- 2006- ”Brottsskadeersättning ur brottsofferperspektiv. En komparativ studie av Sverige och Danmark”, forskningsprojekt finansierat av Brottsoffermyndigheten
- 2007- ”Våld och sensibilitet”, forskningsprojekt finansierat av Vetenskapsrådet

Handledarskap, inkl. delat, för personer som avlagt doktorsexamen

Christina Axelsson (1992), Eva Tiby (1999), Lars Westfelt (2001), Anders Nilsson (2002), Lise-Lotte Rytterbro (2002), Robert Andersson (2002), Anita Rönnelind (2004), Vanja Lundgren Sørli (2005), Kalle Tryggvesson (2005), My Lilja (2007), Anita Heber (2007).

